

ΚΑΝΤΑΡΑΚΗ Μ.

**ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΣΤΗ
ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΥΦΑΝΤΟΥΡΓΙΑ. ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΣΤΗΝ
ΤΑΞΙΚΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ**

**Διδακτορική Διατριβή υποβληθείσα εις το Πάντειο Πανεπιστήμιο
Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών**

Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας

Αθήνα, 2001

Ν Δ 12.452

Κ Ε Ε 12.290

ΚΑΝΤΑΡΑΚΗ Μ.

20 ΣΕΠ. 2001

**ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΣΤΗ
ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΥΦΑΝΤΟΥΡΓΙΑ. ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΣΤΗΝ
ΤΑΞΙΚΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ**

**ΦΥΛΟ ΚΑΙ ΤΑΞΗ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΤΟΝ
ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΜΟ ΤΩΝ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΕΡΓΑΤΡΙΩΝ ΤΟΥ ΚΛΑΔΟΥ ΤΗΣ
ΚΛΩΣΤΟΥΨΑΝΤΟΥΡΓΙΑΣ**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας

Αθήνα, 2001

Η έγκριση της Διδακτορικής Διατριβής
υπό του Παντείου Πανεπιστημίου δεν
υποδηλοί αποδοχή των γνώμων της
συγγραφέως
(Ν. 5343, άρθρο 202, παρ. 2)

Στο Γιάννη,
τον αγαπημένο αδερφό,
στο αστέρι μας
που τώρα λάμπει
σε άλλους ουρανούς

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
Εισαγωγή.....	1
Η επιλογή του θέματος.....	2
Η μέθοδος προσέγγισης.....	7

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΤΑΞΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΦΥΛΟ

Η ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ	13
1 Εργασία, Φύλο, Τάξη, Κουλτούρα: γενικές προσεγγίσεις.....	14
α Η έννοια της Κοινωνικής Τάξης.	19
β Η έννοια του Κοινωνικού Φύλου..	27
γ Η έννοια της Πολιτικής Φύλο και Πολιτική.....	36
δ. Η έννοια της Κουλτούρας: Κουλτούρα και Συνείδηση στην Τάξη και στο Φύλο	42
2 Η Τάξη και το Φύλο μέσα από την Εργασία και το Συνδικαλισμό των Εργατριών του Κλάδου.	47
α Η Εργασία στον Βιομηχανικό Κλάδο Κλωστοϋφαντουργίας – Ένδυσης: μια «γυναικεία» εργασία για τις χαμηλότερες κοινωνικο-οικονομικές τάξεις.....	51
β Συλλογική και Συνδικαλιστική Δράση των Εργατριών του Κλάδου: η Ταξική «έκφραση» του φύλου...	65

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

Η ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΚΛΩΣΤΟΥΨΑΝΤΟΥΡΓΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ 20ού

ΑΙΩΝΑ: ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ.....	88
α. Η εξέλιξη της κλωστοϋφαντουργίας μέσα στο χρόνο, ιδιαίτερα στην Ευρώπη.....	89
β. Από τον 19ο αιώνα στον 20ό, στην ελληνική κοινωνία.....	92
γ Ο Μεσοπόλεμος..	97
δ Η μεταπολεμική περίοδος.	99
ε Οι εξελίξεις στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα.....	103

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

ΤΑΞΗ ΚΑΙ ΦΥΛΟ ΣΤΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΤΩΝ ΕΡΓΑΤΡΙΩΝ ΤΟΥ ΚΛΑΔΟΥ: Η ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ.....	113
α) Γενικά για την εμπειρική έρευνα	114
α.1) Ο άξονας των ερωτήσεων σε εργάτριες, πρώην εργάτριες και «φασονίστριες»	118
β) Η επεξεργασία των συνεντεύξεων	119
β.1) Η πρώτη περίοδος, 1990 – 1993. οι συνεντεύξεις των εργατριών.. ..	119
β.2) Η Ταξική Συνείδηση των Εργατριών του Κλάδου στην Α' περίοδο.	120
β.3) Η Συνείδηση του Φύλου των Εργατριών του Κλάδου στην Α' περίοδο.....	132
Σχολιασμός τριών ενδεικτικών συνεντεύξεων.. ..	134
Πρώτη συνέντευξη	135
Δεύτερη συνέντευξη	138
Τρίτη συνέντευξη	141
β.4) Η δεύτερη περίοδος, 1996 – 1999: Οι Συνεντεύξεις των Εργατριών.....	144
β.5) Η Ταξική Συνείδηση των Εργατριών του Κλάδου στη Β' περίοδο.. ..	145
β.6) Η Συνείδηση του Φύλου των Εργατριών του Κλάδου τη Β' περίοδο	165
Σχολιασμός τριών ενδεικτικών συνεντεύξεων.	168
Πρώτη συνέντευξη.	169
Δεύτερη συνέντευξη	174
Τρίτη συνέντευξη.. ..	177
β.7) Συμπεράσματα από την εμπειρική έρευνα	180
Επίλογος	185
Παράρτημα.. ..	190
Βιβλιογραφία.....	217
Πηγές-Εφημερίδες.....	218
Περιοδικά-Μπροσούρες-Τετράδια	223
Δελτία-Ειδικές Εκδόσεις-Εκθέσεις-Καταστατικά-Επιθεωρήσεις.....	224
Στατιστικές Εκδόσεις.	225
Ελληνόγλωσσα βιβλία και άρθρα	226
Ξενόγλωσσα βιβλία και άρθρα.. ..	263

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η επιλογή του θέματος

Η συγκεκριμένη μελέτη επιχειρεί να προσεγγίσει τις εργασιακές σχέσεις και τη συνδικαλιστική δράση των εργαζομένων γυναικών στον κλάδο της κλωστοϋφαντουργίας. Ο κλάδος αυτός απετέλεσε πρόσφορο έδαφος για τη θεωρητική αναζήτηση και την εμπειρική έρευνα, ως προς τη συσχέτιση γυναικείου φύλου και εργατικής τάξης, όπως αυτή εκφράζεται μέσα από την εργασία και τη συλλογική δράση των γυναικών κλωστοϋφαντουργών, λόγω του μεγάλου ποσοστού συγκέντρωσης των γυναικών.

Οι λόγοι για τους οποίους παραδοσιακοί κλάδοι, όπως αυτός της κλωστοϋφαντουργίας, συντίθενται στην πλειοψηφία τους, από την εποχή της εμφάνισής τους ως βιομηχανικών κλάδων, από γυναίκες πρέπει να αναζητηθούν, εξίσου, σε πολιτισμικούς και σε οικονομικούς παράγοντες: δηλαδή, σε δεξιότητες και προσόντα, που αποκτούν οι περισσότερες γυναίκες κατά την πρωτογενή κοινωνικοποίησή τους σε εργασίες, όπως η υφαντική και η κλώση, παλιότερα, το ράψιμο και η κοπή, μεταγενέστερα, καθώς και στα χαμηλά ημερομίσθια που παίρνουν εξαιτίας της ελλιπούς τους κατάρτισης/εξειδίκευσης, αλλά και της απαξίωσής τους, ως φύλου, στην αγορά εργασίας, ειδικότερα, αλλά και στην κοινωνία, γενικότερα. Επιπλέον, η πειθαρχία, ως ένα ακόμα βασικό στοιχείο της γυναικείας κοινωνικοποίησης, αποτελούσε και αποτελεί ένα ακόμα κίνητρο εκμίσθωσης της γυναικείας εργατικής δύναμης, εφόσον θεωρητικά απομάκρυνε από τα εργοστάσια τους κινδύνους "ταραχών και κινητοποιήσεων". "Κίνδυνοι", που, ωστόσο, δεν «αποφεύχθηκαν», τελικά, σε αρκετές περιπτώσεις.

Η διάρθρωση του κλάδου και οι κρίσεις του κατά την τελευταία δεκαετία επιδρούν στην εργασία και το συνδικαλισμό των γυναικών. Οι κανονικές εργασιακές σχέσεις, υπό την έννοια του οκταώρου, ή της μισθωτής απασχόλησης στο εργοστάσιο, πλήττονται, συχνά, μεταλλασσόμενες σε εργασία με υπεργολαβική σχέση, στο σπίτι, χωρίς κανονικό ωράριο. Η ζήτηση στον κλάδο μειώνεται, η ανεργία και η επιστροφή των γυναικών στο σπίτι αυξάνει, λόγω των απολύσεων, η συμμετοχή των γυναικών κλωστοϋφαντουργών στα σωματεία και στα συνδικάτα, ή στις κινητοποιήσεις του κλάδου, μειώνεται.

Η θέση των γυναικών των χαμηλότερων κοινωνικο-οικονομικών στρωμάτων, μέσω της εργασίας τους σε κλωστοϋφαντουργικά εργοστάσια, στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1950, εξετάζεται στην ενδιαφέρουσα μελέτη της Ι. Λαμπίρη¹ και στην

¹ Η διδακτορική διατριβή της **Lambiri I.**, *Social Change in a Greek country town: The impact of factory work on the position of women*, "Center of Planning and Economic Research", Athens, 1965, αναζητά τους "ενοχοποιητικούς" παράγοντες, βάσει των οποίων, γίνεται αποδεκτός σε μια παραδοσιακή κοινωνία ένας νέος εργασιακός ρόλος, καθώς και την επίδραση που μπορεί να έχει η εργασία των γυναικών στο εργοστάσιο, στην προσωπική τους ζωή, μακριά από τους μηχανισμούς ελέγχου της οικογένειας (από τον πρόλογο του τότε διευθυντή του ΚΕΠΕ, Γ. Κουτσομάρη, σ. 13). Η

απόπειρα επιβεβαίωσης των συμπερασμάτων αυτής της μελέτης από την Μ. Νικολαΐδου², δέκα χρόνια μετά Πάντως, με το πέρασμα των χρόνων, η γυναικεία εργασία θεωρείται όλο και περισσότερο αναγκαία από το σύνολο, αλλά και από τις ίδιες τις εργαζόμενες αναγνωρίζεται η συμβολή στο οικογενειακό εισόδημα, η ανάπτυξη της προσωπικής χειραφέτησης και της αυτοεκτίμησης, καθώς και των κοινωνικών επαφών. Στα χαμηλότερα, βέβαια, κοινωνικο-οικονομικά στρώματα, παρά την ολοένα αυξανόμενη συμβολή των γυναικών στην παραγωγική διαδικασία και την συνακόλουθη υιοθέτηση κάποιων «νεωτεριστικών» συμπεριφορών, η εξάρτηση των γυναικών από την οικογένεια και η αποδοχή των παραδοσιακών ρόλων δεν έχουν εκλείψει. Πρόκειται για προβλήματα που εντοπίζονται και στις δύο προηγούμενες έρευνες για τις γυναίκες των χαμηλότερων στρωμάτων και τα οποία, ωστόσο, σηματοδοτούν γενικότερα την προσωπικότητα της πλειοψηφίας των σύγχρονων γυναικών στο κοινωνικό γίγνεσθαι: ο νεωτερισμός και η παράδοση αλληλοδιαπλέκονται σε αντιλήψεις, στάσεις και συμπεριφορές των μελών της υπο εξέταση κοινωνικής ομάδας, στην εργασία, στην οικογένεια, στην ταξική πάλη και στις συγκρούσεις των φύλων, στο συνδικαλισμό κλπ. της Ελλάδας του 21ου αιώνα.

Η συγκεκριμένη μελέτη επικεντρώνεται ιδιαίτερα στις εργασιακές σχέσεις και το συνδικαλισμό των εργατριών στις μεγάλου μεγέθους, συνήθως μη οικογενειακές, κλωστοϋφαντουργικές επιχειρήσεις της Αθήνας, όπου, λόγω της εκεί μαζικής συγκέντρωσης εργατριών, τηρούνται οι τυπικές εργασιακές σχέσεις και έχει αναπτυχθεί ο συνδικαλισμός.

Αναζητάται η πιθανή ανάπτυξη της ταξικής συνείδησης και της συνείδησης του φύλου για τις εργάτριες του κλάδου, μέσα από την εργασία τους στη βιομηχανία και τη συνδικαλιστική τους δράση. Αναζητάται η εν δυνάμει συνειδητοποίηση της αλλοτρίωσης που επέρχεται και μέσα από την θέση στην παραγωγική διαδικασία και μέσα από την θέση στην αναπαραγωγική διαδικασία, καθώς και ο βαθμός επίδρασης της ταξικής τους θέσης και της θέσης τους ως φύλου, μέσω της κοινωνικοποιητικής διαδικασίας, στην ενδεχόμενη συλλογική δράση τους στον εργασιακό τους χώρο.

ο συγγραφέας πιστεύει ότι η δουλειά στη βιομηχανία της Πειραιϊκής Πατραϊκής (Π.Π.) στα Μέγαρα, τη δεκαετία του 1950, προσφέρει στις νέες γυναίκες της περιοχής ευκαιρίες για ευρύτερες αλλαγές, στις κοινωνικές τους επαφές, στη χειραφέτησή τους, στην αλλαγή της προσωπικότητάς τους, παρόλο που ο όρος "κατσάμπισσα" (από τον Κατσάμπα, ιδιοκτήτη της Π.Π.) ήταν αρνητικά φορτισμένος και, τα πρώτα χρόνια, επιδρούσε αρνητικά στην ψυχολογία των νέων γυναικών της περιοχής, που εργαζόνταν, ή αναζητούσαν εργασία, στη βιομηχανία και παρόλη την επίδραση της οικογένειας στη ζωή τους (βλ., ιδιαίτερα, τις σελ. 27, 30-32, 59-63, 70, 80-87, 93).

² Η πτυχιακή εργασία της Νικολαΐδου Μ., που εκδόθηκε το 1978 (Νικολαΐδου Μ., *Η γυναίκα στην Ελλάδα, Δουλειά και Χειραφέτηση*, "Καστανιώτης", 1978, Αθήνα) εξέταζε τη θέση των εργαζόμενων γυναικών στην Π.Π. (δέκα χρόνια μετά την έρευνά της Ι. Λαμπίρη) το 1969, με ένα, περίπου, ίδιο ερωτηματολόγιο, προκειμένου να ελεγχθεί, το αν και το κατά πόσο είχαν συντελεσθεί αλλαγές στα συμπεράσματα της προηγούμενης συγγραφέως. Οι εργαζόμενες στην Π.Π., εξακολουθούν να αισθάνονται περισσότερο ανεξάρτητες, να έχουν μεγαλύτερη αυτοεκτίμηση, να μπορούν να διευρύνουν τις επαφές τους, παρά το ότι η οικογένεια εξακολουθεί να ασκεί ισχυρό έλεγχο επάνω τους, αλλά και να θεωρούν ως αυτονόητη την ανδρική ανωτερότητα στο σπίτι, στην εργασία, στην πολιτική και στην κοινωνία (βλ. ιδιαίτερα, τις σελ. 69-72 και 75-86).

Οι βασικές αιτίες της ανάπτυξης συλλογικής δράσης υποθέτουμε ότι είναι κατά κύριο λόγο η εξωοικιακή αμειβόμενη εργασία των γυναικών, η οποία προσδίδει διαφορετικές προσλαμβάνουσες από ό,τι η εσωοικιακή εργασία και κατά, δεύτερο λόγο, η συμμετοχή σε από κοινού δράσεις για την αλλαγή των εργασιακών συνθηκών

Οι βασικές ιδεολογικές και κοινωνικές συνθήκες, μέσα στις οποίες συντελείται η απασχόληση στη βιομηχανία και η συνδικαλιστική δράση είναι αυτές του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και της ανδροκρατικής οπτικής.

Συνοπτικά, οι παράγοντες που υποθέτουμε ότι συμβάλλουν στη δημιουργία ταξικής συνείδησης και συνείδησης του φύλου σχετίζονται με το μέγεθος των επιχειρήσεων, τη ζήτηση της γυναικείας εργασίας στον κλάδο, το «κλίμα» της εποχής και την κατάσταση του συνδικαλιστικού κινήματος, σε συνδυασμό με την οικογενειακή κατάσταση της εργάτριας (παντρεμένη, ανύπαντρη, με ή χωρίς παιδιά, μικρότερα, ή μεγαλύτερα) την «υποστήριξη» του συζύγου στην εξωοικιακή της εργασία και συνδικαλιστική της δράση, την εκ των προτέρων πολιτικοποίηση της εργάτριας (αυτό το οποίο αναφέρεται στο κείμενο ως «πολιτική κουλτούρα» της γυναικείας οικογένειας, που, κυρίως, αφορά το πρότυπο του πατέρα).

Υποθέτουμε, δηλαδή, ότι η εξωοικιακή αμειβόμενη απασχόληση στη βιομηχανία και η συλλογική δράση στον χώρο απασχόλησης αποτελούν το πλαίσιο ανάπτυξης της κοινωνικής συνείδησης, ενώ, αντίθετα, στις περιπτώσεις απολύσεων, «επιστροφής» στο σπίτι ή «στροφής» στο «φασόν»³ οι πιθανότητες ανάπτυξης συλλογικής δράσης μειώνονται, όπως και σε περιπτώσεις «κυριαρχίας» ενός πατερναλιστικού τύπου σχέσεων στα εργοστάσια, ιδιαίτερα όσον αφορά μικρότερου μεγέθους επιχειρήσεις

Θεωρούμε ότι, επειδή η απασχόληση αποτελεί για τις γυναίκες ένα μέσον χειραφέτησης, μια «διέξοδο» από την πραγματικότητα της αναπαραγωγικής, μη αμειβόμενης «ιδιωτικής» εργασίας, τους παρέχει τη δυνατότητα συνδικαλιστικής οργάνωσης και δράσης, την δυνατότητα απόκτησης ταξικής συνείδησης, αλλά και συνείδησης του φύλου, με την έννοια της αντίληψης της ανισότητας των φύλων, ακόμα και αν πρόκειται για μια εργασία - προέκταση των οικιακών καθηκόντων, ακόμα και αν αποτελεί μια αλλοτριωτική και μη δημιουργική απασχόληση. Η

³ *Συμεωνίδου Χ., Απασχόληση και Ανεργία των Γυναικών στην Ελλάδα. Αξιολόγηση σχετικών πολιτικών στην Ανεργία, Εργασία, Εκπαίδευση-Κατάρτιση στην Ελλάδα και στη Γαλλία, «ΕΚΚΕ», 1998, σ 186, όπου αναφέρεται πως οι γυναίκες που εργάζονται με το κομμάτι στο σπίτι με ιδιαίτερα χαμηλές αμοιβές είναι τις περισσότερες φορές ανασφάλιστες και σύμφωνα με υπολογισμούς του Συμβουλίου της Ευρώπης, με βάση στοιχεία του Υπουργείου Εργασίας, το 1984, 250.000 ήταν οι φασονίστριες στον τομέα της μεταποίησης, ενώ οι εκτιμήσεις της Γ.Σ.Ε.Ε. ανέβαζαν τον αριθμό σε 150.000-200.000, το 1986, μόνο στον κλάδο του ενδύματος. Γύρω στο 1985, υπολογίζεται ότι, κατά μέσο όρο, στο «φασόν» απασχολούνταν 250.000 άτομα, κυρίως γυναίκες. Σήμερα, πάντως, σύμφωνα με εκτιμήσεις του προεδρείου και άλλων στελεχών της Ομοσπονδίας (η τελευταία συζήτηση έγινε μαζί τους το Δεκέμβριο του 1999) το «φασόν» στο ένδυμα έχει μειωθεί κατά πολύ (υπολογίζονται 120.000-150.000 φασονίστριες)*

συμμετοχή στην παραγωγική αμειβόμενη απασχόληση μπορεί ν' αποτελέσει την βάση αποδοχής "νεωτεριστικών" αντιλήψεων, που αφορούν τις σχέσεις των φύλων.

Υποθέτουμε επίσης, ότι η συλλογική δράση σχετίζεται με την ζήτηση του εργατικού δυναμικού και τη «μεταλλαγή» των συνθηκών κανονικής απασχόλησης (εποχιακή απασχόληση, υποχρεωτικές υπερωρίες, ή ακόμα και υποχρεωτικές μακροχρόνιες παύσεις δουλειάς).

Γι' αυτό θεωρούμε πως η σταθερότητα της εργασίας αποτελεί τη βάση της συνδικαλιστικής δράσης και της δημιουργίας της ενδεχόμενης κοινωνικής συνείδησης.

Υποθέτουμε, ακόμα, πως η συλλογική δράση σχετίζεται με την οικογενειακή κατάσταση των εργατριών και την πιθανή υποστήριξη από τον σύζυγο για τις παντρεμένες με παιδιά σε μικρή ηλικία.

Τέλος, υποθέτουμε ότι η συλλογική δράση σχετίζεται με την ύπαρξη, ή όχι «πολιτικής κουλτούρας» της γονεϊκής οικογένειας και το πρότυπο των γονέων

Βεβαίως, ακόμα και αν δεν προηγείται η ιδεολογία της πράξης, όπως στις περιπτώσεις της προϋπάρχουσας πολιτικής γονεϊκής κουλτούρας, δεν συνεπάγεται ακύρωση της δράσης, ούτε της επίδρασης αυτής της δράσης στις δομές και στην (αυτο)συνείδηση του υποκειμένου

Η ενδεχόμενη συνειδητή δράση, αφενός, συμβάλλει στη διαμόρφωση των συνθηκών εργασίας - οι οποίες σε μακροεπίπεδο σχετίζονται με την πολιτική και οικονομική ισχύουσα κατάσταση - αφετέρου, προϋποθέτει ένα ανεπτυγμένο, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, σύστημα αποκωδικοποίησης και ερμηνείας της κοινωνικής πραγματικότητας («συνειδητότητα»).

Η ενδεχόμενη συνειδητοποίηση των συνθηκών της εργασίας τους (εξωοικιακής και αφανούς οικιακής) και των συνθηκών ύπαρξης του φύλου (ανισότητα, υποτίμηση, καταπίεση) αποτελεί τη βάση της δράσης τους και η δράση τους αποτελεί τη βάση συνειδητοποίησης των συνθηκών ύπαρξής τους.

Εν κατακλείδι, οι βιομηχανικές εργάτριες αποτελούν μια κατηγορία με κοινά χαρακτηριστικά φύλου και τάξης, τα οποία καθορίζουν σε αντικειμενικό επίπεδο τις συνθήκες απασχόλησής τους και συνδικαλιστικής τους δράσης.

Αλλά, η πιθανή δημιουργία ταξικής συνείδησης και συνείδησης του φύλου απηχούν έναν υποκειμενικό, εν πολλοίς, τρόπο πρόσληψης των αντικειμενικών συνθηκών, ο οποίος συναρτάται με τις προαναφερόμενες συνισταμένες.

Η μελέτη στηρίχθηκε στη μεθοδολογία της παράλληλης, όσο και αλληλένδετης πορείας δομών και δρώντων υποκειμένων, μέσα από τη βιβλιογραφία, τα στατιστικά στοιχεία, την άμεση επαφή με τους εμπλεκόμενους στον κλάδο της κλωστοϋφαντουργίας, βιομηχάνους και βιοτέχνες, συνδικαλιστές και εργαζόμενες.

Οι στατιστικές έρευνες, στοιχεία των οποίων παρατίθενται στο παράρτημα της μελέτης, βοηθούν αρκετά την προσέγγιση της εξέλιξης του κλάδου της κλωστοϋφαντουργίας, όσον αφορά την καθοδική πορεία του και την αντίστοιχη

μείωση των οικονομικών του μεγεθών. Η ποσοτική προσέγγιση, ωστόσο, δεν είναι επαρκής, στο μέτρο που αδυνατεί να περιγράψει τις κοινωνιολογικές συνιστώσες των συμμετεχόντων στην παραγωγή του συγκεκριμένου κλάδου.

Για την αντιμετώπιση αυτών των συνιστωσών επελέγη η ποιοτική ανάλυση, μέσω κλασικών εργαλείων της κοινωνιολογικής έρευνας, όπως των συνεντεύξεων και των ελευθέρων συζητήσεων - με βιομηχάνους, βιοτέχνες, μέλη της διοίκησης της Ενοποιημένης Ομοσπονδίας Εργατοϋπαλλήλων Κλωστοϋφαντουργίας, Ένδυσης, Δέρματος, συνδικαλίστριες εργάτριες και «φασονίστριες» - των επιτόπου παρατηρήσεων και της σύγκρισης.

Χρονικά, η συλλογή των στατιστικών στοιχείων αφορά την περίοδο 1980-1990, ενώ η ποιοτική έρευνα εκτείνεται στο διάστημα 1990-1999. Πολλές από τις συνεντεύξεις, πάντως, παρείχαν χρήσιμο ερευνητικό υλικό και για τις δύο προηγούμενες δεκαετίες

Το περιεχόμενο της έρευνας διαρθρώνεται από θέματα που σχετίζονται με τη συνολικά καθοδική πορεία του κλάδου – πλην ελαχίστων εξαιρέσεων – την επίδραση, που αυτό το γεγονός έχει στις εργασιακές σχέσεις και στην συνδικαλιστική έκφραση των εργατριών, καθώς και στην ενδεχόμενη ανάπτυξη ταξικής συνείδησης και συνείδησης του φύλου. Αναζητάται, επίσης, ο πιθανός αλληλοσυσχετισμός τάξης και φύλου, πολιτικής κουλτούρας και απασχόλησης στη διαμόρφωση της ενδεχόμενης συνδικαλιστικής δράσης και συνείδησης των εργατριών του συγκεκριμένου κλάδου.

Η μακρά, επί εννέα έτη, ενασχόληση με το αντικείμενο της μελέτης αυτής συνεισέφερε στην επαρκέστερη προσέγγιση ως προς δύο σημεία.

Κατά πρώτον, συνέβαλε στην καλύτερη αφομοίωση του πολυσχιδούς και συχνά, ανόμοιου ερευνητικού υλικού

Κατά δεύτερον, κατέδειξε την εξαιρετικά ταχύρρυθμη μεταβολή των υπάρχουσών σχέσεων του κλάδου. Απόδειξη αυτού είναι το ότι η μελέτη εκκίνησε με την θεμελιωμένη τότε, υπόθεση εργασίας για την ύπαρξη συνείδησης της τάξης και του φύλου των εργατριών, προς το τέλος της, όμως, τα εμπειρικά δεδομένα ανέτρεψαν αυτή την αρχική υπόθεση εργασίας.

Η μέθοδος προσέγγισης

Η χρησιμοποιούμενη μεθοδολογία αποβλέπει σε μια απόπειρα σύνδεσης θεωρίας-εμπειρικών δεδομένων, κοινωνικών σχέσεων και δρώντων υποκειμένων. Συγκεκριμένα, με την παράθεση των σημαντικότερων γεγονότων, που αφορούν τη γένεση, την εξέλιξη, τις υφέσεις και τις εντάσεις εργασίας του κλάδου της κλωστοϋφαντουργίας, καθώς και των σημαντικότερων σταδίων του συνδικαλισμού και των εργασιακών σχέσεων στο εσωτερικό του κλάδου, επιχειρείται η διασύνδεση του μακρο-επιπέδου, των δομών, με το μικρο-επίπεδο της δράσης. Με αυτόν τον τρόπο επιχειρείται να διαφανεί η αλληλεπίδραση και ο αλληλοσυσχετισμός της «ανδροκεντρικής» οργάνωσης του συνδικαλισμού και των εργασιακών σχέσεων με την ερμηνεία που δίνουν οι ίδιες οι εργαζόμενες για τις αλλαγές που συντελούνται σε αυτές τις σχέσεις και τη “συρρικνωση” της συνδικαλιστικής δράσης.

Για τη σύνδεση θεωρίας και εμπειρικής διερεύνησης, «μάκρο» και «μίκρο» επιπέδου, θεσμών και υποκειμένου, δομών και φορέων δράσης, απαιτείται, κατά πρώτο, η «θετικιστική» προσέγγιση, όπου η “αντικειμενική δομή” ανευρίσκεται με χρήση στατιστικών και αρχειακών πηγών, κατά δεύτερο, η ποιοτική-ερμηνευτική προσέγγιση, κατά την οποία τα άτομα δρουν, ερμηνεύουν και μεταβάλλουν τις δομές.

Στις θεωρίες του δομολειτουργισμού, στο μακροκοινωνικό επίπεδο, οι φορείς δράσης τείνουν να εξαφανίζονται. Από την άλλη, στις ερμηνευτικές θεωρίες οι συλλογικοί φορείς και οι κοινωνικές ιεραρχίες παραμελούνται. Έτσι, αποκλείεται κάθε μελέτη του τρόπου με τον οποίο σχετίζονται μεταξύ τους οι μικρο-, μεσο- και μακρο- φορείς δράσης. Όμως, έχω την αίσθηση ότι δεν πρέπει ούτε οι «μικροκοινωνιολόγοι» μπορούν να αγνοούν τις κοινωνικές ιεραρχίες και να θεωρούν ότι τα μακροφαινόμενα είναι απλά αθροίσματα, ή αναπαραστάσεις μικρο-γεγονότων, ούτε οι δομιστές να παραβλέπουν τα υποκείμενα, όπως αυτά εννοούνται μέσα απ’ τη συνειδητή τους παρουσία και δράση. Οι κοινωνικές πρακτικές δεν μπορούν να παράγονται χωρίς συνειδητά υποκείμενα, αλλά ούτε να αγνοούνται και οι ιεραρχικά δομημένες ολότητες, μέσα στις οποίες, ή έξω από τις οποίες αυτά δρουν και υπάρχουν⁴.

Το συνειδητό υποκείμενο της δράσης συναντάται και συναρτάται με τις κοινωνικές δομές, σχέσεις και θεσμούς, όπως είναι, λ.χ., της βιομηχανίας, της εργασίας, της τάξης, του φύλου, του συνδικαλιστικού κινήματος, των σωματείων, της

⁴ Βλ. Μουζέλης Ν., *Η φτώχεια της Κοινωνιολογικής Θεωρίας*, στο Πετμεζίδου Μ., *Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία*, “Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης”, Ηράκλειο, 1998, τ. ΙΙ., σ. 345-370. Βλ. επίσης Park R., Burgess E., *Introduction to the science of Sociology*, “University of Chicago”, ΗΠΑ, 1970, σ. 122-123, όπου αναφέρεται στην έννοια της κοινωνικής επαφής, μέσα από αμοιβαία επικοινωνία και δράση και σ. 130-133, όπου αναφέρεται στην έννοια της διαντίδρασης κοινωνίας-ατόμου, μέσα από την αλληλεπίδρασή τους. Βλ., τέλος, Silverman D., *Qualitative Research, Theory, Methods and Practice*, “Sage Publications”, Λονδίνο, 1997, σ. 1-3, όπου αναφέρεται πως οι κοινωνικές επιστήμες πρέπει να ακολουθούν μια μεθοδολογία, που θα “ανταποκρίνεται” και θα “κάνει διάλογο” με την κοινωνία και τα προβλήματά της.

οικογένειας, στο πλαίσιο μιας συνεχούς και αλληλοδιαπλεκόμενης πράξης. Άτομα, σχέσεις και κοινωνικές δομές αλληλεπιδρούν συνεχώς, συνθέτοντας μια πραγματικότητα, κατά την οποία οι δομές αναπαράγονται διαμέσου των υποκειμένων και τα υποκείμενα κοινωνικοποιούνται δρώντας μέσα από αυτές.

Η ιστορική εξέλιξη της κλωστοϋφαντουργίας και ο συνδικαλισμός των εργαζομένων στον κλάδο αποτελούν, άλλωστε, αντικειμενικές συνθήκες που προσλαμβάνονται, κατανοούνται και ερμηνεύονται από τα άτομα που τις βιώνουν. Η δράση των υποκειμένων μπορεί να διαμορφώσει, με τη σειρά της, την εξέλιξη των δεδομένων του κλάδου, λ.χ., καλύτερες εργασιακές συνθήκες, μέσα από τη συνδικαλιστική δράση στα εργοστάσια κ.ο.κ. Γίνεται, επομένως, αποδεκτό ότι τα υποκείμενα επενεργούν με τη σειρά τους στις δομές, λ.χ., με την ενδεχόμενη υιοθέτηση κάποιας μορφής δράσης και πρωτοβουλιών, που αναπτύσσονται στο εργοστάσιο, όσο και οι δομές σε αυτά, όπως, λ.χ., η επίδραση της κρίσης του κλάδου της κλωστοϋφαντουργίας στη μειωμένη συμμετοχή των εργαζομένων στα σωματεία, η επιρροή των κυρίαρχων αντιλήψεων για την εξωοικιακή εργασία των γυναικών στη συνεχόμενη, ή διακοπτόμενη λόγω γάμου απασχόληση. Κατ' αυτήν την έννοια, επιχειρούμε μια «διαλεκτική συνάντηση» εξωτερικών – «αντικειμενικών» – ιστορικών σχέσεων - δομών και ατόμου – συνειδητού «υποκειμένου», εμπειρίας και θεωρίας, μέσα από την ερμηνεία των εργασιακών συνθηκών των εργατριών και των αντιλήψεών τους για την εργασία, το συνδικαλισμό και τη θέση των φύλων σε αυτούς τους θεσμούς

Η σχέση δομών-υποκειμένου συνιστά ένα μεθοδολογικό ζήτημα που απασχόλησε, ήδη, μεγάλο αριθμό κοινωνικών επιστημόνων: «Το δυϊσμό υποκειμένου-κοινωνίας και μικρο, ή μακρο-ανάλυσης (η διαφοροποίηση πράξης και κοινωνικής δομής παραπέμπει στο πώς συνυπάρχουν τα δημιουργικά στοιχεία του ανθρώπου με τους περιορισμούς που θέτει το κοινωνικό πλαίσιο και πώς ενσωματώνονται αυτές οι δύο πτυχές στην κοινωνική δραστηριότητα. Η διαφοροποίηση του μακρο και του μικρο-επιπέδου αφορά, κυρίως, το επίπεδο της ανάλυσης και της έρευνας. Αναλύσεις μακρο-επιπέδου επικεντρώνονται σε συλλογικές τάσεις και φαινόμενα, ενώ οι αναλύσεις μικρο-επιπέδου αφορούν την προσωπική επαφή και επικοινωνία που συμβαίνουν στις καθημερινές μας δραστηριότητες. Η σύνδεση του μικρο και μακρο-επιπέδου ανάλυσης είναι στο επίκεντρο της σύγχρονης θεωρητικής και μεθοδολογικής προσέγγισης...) που εμφανίζεται στις δυο αυτές αντιλήψεις για το αντικείμενο της κοινωνικής διερεύνησης, επιχειρούν να υπερβούν θεωρητικοί όπως ο Giddens, ο Bourdieu και ο Elias. Το κοινό στοιχείο που διατρέχει τις θεωρητικές τους προσεγγίσεις είναι ότι θεωρούν τις εν λόγω διχοτομήσεις εσφαλμένες, καθώς στις κοινωνικές διαδικασίες, που συμβαίνουν στην πραγματικότητα, εμπλέκονται τα διαφορετικά αυτά επίπεδα. Ο A Giddens ισχυρίζεται ότι η πράξη ενυπάρχει στην κοινωνική δομή και η κοινωνική δομή στην πράξη. Στη διαλεκτική αυτή σχέση, καθώς παράγεται η κοινωνική δραστηριότητα, αναπαράγονται και οι κοινωνικές πρακτικές, οι κοινωνικοί

κανόνες και εργαλεία που δεν περιορίζουν μόνο, αλλά επιτρέπουν και στηρίζουν τις ανθρώπινες δραστηριότητες... (σε μια) αλληλένδετη (και) συνυφασμένη σχέση μεταξύ τους. Στην προσέγγιση του P Bourdieu.. (με την) εσωτερικευση εξωτερικών καταστάσεων.. (συνδέονται) γενικότερες κοινωνικές καταστάσεις με ατομικές πρακτικές οι κοινωνικοί κανόνες, τα κοινωνικά εφόδια και εργαλεία ενσωματώνονται, αλλά και εξωτερικεύονται στις κοινωνικές πρακτικές ..(ενώ) η απόρριψη του διαχωρισμού του ατόμου με την κοινωνία είναι διάχυτο στοιχείο στο έργο του N.Elias. Οι άνθρωποι δεν είναι αντιμέτωποι με την κοινωνία, είναι ένα με την κοινωνία στις αλληλοεξαρτώμενες σχέσεις και διασυνδέσεις που δημιουργούν μεταξύ τους.. »⁵.

Στο συγκεκριμένο εγχείρημα η «υπέρβαση» αυτής της δυστικής αντίληψης επιδιώκεται μέσα από την ερμηνεία των εμπειρικών δεδομένων από τους άμεσα ενδιαφερόμενους, τους τρόπους ερμηνείας των εμπειριών και τους τρόπους δράσης τους. Ενδιαφέρει, συνεπώς, η αλληλεπίδραση δομών και υποκειμένων ως προς τα στοιχεία εκείνα τα οποία αφορούν την ποσοστιαία μεταβολή της απασχόλησης, την εξέλιξη του αριθμού των βιομηχανικών καταστημάτων, τη συμμετοχή στα συνδικαλιστικά όργανα, την ανάπτυξη ή την κρίση του κλάδου μέσα από την ιστορική του πορεία.

Με την παράθεση των συζητήσεων γύρω από έννοιες όπως τάξη, φύλο, βιομηχανία, κρίση του κλάδου της κλωστοϋφαντουργίας, εργασία και συνδικαλισμός, επισημαίνεται η σημασία αυτής ακριβώς της επίδρασης των δομών στα υποκείμενα, τα οποία αποτελούν βεβαίως τους τελικούς αποδέκτες και «διερμηνείς», ή δράστες/δημιουργούς των δομών. Επισημαίνεται, εξάλλου και η σημασία της ποιοτικής διερεύνησης των δεδομένων⁶ της ανθρώπινης συμπεριφοράς, η επίδραση δηλαδή της εμπειρίας στη θεωρία, με την οποία βρίσκονται σε κατάσταση, είτε σύγκρουσης, είτε αλληλεξάρτησης⁷.

Επιπλέον, σε παρόμοιες εργασίες διερευνάται και η σχέση παρατηρητή αντικειμένου έρευνας. Τίθεται το ζήτημα της εμπλοκής του πρώτου, κατά την έρευνα

⁵ Παρατέθηκαν, σχεδόν, απύσπαστα κομμάτια της Κυριαζή Ν., *Η Κοινωνιολογική Έρευνα*, "Ελληνικές Επιστημονικές Εκδόσεις", Αθήνα, 1998, σ. 40-43, προκειμένου να μεταφερθεί ο προβληματισμός των κοινωνικών επιστημόνων της εποχής μας ως προς τα μεθοδολογικά εργαλεία και τις τεχνικές προσεγγίσεις της κοινωνικής πραγματικότητας. Βλ., επίσης, Parsons T., *The social system*, "Lowe and Brydonne" (ed) Λονδίνο, 1967, σ. 10-13, όπου εκφράζεται η άποψη της κυριαρχίας του συμβολικού συστήματος (επικοινωνία και κουλτούρα) στην ανθρώπινη δράση. Βλ., επίσης, Giddens A., *The Constitution of Society. Outline of a Theory of Structuration*, Καίμπριτζ, 1984, σ. 8, ο οποίος τονίζει την αλληλεξάρτηση δράσης και δομής και Λάφνερ Α., *Ελεύθερος χρόνος και κοινωνικότητα στον αστικό χώρο*, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, ΕΚΚΕ, 1998, τ. 76-77, σ. 7-35, σύμφωνα με τον οποίο η θεωρία πρέπει να συνδέεται με την επιτόπια έρευνα και τέλος, Τσελίκα Η., *Νεολαία και Κοινωνική δυναμική*, "Οδυσσέας", 1991, σ. 75, που αναλύει τον ρόλο των δρώντων υποκειμένων της κοινωνικής δράσης στη μαρξιστική προσέγγιση.

⁶ Βλ. Βλάχος Γ., *Πολιτική*, Αθήνα, 1981, σ. 24-26. «Η μελέτη ρευστών και πολύπλοκων καταστάσεων, γεγονότων, ιδεών, θεσμών απαιτεί λεπτά επεξεργασμένες μεθόδους και τεχνικές που διαμορφώνονται, είτε από τη φύση του αντικειμένου, είτε από τη φύση του ερευνητή. Η επιστημονική μέθοδος προϋποθέτει την ύπαρξη θεωρίας που θεμελιώνεται αντικειμενικά και με τη χρήση κατάλληλων τεχνικών συναρμονίζεται με την πράξη»

⁷ Βλ. Βλάχος Γ., 1981, ό.π., σ. 14-15.

και την περιγραφή ενός κοινωνικού φαινομένου, εφόσον είναι αυτός που αναλαμβάνει να ερμηνεύσει τα αίτια και τα στοιχεία της δράσης του υποκειμένου. Θεωρείται, κατ' άλλους, «ο καπετάνιος και ο δημιουργός, ο σημαντικότερος παράγοντας αποτυχίας, ή επιτυχίας της έρευνας. Πρέπει να έχει δημιουργική φαντασία, ωριμότητα, αυτοπειθαρχία, κριτική ικανότητα και ευελιξία παρατηρητικότητα και δυνατότητα επικοινωνίας, αντίληψη, ευαισθησία, γνώση...»⁸. Σύμφωνα με αυτήν την άποψη, ο παρατηρητής αποτελεί και ο ίδιος «στοιχείο» της έρευνας, εφόσον η συνέντευξη αποτελεί μια έμμεσα καθοδηγούμενη από αυτόν συζήτηση, ή εφόσον τα αποτελέσματα της παρατήρησης και της σύγκρισης «εξαρθρώνονται» από τα δικά του κριτήρια κ.ο.κ. Στο βαθμό δε που οι συνεντεύξεις και οι υποθέσεις της ποιοτικής έρευνας αποτελούν «ευέλικτα εργαλεία» προσέγγισης της πραγματικότητας, η πραγματικότητα «αποκαλύπτεται» και δεν «επαληθεύεται», όπως στις ποσοτικές μελέτες, μέσα από στατιστικά στοιχεία, ή άκαμπτες και προκαθορισμένες υποθέσεις⁹. Και με αυτήν την έννοια, στην ποιοτική διερεύνηση, η «εμπειρία» της τάξης και του φύλου, «αποκαλύπτεται» και κατατίθεται ως μη δεδομένη¹⁰.

Στη συγκεκριμένη μελέτη οι ταξικές ανισότητες και οι ανισότητες των φύλων συνθέτουν μίαν "αντικειμενική" πραγματικότητα, η οποία γίνεται αντιληπτή απ' το κάθε υποκείμενο, με διαφορετικό τρόπο. Κατ' αυτόν τον τρόπο, προσεγγίζεται και η «αντικειμενική» πραγματικότητα, στη συγκεκριμένη περίπτωση οι διαστάσεις της κρίσης του κλάδου και η οπτική του υποκειμένου ως προς την κρίση του κλάδου. Εν τέλει, αν και οι δομές δεν αναδύονται από το άθροισμα ατομικών κοινών δράσεων και ερμηνειών της πραγματικότητας, ωστόσο, δεν πρέπει να αμφισβητηθεί η σημασία της ανθρώπινης δράσης σε αυτές, στο βαθμό που δεχόμαστε ότι ο άνθρωπος δεν αποτελεί μόνο τον παθητικό αποδέκτη τους, αλλά και τον συνειδητό δημιουργό τους. Και με αυτήν την έννοια, γίνεται αντιληπτό ότι το δρων υποκείμενο εξατομικεύει τη στάση του, απέναντι στις δομές που το «περιβάλλουν», αφομοιώνοντάς τες και επενεργώντας με τη σειρά του σε αυτές, χωρίς αυτό να σημαίνει πως οι δομές δεν υφίστανται και πως δεν αποτελούν αντικειμενική πραγματικότητα. Από την άλλη, η ύπαρξη και η συνέχιση των δομών δεν συνεπάγονται έναν μηχανικό τρόπο εξέλιξης

⁸ Βλ. **Padget D.**, *Qualitative methods in social work research*, "Sage Publications", Καλιφόρνια και Νέο Δελχί, 1998, σ. 18-24 και στο ίδιο "Επειδή υπάρχει μια δυναμική διαντίδραση ερευνητή-ερωτώμενου, έχει σημασία η έρευνα να διεξάγεται από άτομα του αντίστοιχου φύλου, της αντίστοιχης εθνότητας, κοινωνικής τάξης κλπ."

⁹ Βλ. **Marshall C., Rossman G.**, *Designing Qualitative Research*, "Sage Publications", Η.Π.Α., 1995, σ. 36-37 και παρακάτω σ. 38 ο σκοπός της έρευνας είναι να κατανοήσει, να παραγάγει, να θέσει υποθέσεις.

¹⁰ Βλ. **Mouchot C.**, β' έκδ. *Introduction aux sciences Sociales et à leur methodes*, "Presses Universitaires à Lyon", Λυών, 1990, σ. 23-24. "Η πάλη των τάξεων και των φύλων αποτελεί δεδομένη ερμηνεία στις έρευνες, ωστόσο, η "εμπειρία" της τάξης ή του φύλου πρέπει να κατατίθεται σαν μη δεδομένη" και παρακάτω σ. 28-29. Στις κοινωνικές επιστήμες το "αντικειμενικό" αντιστοιχεί με το "αληθινό"/"πραγματικό". Τι είναι, όμως, το "αληθινό"/"πραγματικό"; Από πού προκύπτει; Από την εμπειρία; Από τη συναίνεση; Από την κοινή λογική;

της οικονομίας, της πολιτικής και του πολιτισμού, αλλά και τη δράση¹¹ των φυσικών προσώπων, στο βαθμό που τα δρώντα υποκειμένα δεν αποτελούν παθητικούς δέκτες των "αποτελεσμάτων" τους¹². Η αποδοχή της αντικειμενικότητας της ισχύουσας πραγματικότητας δεν προϋποθέτει κατ' ανάγκην και την αποδοχή της παθητικότητας των υποκειμένων¹³, ή της μηχανικής εξέλιξης της κοινωνίας, ούτε μειώνει τη σημασία της δράσης τους¹⁴.

Εν ολίγοις, η μεν καταγραφή της αντικειμενικής πραγματικότητας είναι απαραίτητη, διότι το "αντικειμενικό" δεν συνάγεται από το εξατομικευμένο, η δε καταγραφή της δράσης των υποκειμένων είναι σημαντική, διότι αυτή δεν προϋποτίθεται, ούτε συνάγεται από το "αντικειμενικό"

Ο συνδυασμός ποσοτικής και ποιοτικής προσέγγισης κερδίζει όλο και περισσότερο έδαφος στις κοινωνικές επιστήμες. Και, σήμερα, περισσότερο απ' ό,τι παλιότερα, η θετικιστική αντίληψη δεν εξοστρακίζει, πλέον, την ανθρώπινη εμπειρία¹⁵, ενώ η μονόπλευρη επιστημονική προσέγγιση, με την καταγραφή στατιστικών και ποσοτικών δεδομένων, ή αντικειμενικών συνθηκών, τίθεται σε αμφισβήτηση, αν δεν συμπληρώνεται από «το βίωμα, την κοινωνική αναπαράσταση, την προσωπικότητα, το υπερβατικό ...»¹⁶

¹¹ Επειδή το Είναι του Ανθρώπου δεν είναι τίποτ' άλλο από Εκείνο που πράττει, βλ. **Βλάχος Γ.**, 1981, ό.π., σ 49

¹² Βλ. επίσης **Πετράκη Γ.**, *Βιομηχανικές πολιτικές διαχείρισης της εργασίας 1950-1993. Παρουσίαση της μελέτης βιομηχανικής αναδιάρθρωσης και οργάνωσης της εργασίας Οι περιπτώσεις δύο επιχειρήσεων κλωστοϋφαντουργίας. Επιτόπια έρευνα*, Δελτίο του ΙΝΕ., της Γ.Σ.Ε.Ε., τ. 40-41, Ιούν - Ιουλ 1994, σ 49, όπου αναφέρεται ότι «Αν ..τυφλοί οικονομικοί μηχανισμοί έχουν οδηγήσει τους ανθρώπους στις πόρτες των εργοστασίων, η αξιοποίηση της τυπικά αγορασμένης ζώσας εργατικής δύναμης εγκυβόρει την υποκειμενικότητα των εργαζομένων και την προθυμία τους για δουλειά. Αναδεικνύεται, έτσι, το πεδίο τυπικής και άτυπης σύγκρουσης....διαπραγμάτευσης ...το πεδίο ισχύος της εργατικής υποκειμενικότητας.. »

¹³ Όπως κατά τον **Μουζέλη Ν.**, *Νεοελληνική Κοινωνία, Όψεις υπανάπτυξης*, "Εξάντας", Αθήνα, 1978, σ 107, κάνουν οι "Πουλαντζάς και Αλτουσέρ ορίζοντας τις κοινωνικές τάξεις σαν κάτι το παθητικό "

¹⁴ **Giddens A.**, *Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία* (επιμ. Κονιαβίτης Θ.) "Οδυσσέας", Αθήνα, 1993 (γ'έκδ.) σ 37. " διπλή ανάμιξη απόμων και θεσμών δημιουργούμε την κοινωνία και ταυτόχρονα είμαστε δημιουργήματά της"

¹⁵ **Βασηκοφ Β.**, *Η Φιλοσοφία της Συμπληρωματικότητας*, στο **Τσαούσης Δ.**, *Εισαγωγή στις Πανεπιστημιακές Σπουδές*, «Gutenberg», Αθήνα 1996, σ. 151-154 (**Weisskopf V.**, *Η Κβαντική Επανάσταση*, "Κάτοπτρο", Αθήνα, 1994, σ. 106-111) όπου "αξιολογικές κρίσεις...προσωπικά συναίσθηματά, τόσες πραγματικότητες υιοθετείται ότι δεν έχουν θέση στην επιστήμη.....η μονόπλευρη ανάπτυξη της επιστημονικής σκέψης έχει εξοστρακίσει σημαντικές και πολύτιμες πλευρές της ανθρώπινης εμπειρίας.. δημιούργησε έναν άνθρωπο αλλοτριωμένο, σ' έναν κόσμο κυριαρχούμενο από την επιστήμη και την τεχνολογία.. " σ. 151

¹⁶ Βλ. **Markantonis J.S, Rigas A.V.** (ed) 1st International Meeting December 18th-19th 1993, *Qualitative Analysis in Human Sciences New prospectives in Methodology*, Εκδ. "Μανρομμιάς D.", Αθήνα, Μάιος 1998 Στον πρόλογο των επιμελητών της έκδοσης, σ. XIX-XXIII, αναφέρεται, μεταξύ άλλων, ότι «Οι επιστήμες του ανθρώπου στην πράξη περιλαμβάνουν όλες εκείνες τις ποιοτικές προσεγγίσεις των κοινωνικών επιστημών που μελετούν την ανθρώπινη εμπειρία.....Αντίθετα, οι αντιλήψεις των θετικιστών επιστημόνων καταλήγουν σε περιορισμένα συμπεράσματα, αφού στους κόλπους της ανάλυσής τους, όπως υποστηρίζει ο Μάσλοου (Maslow) δεν συμπεριλαμβάνουν το βίωμα, την κοινωνική αναπαράσταση, την προσωπικότητα, το υπερβατικό και, εν γένει, την περιγραφή ολόκληρης της πραγματικότητας που πρέπει ο κοινωνικός επιστήμονας να λαμβάνει υπόψη του στην ανάλυση του κοινωνικού φαινομένου που μελετά ..», σ. XIX.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι επιστημονικές εργασίες «που αναφέρονται στις ανθρωπιστικές επιστήμες » πρέπει να έχουν «...διπλή κατεύθυνση ανάλυσης, διαπλέκοντας το ποσοτικό και το ποιοτικό δημιουργώντας έναν πυρήνα της αντιθετικιστικής, μεθοδολογικής σκέψης.. » Η αναγκαιότητα της ποιοτικής ανάλυσης στις κοινωνικές επιστήμες γίνεται, όλο και περισσότερο, αντιληπτή από τους σύγχρονους κοινωνιολόγους, ως απαραίτητο συμπλήρωμα των ποσοτικών δεδομένων, ως μέσον εμβάθυνσης των αιτιών ενός κοινωνικού φαινομένου, ως μέθοδος διερεύνησης της κοινωνικής πράξης των δρώντων υποκειμένων¹⁷

Στην παρούσα μελέτη, η διαμόρφωση της ατομικής ταυτότητας των εργατριών, αφενός, σχετίζεται με - και απορρέει από - τις παραγωγικές και αναπαραγωγικές δομές, δηλαδή τον καπιταλιστικό και τον παραδοσιακό (πατριαρχικό) καταμερισμό της εργασίας, αφετέρου, προσεγγίζεται από τις ερμηνείες των ίδιων των δρώντων υποκειμένων, για τον εργασιακό τους χώρο και τους τρόπους πιθανής, ή όχι (αντι-)δρασης σε αυτόν, καθώς και τους λόγους για τους οποίους αυτή υφίσταται, ή δεν υφίσταται

Η υποτίμηση του γυναικείου φύλου αναζητάται και σε "αντικειμενικό" επίπεδο και σε επίπεδο "εξατομικευμένων" εμπειριών. Σε αντικειμενικό επίπεδο, οι συνθήκες που ισχύουν για το κάθε φύλο χωριστά προκύπτουν από μια δεδομένη στο χώρο και στο χρόνο παραγωγική διαδικασία, καθώς και από μια παγκόσμια συμβολική και πραγματική κυριαρχία του ενός φύλου στο άλλο. Σε υποκειμενικό επίπεδο, οι συνθήκες αυτές ερμηνεύονται με διαφορετικό, κάθε φορά, τρόπο με την έννοια ότι άλλοτε συνειδητοποιούνται, άλλοτε όχι, ενώ κάποτε πιθανόν να αποτελούν και πρόσφορο έδαφος παρέμβασης στο χώρο απασχόλησης, εφόσον βεβαίως λαμβάνονται υπόψη οι επιδράσεις διαφόρων παραμέτρων, όπως είναι, λ.χ., η πιθανή προϋπάρχουσα πολιτική συνείδηση της εργαζόμενης, η πιθανή πολιτικοποίηση της οικογένειάς της, οι απόψεις του συζύγου, η υποστήριξη του συζύγου στη συνδικαλιστική δράση κ ο κ

¹⁷ Φύλιας Β., στο *Qualitative Analysis in Human Sciences*, ό.π., από τον χαριετισμό του Β. Φύλια, την πρώτη ημέρα του Συνεδρίου, σ. 17-18, όπου μεταξύ άλλων, αναφέρεται στα πλεονεκτήματα της ποιοτικής ανάλυσης που είναι η αποκάλυψη της στειρότητας των καθαρά ποσοτικών μεθόδων, η μελέτη της κοινωνικής πραγματικότητας μέσω της ποιοτικής προσέγγισης, η αποφυγή ανάδειξης του κοινωνικού επιστήμονα σε όργανο εξουσιαστικών μηχανισμών και ομάδων συμφερόντων, όταν χειρίζεται, πειθήνια, ποσοτικά δεδομένα. Πέρα από την αναζήτηση βαθύτερων αιτιών, η ανάδειξη της αναγκαιότητας της επανόδου της κοινωνιολογικής φαντασίας του C.W. Mills, με τη βοήθεια της οποίας μπορεί να διατυπωθούν υποθέσεις ποιοτικής τάξης που επιτρέπουν την ανάλυση των φαινομένων και όχι τη φωτογράφησή τους, η αναγκαιότητα της υπέρβασης του στατικού τρόπου παρατήρησης του κοινωνικού γίνεσθαι με τον εντοπισμό δυναμικών παραμέτρων, με την καταπολέμηση του μηχανιστικού εμπειρισμού και τη διάμευση του σύγχρονου μύθου, περί τέλους των ιδεολογιών, καθώς και η αποκάλυψη της ορθολογικοποίησης του ανορθολογικού, όπως αυτό προβάλλεται μέσα από τους μηχανισμούς συμφερόντων, σήμερα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΤΑΞΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΦΥΛΟ: Η

ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ

1. Εργασία, Φύλο, Τάξη, Κουλτούρα: γενικές προσεγγίσεις

Οι εργάτριες του κλάδου, ως εργαζόμενες στα εργοστάσια και ως εργαζόμενες, αφανώς, μέσα από το γυναικείο τους ρόλο στο σπίτι, συμμετέχουν τόσο στην παραγωγική, όσο και στην αναπαραγωγική διαδικασία. Όπως είναι προφανές, η συμμετοχή τους στην παραγωγική αμειβόμενη εργασία δεν εμποδίζει την εσωοικιακή τους εργασία και δεν αναιρεί, κατ' ανάγκη, τον άνισο καταμερισμό εργασίας στο σπίτι, στο βαθμό που οι ανδροκεντρικές αντιλήψεις και η ανισότητα των φύλων εξακολουθούν να ισχύουν.

Η εργασία των γυναικών στα πλαίσια των εργασιακών σχέσεων συνεισφέρει στην αναπαραγωγική διαδικασία των μελών της εργατικής, κυρίως, οικογένειας, η "επικαρπία" δε των παραγομένων αγαθών και υπηρεσιών αυτής της αφανούς εργασίας συντελείται μέσω των θεσμών του γάμου και της συγγένειας, στα πλαίσια ενός πατριαρχικού συστήματος, με την έννοια του καταμερισμού των καθηκόντων βάσει του φύλου, το οποίο, συμπορεύεται με το ισχύον κοινωνικο-οικονομικο-πολιτικό σύστημα, κάθε φορά, με την έννοια του καταμερισμού των καθηκόντων βάσει της θέσης στην παραγωγική διαδικασία. Η αποκλειστική απασχόληση στον οικιακό χώρο αποκόπτει και εμποδίζει από άλλες δραστηριότητες, οι οποίες προέρχονται από εξωοικιακούς θεσμούς, όπως είναι η αμειβόμενη απασχόληση, η εκπαίδευση, η ψυχαγωγία και οι οποίες αποτελούν «πηγές» ερεθισμάτων, επικοινωνίας και κοινωνικοποίησης, χρήσιμες για την ολοκλήρωση της ανθρώπινης προσωπικότητας. Γι' αυτό, η με οποιουδήποτε όρους εξωοικιακή αμειβόμενη απασχόληση, θεωρείται σημαντική εφόσον αποτελεί μέσον ανάπτυξης και ολοκλήρωσης της προσωπικότητας, απελευθέρωσης των δημιουργικών ικανοτήτων, διεξόδου της ενεργητικότητας των ανθρώπων, μέσον χειραφέτησής τους. Η αποκλειστική ενασχόληση με το σπίτι δεν συνεισφέρει στην αποτελεσματική κοινωνικοποιητική διαδικασία, στη διεύρυνση των πολιτιστικών πληροφοριών, στην οικονομική και κοινωνική χειραφέτηση των ανθρώπων, στην αυτοπραγμάτωσή τους, στην αυτοεκτίμησή τους.

Η αναπαραγωγική εργασία και το σύστημα αξιών με το οποίο είναι συνυφασμένη, καθώς και η παραγωγή αγαθών¹ και η παροχή υπηρεσιών στον ιδιωτικό χώρο συνδέονται, κυρίως, με τις γυναίκες.

Το σύστημα αξιών μεταδίδεται από μάνα σε κόρη, από γενιά σε γενιά και συνιστά τη διαφύλαξη και τη συνοχή του ιδιωτικού χώρου, προκειμένου να εξασφαλισθεί η σταθερότητα και η διάρκειά του, η αέναη αναπαραγωγή του στο

¹ Βλ. **Πετρινώτη-Κώνστα Ξ.**, *Οι προσδιοριστικοί παράγοντες της γυναικείας συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό στην Ελλάδα, 1961, 1971 Οικονομική διερεύνηση. Διδακτορική Διατριβή. Πάντειος Ανωτάτη Σχολή Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα, 1982, σ. 2-3, όπου γίνεται αναφορά στη σημασία της γυναικείας εργασίας (τα «οικιακά») στις προβιομηχανικές κοινωνίες. «Η γυναικεία εργασία δεν περιοριζόταν, βέβαια, στο σπίτι. Ήταν, επίσης, παρούσα όπου γινόταν παραγωγή αγαθών με χρηστική και ανταλλακτική αξία...»*

χρόνο, μέσα από τη «χρήση» συγκεκριμένων πρακτικών, την υιοθέτηση συγκεκριμένων στάσεων και συμπεριφορών, καθώς και την αποδοχή συγκεκριμένων αντιλήψεων και στάσης ζωής, όπως είναι, π.χ., ήθη και έθιμα του γάμου, της διατήρησης των συγγενικών δεσμών, της διαιώνισης της προφορικής ιστορίας, των μύθων και των τραγουδιών κ.ο.κ. Η παραγωγή αγαθών και η παροχή υπηρεσιών, εξάλλου, συμβάλλουν στη μείωση του κόστους συντήρησης των μελών της οικογένειας, του κόστους αγοράς προϊόντων

Όλες οι παραπάνω ενέργειες «ανήκουν» στον ιδιωτικό χώρο. Στον δε δημόσιο «ανήκουν» ενέργειες, όπως η αμειβόμενη απασχόληση, ο συνδικαλισμός και η πολιτική

Ο λεγόμενος ιδιωτικός χώρος, με τον οποίο είναι στενότερα συνδεδεμένες οι γυναίκες δεν πρέπει να εκλαμβάνεται ως παράγοντας μη σχετιζόμενος με τη διαμόρφωση της απασχόλησης και του συνδικαλισμού, δηλαδή της πολιτικής/συλλογικής έκφρασης των εργαζομένων. Σύμφωνα με έρευνες, οι περισσότερες από τις εργαζόμενες, π.χ., που συνδικαλιζούνται έχουν την ίδια πολιτική άποψη και δράση με τον πατέρα, ή το σύζυγο, δηλαδή, επηρεάζονται από τον ιδιωτικό χώρο ιδιαίτερα όσο μεγαλύτερης ηλικίας και όσο λιγότερο μορφωμένες είναι². Επίσης, ο ιδιωτικός χώρος με την έννοια των οικογενειακών τους υποχρεώσεων επιδρά στη μείωση της συνδικαλιστικής δράσης. Τέλος, η σχέση με τον ιδιωτικό χώρο αποτελεί σημαντικό παράγοντα επίδρασης στην πιθανότητα να είναι ένα άτομο απασχολούμενο, ή όχι. Έτσι, η σχέση φύλου-απασχόλησης είναι θετική για τους άντρες, επειδή, μεταξύ των άλλων, απασχολούνται λιγότερο στο σπίτι και αρνητική για τις γυναίκες, που είναι περισσότερο συνδεδεμένες με αυτό. Η επίδραση αυτή «είναι σημαντικότερη και δεν εξαλείφεται» (για τις γυναίκες) «ακόμα και αν ληφθούν υπόψη η εκπαίδευση και η ηλικία . »³

Ο "ιδιωτικός χώρος", επομένως, με τον οποίο σχετίζονται οι περισσότερες γυναίκες, η οικογενειακή τους κατάσταση (παντρεμένες, ανύπαντρες, με, ή χωρίς παιδιά) η ανάληψη των οικιακών υποχρεώσεων και η αντίληψη για τους ρόλους των φύλων συμβάλλουν σημαντικά στη συνδικαλιστική δράση των εργαζομένων γυναικών, αποδεικνύοντας ότι, τελικά, το θεωρούμενο ως ιδιωτικό, επιδρά άμεσα στο πολιτικό και στο κοινωνικό πεδίο

² Σύμφωνα με έρευνα, υπό τον τίτλο Κοινωνική Θέση και Κοινωνική Συνείδηση, που πραγματοποιήθηκε στην περιοχή του Ηρακλείου από το ΚΕΚ του ΙΝΕ της ΓΣΕΕ, Κρήτης, 1996, σ.22-23, 31, 34-36, όπου οι άνω των 50 πιστεύουν ότι η κοινωνία θα βελτιωθεί με ταξικούς αγώνες, οι 30-40 ετών έχουν επιφυλάξεις ως προς αυτό και οι νεώτερες με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο διαφωνούν. Αν και οι περισσότερες συμφωνούν, εν τέλει, ότι «χωρίς διεκδίκηση τίποτα δεν κερδίζεται»

³ **Ιωακείμογλου Η., Καμινιώτη Ο., Κωστάκη Α., Σκοπελίτου Θ., Εκπαίδευση, Φύλο και Τρόπος Ένταξης στην Αγορά Εργασίας της Ελλάδας στο Ανεργία, Εργασία, Εκπαίδευση-Κατάρτιση στην Ελλάδα και στη Γαλλία** (πρακτικά ελληνογαλλικού συνεδρίου) επιμ. Μαράτου Αλιπράντη Λ. και Χατζηγιάννη Α. "ΕΚΚΕ", 1998, σ. 104, όπου αναφέρεται πως μελετήθηκε η επίδραση διαφόρων παραγόντων στην εργασιακή ένταξη του ατόμου. Έτσι, οι παράγοντες που επιδρούν θετικά σε αυτήν είναι το υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο, η μικρότερη ηλικία και το αντρικό φύλο.

Απο την άλλη, η επίδραση του λεγόμενου δημόσιου χώρου, όπως είναι, λ.χ., η ιστορική εξέλιξη ενός βιομηχανικού κλάδου, η ύφεση ενός συνδικαλιστικού κινήματος, η πορεία της εκβιομηχάνισης μιας χώρας κ.ά., είναι εμφανείς στη λεγόμενη ιδιωτική ζωή των εργαζομένων. Δηλαδή, όπως αποδεικνύεται και από άλλες έρευνες⁴, η συνείδηση των εργατριών δημιουργείται, τόσο από αυτές τις γενικότερες συνθήκες, καθώς και από την εξωοικιακή τους αμειβόμενη, μισθωτή, συλλογική απασχόληση στο εργοστάσιο και τη συνδικαλιστική τους δράση, όσο και από την προσωπική τους, "ιδιωτική", ζωή (τη θέση που έχουν στην αναπαραγωγική διαδικασία και την οικογενειακή τους κατάσταση).

Κατ' αυτόν τον τρόπο, η μεν απασχόληση των εργατριών και των εργατών και η αναμενόμενη συνδικαλιστική τους δράση σχετίζεται με γενικότερες εργασιακές συνθήκες και σχέσεις, η δε συνδικαλιστική δράση και η απασχόληση των εργατριών πρέπει, επίσης, να αναζητάται και στην αμφίτροπη σχέση του δημοσίου με τον ιδιωτικό χώρο. Επειδή, ακριβώς, η δημόσια σφαίρα δεν πρέπει να αγνοεί την ιδιωτική, εφόσον η δεύτερη εμπεριέχεται στην πρώτη, εφόσον δεν συνιστούν, εντέλει, δύο διαφορετικές αυτονομημένες μεταξύ τους σφαίρες, αλλά και επειδή οι ταξικές ανισότητες δεν αποτελούν ικανά εργαλεία προσέγγισης άλλων κοινωνικών ανισοτήτων, όπως είναι αυτή των φύλων.

Το φύλο, όπως και η τάξη συνιστούν κοινωνικές σχέσεις, που συνενώνουν και, ταυτόχρονα, διαφοροποιούν τα υποκείμενα⁵

Ως εκ τούτου, η γυναικεία καταπίεση θεωρείται μεν συνδεδεμένη με την ταξική, δεν υπάγεται πλήρως δε σε αυτήν και δεν απαλείφεται με την κατάρρευση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής

Η όλο και μεγαλύτερη συμμετοχή των γυναικών στην εξωοικιακή αμειβόμενη απασχόληση⁶, ή, ακόμη περισσότερο και στο συνδικαλισμό, αν και δεν τις απέσπασε καθοριστικά από την κουλτούρα, τις γνώσεις, τις πρακτικές και τις αξίες του ιδιωτικού χώρου συνετέλεσε στο να εκτιμηθεί διαφορετικά η σημασία του ιδιωτικού χώρου και, σε κάποιες περιπτώσεις, να επαναπροσδιορισθεί η σχέση ιδιωτικού – δημοσίου, μέσα από τη συνειδητοποίηση των ιδίων των εργαζομένων, ως γυναικών

Η απομάκρυνση από τον επαγγελματικό τους χώρο, ακόμα και αν πρόκειται, όπως προαναφέρθηκε, για επάγγελμα - προέκταση του κοινωνικού ρόλου του φύλου, οδηγεί στον ιδιωτικό χώρο, μειώνοντας τις δυνατότητες συλλογικής δράσης και αυξάνοντας τις πιθανότητες οικονομικο-κοινωνικής εξάρτησης από τον εργαζόμενο

⁴ Βλ. Ρουμπόθαμ Σ., Σίγκας Λ., Γουεϊνράιτ Χ., *Πέρα απ' τον καταμερισμό, Φεμινισμός και οικοδόμηση του σοσιαλισμού*, "Θεωρία", Αθήνα, 1983, σ. 104, 132, 147 και 159. Η ανδροκεντρική κοινωνία, αν και προηγείται του καπιταλισμού, σύμφωνα με ορισμένες απόψεις, αναπαράγεται μέσα από αυτόν και, σύμφωνα με άλλες, επικαθορίζει τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

⁵ Βλ. Rutherford J., *A place called home Identity and the Cultural Politics of Difference* στο *Identity: Community, Culture, Difference*, "Lawrence and Wishart", Λονδίνο, 1990, σ. 9-27, όπου αναφέρεται η σημασία της Φυλετικής διάστασης της Εργατικής Τάξης στο σύγχρονο καπιταλισμό.

⁶ Βλ. σχετικά το άρθρο της Αβδελά Ε., *Ιστορία των γυναικών, ιστορία του φύλου, φεμινιστική ιστορία: μεθοδολογικές διεργασίες και θεωρητικά ζητήματα μιας εικοσαετίας*, στο "Δίνη φεμινιστικό περιοδικό", τ 6.1993, σ 12-30.

σύζυγο, ή πατέρα, ή οδηγεί στο "φασόν", το οποίο "προσιδιάζει" περισσότερο στον παραδοσιακό ρόλο, ως φύλου, όπου οι προσλαμβάνουσες και η συμμετοχή στη συλλογική δράση μειώνονται, εφόσον εκλείπει ο μαζικός χώρος εργασίας⁷.

Ο Ένγκελς ερμηνεύει τον κοινωνικό αποκλεισμό των γυναικών, με τον αποκλεισμό τους από την «παραγωγική», όπως την αναφέρει, εργασία που έχει σαν συνέπεια την «ιδιωτικοποίηση» της εργασίας των γυναικών στο σπίτι και τη μετατροπή τους σε «υπηρέτριες των ανδρών», ούτως ώστε να αντιστοιχεί η γυναίκα «με τον προλετάριο και ο άντρας με τον αστό»⁸. Ενώ, δηλαδή, αντιλαμβάνεται το ρόλο της οικογένειας σαν θεσμού υποταγής των γυναικών στους άντρες, δεν δίνει τη βαρύτητα που αυτή έχει στους ρόλους ανδρών και γυναικών, αλλά δίνει βαρύτητα στην «απομάκρυνση» των γυναικών από την θεωρούμενη ως παραγωγική διαδικασία. Αργότερα, οι επίγονοί του, φεμινιστές μαρξιστές, συμπληρώνουν και επισημαίνουν το ρόλο της εργατικής οικογένειας, στην αγορά εργασίας, όχι μόνο μέσα από τη θέση της στον καταμερισμό της εργασίας, αλλά και μέσα από την κοινωνικοποιητική της λειτουργία, ως προς το μέγιστο των παιδιών, δηλαδή, την εκμάθηση της πειθαρχίας, ως μελλοντικών εργαζομένων στην αλυσίδα παραγωγής και στη ζωή του εργοστασίου, ως μελλοντικών καταναλωτών στην οικονομία της αγοράς, ως μελλοντικών ψηφοφόρων, ως μελών κομμάτων, ως πολιτών, ως μελών θρησκειών, ως προσαρμοσμένων, γενικά, ατόμων στο ισχύον κοινωνικό σύστημα⁹.

Επειδή το σύστημα αξιών της ανισότητας των φύλων και του ισχύοντος καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής συγκαθορίζουν εξίσου τις κοινωνικές και εργασιακές σχέσεις¹⁰, η αναζήτηση των αιτιών της εργασιακής υποβάθμισης των γυναικών ανάγεται και στις δύο μορφές σχέσεων. Π.χ., η διακοπή της εξωοικιακής απασχόλησης για τη φροντίδα των παιδιών και της οικογένειας, που αξιολογείται, από την επικρατούσα ανδροκεντρική αντίληψη, ως φυσική και ηθική υποχρέωση των γυναικών, όπως και η ευθύνη, ή οι πρακτικές που αναπτύσσονται στον εσωοικιακό καταμερισμό εργασίας επιδρούν στις εργασιακές σχέσεις των γυναικών, στη θέση τους στην παραγωγή, στην αντίληψη για το "ρόλο" του φύλου τους στον εργασιακό χώρο κλπ.

Έτσι, οι εργάτριες, παρά την όλο και περισσότερο αυξανόμενη συμμετοχή τους στη δημόσια ζωή και στην αγορά εργασίας, εξακολουθούν να σχετίζονται

⁷ Βλ. **Συμεωνίδου Χ.**, *Ο αποκλεισμός των γυναικών απ' την αγορά εργασίας στην Ελλάδα*, στο *Διαστάσεις του Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα. Κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων στην πολιτική*. "Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών", Αθήνα, 1996, τ. Β', σ. 133-158 καθώς και **Καραμεσίνη Μ., Στρατηγάκη Μ., Γεωργίου Ζ.** κ.α. *Γυναίκες και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση*, στην εφημερίδα "Εποχή", 13/4/1997.

⁸ Βλ. **Ένγκελς Φ.**, *Η καταγωγή της οικογένειας της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, "Θεμέλιο", Αθήνα, 1978, σ. 186-187.

⁹ Βλ. **Creighton C.**, *The family and capitalism in Marxist theory* στο **Shaw M.**, (επιμ.) *Marxist Sociology Revisited*, "The MacMillan Press", Λονδίνο, 1985, σ. 197-201

¹⁰ Βεβαίως, οι συνθήκες μέσα στις οποίες επιβιώνουν τα φύλα καθώς και η υποβάθμιση του ενός φύλου από το άλλο, δεν γίνονται αποδεκτές χωρίς αντιστάσεις σε ατομικό, ή/και σε συλλογικό επίπεδο. όπως μας διδάσκει η ιστορία των γυναικών διαφόρων κοινωνιών.

περισσότερο με τον ιδιωτικό χώρο, παρά το ότι η έννοια της βιομηχανικής εργάτριας αφορά εργαζόμενη στο εργοστάσιο και όχι πλέον συζύγους, μητέρες, κόρες, αδερφές, κλπ. αντρών εργατών και, επομένως, δεν «διαμεσολαβείται» η ταξική τους συνείδηση, με την έννοια ότι αυτή καθορίζεται άμεσα από τη θέση τους στην αναπαραγωγική διαδικασία.

Εν κατακλείδι, οι σχέσεις εργασίας που ισχύουν στο εργοστάσιο εκτός από οικονομικά μεγέθη και γενικότερες συνθήκες επηρεάζονται και από τον ιδιωτικό χώρο και τη συνείδηση των ίδιων των εργατριών για τον εαυτό τους. Η ερμηνεία της περιβάλλουσας πραγματικότητας, η συνείδηση, οι στάσεις και οι συμπεριφορές συνιστούν την «κουλτούρα του φύλου», η οποία διαφοροποιεί τις γυναίκες από τους άντρες και τους εντάσσει σε δύο διαφορετικές κοινωνικές κατηγορίες. Αλλά, οι σχέσεις εργασίας στο εργοστάσιο επηρεάζονται, εξίσου και από τις στάσεις, τις συμπεριφορές, τη συνείδηση και την ερμηνεία εκείνης της πραγματικότητας, οι οποίες συνιστούν την «κουλτούρα της τάξης» και διαφοροποιούν τους κατέχοντες τα μέσα παραγωγής από τους μη κατέχοντες, εντάσσοντάς τους σε μια κοινή κοινωνική κατηγορία, αυτή των βιομηχανικών εργατών, στην οποία ανήκουν άνδρες και γυναίκες.

α) Η έννοια της Κοινωνικής Τάξης

Στις σύγχρονες κοινωνίες οι τάξεις χαρακτηρίζονται από μια περιπλοκότητα, ρευστότητα, ασάφεια των ορίων τους, ή ακόμα και του περιεχομένου τους.

Έτσι, το φιλοσοφικό και κοινωνιολογικό/πολιτικό ερώτημα που ανακύπτει είναι εάν αυτή η ρευστότητα και η πολυπλοκότητα των στοιχείων της σύγχρονης πραγματικότητας συνιστούν όντως «μη ταξικές» κοινωνίες, ή, εάν, αντίθετα, οδηγούν στην ποιοτική εννοιολογική «διεύρυνση» της τάξης και των ταξικών συγκρούσεων. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, πάντως, το ίδιο το αντικείμενο της μελέτης οδηγεί στην «κλασική» ερμηνεία των τάξεων των θεωρητικών της σχολής των συγκρούσεων. Επειδή πρόκειται για βιομηχανικές εργάτριες, οι οποίες δεν έχουν άλλον τρόπο επιβίωσης από την εργασία τους, εργασία χαμηλής εξειδίκευσης και χαμηλού γοήτρου και επειδή συνιστούν χαμηλά εισοδηματικά στρώματα, με μειωμένες δυνατότητες «πρόσβασης» σε καταναλωτικά αγαθά, υπηρεσίες και ιεραρχίες, ανεξάρτητα από το εάν έχουν, ή όχι, συνείδηση των παραπάνω αντικειμενικών συνθηκών.

Η αποδοχή, επομένως, κάποιων αντικειμενικών κριτηρίων¹, όπως η κατοχή, ή όχι, των μέσων παραγωγής, η εξαρτημένη, ή όχι, εργασία, η θέση στην εργασία - χειρωνακτική ή μόνον πνευματική - το χαμηλό, ή υψηλό εισόδημα, η μικρότερη, ή μεγαλύτερη καταναλωτική δυνατότητα, το χαμηλότερο, ή υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο, το υψηλό ή χαμηλό status, η μειωμένη, ή μεγαλύτερη πρόσβαση σε αγαθά, όπως η εκπαίδευση, η υγεία, ο ελεύθερος χρόνος, κ.ά., η μικρότερη, ή μεγαλύτερη δυνατότητα πρόσβασης στην κοινωνική, ή/και πολιτική ιεραρχία συνιστούν τα «κλασικά» κριτήρια ύπαρξης και διαχωρισμού των τάξεων από τους θεωρητικούς της σχολής των συγκρούσεων²

¹ Βλ. Πουλιαντζιάς Ν., *Οι Κοινωνικές Τάξεις στο Σύγχρονο Καπιταλισμό*, "Θεμέλιο", Αθήνα, 1981, σ. 16-20, όπου αναφέρεται πως η τάξη ορίζεται αντικειμενικά από τη θέση που κατέχει στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας και πως οι κοινωνικές τάξεις βρίσκουν τη θέση τους μόνο μέσα στην αντίθεση τους. Επίσης, στο *Πολιτική Εξουσία και Κοινωνικές Τάξεις*, "Θεμέλιο", Αθήνα, 1975, σ. 66, θεωρείται ότι οι κοινωνικές τάξεις δεν αποτελούν παρά τα αποτελέσματα των δομών και των τρόπων παραγωγής, ή των κοινωνικών σχηματισμών, πάνω στους φορείς.

² Βλ. Γκύντβιτς Ζ. (επιμ. Τσαούσης Δ.) *Μελέτες για τις κοινωνικές τάξεις απ' τον Μαρξ, μέχρι σήμερα*, "Gutenberg", Αθήνα, 1986, σ. 158, 162, 167, 208 και 210 Σύμφωνα με το συγγραφέα, στον Κ. Μαρξ, όπως, άλλωστε, και στον Α. Σμιθ, η έννοια της τάξης φαίνεται ότι συνδέεται με τον πλούτο και τη σχέση του ατόμου με την παραγωγική διαδικασία, ενώ στο Μ. Βέμπερ, ορίζονται σαν σύνολα που οργανώνονται κάτω από ορισμένες συνθήκες. Βλ. και Weber M., *Βασικές έννοιες της Κοινωνιολογίας (1913)* "Κένταυρος", Αθήνα, 1983, σ. 45-49, όπου αναφέρεται πως η κοινωνιολογία επιδιώκει να κατανοήσει την ανθρώπινη συμπεριφορά, με ερμηνεία του νοήματός της. Η εξήγηση στηρίζεται σε αιτιώδεις κανόνες, οι οποίοι προέκυψαν από προηγούμενες εμπειρικές παρατηρήσεις. Το περιεχόμενο του νοήματος συνίσταται από το περιεχόμενο της συνείδησης, δηλαδή, την εκτίμηση του ανθρώπου για την κατάσταση του, το στόχο και το σκοπό της συμπεριφοράς του, τους κανόνες και τις αξίες, σύμφωνα με την ατομική και συλλογική εμπειρική γνώση. Τελικά για τον Βέμπερ, η έννοια της τάξης, αν και συνδέεται με την εξατομικευμένη εμπειρία, δεν ακυρώνεται, αλλά διευρύνεται, ούτως ώστε να περιλαμβάνει πλην των ταξικών οικονομικών σχέσεων, και την εξουσία που πηγάζει από το άριστο κύρος, Δημάκη - Λαμπίρη L., *Η Κοινωνιολογία και η Μεθοδολογία της*, ό.π., σ. 62. Βλ., επίσης, Ροδάκης Π. (*Τάξεις και Στρώματα στη Νεοελληνική Κοινωνία*, «Μυκίνη», Αθήνα, 1975) ο οποίος διαπιστώνει μια ταξική ρευστότητα και κινητικότητα στη χώρα μας, μέσα από φαινόμενα, όπως η

Οι τάξεις, δηλαδή, ορίζονται αντικειμενικά, όταν αξιολογείται ανάλογα η θέση τους στις σχέσεις παραγωγής, στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας.

Σύμφωνα με αυτήν την άποψη, τα μέλη μιας κοινωνίας «εισέρχονται με τη θέλησή τους, ή όχι» σε κάποια κοινωνική τάξη και αποκτούν ορισμένες κοινές με άλλα άτομα ταξικές εμπειρίες, μέσα από μια διαρκή διαδικασία, που συντελείται στα πλαίσια ενός ορισμένου χωρο-χρόνου³. Οι εμπειρίες αυτές που προέρχονται από την ταξική ένταξη, συντελούν στην κοινωνικοποιητική διαδικασία του ατόμου, στη διαμόρφωση της προσωπικότητάς του και το άτομο, άλλοτε τις συνειδητοποιεί, άλλοτε όχι.

Η συνειδητοποίηση των ταξικών εμπειριών και των ταξικών συμφερόντων από τους εργαζόμενους εκφράζεται μέσα από το συνδικαλιστικό εργατικό κίνημα.

Είναι, επομένως, προφανές ότι για την προσέγγιση των κοινωνικών τάξεων χρησιμοποιείται στην παρούσα εργασία η θεωρία της σχολής των συγκρούσεων, η οποία, κυρίως, βασίζεται στη μαρξιστική αντίληψη, με την έννοια ότι οι τάξεις οριοθετούνται και καθορίζονται κυρίως από το μέγεθος του εισοδήματος και την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής καθώς και τον προσδιορισμό των αντίστοιχων παραγωγικών σχέσεων, που δημιουργούνται, την απόσπαση της υπεραξίας κατά τη διάρκεια της εργάσιμης μέρας κλπ

Αν και ο ίδιος ο Μαρξ δεν έδωσε τον τελικό ορισμό της έννοιας των τάξεων, ο Λένιν προσπάθησε να το κάνει, αργότερα, ορίζοντας τις τάξεις σαν «ομάδες ανθρώπων που η μια οικειοποιείται τη δουλειά της άλλης, χάρη στη διαφορά τους σ' ένα ορισμένο σύστημα κοινωνικής εργασίας»⁴

Οι παραγωγικές σχέσεις θεωρούνται, άλλοτε «κυρίαρχες», άλλοτε απλώς σημαντικές, ανάλογα με την ιδιαίτερη «τάση» και «σχολή» της μαρξιστικής κοσμοθεωρίας, ως προς την συγκρότηση των κοινωνικών σχέσεων και, αντίστοιχα, της κοινωνικής, ή ταξικής συνείδησης και της κοινωνικής, ή ταξικής ιδεολογίας και κουλτούρας

Όταν οι τάξεις⁵ θεωρούνται φορείς των δομών, προσδιορίζονται, κυρίως, αλλά όχι αποκλειστικά, από τη θέση που κατέχουν στη διαδικασία παραγωγής, δηλαδή, την

ύπαρξη μικρής ιδιοκτησίας σε πρώην βιομηχανικούς εργάτες, ή οι απασχολούμενοι σαν εργάτες να έχουν απωλέσει πρώην μικρές παραγωγικές μονάδες, κ.ο.κ., σ. 147. Θεωρεί πως η πραγματική εργατική τάξη αποτελείται από τους «μεροκαματιάρηδες της μεγάλης βιομηχανίας, στα αστικά κέντρα», σ. 304-305.

³ Βλ. **Λιάκος Α.**, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδοση των κοινωνικών θεσμών*, "Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος", 1993, σ. 91-95 Σύμφωνα με το συγγραφέα (και με τους E.P. Thompson, Harvey Kaye, Mc Clelland κλπ. που παραθέτει) η «ταξική εμπειρία» σχηματίζεται από τις παραγωγικές σχέσεις μέσα στις οποίες γεννιούνται οι άνθρωποι και η ταξική συνείδηση από τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι μετασχηματίζουν αυτές τις εμπειρίες σε πολιτισμικές σχέσεις. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ενώ η ταξική εμπειρία μπορεί να προσδιοριστεί, η ταξική συνείδηση δεν μπορεί. Διότι, μπορεί αυτή η τελευταία να ανακύπτει με όμοιο τρόπο, σε διάφορες εποχές και τόπους, αλλά ποτέ με τον ίδιο, ακριβώς, τρόπο.

⁴ **Λένιν Β.Ι.**, *Η μεγάλη πρωτοβουλία στο Διαλεκτά Έργα*, "Έκδοση της Κεντρικής Επιτροπής του Κ.Κ.Ε". τ Β', χ.χ., σ. 268

⁵ Βλ. **Πουλιαντζής Ν.**, *Πολιτική Εξουσία και Κοινωνικές Τάξεις*, "Θεμέλιο", Αθήνα, 1975, σ. 31-35. Βλ., επίσης, του ίδιου, **Πουλιαντζής Ν.**, *Οι Κοινωνικές Τάξεις στο Σύγχρονο Καπιταλισμό*, ό.π., σ. 16-

οικονομική σφαίρα, η οποία συμβάλλει σημαντικά στη διαμόρφωση και στο ρόλο της πολιτικής και της ιδεολογίας. Τότε, οι μη «υλικές» πλευρές της τάξης, που αναφέρονται στην ιδεολογία και στην πολιτική, ακριβώς επειδή σχετίζονται με τις σχέσεις παραγωγής συναποτελούν μια ολότητα με αυτές. Έτσι, οι τάξεις περιλαμβάνουν μεταξύ των προσδιοριστικών τους στοιχείων την οικονομία, την πολιτική και την ιδεολογία.

Αυτό, όμως, δεν σημαίνει πως «τα διάφορα συλλογικά μορφώματα... δρουν υπεράνω των ατόμων φορέων, που πράττουν με κανονιστικούς όρους και κανόνες, κατά τρόπο αυθύπαρκτο και με αυτήν την έννοια, οι ανθρώπινες, κατά τα άλλα «κατασκευές», όπως είναι οι τάξεις, η πολιτική, η ιδεολογία, τα σύμβολα, η γλώσσα, η νοηματοδότηση κλπ, «καθοδηγούν», τελικά, κάθε ανθρώπινη ενέργεια και πάντα, εν αγνοία των ίδιων των δρώντων υποκειμένων, ούτως ώστε τα δημιουργήματα να ανάγονται σε δημιουργούς της ανθρώπινης δράσης, σκέψης, ιστορίας και κοινωνίας⁶.

Στη μαρξιστική αντίληψη, η ταξική συνείδηση διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην ταξική πάλη και αποτελεί μια πραγματικότητα, εφόσον οι τάξεις θεωρούνται «τάξεις για τον εαυτό τους», μόνον όταν τα μέλη τους κατέχουν την αντίστοιχη ταξική συνείδηση. Σύμφωνα με τα παραπάνω, ο αντικειμενικός προσδιορισμός μιας τάξης περιλαμβάνει τόσο τη θέση της στην παραγωγική διαδικασία, όσο και τη συνειδητοποίηση των μελών της⁷. Η δε συνείδηση, προσδιορίζεται με την ίδια βαρύτητα και από τις ανάλογες παραγωγικές σχέσεις και από την ιδεολογία και την πολιτική που «εκτείνουν την πάλη των τάξεων στον ιδεολογικό-πολιτικό τομέα»⁸.

Στην παρούσα εργασία γίνεται αποδεκτό ότι η έννοια της τάξης αντιστοιχεί στη συμμετοχή ενός κοινωνικού υποκειμένου σε μια οικονομική ομάδα, η οποία διακρίνεται από άλλη οικονομική ομάδα (κοινών συμφερόντων) και «συμπληρώνεται» από την ύπαρξη ταξικής συνείδησης. Το ότι, όμως, η ταξική

17 «... Ο προσδιορισμός των τάξεων, αν και εξυπνοεί μορφές ταξικής πρακτικής, ταξικής πάλης και επεκτείνεται στις πολιτικές και ιδεολογικές θέσεις, δείχνει αντικειμενικές θέσεις, που τις κατέχουν οι αντίστοιχοι φορείς στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας. Οι θέσεις αυτές είναι ανεξάρτητες από τη θέληση των φορέων (Μια κοινωνική τάξη) είναι μια έννοια που δηλώνει το δομικό αποτέλεσμα στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας βρίσκεται σ' ένα συγκεκριμένο χώρο, αποτελεί μια μοναδική ιστορική πραγματικότητα. Το ότι οι κοινωνικές τάξεις υπάρχουν μέσα από κάποιες πρακτικές τους δεν σημαίνει «βουλησιарχία», καθώς ό π. **Althusser L., Balibar E., *Lire le Capital*, «Maspero», Παρίσι, 1973, τ. Β', σ. 121-151, όπου αναφέρεται πως οι δομές και όχι οι Κοινωνικές Τάξεις είναι τα υποκείμενα της ιστορίας.**

⁶ **Φύλιας Β., *Κοινωνιολογία του Πολιτισμού*, «Παπαζήσης», Αθήνα, 2000, Α' τ., σ. 62-63. Βλ., επίσης, **Λιάκος Α., *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, «Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος», Αθήνα, 1993, σ. 91-95, όπου υποστηρίζεται πως οι Τάξεις αποκρυσταλλώνουν διαδικασίες και αποτελέσματα αγώνων, που δομούνται από την ολότητα των οικονομικών, πολιτικών και πολιτισμικών σχέσεων****

Πουλιαντζάς Ν., *Πολιτική Εξουσία*, ό π., 1975, σ. 16, 20.

⁸ Βλ., ενδεικτικά, **Πουλιαντζάς Ν., *Οι Κοινωνικές Τάξεις*, ό π., σ. 18-19. Για άλλους στοχαστές είναι η συνειδητοποίηση του «άλλου», του αντιπάλου ιδιαίτερα σε μη καπιταλιστικές κοινωνίες, όπως ήταν η Ελληνική κατά τον 19ο και στις αρχές του 20ου αιώνα, που επιδρά στην ιδεολογία και την πολιτική. Βλ. **Ρήγος Α., *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935. Κοινωνικές Διαστάσεις της Πολιτικής Σκηνής*, «Θεμέλιο», 1988, σ. 145, όπου αναφέρεται ότι «...σε μη καπιταλιστικούς σχηματισμούς η πολιτική και η ιδεολογία συντελούν σημαντικά στη συνειδητοποίηση του αντιπάλου...».****

συνείδηση δεν διέπει κάθε μέλος μιας κοινωνικής τάξης δεν σημαίνει, βεβαίως, ότι αναιρείται η ύπαρξη των τάξεων. Η ύπαρξη, ή η ανυπαρξία ταξικής συνείδησης συνιστά τον κλασικό μαρξιστικό διαχωρισμό της «τάξης καθεαυτή» και της «τάξης για τον εαυτό της»⁹.

Η ταξική συνείδηση εκφράζεται στις ατομικές συνειδήσεις, στα νοήματα αλλά και στα σύμβολα με τα οποία τα μέλη της κοινωνικής ομάδας περιγράφουν και ερμηνεύουν την περιβάλλουσα κοινωνική πραγματικότητα και τις κοινωνικές τους δραστηριότητες και αντιλήψεις. Και ενώ τα σύμβολα αυτά αποτελούν δεδομένα στοιχεία, η χρήση τους κάποιες φορές από τα υποκείμενα επανακαθορίζει τις ισχύουσες έννοιες.

Όταν, λοιπόν, στη μεθοδολογία της παρούσας μελέτης γίνεται αναφορά στη σημασία της ανθρώπινης δράσης, εννοείται, ακριβώς, αυτή η συνύπαρξη αντικειμενικής πραγματικότητας και κατανόησής της από τους ίδιους τους δράστες, διαμέσου της συνειδητής συμμετοχής, διαμέσου της πιθανής παρέμβασής τους στα σύμβολα και διαμέσου της δράσης τους. Και με αυτήν την έννοια γίνεται λόγος για αλληλόδραση δομών και υποκειμένων, εφόσον, χωρίς να αμφισβητείται η αντικειμενική/επιστημονική εγκυρότητα των τάξεων, επαληθεύεται και ισχυροποιείται μέσα από τις εμπειρίες των μελών τους. Και χωρίς να αμφισβητείται η επίδραση των τάξεων στη δημιουργία της εξατομικευμένης συνείδησης των μελών τους, συνυπολογίζεται η συμβολή του ατόμου – μικρότερη, ή μεγαλύτερη – στην «αποκρυπτογράφηση» των συμβόλων των ταξικών σχέσεων.

Στην παρούσα εργασία, προστίθενται στα κριτήρια ορισμού της τάξης και τα κριτήρια της βεμπεριανής σκέψης, βάσει των οποίων γίνεται μεν αποδεκτή η συγκρότηση των τάξεων, διαμέσου της θέσης στην παραγωγική διαδικασία και της κατοχής, προστίθενται δε και αυτά του κοινωνικού γοήτρου, σύμφωνα με τα οποία, λ.χ., τα χειρωνακτικά επαγγέλματα χαίρουν μικρότερου γοήτρου, των πνευματικών επαγγελμάτων και αντίστροφα¹⁰. Στις σύγχρονες κοινωνίες, εκτός από το γοήτρο μιας κοινωνικής θέσης, την κοινωνική δύναμη, την κατανομή της πολιτικής εξουσίας κλπ. διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο και άλλοι παράγοντες, όπως, λ.χ., τα διαφορετικά προνόμια και η διαφορετική κατοχή ισχύος για ανθρώπους της ίδιας τάξης, π.χ., όταν στην εργατική τάξη υπάρχουν διαφορετικά προνόμια για τα μέλη της, λόγω του φύλου, της φυλής, του θρησκευματός τους κλπ¹¹.

⁹ *Dictionnaire de la Sociologie*, υπό την επιστημονική επιμέλεια των **Boudon R., Besnard Ph., Cherkaoui M., Lecuyer B. P.**, "Larousse", 1997, σ. 53.

¹⁰ **Weber M.**, *Economy and society An outline of interpretive sociology*, Roth G., Wittich C. (ed) "University of California Press", Μπέρκλεϊ, Λος Άντζελες, Λονδίνο, 1978, τ. 1, σ. 164 (για την υπεραξία και τα σημαντικότερα μοντέλα της καπιταλιστικής κοινωνίας) σ. 215-216 (για τους τρεις τύπους εξουσίας και σ. 241-245 για τη χαρισματική εξουσία και στο τ. 2, σ. 1158-1163 και σ. 305-306 για το ρόλο του "status" στις κοινωνικές τάξεις).

¹¹ Βλ. ενδεικτικά **Λύτρας Α.**, *Προλεγόμενα στη θεωρία της Ελληνικής Δομής*, «Νέα Σύνορα», Αθήνα, όπου επιχειρείται μια «συγκέντρωση» όλων των απόψεων των διαφόρων Σχολών για τις Τάξεις. Για τη μαρξιστική και βεμπεριανή Σχολή, βλ. ιδιαίτερα, σελ. 16, 20, 22, 29.

Επειδή οι τάξεις για τον Βέμπερ προσεγγίζονται ως προς τη δυνατότητα των μελών τους για «ιδιοποίηση αγαθών, για παρέμβαση στις κοινωνικές συνθήκες, για προδιαγραφή της βιογραφικής, ή διαγενεακής τροχιάς των μελών τους».. κ.ο.κ.¹² θεωρείται ότι δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στο άτομο και ότι το κοινωνικό άτομο είναι το υποκείμενο της ομάδας και όχι οι δομές, διότι, εν τέλει, μέσα από αυτό είναι που «διαπερνά» και ερμηνεύεται κάθε συλλογική σκέψη, δράση, ή υπάρχει κάθε αντικειμενική δομή¹³

Ο Μ Βέμπερ δέχεται την ύπαρξη υποομάδων στα πλαίσια των κοινωνικών τάξεων, δηλαδή, την ύπαρξη κοινών στοιχείων και συνθηκών για έναν αριθμό προσώπων, που στοιχειοθετούν τις «ομάδες κοινωνικής θέσης», οι οποίες δεν τοποθετούνται, κατ' ανάγκην, αντιθετικά με τις κοινωνικές τάξεις, αλλά συμπληρωματικές προς αυτές¹⁴

Βάσει των προαναφερόμενων, η εργατική τάξη προσεγγίζεται μέσω των «κλασικών» κριτηρίων, όπως είναι η μη κατοχή των μέσων παραγωγής, το χαμηλό εισόδημα, η μειωμένη πρόσβαση σε παντός τύπου αγαθά και υπηρεσίες, αλλά και μέσω «νεωτέρων» κριτηρίων, όπως είναι οι «μειωμένου βαθμού» πελατειακές σχέσεις με τους διαχειριστές της εξουσίας η «μαύρη εργασία», η μακροχρόνια ανεργία, η ρευστότητα της εργασιακής θέσης, με την έννοια της μη απόκτησης δεξιοτήτων, προσόντων και γνώσεων, προκειμένου να υπάρχει ανταπόκριση με τις απαιτήσεις της σύγχρονης τεχνολογίας και αγοράς κ.ο.κ. Την σύγχρονη εργατική τάξη τη συνθέτουν άνεργοι, μετανάστες, ή άλλοι απασχολούμενοι σε μη «κανονικές» εργασιακές συνθήκες, λ.χ., κατ' αποκοπήν εργαζόμενοι, ή, μερικά απασχολούμενοι κ.α. Μία από τις σημαντικότερες υποομάδες της εργατικής τάξης εξακολουθούν να είναι οι βιομηχανικοί εργάτες και εργάτριες, με την έννοια ότι πληρούν και τα «κλασικά» και τα σύγχρονα κριτήρια κατάταξής τους σε αυτήν¹⁵. Πρόκειται για μια κατηγορία εργαζομένων στην ισχύουσα παραγωγική διαδικασία, τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, τους οποίους χαρακτηρίζει μια σημαντική κοινή παράμετρος, αυτή της χειρωνακτικής, «συλλογικής», εξαρτημένης, μισθωτής εργασίας και οι οποίοι δεν έχουν άλλον τρόπο επιβίωσης, ή και άλλο εισόδημα εκτός από αυτήν, δεν έχουν μεγάλη δυνατότητα πρόσβασης σε καταναλωτικά αγαθά και προϊόντα, όπως ιδιόκτητη κατοικία, παροχές υγείας, εκπαίδευσης, πληροφόρησης, ψυχαγωγίας δεν έχουν δυνατότητα πρόσβασης στην πολιτική-κοινωνική ιεραρχία και «κινδυνεύουν» από τις νέες μορφές εργασίας, όπως η ημιαπασχόληση, η κατ' αποκοπήν εργασία κ.α.

¹² Κοινωνιολογία Γ' Λυκείου, «Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων», Αθήνα, 1998 (α' έκδ.) σ. 251-252. Βλ., επίσης, **Φώλιας Β.**, *Κοινωνιολογία του πολιτισμού*. . . , ό.π., σ. 178.

¹³ *Dictionnaire de la Sociologie*, ό.π., σ. 239-240.

¹⁴ Βλ. **Φώλιας Β.**, *Κοινωνιολογία* . . . , ό.π., σ. 174.

¹⁵ Παρόλο που αυτά τα κριτήρια, συχνά, αμφισβητούνται ως προς τη σταθερότητά τους, τη διαχρονικότητά τους, το αν θα πρέπει να χρησιμοποιούνται, ή όχι, τελικά. Βλ., λ.χ., **Μητρόπουλος Α.**, *Το 1992 και το Εργατικό Κίνημα*, "Γολίδης", Αθήνα, 1989, σ. 86-87, όπου αναφέρεται ότι η ελληνική εργατική τάξη δεν έχει στους κόλπους της ένα προσδιορισμένο και ομογενοποιημένο στρώμα βιομηχανικών εργατών . . που (θα ήταν ικανό) να δημιουργήσει ένα γενικευμένο κίνημα ταξικής αυτοσυνειδησίας.

Η ταξική συνείδηση της εργατικής τάξης διαμορφώνεται, σύμφωνα με τη μαρξιστική αντίληψη και από τις συνθήκες ύπαρξής της και εκμετάλλευσής της και από την αντιπαλότητά της με την τάξη των κεφαλαιοκρατών. Όταν τα μέλη της αγωνίζονται ενάντια σε αυτές τις συνθήκες και ενάντια στην κυρίαρχη τάξη έχουν εργατική/ταξική συνείδηση. Αντίθετα, αν η συνείδησή τους ταυτίζεται, ή καθοδηγείται από την κυρίαρχη τάξη, συνιστά «ψευδή» συνείδηση και συνιστά, κατά μία έννοια, την αλλοτρίωσή τους¹⁶

Η ψευδής συνείδηση δεν επιτρέπει τη συνειδητοποίηση λ.χ., των αιτιών των εργασιακών προβλημάτων και τη δραστηριοποίηση των εργαζομένων ως προς την αντιμετώπισή τους.

Η έννοια της εργατικής τάξης προσεγγίζεται τότε τόσο από οικονομικά στοιχεία, όσο και από τα στοιχεία της κουλτούρας και της συνείδησης, που ανάγονται στην ατομικότητα κάθε μέλους της¹⁷

Αποτελεί κοινό τόπο ότι οι έχουσες πρόσβαση στα μέσα παραγωγής κοινωνικές τάξεις, ελέγχουν την οικονομική ζωή μιας κοινωνίας, παρεμβαίνουν στην πολιτική εξουσία, διαμορφώνουν τον πολιτισμό της¹⁸, σε μεγαλύτερο βαθμό, από τα μέλη των υπολοίπων τάξεων και διαμορφώνουν τη συνείδηση των μελών των υπολοίπων τάξεων, στην προκειμένη περίπτωση των εργατριών και των εργατών¹⁹.

Τα μέλη των κυρίαρχων τάξεων κοινωνικοποιούνται ως προς το να ελέγχουν τις υπόλοιπες τάξεις, άρα να έχουν μια «επιθετική» στάση ζωής, ενώ τα μέλη των κυριαρχούμενων τάξεων κοινωνικοποιούνται ως προς την αναζήτηση τρόπων επιβίωσης, ή τρόπων αυξανόμενης συμμετοχής τους στην οικονομική, ή πολιτική σφαίρα

¹⁶ Η αλλοτρίωση είναι μία έννοια με αρκετές σημασίες (κατά Ρουσσώ, κατά Μαρξ κλπ.) όπως ο μη έλεγχος του τελικού προϊόντος της εργασίας, από τον ίδιο το δημιουργό του, το βιομηχανικό εργάτη, η αποστασιοποίηση ανθρώπου από άνθρωπο, η απομάκρυνση από τη φύση κλπ. Είναι προφανές ότι εδώ αναφερόμαστε στην αλλοτρίωση του εργάτη, λόγω της ελλειπούς ταξικής του συνείδησης.

¹⁷ Βλ. Σπουρδαλάκης Μ., *Για τη θεωρία και μελέτη των πολιτικών κομμάτων*, "Εξάντας", Αθήνα, 1990, όπου θεωρεί ότι το άτομο εσωτερικεύει γνώσεις, συναισθήματα, αντιλήψεις (αποκτά «πολιτική κουλτούρα») σε όλη τη διάρκεια της ζωής του, σ. 121

¹⁸ Βλ. την ενδιαφέρουσα μελέτη της Βαξεβάνογλου Α., *Οι Έλληνες κεφαλαιούχοι 1900-1940, Κοινωνική και Οικονομική προσέγγιση*, "Θεμέλιο", Αθήνα, 1994, όπου επιχειρείται η ερμηνεία της έννοιας της ελληνικής αστικής τάξης μέσα από την προσέγγιση του κεφαλαιούχου στα ιστορικά - οικονομικά πλαίσια της ελληνικής μεσοπολεμικής πραγματικότητας. Η συγγραφέας θεωρεί ότι οι κεφαλαιούχοι εξαρτώνται και οι ίδιοι από τη χώρα και την εποχή που ζουν και δεν έχουν πάντα συνείδηση των εξουσιαστικών τους δυνατοτήτων, όσο δε οι κυρίαρχες τάξεις εμφανίζονται συμπαγείς σε εθνική κλίμακα, τόσο ευκαιριακά δομημένες είναι. Άποψη με την οποία διαφωνούμε, διότι θεωρούμε πως υφίσταται η συνειδητοποίηση των εξουσιαστικών δυνατοτήτων των κυρίαρχων τάξεων και αποκτάται μέσα από τις καθημερινές πρακτικές των μελών της (ιδιαίτερα στις σ. 19, 21, 30, 34, 121-123, 133, -3, 240-1) καθώς και Ρήγος Α., *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, "Θεμέλιο", Αθήνα, 1988, σ. 135-149, όπου γίνεται αναφορά στην ιδιότυπη ανάπτυξη της αστικής τάξης σαν «τάξη καθεαυτή» κατά το Μεσοπόλεμο.

¹⁹ Έστω και αν, κάποιες φορές, συγκροτείται από «εξωοικονομικούς» παράγοντες, εξακολουθεί να διαμορφώνεται ως προς αυτές τις «αντίπαλες» τάξεις. Βλ. Ρήγος Α., *Η Β' Ελληνική... ..*, ό.π., 1988, σ. 135-149 Στην ανάπτυξη της ταξικής συνείδησης της εργατικής ελληνικής τάξης από εξωοικονομικούς παράγοντες, παίζουν ρόλο ιδεολογικο-πολιτικοί παράγοντες, όπως, λ.χ., τα δικτατορικά καθεστώτα.

Τα στοιχεία αυτά ανευρίσκονται τόσο στις υλικές συνθήκες της δεδομένης κοινωνικής πραγματικότητας, όσο και στις πολιτιστικές εκφράσεις και ιδέες, σε μια δυναμική τους αλληλεπίδραση²⁰ Διαμορφώνεται, π.χ., μια κοινή ταυτότητα, κοινή συνείδηση και κουλτούρα για άντρες και για γυναίκες, που ανήκουν στην ίδια τάξη, την εργατική, με σχετικά μόνιμο τρόπο, που δεν ελέγχουν τα μέσα παραγωγής, που απασχολούνται σε χαμηλόμισθες και χαμηλού γοήτρου – χαμηλής εξειδίκευσης εργασιακές θέσεις και που δεν έχουν άλλο εισόδημα, ή άλλον τρόπο επιβίωσης από τα έσοδα της συγκεκριμένης μισθωτής εργασίας. Συνήθως προέρχονται από αγροτικές, σπανιότερα από εργατικές οικογένειες, λόγω της ύπαρξης μιας σχετικά πρόσφατης εμφάνισης της βιομηχανίας στη χώρα και δεν έχουν μεγάλη δυνατότητα πρόσβασης στη μόρφωση, στην τεχνολογία, στον έλεγχο, ή τη διαχείριση της εξουσίας, στα Μ Μ Ε, στην επιστήμη, όπως προαναφέρθηκε.

Οι προκαταλήψεις και ανισότητες που ισχύουν για τις γυναίκες, όμως, δημιουργούν άλλες ομάδες στο εσωτερικό των τάξεων, οι οποίες βιώνουν από κοινού, αλλά και με διαφορετικό τρόπο η καθεμία τις ίδιες «ταξικές συνθήκες».

Έτσι, ο όρος κοινές ταξικές συνθήκες αναφέρεται για τις συνθήκες απασχόλησης των εργαζομένων στη βιομηχανία του κλάδου και ο όρος διαφορετικές συνθήκες για τα φύλα στο εσωτερικό της εργατικής τάξης αναφέρεται για εκείνες τις συνθήκες απασχόλησης του εργασιακού χώρου που καθορίζουν διαφορετικά τα φύλα (λ.χ., χαμηλότεροι μισθοί για τις γυναίκες, μειωμένη δυνατότητα για ανέλιξη, επίδραση του ιδιωτικού χώρου στην εργασία κ.ο.κ.)

Βέβαια, άντρες και γυναίκες συνειδητοποιούνται, κυρίως, μέσα από την εργασία στην αλυσίδα παραγωγής, τη συλλογική τους εργασία και δράση²¹ οι γυναίκες, όμως, επηρεάζονται σημαντικά στην εργασία τους και στην πολιτική τους δράση από τον ιδιωτικό χώρο. Η συμβολή του λεγόμενου ιδιωτικού χώρου λαμβάνεται υπόψη την δεκαετία του 1970 από κινήματα που επιδιώκουν τον “ανακαθορισμό της έννοιας της τάξης της εργατικής τάξης, την διαπλοκή αναλυτικών εργαλείων... που προέρχονται από διαφορετικές σχολές σκέψης, μαρξισμός, λειτουργισμός, συμβολική διαντίδραση κ.α.”²² Αυτά τα κινήματα που άνθισαν, κυρίως, στα κράτη όπου υπήρχε μια σχετική ευημερία για τους πολίτες (“κεϋνσιανικά” κράτη, “wellfaire states”) θεωρούνται «μεταϋλιστικά» διότι δεν αναλύουν την έννοια της τάξης, μόνο σε σχέση με την θέση του καθενός μας στην

²⁰ Βλ. Φύλιας Β., *Η Κοινωνιολογία*, ό.π., σ. 137-138, Η εξέταση της σημασίας των ιδεών και του πολιτισμού στο κοινωνικό γίνεσθαι, πάντως, δεν σημαίνει, όπως το σημειώνει, εξάλλου και ο Μπουρντιέ (Bourdieu) ότι αντιπαράθεται στη μαρξική αντίληψη, αλλά ότι έρχεται να τη συμπληρώσει. Βλ., επίσης, Ossowski S., *Η Ταξική δομή*... ό.π., 1984, σ. 186-187, όπου αναφέρεται ότι οι τάξεις αποτελούν ένα σύστημα προνομίων και διακρίσεων και σχετίζονται με τα μέσα παραγωγής και την κατοχή του πλούτου, καθώς και τη συνειδητοποίηση αυτών των συμφερόντων. Σε κάθε τάξη «αντιστοιχούν» ορισμένοι τρόποι συμπεριφοράς, αντιλήψεις, συνήθειες, γλώσσα κλπ.

²¹ «Προκειμένου να βάλουν τέλος στην εκμετάλλευσή τους από την αστική τάξη...», Gorz A., *Αντίο Προλεταριάτο*, “Νέα Σκέψη”, Αθήνα, 1986, σ. 33

²² Ψημίτης Μ., *Εναλλακτικά Κοινωνικά Κινήματα: Η αναζήτηση του εφικτού ανάμεσα σε υποκειμενικές ανάγκες και κρατικές πολιτικές*, σ. 17-50, στο *Κοινωνικά Κινήματα και Κοινωνικές Επιστήμες*, 1996, σ. 20

παραγωγική διαδικασία, αλλά και σε σχέση με την ύπαρξη διαφόρων μορφών εξουσίας, όπως είναι η εξουσία του ενός φύλου στο άλλο. Είναι κινήματα που λαμβάνουν υπόψη τους βαθύτερους λόγους και τρόπους με τους οποίους το άτομο εσωτερικοποιεί τόσο πολιτικούς, όσο και κοινωνικούς ρόλους και εντάσσεται τελικά σε ένα ορισμένο σύστημα "πολιτικού πολιτισμού και πολιτικής κουλτούρας"²³.

²³ **Μεταξάς Α.Ι.Δ.**, *Πολιτική Επιστήμη. Σύγχρονοι κλάδοι και περιεχόμενο. Εισαγωγική θεώρηση*, "Σάκκουλας", 1979, σ. 20-21.

β) Η έννοια του Κοινωνικού Φύλου

Η κοινωνική απαξίωση του ενός φύλου και η κοινωνική υπεροχή του άλλου δεν ερμηνεύεται από τους κοινωνικούς επιστήμονες με αναγωγή στο βιολογισμό, αλλά με εμβάθυνση στη μελέτη εκείνων των σχέσεων, των δομών και των λειτουργιών, που σχετίζονται με τους ρόλους των φύλων και την αποδιδόμενη σε αυτούς σημασία από μια κοινωνική ομάδα, δηλαδή ρόλους κοινωνικούς. Ο δε όρος «κοινωνικό φύλο» δημιουργείται το 1972 από την A.Oakley (Ann Όκλεϋ) και χρησιμοποιείται από τις κοινωνικές επιστήμες, προκειμένου να διαφοροποιηθούν οι βιολογικές λειτουργίες του κάθε φύλου (sex) από τους κοινωνικούς ρόλους του (genre, ή gender)¹. Κατ' αυτήν την έννοια, η ερμηνεία των φύλων αναζητάται σε ιστορικές συνθήκες και σε κοινωνικοοικονομικές σχέσεις και δεν αποτελεί «πεπρωμένο», ή βιολογική συνθήκη. Χρειάστηκε, όμως, η «παρέμβαση» της φεμινιστικής οπτικής στις κοινωνικές επιστήμες, προκειμένου να μελετηθεί η «κατασκευή» της φυλετικής κουλτούρας και της εργασίας των γυναικών, της μελέτης, δηλαδή, του «κοινωνικού φύλου» (gender/genre) να "φωτισθεί" η συμμετοχή των γυναικών σε αυτή την αναπαραγωγική μορφή εργασίας, η οποία συνεπάγεται, εκτός των άλλων, και την βιολογική αναπαραγωγή της εργατικής τάξης, την αναπαραγωγή της δικής τους κοινωνικής κατάστασης, της δικής τους υλικής και συμβολικής τάξης πραγμάτων.

Στην κυρίαρχη, όμως, ανδροκρατική λογική, είναι γεγονός ότι η έννοια του φύλου, συχνά, εμπλέκεται έμμεσα, ή άμεσα, με τη βιολογική διάσταση, έτσι ώστε, οι σχέσεις μεταξύ των φύλων να κατανοούνται ως «φυσικές», ως να «απορρέουν», δηλαδή, από τη βιολογία, παρά ως «κοινωνικές», ως το αποτέλεσμα, δηλαδή, κάποιων θεσμικών λειτουργιών, ή μιας ισχύουσας κοινωνικοπολιτικής διαδικασίας. Έτσι, η κοινωνική ταυτότητα συσκοτίζεται με την αντίληψη για το ρόλο των φύλων που, δήθεν, απορρέει από τη βιολογία και η ανισότητα των φύλων κατισχύει και εκλαμβάνεται ως φυσική².

Η ύπαρξη *συγκροτημένης* θεωρητικής προσέγγισης, για το φύλο αντίστοιχης της μαρξιστικής, παρά τις διάφορες και διαφορετικές σημαντικότητες απόπειρες ανάλυσης της έννοιας, από επιστήμονες ή, και φεμινιστές, θα σηματοδοτούσε μια

¹ Βλ. **Oakley A.**, *Sex, Gender and Society*, "Temple Smith", Λονδίνο, 1972 στο **Μπακαλάκη Α.**, *Ανθρωπολογία, Γυναίκες και Φύλο* (επιμ.) "Αλεξάνδρεια", Αθήνα, 1994, σ. 24, σημ. 6, η οποία επισημαίνει ότι η χρήση του όρου «κοινωνικό φύλο» δεν συνεπάγεται και συμφωνία, ως προς το αναλυτικό του περιεχόμενο. βλ. και **Παπαταξιάρχης Ε.**, **Παραδέλλης Θ.** (επιμ.) *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα*, "Πανεπιστήμιο Αιγαίου", 1992, σ. 22, 24-25. Βλ. επίσης στο **Shaw M.** (ed) *Marxist sociology revisited*, "The Macmillan Press", Λονδίνο, 1985 το **Creighton C.**, *The family and Capitalism in Marxist theory*, στο **Shaw M.** (επιμ.) *Marxist Sociology Revisited*, "The MacMillan Press", Λονδίνο, 1985, σ 181-213

² Βλ. **Benincasa L.**, *A journey, a struggle, a ritual Higher education and the entrance examinations in a Greek Province town* στο *Studies in Comparative and International Education*, "Institute of International Education Stockholm University", 1997, σ. 17.

ισχυρή θεωρητική βάση αντίθεσης στην ισχύουσα πατριαρχική κουλτούρα³. Αλλά, "δεν θεωρείται ζήτημα εξίσου σοβαρό, ή εξίσου επιστημονικό με την κοινωνική ανισότητα, ή με τις άλλες διακρίσεις που αφορούν όλες τις άλλες ανθρώπινες ομάδες. Η ταξική, π.χ., ανισότητα απασχόλησε κλασικούς του περασμένου αιώνα, ο ρατσισμός και ο εθνικισμός απασχολούν επιστημονικές διασημότητες της εποχής μας. Ακόμα και ανθρώπινες ομάδες ιδιαίτερα ολιγάριθμες... μελετούν, επίσης, ονομαστοί κοινωνιολόγοι. Ο σεξισμός αφορά τον μισό πληθυσμό της γης... Σε όλες τις κοινωνικές τάξεις και στρώματα, η κοινωνική ομάδα των ανδρών καταπιέζει, δηλαδή εκμεταλλεύεται οικονομικά, στερεί από προνόμια, υποτιμά ιδεολογικά, εμποδίζει την ανάπτυξη ικανοτήτων και δημιουργικότητας, αποκλείει από τη συμμετοχή στις αποφάσεις για τα κοινά. ., την κοινωνική ομάδα των γυναικών"⁴.

Ο αποκλεισμός και η υποβάθμιση των γυναικών αξιολογείται συχνά ως μία δεδομένη και *αυτονόητη* κατάσταση, η οποία δεν χρήζει ιδιαίτερης επιστημονικής προσέγγισης. Πρόκειται για αντίληψη που έχουν ακόμα και κλασικοί φιλόσοφοι και στοχαστές, όπως ο Μαρξ, ο Ρουσσώ, ο Λοκ, κ.ο.κ. Οι θεωρητικοί του "κοινωνικού συμβολαίου", μάλιστα, απεικονίζουν τη διαφορά των φύλων, ως την πολιτική διαφορά μεταξύ ελευθερίας και υποτέλειας, ταυτίζοντας την έννοια της ελευθερίας με τον άνδρα και της υποτέλειας με τη γυναίκα⁵.

Στη παρούσα μελέτη, το κοινωνικό φύλο αποτελεί μια κοινωνική - πολιτισμική κατηγορία, η οποία περιλαμβάνει τα άτομα, γένους θηλυκού, που κοινωνικοποιούνται, λιγότερο, ή περισσότερο, με κοινό τρόπο και στόχο, έτσι ώστε να τους αποδίδεται κοινή ταυτότητα και κουλτούρα, αυτή της «σύνδεσής» τους με τον ιδιωτικό χώρο. Από αυτή τη σχέση "απορρέει" η ανισότητα μεταξύ των φύλων και η εκμετάλλευση του ενός φύλου από το άλλο, με συνέπειες οικονομικές και πολιτικές.

Οικονομικές, εφόσον λόγω του ρόλου των γυναικών στον ιδιωτικό χώρο και της μειωμένης σημασίας τους στον δημόσιο, παράγονται, μέσω της μη αμειβόμενης, οικιακής, κυρίως, αφανούς εργασίας, αξίες χρήσης, σημαντικές για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης, τις οποίες ελέγχουν και οικειοποιούνται άμεσα οι πατέρες και σύζυγοι και έμμεσα οι εργοδότες και το κράτος⁶. Η παραγωγή άμεσης ή έμμεσης

³ Βλ. **Κανταράκη Μ.**, *Φύλο και Τάξη στη Σύγχρονη Ελληνική Κοινωνία*, στο *Δομές και Σχέσεις Εξουσίας στη Σημερινή Ελλάδα*, "Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργά", Αθήνα, 2000, σ. 423.

⁴ **Φραγκουδάκη Α.**, *Τα προβλήματα και οι αντιφάσεις της Επιστήμης των γυναικών*, στο "Δίνη φεμινιστικό περιοδικό", τ. 8, 1995-1996, σ. 120-129.

⁵ Βλ. **Παντελίδου Μαλούτα Μ.**, *Φεμινιστικό κίνημα, Φεμινιστική Θεωρία και Ιδιότητα του Πολίτη*, σ. 154-180 στο *Κοινωνικά Κινήματα και Κοινωνικές Επιστήμες*, "Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής επιστήμης Περιοδική έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης", "Θεμέλιο", τ. 8, Νοέμβριος 1996, σ. 163

⁶ Βλ. **Creighton C.**, *The family and Capitalism in Marxist Theory* στο **Shaw M.** (επιμ.) *Marxist Sociology revisited*, "The MacMillan Press", Λονδίνο, 1985, σ. 182-183, όπου αναφέρεται η προσπάθεια του Ένγκελς να προσεγγίσει με τον ιστορικό υλισμό τη γυναικεία καταπίεση, συσχετίζοντας τύπους γάμου της προταξικής κοινωνίας, όπου η εσωοικιακή εργασία δεν είχε ακόμα διαχωρισθεί απ' την κοινωνική παραγωγή - και υπήρχαν μητρογονομικές σχέσεις - με την ταξική κοινωνία. τις παραγωγικές δυνάμεις και σχέσεις, την ύπαρξη ιδιοκτησίας κλπ.

υπεραξίας από την οικιακή εργασία απασχόλησε θεωρητικούς του μαρξιστικού φεμινισμού, ιδιαίτερα, όσον αφορά τις εργατικές οικογένειες⁷. Συγκεκριμένα, συγγραφείς, που έχουν ασχοληθεί σε βάθος με το ζήτημα, διαφωνούν με τη θέση αυτή, διότι θεωρούν ότι τα αγαθά και οι υπηρεσίες που παράγονται μέσα στην οικογένεια αποτελούν αξίες χρήσης, δεν είναι εμπορεύσιμα, δεν αποτελούν αξίες ανταλλαγής για την αγορά, άρα, η έννοια της υπεραξίας δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί εδώ. Λανθασμένη είναι επίσης, κατά την ίδια άποψη, η σύγχυση αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, με την αναπαραγωγή του ζωντανού ανθρώπου και της υπεραξίας της εργατικής δύναμης, με την εσωοικιακή εργασία των γυναικών. Ανεξάρτητα, πάντως, από το αν συμφωνεί, ή διαφωνεί κανείς με τη συγκεκριμένη ανάλυση, είναι γεγονός ότι η οικιακή εργασία στις σύγχρονες κοινωνίες σχετίζεται με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, όπως σχετιζόταν και με προηγούμενους τρόπους παραγωγής, όταν αποτελεί τη βάση της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, μέσα από το μέγαλωμα των παιδιών, τη φροντίδα των υπολοίπων μελών της οικογένειας, τη συντήρηση του χώρου διαμονής και των οικιακών ειδών κλπ. Η κοινωνικοποίηση των παιδιών, λ.χ., από τη σύγχρονη οικογένεια μπορεί να αποτελέσει ένα παράδειγμα οικονομικών και κοινωνικών διαστάσεων, εφόσον εναπόκειται ένα σημαντικό μέρος της στην οικογένεια (η δημόσια εκπαίδευση μπορεί να μην επιτελεί, πάντα, "ικανοποιητική" - για τις απαιτήσεις της πολιτείας - κοινωνικοποίηση) όταν προετοιμάζει τα παιδιά να ενταχθούν σε μια συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα, σε ένα συγκεκριμένο πολιτικό και οικονομικό σύστημα σε κάποιους εργασιακούς χώρους. Η φροντίδα του σπιτιού, των μελών της οικογένειας, η κοινωνικοποίηση των παιδιών, προκειμένου να πειθαρχήσουν και να ενταχθούν και προκειμένου να "εξισορροπήσουν" οι απαιτήσεις της πολιτείας, των κυρίαρχων τάξεων, αντιλήψεων κ.λ.π με τις ανάγκες και τις επιθυμίες των παιδιών αποτελούν, εντέλει, αρκετά εξειδικευμένες και λεπτές εργασίες, οι οποίες διεξάγονται, στα πλαίσια της οικογένειας από τις μητέρες, χωρίς να δαπανώνται χρήματα από την πολιτεία για αυτούς τους σκοπούς, για αυτές τις ενέργειες που-εντέλει-την ωφελούν. Οι εκπαιδευτικοί θεσμοί, ή οι κατασταλτικοί μηχανισμοί που υπάρχουν σε κάθε οργανωμένη κοινωνία μάλλον "επικυρώνουν" την κοινωνικοποίηση της οικογένειας, παρά την υποκαθιστούν. Τα κονδύλια που δαπανώνται για την εκπαίδευση των παιδιών, ή για τη συντήρηση των κατασταλτικών, λ.χ., μηχανισμών, για τα μη πειθαρχημένα, τα μη ενταγμένα παιδιά, είναι πολύ λιγότερα από αυτά που θα καταβάλλονταν, αν είχε η πολιτεία αναλάβει, εξ ολοκλήρου, και την πρωτογενή κοινωνικοποίηση των παιδιών, κυρίως, των χαμηλότερων κοινωνικο-οικονομικών τάξεων

Αλλά, ακόμα και για τις ανώτερες κοινωνικο-οικονομικές τάξεις, όπου τα "καθήκοντα" της οικιακής εργασίας δεν "εκτελούνται", πάντα, από τις ίδιες τις

⁷ Βλ. Creighton C., *The family and Capitalism* . . ., ό.π., σ. 184-185.

μητέρες – συζύγους, η «διαχείριση» του «ιδιωτικού» χώρου, η κοινωνικοποίηση και η ευθύνη για τα παιδιά αποδίδονται σε αυτές.

Πολιτικές είναι οι συνέπειες, εφόσον η «σύνδεση» γυναικών/«ιδιωτικού» χώρου συνιστά τυπικές, ή/και άτυπες σχέσεις εξουσίας και ιεραρχίας μεταξύ των φύλων, αλλά και μεταξύ των δύο χώρων δημόσιου και ιδιωτικού.

Η σχέση των γυναικών με τον ιδιωτικό χώρο διαμορφώνει για τις γυναίκες κάθε οικονομικού, κοινωνικού και μορφωτικού επιπέδου, κοινές, «αντικειμενικές», εμπειρίες του φύλου, μέσα από την παγκόσμια υποταγή του ενός φύλου στο άλλο.

Οι δύο βασικές προσεγγίσεις για την ερμηνεία του κοινωνικού φύλου άλλοτε θεωρούν ως βασική αιτία της ανισότητας των φύλων την συμμετοχή, ή όχι, στην παραγωγική διαδικασία, καθώς και τους όρους αυτής της εργασίας, συνερμηνεύοντάς την ταξικά και άλλοτε τη σημασία των δομών και των συμβόλων στα υποκείμενα, ανεξαρτήτως τάξεων, ανεξάρτητα από την ερμηνεία που δίνουν τα ίδια τα υποκείμενα στις σχέσεις, στις δομές και στα σύμβολα. Αυτές οι προσεγγίσεις αντιπροσωπεύουν και διαφορετικούς τύπους ανάλυσης. Άλλοτε, η θέση των γυναικών ορίζεται, κυρίως, από τις οικονομικές σχέσεις (Σοσιαλιστικός Φεμινισμός) και άλλοτε, από τις αξίες και σημασίες που αποδίδονται στο γυναικείο φύλο, σε όλους τους πολιτισμούς (Ριζοσπαστικός Φεμινισμός). Και στις δύο, ωστόσο, υπάρχει η κοινή αποδοχή τού ότι οι γυναίκες αποτελούν μια ενιαία κοινωνική κατηγορία, υποβαθμισμένη, ανεξάρτητα από τους λόγους που προτάσσονται από τον κάθε τύπο ανάλυσης. Κατ' αυτήν την έννοια, για το ριζοσπαστικό φεμινισμό, η υποτέλεια των γυναικών αποτελεί μια παγκοσμιότητα και διαχρονική συνέχεια, βάσει των συμβόλων υποταγής που ισχύουν για το γυναικείο φύλο, ενώ για το σοσιαλιστικό φεμινισμό, η υποτέλεια των γυναικών έχει την ιστορικότητα της σχέσης των γυναικών με την παραγωγή, σε ορισμένες εποχές, σε συγκεκριμένες κοινωνίες⁸

Στη συγκεκριμένη εργασία, οι δύο ερμηνείες χρησιμοποιούνται συμπληρωματικά, παρά αντιθετικά, μεταξύ τους. Οι βιομηχανικές εργάτριες του κλάδου προσεγγίζονται ως εργαζόμενες και ως συνδικαλίστριες, ως γυναίκες και ως εκτός σπιτιού εργαζόμενες. Ως γυναίκες, που δρουν στο συλλογικό εργασιακό τους χώρο, για να βελτιώσουν τις συνθήκες δουλειάς τους. Ως γυναίκες με μια συγκεκριμένη θέση στην παραγωγική διαδικασία, απόπου διαφαίνεται μια ιστορικότητα στην καταπίεση και στην υποτέλειά τους, ως εργαζομένων. Ως γυναίκες που υπόκεινται στην παγκοσμιότητα των κυρίαρχων συμβόλων, στην αντίληψη μιας κυριαρχίας του ενός φύλου στο άλλο. Οι δύο αυτές βασικές ερμηνείες στην προσέγγιση του κοινωνικού φύλου «συγκλίνουν στο ότι οι γυναίκες αποτελούν μια ενιαία κοινωνική κατηγορία, είτε για λόγους οικονομικούς, είτε για λόγους πολιτισμικούς. Η έννοια της οικουμενικότητας του όρου «γυναίκα» δεν αμφισβητείται, ούτε από το ότι η θέση των γυναικών έχει πολλές και ανεξάρτητες

⁸ Βλ. **Kuhn A., Wolpe A., *Feminism and materialism*, "Routledge" και "KeganPaul", Λονδίνο, 1978, σ 254-289, όπου εξετάζεται η σχέση πατριαρχίας και καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.**

μεταξύ τους όψεις. Επομένως, η γυναίκα μπορεί να μελετηθεί, είτε σαν ενιαία κατηγορία, είτε με τις ποικιλομορφίες της...»⁹

Το κοινωνικό φύλο προσεγγίζεται επομένως και σε σχέση με τη μορφή της παραγωγικής και της αναπαραγωγικής διαδικασίας και σε σχέση με τα πολιτισμικά στοιχεία, που του αποδίδονται και οριοθετούν την ταυτότητά του σε κάθε του εκδήλωση

Κατ' αυτήν την έννοια, η προαναφερόμενη αφανής εργασία των γυναικών, ενώ δεν καταγράφεται σαν εργασία, υπάρχει πριν από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και αποτελεί μια αναγκαιότητα, που αναπαράγεται και εντείνεται προς όφελος του συγκεκριμένου καπιταλιστικού συστήματος και του σύγχρονου κράτους. Και είναι με αυτήν την έννοια, κατά την οποία η πατριαρχία αναπαράγεται μέσα από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής¹⁰ Από την άλλη, η ανδροκεντρική εξουσία βασίζεται στον έλεγχο όχι μόνον της παραγωγικότητας¹¹, αλλά και της γυναικείας σεξουαλικότητας, των συμβόλων, όπως η γλώσσα, μέσα από τις σχέσεις στην οικογένεια, στο γάμο, στην εργασία κ.α.¹² Σύμφωνα με τα παραπάνω, οι γυναίκες αποτελούν μια ομοιογενή ομάδα, ανεξάρτητα από την ταξική τους ένταξη, λόγω της εξάρτησής τους από τους άντρες¹³ Τα αποτελέσματα δε αυτής της σχέσης ανευρίσκονται στις συνολικές πολιτικές δομές, στην ιδεολογία, στα σύμβολα κλπ.

Έννοιες όπως συνείδηση, γλώσσα, σύμβολα, ταυτότητα κλπ. που αναφέρονται στην κουλτούρα¹⁴ έχουν χρησιμοποιηθεί, κυρίως, ως αναλυτικό εργαλείο κατανόησης

⁹ Βλ. **Μπακαλάκη Α.**, (επιμ.) *Ανθρωπολογία, Γυναίκες και Φύλο*, «Αλεξάνδρειω», Αθήνα, 1994, σ. 31 και επόμενα

¹⁰ Βλ. **Barret M.**, *Women's oppression today*, "The Therford Press", Λονδίνο, 1986 (ε' έκδ.) σ 132, 134, 186, 226 Μια παλιότερη και πιο «παραδοσιακή» μαρξιστική προσέγγιση επικεντρώνει την άρση της κοινωνικής κατατερότητας των γυναικών στην πλήρη ισοτιμία των φύλων, μέσα από την ίση συμμετοχή των γυναικών στην παραγωγή, με τη γενικευμένη θεσμική ισότητα (στο οικονομικό, πολιτικό, κοινωνικό επίπεδο) κ.ο.κ Σύμφωνα με αυτήν την άποψη, τα προβλήματα των φύλων θα λυθούν σε μια κοινωνία, όπου τα μέσα παραγωγής θα ανήκουν στους εργαζόμενους. Πρόκειται, άρα, για διαφορές, κυρίως οικονομικού χαρακτήρα, τις οποίες γυναίκες και άντρες μπορούν ν' αντιπαλέψουν από κοινού, μέσα από το εργατικό κίνημα. Βλ. **Παπαταξιάρχης Ε., Παραδέλλης Θ.** (επιμ.) *Ταυτότητες και φύλο*, ό.π., σ 15-16

¹¹ **Ρουμπόθαμ Σ., Σίγκαλ Α., Γουεϊνράιτ Χ.**, *Πέρα απ' τον κατακερματισμό. Φεμινισμός και οικοδόμηση του σοσιαλισμού*, "Θεωρία", Αθήνα, 1983, σ 26.

¹² Βλ. και σε κλασικά κείμενα **Κολλοντάϊ Α.**, *Οικονομική και σεξουαλική απελευθέρωση της γυναίκας*, "Πύλη", Αθήνα, 1984 (στ' έκδ.), σ 1-3. **Μπέμπελ Α.**, *Η γυναίκα και ο σοσιαλισμός*, "Ιστορικές Εκδόσεις", Αθήνα, 1981, σ. 15 και 106-107, όπου μεταξύ άλλων, αναφέρεται ότι «η γυναίκα που δεν αναπτύσσει τις φυσικές της ικανότητες σακατεύεται με μια κουλτούρα που τα νοήματά της περιστρέφονται σε ευτελείς σπιτικές υποθέσεις, σχέσεις συγγένειας... η γυναίκα σ' όλες τις φάσεις της ύπαρξής της συνδέεται απ' τους κοινωνικούς και σεξουαλικούς μας όρους με το γάμο.. αποτελεί για τον άντρα όργανο ηδονής. σκλάβο οικονομικά.» κ.ο.κ.

¹³ **Kuhn A., Wolfe A.**, *Feminism and materialism*, 1978, ό.π., σ. 1, 7, 9.

¹⁴ Για την έννοια της κουλτούρας βλ. μεταξύ των άλλων, **Δεμερτζής Ν.**, *Κουλτούρα, Νεωτερικότητα, Πολιτική Κουλτούρα*, "Παπαζήσης", Αθήνα, 1989, σ. 22-23, 27 και 53, όπου τα "υλικά και τα πνευματικά στοιχεία της ανθρώπινης ζωής, στην κοινωνική τους αλληλόδραση, αποτελούν την κουλτούρα", η έννοια της οποίας περιλαμβάνει νοήματα, αξίες, αλλά και τρόπο ζωής, πρακτικές, θεσμούς που "εξανθρωπίζουν" τον άνθρωπο. **Eliot T.S.**, *Σημειώσεις για τον ορισμό της Κουλτούρας*, "Πλέθρον", Αθήνα, 1980, σ 28, όπου τίθεται το ερώτημα περί αναπαραγωγής του πολιτισμικού επιπέδου μιας ομάδας σαν στοιχείο αξιολόγησης της ευρύτητας της έννοιας της Κουλτούρας. **Horkheimer M.**, *Φιλοσοφία και Κοινωνική Κριτική*, "Ύψιλον", Αθήνα, 1984, σ. 76-79, όπου

της γυναικείας υποταγής από τις ριζοσπάστριες φεμινίστριες, οι οποίες θεωρούν ότι οι γνώσεις, οι αντιλήψεις, η γλώσσα, τα σύμβολα, η διαμόρφωση, εν τέλει, της ατομικής και της συλλογικής συνείδησης και της ιδεολογίας¹⁵ αποτελούν ένα νοητικό, αλλά και υλικό προϊόν των ατόμων και των κοινωνιών τους, μια μορφή πολιτισμικού κεφαλαίου¹⁶. Κατ' αυτήν την έννοια, η πατριαρχία σαν κυρίαρχη ιδεολογία και κουλτούρα αυτονομημένη από τον οικονομικό παράγοντα, αποτελεί η ίδια μια δομή κυριαρχίας και θέτει τη βάση εξουσίας/υποταγής των διαφυλετικών σχέσεων¹⁷. Αποδίδεται ιδιαίτερη βαρύτητα στον τρόπο επίδρασης της κουλτούρας και της ιδεολογίας στη διαμόρφωση της συνείδησης, εφόσον εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο δομείται η γλώσσα και τα υπόλοιπα σύμβολα, ως αποτέλεσμα της κυρίαρχης ιδεολογίας. Η συνείδηση του φύλου δεν διαμορφώνεται, σύμφωνα με τις ριζοσπάστριες φεμινίστριες, από την μισθωτή εργασία μόνο, ή από τη σχέση με την οικογένεια και το σεξουαλικό καταμερισμό εργασίας, αλλά από την εσωτερικευση της κυρίαρχης αντρικής κουλτούρας και την υποταγή των γυναικών στα πολιτισμικά σημεία και σύμβολα. Ο ριζοσπαστικός φεμινισμός επηρεάζεται από το μαρξικό δομισμό, την ψυχανάλυση, τον αντιεξουσιαστικό σοσιαλισμό κλπ. Η αλτουσεριανή τάση δέχεται την ιδεολογία και την πολιτική σαν συνθήκες, που παράγουν ψευδή γνώση, την κυρίαρχη και συνθέτουν την πραγματική συνείδηση, μέσω της ύπαρξης των ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους και όχι σαν «αντανακλάσεις» των σχέσεων παραγωγής. Στον τρόπο προσέγγισης της κοινωνικής πραγματικότητας από τον δομισμό του Αλτουσέρ, λ.χ., ο ριζοσπαστικός φεμινισμός ανευρίσκει τα στοιχεία της αποδοχής της υποταγής των γυναικών, σε απόψεις όπως «οι άνθρωποι ζουν την ιδεολογία τους όπως ζουν στον κόσμο τους σαν κάτι το φυσικό» ή «στην ιδεολογία η πραγματική θέση είναι απολύτως αντεστραμμένη σε μια φανταστική σχέση... που

αναφέρεται πως η συμπεριφορά των ανθρώπων ερμηνεύεται όχι μόνο με οικονομικούς όρους, αλλά και με πολιτισμικούς (θρησκεία, τέχνη, ιδρύματα πολιτισμού κλπ).

¹⁵ Για την έννοια της Ιδεολογίας, βλ. τις σημασίες της έννοιας : ατομικές, κοινωνικές πεποιθήσεις, προϊόντα, ή απόνομα «δημιουργήματα» ενός κοινωνικού συστήματος κ.ά. στο **Πετμεζίδου-Τσουλουβή Μ.**, *Κοινωνικές τάξεις και μηχανισμοί κοινωνικής αναπαραγωγής*, "Εξάντας", Αθήνα, 1987, σ. 52-75, όπου γίνεται αναφορά στην έννοια της Ιδεολογίας απ' τους Μαρκούςε, Γκράμσι, Αλτουσέρ, Λακάν, Κρίστεβα κ.λ.π. Βλ., επίσης, **Harnecker M.**, *Βασικές έννοιες του ιστορικού υλισμού*, "Παρατηρητής", Αθήνα, χ.χ., σ. 92-107, σύμφωνα με την οποία, η ιδεολογία περιλαμβάνει φανταστικά στοιχεία, σημεία, παραστάσεις, εξασφαλίζει τη συνοχή του οικοδομήματος και διαποτίζει κάθε ανθρώπινη ενέργεια.

¹⁶ Για τον όρο «πολιτισμικό κεφάλαιο». βλ. **Πιζάνιας Π.**, *Οι φτωχοί των πόλεων*, "Θεμέλιο", 1995, σ. 128 και 143 - 149, τα συστατικά του οποίου, συντίθενται από την εμπειρία της κοινωνικής οργάνωσης, τα ιδανικά πρότυπα, τις πράξεις και της απατάτες, τη συνειδητοποίηση και την εσωτερικευμένη ατομική γνώση των φτωχών στρωμάτων των πόλεων, καθώς και **Βαξεβάνογλου Α.**, *Οι Έλληνες κεφαλαιούχοι 1900-1940 κοινωνική και οικονομική προσέγγιση*, "Θεμέλιο", Αθήνα, 1994, σ. 140-141, σύμφωνα με την οποία το πολιτισμικό κεφάλαιο εννοείται σαν ένα σύνολο ενσωματωμένων γνώσεων και πρακτικών που κληρονομείται από τις επόμενες γενιές των κεφαλαιούχων, δεν το κατέχει μόνο η οικογένειά τους, αλλά ολόκληρη η τάξη τους.

¹⁷ Βλ. **Παντελίδου-Μαλούτα**, *Γυναίκες και Πολιτική Η πολιτική φυσιογνωμία των Ελληνίδων*, «Gutenbergr», Αθήνα, 1992, όπου γίνεται αναφορά στις διαστάσεις της πολιτικής εξουσίας και έκφρασης των φύλων, μέσα από την ίδια την πολιτική πράξη, σ. 28-29.

εκφράζει μια επιθυμία, ή μια νοσταλγία, που δεν έχουν να κάνουν με την πραγματικότητα”¹⁸ κλπ.

Η Μ Καρντινάλ, η Τζ Μίλλετ κ.ά. έχουν προσπαθήσει να προσεγγίσουν το φύλο, την κυρίαρχη κουλτούρα και ιδεολογία και τη δημιουργία συνείδησης, χρησιμοποιώντας την ψυχαναλυτική μέθοδο. Μέσα από την ψυχαναλυτική οπτική¹⁹, ο ριζοσπαστικός φεμινισμός τοποθετεί την πρωταρχική ψυχολογική απαίτηση των ανδρών για κατοχή της δύναμης, σαν την αρχική πηγή της γυναικείας καταπίεσης. Σύμφωνα με αυτήν τη θεωρία, η πατριαρχία, όχι μόνον αυτονομείται από τις οικονομικές δομές, αλλά φαίνεται ότι αναζητάται, εντέλει, σε άγνωστες κατακόμβες της ψυχής του ανθρώπου.

Τέλος, από τον αντιεξουσιαστικό σοσιαλισμό, ο ριζοσπαστικός φεμινισμός «δανείζεται» την έννοια της εξουσίας στην επίδραση της συνείδησης των γυναικών και στην έμφαση που δίνεται στους κυρίαρχους πολιτισμικούς παράγοντες στη θέση των γυναικών.

Ο ριζοσπαστικός φεμινισμός, επομένως, στις διάφορες τάσεις του, που μπορεί και να αλληλοσυγκρούονται μεταξύ τους, θεωρεί ότι η κυρίαρχη πατριαρχική/σεξιστική κουλτούρα και εξουσία έχουν ιδιαίζουσα βαρύτητα, με την έννοια ότι επικαθορίζουν τις κοινωνικές, ακόμα και τις οικονομικές σχέσεις. Στην πολιτική του έκφραση, κυρίως, στις δυτικές κοινωνίες, μεταξύ 1965-1980, συνεργάζεται με άλλα «πολιτισμικά»/«κοινωνικά» κινήματα, όπως των οικολόγων, των έγχρωμων, των νέων κλπ.²⁰ και επικεντρώνεται σε θέματα πραγματικής και συμβολικής άσκησης της βίας ενάντια στις γυναίκες, στο πλαίσιο των διαπροσωπικών σχέσεων, ή/και στον εργασιακό χώρο, σε θέματα αυτο-ελέγχου της σεξουαλικότητας, με την αντισύλληψη και το δικαίωμα στην άμβλωση και σε θεσμικά θέματα, όπως είναι η παρέμβαση στο κανονιστικό δίκαιο. Δομείται πολιτικά, από τις μικρές γυναικείες ομάδες και απευθύνεται, θεωρητικά, στην κάθε γυναίκα, λόγω του φύλου της. Στην πραγματικότητα, όμως, τον συνθέτουν γυναίκες που ανήκουν σε υψηλότερο μορφωτικό ή, βέβαια, και κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο.

Ανεξάρτητα από τα εργαλεία ανάλυσης που χρησιμοποιούνται, κάθε φορά, τα φύλα σχετίζονται μεταξύ τους σε σχέσεις που αφορούν – και προεκτείνονται σε – κάθε επίπεδο οικονομικό-κοινωνικό-πολιτικό-πολιτισμικό. Η ανισότητα, ή η

¹⁸ Βλ. **Althusser L.**, *Pour Marx*, “Maspero”, Παρίσι, 1977, σ. 240-242. Στοιχεία ανάδειξης της αυτονομίας της ιδεολογίας και της πολιτικής, της υπεροχής των υπερδομών, έναντι του αυστηρού οικονομικού ντετερμινισμού βρίσκονται από το ριζοσπαστικό φεμινισμό και στον Γκράμσι. Βλ. **Γκράμσι Α.**, *Για τον Μακιαβέλι, για την πολιτική και για το σύγχρονο κράτος*, “Ηριδανός”, Αθήνα, χ.χ., βλ., π.χ., την αναφορά του στις οικονομικές κρίσεις, που θεωρεί πως δημιουργούν ευνοϊκότερο έδαφος σε τρόπους σκέψης, σ. 90.

¹⁹ Βλ. **Μίτσελ Τ.**, *Η εποχή της γυναίκας*, “Πύλη”, Αθήνα, 1976, σ. 192 και **Φάϊερστον Σ.**, *Η διαλεκτική του σεξ. Ο φάκελλος της φεμινιστικής επανάστασης*, “Ράππας”, Αθήνα, 1983, σ. 53-59.

²⁰ Βλ. **Δοξιάδης Κ.**, *Ουτοπία και Ηθική. Τα Κοινωνικά Κινήματα στη Σύγχρονη Ιδεολογία*, στο *Κοινωνικά Κινήματα και κοινωνικές επιστήμες*, στο Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης Περιοδική Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης, Θεμέλιο, Αθήνα, 1996, σ. 51-82, αναφέρεται ότι τα Κοινωνικά Κινήματα εναντιώνονται σε προνεωτεριστικές κλασικές λογικές, όπως, λ.χ., την πατριαρχία που συνιστά ιδεολογική δομή, σ. 55-56.

ασυμμετρία μεταξύ των φύλων αποτελούν, τελικά, πολιτικές σχέσεις, σχέσεις εξουσίας

Το φύλο των γυναικών στην οικονομική, πολιτισμική, πολιτική και κοινωνική του διάσταση διαμορφώνεται άμεσα από τις σχέσεις του με τον ιδιωτικό χώρο και λιγότερο – ακόμα και στις μέρες μας – στη σχέση του με τον δημόσιο χώρο. Ο εργασιακός χώρος μπορεί να αποτελέσει, ενδεχομένως, για τις γυναίκες των χαμηλότερων κοινωνικο-οικονομικών τάξεων και ελλείπει άλλων προσλαμβανουσών, μέσα από τη δυνατότητα ενασχόλησής τους με συλλογικές δραστηριοποιήσεις, που αφορούν τις εργασιακές τους σχέσεις, μια αρχή αμφισβήτησης των βιολογικών ερμηνειών για το φύλο, ένα μέτρο σύγκρισης της εσωοικιακής, με την εξωοικιακή απασχόληση, ως προς την αφάνεια της πρώτης και το δημόσιο χαρακτήρα της δεύτερης, ως προς τα αίτια που αυτό συμβαίνει κ.ο.κ.

Ως εκ τούτου, ο «εγκλεισμός» των γυναικών στο χώρο της οικογένειας, είτε αποτελεί τη συνέπεια, είτε την αιτία της πατριαρχίας, ανάλογα με την ανάλυση που χρησιμοποιεί ο καθένας, επηρεάζει, άμεσα, τη διαμόρφωση της κουλτούρας, της ταυτότητας, της συνείδησης, της σχέσης με την εργασία.

Και με αυτήν την έννοια, η μελέτη του φύλου στην ουσία είναι η μελέτη τόσο των σχέσεων παραγωγής, όσο και των σχέσεων αναπαραγωγής τους και με την πραγματική έννοια του όρου και με την έννοια της αναπαραγωγής των συμβόλων. Οι ισχύουσες, κάθε φορά, σχέσεις παραγωγής, καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, επί του προκειμένου, «ενισχύονται» από τις σχέσεις αναπαραγωγής και συνδέονται άρρηκτα μαζί τους. Π.χ., στις εργατικές τάξεις, η αφανής εργασία των γυναικών ελέγχεται και καρπούται άμεσα, ή έμμεσα από τους συζύγους/πατέρες, τους εργοδότες και το κράτος και η μισθωτή τους εργασία, αποπροσωποποιημένη και εξαρτημένη, όπως αυτή των αντρών, αποτελεί προέκταση των συνθηκών της ενδο-οικογενειακής εργασίας, των ρόλων των κοινωνικών φύλων, της ισχύουσας συμβολικής τάξης πραγμάτων, έτσι ώστε να καθίσταται περισσότερο υποβαθμισμένη. Η εργασία των γυναικών της εργατικής τάξης έρχεται να ικανοποιήσει τις ανάγκες του κεφαλαίου, όπως είναι το φθινό κόστος εργασίας. Από την άλλη, «οι μεταστροφές της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης μετασηματίζουν την αγορά εργασίας» και, άλλοτε, ενισχύουν «την αναβάθμιση των ικανοτήτων των εργαζομένων τάξεων», άλλοτε απαξιώνουν την εργατική δύναμη, συμβάλλοντας, έτσι, είτε στην «έξοδο», λ.χ., των γυναικών από την αγορά εργασίας, είτε στον αποκλεισμό τους από αυτήν, κ.ο.κ., επιδρώντας με τη σειρά του, ο συγκεκριμένος τρόπος παραγωγής στη γυναικεία εργασία²¹.

Γι' αυτό, η υλική βάση της υποταγής των εργατριών του κλάδου συντελείται, τόσο στον εργασιακό χώρο, όσο και στα πλαίσια των οικογενειακών σχέσεων και

²¹ Βλ. **Ιωακείμογλου Η., Καμινιώτη Ο., Κωστάκη Α., Σκοπελίτου Θ., Εκπαίδευση, Φύλο και Τρόπος Ένταξης στην Αγορά Εργασίας στην Ελλάδα στο Ανεργία, Εργασία, Εκπαίδευση-Κατάρτιση στην Ελλάδα και στη Γαλλία, "ΕΚΚΕ", 1998, ό.π., σ. 105-106.**

σηματοδοτεί την εξάρτησή τους από τους δύο αυτούς χώρους, τόσο σε πραγματικό όσο και σε συμβολικό επίπεδο²²

Έτσι, ενώ οι βιομηχανικοί εργάτες δεν ελέγχουν την εργασία τους, ή δεν έχουν πρόσβαση στην πολιτική - κοινωνική ζωή και εξουσία, είναι, όμως, έστω, «κυρίαρχου» της ιδιωτικής τους ζωής και έχουν τη δυνατότητα οικειοποίησης της εργασίας των γυναικών, ή και τη δυνατότητα «ελέγχου» του ιδιωτικού τους χώρου και όσων ζουν εκεί, καθώς και τη δυνατότητα "συμμετοχής" σε μία κυρίαρχη συμβολική τάξη πραγμάτων, σε αντίθεση με τις βιομηχανικές εργάτριες που επιτελούν επιπλέον εργασία άμεσα και έμμεσα ελεγχόμενη «συμμετέχοντας» σε μια υποβαθμισμένη συμβολική τάξη πραγμάτων.

Επιπλέον, οι εργάτριες του κλάδου συνθέτουν μια ομάδα της ελληνικής αγοράς, που την αποτελούν άτομα με χαμηλότερους του μέσου όρου μισθούς, χωρίς υψηλή εκπαίδευση, μόρφωση, ή ειδίκευση. Η ομάδα αυτή («δευτερεύουσα αγορά εργασίας») αποτελείται από γυναίκες χαμηλότερων κοινωνικο-οικονομικών στρωμάτων. Η δε εργασία τους χρησιμοποιείται σε κλάδους, οι οποίοι βασίζουν τον ανταγωνισμό τους στο χαμηλό εργασιακό κόστος εργασίας και στην υπερεκμετάλλευση της εργατικής δύναμης²³

²² Βλ. **Bock G.**, *Πέρα από τις διχοτομίες-προοπτικές στην ιστορία των Γυναικών*, στο "Δίνη φεμινιστικό περιοδικό", τ 6, 1993, σ 55-83 (εδώ 58-59). Τα αγαθά και οι «υπηρεσίες», που παράγουν στον εσωοικιακό χώρο, οι οποίες δεν αξιολογούνται, δεν εκ-«τιμώνται» (δεν συμπεριλαμβάνονται στο Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν, Α.Ε.Π., της κάθε χώρας) παρά το ότι είναι δύσκολες και περίπλοκες και αφορούν πολλά και διαφορετικά, ταυτόχρονα, είδη εργασίας. Βλ. **Pahl R.**, *Division of labour*, "Blackwell", Νέα Υόρκη, 1984, σ. 17-20 και σ. 316-317, όπου υποστηρίζεται πως η ανισότητα των φύλων προέρχεται από την οικιακή εργασία, ενώ η άτυπη και η οικιακή εργασία αποτελούν στρατηγικές επιβίωσης των φτωχότερων νοικοκυριών.

²³ **Ιωακείμογλου κ.α.**, ό.π., σ. 106-107

γ) Η έννοια της Πολιτικής: Φύλο και Πολιτική

Στις σύγχρονες κοινωνίες, στο αστικό πολιτικό σύστημα, όπου η έννοια της δημόσιας ζωής διαφοροποιείται από αυτήν της ιδιωτικής και όπου μόνο το «δημόσιο» ταυτίζεται με το «πολιτικό», η έννοια του ατόμου ως πρωταγωνιστή της πολιτικής ζωής και της συλλογικής δράσης διαφοροποιείται από αυτή του ιδιώτη, του μη πολιτικού όντος, του σχετιζόμενου με τον ιδιωτικό χώρο, που είναι το σπίτι και η προσωπική ζωή. Τα δικαιώματα του πολίτη, όπως η προσωπική ελευθερία στην έκφραση, στη σκέψη, στη διεκδίκηση κλπ. συνιστούν ατομικά δικαιώματα, που συνδέονται με το δημόσιο χώρο και όχι με τον ιδιωτικό¹. Υπ' αυτήν την έννοια, το άτομο αποτελεί μέρος μιας ολότητας², που συντίθεται από δημόσιους θεσμούς ενώ ο ιδιώτης βρίσκεται εκτός αυτής.

Η κλασική έννοια της πολιτικής³, που συνδέεται με τα κρατικά φαινόμενα και τον δημόσιο τομέα αφήνει απέξω τον καθημερινό χώρο και ό,τι αυτός μπορεί να συνεπάγεται για τα "κοινά". Αφορά δε, κυρίως, το ανδρικό φύλο, τόσο ως προς την άσκησή της, όσο και ως προς την κριτική της αμφισβήτηση.

Η «ιδιωτική σφαίρα» θεωρείται εκτός παραγωγικής διαδικασίας και εκτός "παραδοσιακής" πολιτικής σκέψης και δράσης. Η ιδιωτική σφαίρα, κατά την "κλασική" πολιτική σκέψη και δράση, αντιτίθεται στην ιδιότητα του πολίτη, η οποία θεμελιώνεται στην αρχή του ότι «όλοι οι άντρες είναι θεωρητικά ίσοι μεταξύ τους, θεωρητικά ικανοί να απολαμβάνουν τα ατομικά δικαιώματα, θεωρητικά ικανοί να παίρνουν μέρος στον οικονομικό αγώνα, σαν ανεξάρτητη μονάδα ο καθένας, ως άτομο. που δεν χρειάζεται να «προστατευθεί», γιατί ο κάθε άντρας είναι, ήδη, εφοδιασμένος με τα μέσα προστασίας...»⁴. Η ιδιότητα του πολίτη αποδίδεται σε όσους απολαμβάνουν ελευθερίες και δικαιώματα⁵, όπως η προσωπική ανεξαρτησία, η συμμετοχή στα κοινά, ο έλεγχος του σώματος, της σεξουαλικότητας και των συναισθημάτων, η λήψη αποφάσεων για την ίδια τη ζωή, οι, κατά το δυνατόν, ελεύθερες προσωπικές κλπ. επιλογές, η συνεργασία, η κοινωνική δύναμη, η δυνατότητα ευρύτερης κοινωνικοποίησης, η απουσία φόβου, βίας και εξαναγκασμού σε οποιαδήποτε απόφαση, επιλογή και δράση κ.ο.κ.

Στην ιδιωτική σφαίρα, όπου ισχύει ο άνισος καταμερισμός εργασίας, βάσει του φύλου, η μη αμειβόμενη, αφανής εργασία των γυναικών και τα πολιτισμικά

¹ Βλ. Marshall T.H., Bottomore T., *Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη*, "Gutenberg", Αθήνα, 1995, σ. 43. Βλ. επίσης, Γκράμσι Α., *Οι διανοούμενοι*, "Στοχαστής", Αθήνα 1972, σ. 62 για τη διαφορά της πολιτικής κοινωνίας και της ιδιωτικής κοινωνίας.

² Βλ. Βλάχος Γ., *Πολιτική*, τ. Γ', Αθήνα, 1981, σ. 23-24.

³ Που ταυτίζεται με τη μελέτη των κρατικών φαινομένων και των ομάδων πίεσης βλ. Διαμαντόπουλος Θ., *Εισαγωγή στην πολιτική*. "Σάκκουλας", Αθήνα-Κομοτηνή.

⁴ Marshall T.H., Bottomore T., *Ιδιότητα του Πολίτη και Κοινωνική Τάξη*, «Gutenberg», Αθήνα, 1995, σ. 67.

⁵ Κραβαρίτου Γ., *Φύλο και Δίκαιο*. «Παπαζήση», Αθήνα, 1996, σ. 116, «η κλασική και κυρίαρχη αντίληψη για τον πολίτη είναι η κατάσταση του να είναι κάποιος ενεργός σε μια χώρα, να αναλαμβάνει ατομικά δικαιώματα και ελευθερίες. ».

εκείνα χαρακτηριστικά, που κάνουν τον άντρα «πολίτη» και τη γυναίκα «ιδιώτη» (χαρακτηριστικός είναι ο επίσημος τίτλος της «νοικοκυράς», που αποδίδεται στις μη – εξωοικιακά – εργαζόμενες, για να τονισθεί αυτή η σχέση οίκου – γυναίκας) που «ωθούν» τον άντρα να εργασθεί, να ανταγωνισθεί, να διεκδικήσει και τη γυναίκα να "δώσει", χωρίς ανταμοιβή και όταν εργασθεί, εκτός σπιτιού, να πειθαρχήσει και να μην απαιτήσει στον εργασιακό χώρο, όπως συνηθίζει να πράττει και στον «ιδιωτικό», μέσα σε αυτές τις συνθήκες, λουπόν, όταν οι εργάτριες του κλάδου «βγαίνουν» να εργασθούν, ή να συνδικαλισθούν θα έχουν, ήδη, λιγότερα «προσόντα» από τους άντρες συναδέλφους τους. Η επίδραση της ανδροκεντρικής κουλτούρας και της θέσης τους στο σπίτι, η επίδραση, εντέλει, του «ιδιωτικού» κατευθύνει το κάθε φύλο σε διαφορετική θέση στο δημόσιο χώρο/στην παραγωγή και στη συλλογική δράση. Επομένως, το κάθε φύλο, μέσω της πρωτογενούς κοινωνικοποίησής του, μπαίνει άνισα στο «στιβό» της εργασίας και της δημόσιας ζωής

Το ότι, όμως, η έννοια της «πολιτικής» δεν ταυτίζεται μόνον με τον δημόσιο χώρο και δεν συνιστά μόνο δραστηριότητα ανάληψης, ή κριτικής της κρατικής εξουσίας αμφισβητήθηκε έντονα, όπως προαναφέρθηκε, από τα «νέα» κινήματα δυτικών, κυρίως, χωρών, στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και στη δεκαετία του 1970

Αυτή η «άλλη», η διευρυμένη πολιτική αντίληψη και δράση, που, για διάφορους λόγους δεν αναπτύχθηκε, ή, τουλάχιστον, δεν αναπτύχθηκε σε πλατύτερη βάση, στην Ελλάδα, όπως στη Δυτική Ευρώπη και στις Η.Π.Α., επεχείρησε να υπερβεί την κλασική έννοια της πολιτικής προτείνοντας έναν «άλλο»/διαφορετικό «λόγο» και κουλτούρα των πολιτισμικά και κοινωνικά μειονοτικών ομάδων, όπως οι νέοι, οι γυναίκες, οι έγχρωμοι κλπ

Αυτή η «άλλη» πολιτική αντίληψη (και δράση) που αναφέρεται, κυρίως, στην καθημερινότητα του πολίτη και «φωτίζει» πλευρές της κοινωνικής πραγματικότητας, δίνοντας μια άλλη διάσταση στην έννοια του συλλογικού υποκειμένου, θέτει προϋποθέσεις για προβλήματα που αφορούν το φύλο, τη σχέση με το περιβάλλον κλπ και δεν στοχεύει μόνο στην αναδιαμόρφωση των παραγωγικών σχέσεων, ή, μόνον, στην αλλαγή των εργασιακών συνθηκών, αλλά “ .και στη ζωή έξω απ’ την παραγωγή ..έτσι ώστε (αυτή) να μην υποτάσσεται στην καπιταλιστική αξιοποίηση. ”⁶

Οι εξεγέρσεις του '68, η πολιτική δράση της δεκαετίας του '70, διατύπωσαν αυτή την άλλη πολιτική δράση και αντίληψη, με διαφορετικούς τρόπους πολιτικής έκφρασης. Ως πρωταγωνιστές της δράσης θεωρήθηκαν τα υποκείμενα εκείνα, που προέβλεπαν πολιτισμικού τύπου αντιστάσεις, λ.χ., στην υπερ-κατανάλωση, στην κυρίαρχη πολιτική κουλτούρα, αστική και μαρξιστική, στην πατριαρχία κ.ο.κ. Συγκροτούσαν μικρές ομάδες δράσης και είχαν φιλειρηνικές, ή συγκρουσιακές αντιλήψεις, βασιζόνταν στις ατομικές πρωτοβουλίες του κάθε μέλους τους, ανέλυσαν

⁶ Καραμπελιάς Γ., *Σύγχρονος Καπιταλισμός και Επαναστατικό Υποκείμενο*, "Κομμούνια", Αθήνα, 1983, σ 100

την προσωπική τους ζωή, θεωρώντας ότι αυτοί οι τρόποι συνιστούν «συμμετοχή» στο δημόσιο χώρο και άρα, «πολιτική». Αναπτύσσονται διάφορες σχολές σκέψης, όπου η αυτοσυνείδηση και η κριτική στην αλλοτρίωση προβάλλονται ως πρότυπο θεωρίας και πράξης, όπου, θεωρείται ότι η σφαίρα του πολιτικού λόγου επεκτείνεται σε μεταυλιστικά, διαταξικά κινήματα, όπου η συνείδηση δεν αποκτάται μόνον από την ταξική εμπειρία, αλλά συντίθεται και από την κουλτούρα⁷.

Τα παραδοσιακά κινήματα, “ταξικά, ή εργατικά”, δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στη διαμόρφωση ταξικής συνείδησης, η οποία προέρχεται από τη θέση του ατόμου στις παραγωγικές σχέσεις, ακόμα και όταν προσεγγίζουν θέματα φύλου, ενώ τα νεώτερα κινήματα, π.χ. οικολογικό, τάσεις του φεμινιστικού κλπ. τείνουν να αγνοούν τις οικονομικές συνθήκες και τις παραγωγικές σχέσεις, έχοντας μάλιστα κατηγορηθεί από τα πρώτα σαν “φετιχιστικά” και επιμεριστικά, που “αποπροσανατολίζουν” τα μέλη τους και δεν έχουν σαφή αντίληψη της πραγματικότητας, επειδή δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στη δημιουργία συνείδησης μέσα από τη συμμετοχή του ατόμου και σε άλλες σχέσεις, που προκύπτουν από την ιδεολογία, την πολιτική, ή την κουλτούρα. Αλλά και αυτά τα νεώτερα κινήματα, καταλογίζουν στα πρώτα “απολυτότητα”, “ξεπερασμένες αντιλήψεις”, “διάθεση επιβολής των απόψεών τους” με διάφορους τρόπους κλπ.

Με αυτόν τον τρόπο, ιστορικά έχει αναπτυχθεί μια διττή έννοια της πολιτικής αντίληψης και δράσης. Αυτή που συνδέεται με το κράτος, την εξουσία, το δημόσιο και τις ταξικές σχέσεις και η αντίληψη εκείνη, ή και δράση, που προσδίδει βαρύτητα και έμφαση στις θεωρούμενες ως περισσότερο “αφανείς” διαστάσεις της κοινωνικής ζωής, όπως είναι λ.χ., οι σχέσεις των φύλων, η προστασία του περιβάλλοντος κλπ.

Αλλά, όσο η πολιτική ταυτίζεται μόνον με το δημόσιο χώρο, τόσο θα απουσιάζει από αυτήν το σύνολο των γυναικών. Όσο, όμως, περισσότερο ασχολείται με την καθημερινότητα και περιλαμβάνει νοήματα, αντιλήψεις και δράσεις που θεωρούνται εκτός δημόσιας ζωής τόσο θα αναδεικνύει την πολυπλοκότητα των σχέσεων και των πρωταγωνιστών της κοινωνικής ζωής. Μια πολυπλοκότητα, η οποία, επίσης πρέπει να γίνεται αντιληπτή και να αναδεικνύεται και από τους μελετητές των πολιτικών και κοινωνικών σχέσεων και φαινομένων. Η αναφορά στις ταξικές σχέσεις, λ.χ., που συνιστούν κατά μία άποψη “σφαιρική πολιτική αντίληψη” δεν θα πρέπει να συνεπάγεται την απουσία λόγου για ζητήματα όπως το κοινωνικό φύλο, που συνιστά κατά την ίδια άποψη “μερική αντίληψη των πραγμάτων”.

Άλλωστε, στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, στις σύγχρονες κοινωνίες οι αντιφάσεις είναι τέτοιες, ώστε οι “πρωταγωνιστές” της κοινωνικής αλλαγής να αυξάνονται και να ανανεώνονται συνεχώς, π.χ., οικολόγοι, διανοούμενοι, γυναίκες, νέοι παρά το ότι οι στόχοι είναι βραχυπρόθεσμοι και η δράση τους δεν είναι πάντα μακράς διάρκειας⁸.

⁷ Schwartzberg R.G., *Πολιτική Κοινωνιολογία*, «Παρατηρητής», Αθήνα, 1984, σ. 202-203, τ. Α'.

⁸ Είναι προφανές ότι στη συγκεκριμένη μελέτη δεν συζητώνται ούτε οι αντιφάσεις προηγούμενων κοινωνιών (λ.χ., φεουδαρχίας, δουλοκτητικών κοινωνιών...) ούτε απόψεις, όπως αυτές του **Goetz A.**,

Ωστόσο, η ύπαρξη/επίδραση διαφορετικών παραγόντων, όπως η θέση στην παραγωγική διαδικασία και η κουλτούρα, ή η πολιτική ζωή της χώρας, στη διαμόρφωση της προσωπικότητας, δεν σημαίνει ότι το υποκείμενο κατακερματίζεται, ή «εξατομικεύεται», σε βαθμό που να «υπερβαίνει» τη θεσμική/συλλογική πραγματικότητα και να μην επηρεάζεται από αυτήν. Ως εκ τούτου, το συλλογικό/θεσμικό με την ατομική εμπειρία αλληλοδιαπλέκονται, σχετίζονται και επιδρούν στη διαμόρφωση της πολιτικής δράσης του υποκειμένου. Η γυναικεία υποτέλεια και καταπίεση συνδέεται ιστορικά με τις ταξικές σχέσεις και, γενικότερα, τις κοινωνικές και πολιτισμικές σχέσεις εξουσίας. Ο όρος «γυναίκα» δεν είναι διστορικός και αναλλοίωτος και υπόκειται σε ερμηνείες, που συνδέονται με τις οικονομικές και κοινωνικοπολιτισμικές διαφορές της κάθε κοινωνικής οργάνωσης.

Αρα, τα φύλα αποτελούν, κατά βάση, κοινωνικές/πολιτικές σχέσεις, οι οποίες προσεγγίζονται και με αντικειμενικό τρόπο, λ.χ., ποσοστά απασχόλησης για το κάθε φύλο, δίκαιο και έθιμα κ ο κ, αλλά και μέσα από την καταγραφή της διαφορετικής εμπειρίας τους. Η ανάδειξη της σημασίας της ιδιωτικής ζωής στο δημόσιο βίο, το μη αυτονόητο των εξουσιαστικών σχέσεων των φύλων θεμελιώνει την πολιτική διάσταση και την πολιτική ερμηνεία της ανισότητας των φύλων.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, η πολιτική σημασία της υποβάθμισης των γυναικών σχετίζεται με τον ιδιωτικό χώρο, την καθημερινή ζωή και με τα στερεότυπα, που υπάρχουν για τα κοινωνικά φύλα.

Όπως προαναφέρθηκε, στη νεώτερη μεταπολεμική πολιτική ιστορία έγιναν απόπειρες κατανόησης και σύνδεσης του «δημόσιου» με τον «ιδιωτικό» χώρο⁹, ούτως ώστε η πολιτική να ερμηνεύεται και από τον ιδιωτικό χώρο, που διέπεται από τις *ανδροκρατικές δομές* και το σεξουαλικό καταμερισμό εργασίας καταδεικνύοντας, έτσι, το «προσωπικό» σαν «πολιτικό», στο βαθμό που οι σχέσεις εξουσίας μεταξύ

που δεν αποδέχεται την ύπαρξη της εργατικής τάξης. Ο Γκορζ πιστεύει ότι η έννοια του χειρώνακτα βιομηχανικού εργάτη που θα φέρει την αλλαγή, μέσα από την «αυτόματη» δημιουργία ταξικής συνείδησης αποτελεί για πολλούς διανοούμενους, αλλά και τον ίδιο το Μαρξ, ένα κατασκευασμα και ότι, εντέλει, οι σχέσεις παραγωγής υπάρχουν εκτός και πέρα από αυτόν, εφόσον στην πραγματικότητα, ο χειρώνακτας βιομηχανικός εργάτης δεν αποτελεί ένα συλλογικό υποκείμενο. Σύμφωνα με την εισαγωγή του Κατσούλη Η. στο βιβλίο του Γκορζ Αντρέ (*Gorz A., Αντίο Προλεταριάτο*, «Νέα Σκέψη», Αθήνα, 1986, σ. 10-29) ο Γκορζ διεξάγει εμπειρικές έρευνες στις χώρες της Δύσης, προκειμένου να αποδείξει ότι η εργατική τάξη έχει «αστικοποιηθεί» (υλική και κοινωνική βελτίωση της θέσης του εργάτη, απώλεια ταξικής συνείδησης, εξαφάνιση παραδοσιακών επαγγελμάτων και αξιών κλπ.) αλλά με άλλες, επίσης, εμπειρικές έρευνες σε δυτικές χώρες (στη Γερμανία, π.χ., από τη Νοέλ Νιούμαν κ.α.) αποδεικνύεται ότι δεν έχει επέλθει «αστικοποίηση» των εργατών και ότι «οι αστικές αξίες του σεβασμού της ιδιοκτησίας, του ανταγωνισμού, της πειθαρχίας και της ευπρέπειας τους αφήνουν αδιάφορους».

⁹ Βλ. *Schwartzberg R.E., Πολιτική κοινωνιολογία*, "Παρατηρητής", Αθήνα, 1984, τ. 1, σ. 69-72 και 90, 133, 137, 161, 164, 168 και 180 και τ. 2 σ. 43-49, 134, 141-145 όπου παρατίθενται οι διαφορετικές απόψεις των θεωρητικών αναλυτών της έννοιας της πολιτικής: λ.χ., η σύνδεση της έννοιας της πολιτικής και της δράσης με αυτή της κρατικής εξουσίας απ' τους Littre, Davy και Prelot. Η εμφάνιση της «ολότητας» του πολιτικού φαινομένου από τον Gramsci A., εφόσον περιλαμβάνει εκτός από τους κυβερνητικούς θεσμούς και τους εκπαιδευτικούς και τους θρησκευτικούς. Η αυτονομία της πολιτικής από τον Althusser L κ.λπ.

των φύλων σχετίζονται, εντέλει, με την κεντρική εξουσία και αλληλεπιδρούν η δημόσια και ιδιωτική σφαίρα μεταξύ τους¹⁰

Έτσι, στην έννοια του «κοινωνικού φύλου» υπάρχουν ταυτόχρονα η πολιτισμική, η πολιτική και η οικονομικο-κοινωνική διάσταση του όρου: το *πολιτισμικό στοιχείο* της «σύνδεσης» των γυναικών με τον ιδιωτικό χώρο, της διαμορφωθείσης, αντίστοιχα, γυναικείας ταυτότητας και *κοιλούρας*, εσωκλείει την πολιτική σχέση εξουσίας/ιεραρχίας άντρα – γυναίκας, δημοσίου – ιδιωτικού και συνδέεται με την *οικονομική* σχέση εκμετάλλευσης του ενός φύλου από το άλλο, αλλά και από τον εργοδότη και το κράτος, που συνιστούν, εξίσου, σχέσεις πολιτικο-οικονομικής εξουσίας, λόγω ιδιοποίησης της οικιακής, ή άλλης, αφανούς μη αμειβόμενης γυναικείας εργασίας και εξαιτίας της μειωμένης δυνατότητας των περισσότερων γυναικών, σε παγκόσμιο επίπεδο, να ελέγχουν την εργασία τους. Αυτή η μειωμένη δυνατότητα, σε πολλές περιπτώσεις θεσμοθετείται, ή άλλοτε, προβάλλεται μέσα από θρησκευτικούς κανόνες, αυστηρά έθιμα κλπ. Επομένως, οι σχέσεις μεταξύ των φύλων συνιστούν σχέσεις ανισότητας και ιεραρχίας, τόσο στην ιδιωτική, όσο και στη δημόσια σφαίρα. Ως εκ τούτου, όταν ο δημόσιος χώρος προσλαμβάνεται σαν ανεξάρτητος του ιδιωτικού, τότε, σιωπηρά, το πολιτικό καταλήγει να εννοεί το «ανδρικό»¹¹.

Συνεπώς, όταν οι κοινωνικές και πολιτικές επιστήμες λαμβάνουν υπόψη τους τη διάσταση του φύλου¹², δεν αγνοούν το ρόλο του θεωρούμενου ως ιδιωτικού στη δημόσια ζωή λαμβάνουν υπόψη τους παράγοντες, όπως είναι π.χ. η υποτίμηση του ιδιωτικού χώρου, η μειωμένη συμμετοχή των γυναικών στα «κοινά» και λιγότερο στα κέντρα λήψης αποφάσεων, η ανάθεση κατώτερων παραγωγικών δραστηριοτήτων σε

¹⁰ Βλ. Παντελίδου Μαλούτα Μ., *Κοινωνικά κινήματα και Κοινωνικές Επιστήμες* στα *Κοινωνικά Κινήματα και Κοινωνικές Επιστήμες*, Εισαγωγή, "Ελληνική Επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης, περιοδική έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης", "Θεμέλιο", τ. 8, Νοέμβριος 1996, σ. 7-13, όπου αναφέρεται ότι "εκτός απ' το "διαφορετικό" τρόπο δράσης των νέων κινήματων, ή τη νέα μορφή δομής τους" (εξωσυστημική φυσιογνωμία) το "καθοριστικό νεότερο στοιχείο που εισέφεραν στην πολιτική διαδικασία και το οποίο διεύρυνε τους ορίζοντες της κοινωνικής και πολιτικής θεωρίας, παραπέμπει στην καταξίωση της αντίληψης ότι πολιτική παρέμβαση δεν είναι μόνο προώθηση ατομικών, ή κατηγοριακών συμφερόντων, ούτε μόνον αντιπαράθεση ομάδων εσωτερικά ομοιογενών, στη βάση μιας ουσιοκρατικής ταυτότητας. έγινε φανερό...ότι η πολιτική καθορίζεται από (και καθορίζει) σχέσεις εξουσίας που ξεπερνούν το σύστημα ταξικών σχέσεων...", σ. 8.

¹¹ Βλ. Παντελίδου-Μαλούτα Μ., *Γυναίκες και πολιτική Η πολιτική φυσιογνωμία των Ελληνίδων*, "Gutenberg", Αθήνα, 1992, σ. 63, 73, 75, 88-89

¹² Σύμφωνα με τα παραπάνω, επειδή το φύλο αποτελεί πολιτική και κοινωνική συνθήκη, πρέπει να αναζητάται και να μελετάται από τους κοινωνικούς επιστήμονες, ούτως ώστε να υπάρχει ολοκληρωμένη επιστημονική προσεγγίση των κοινωνικών φαινομένων. Ως εκ τούτου, η αντίληψη περί «ουδετερότητας» των πολιτικών, ή κοινωνικών επιστημόνων, όταν ερευνούν κοινωνικά φαινόμενα, που αφορούν και τα δύο φύλα μπορεί, εντέλει, να σημαίνει μια σιωπηρή παραδοχή των σχέσεων κυριαρχίας των φύλων, ή μια σιωπηρή αναγωγή στη βιολογία.

γυναίκες, ο μεγάλος αριθμός μακροχρόνιων ανέργων γυναικών, η απομάκρυνση των γυναικών από την εργασία, προκειμένου να μεγαλώσουν τα παιδιά τους κ.ο.κ.¹³

¹³ «Στις μέρες μας είναι σαφές ότι μια σημαντική μείωση του συνολικού χρόνου εργασίας πραγματοποιείται με τη μερική και ευκαιριακή απασχόληση, τα ελαστικά ωράρια, την εποχιακή εργασία, την πρόωρη συνταξιοδότηση, τη φανερή αλλά και την κρυφή ανεργία. Αυτή η ανισορροπία στη διευθέτηση του εργασιμου χρόνου έχει ως συνέπεια, μεταξύ άλλων μια έντονη ψυχική φθορά. Σύμφωνα με έρευνα του γαλλικού Πανεπιστημίου Paris-Dauphine οι μερικώς και ευκαιριακά απασχολούμενοι, όλοι εκείνοι που νιώθουν προσωρινοί στην εργασία...αποφεύγουν να κάνουν συγκεκριμένα σχέδια, δεν επενδύουν ψυχοσυνασθηματικά στην εργασία, παρουσιάζουν μειωμένη αυτοπεποίθηση, αδιαφορούν για την πολιτική και τον συνδικαλισμό...». **Κορωναίου Α.**, *Η αθέατη όψη της μείωσης του χρόνου εργασίας*, στην εφημ. «Ελευθεροτυπία», 23/12/2000, σ. 12.

δ) *Η έννοια της Κουλτούρας: Κουλτούρα και Συνείδηση στην Τάξη και στο Φύλο*

Η έννοια της κουλτούρας περιέχει διαφορετικά στοιχεία ή σπονός ή μείζονος σημασίας για τον άνθρωπο, που αφορούν την εργασία του, τις προσωπικές του σχέσεις, την καθημερινή του ζωή ¹ Κάθε κουλτούρα αποτελεί ένα σύνολο δράσεων, πρακτικών, στάσεων, εμπειριών, αντιλήψεων, προσλαμβανουσών, νοηματοδοτήσεων, γλωσσών και συμβόλων επικοινωνίας. Και με αυτήν την έννοια, “ανθρωποποιεί” τον άνθρωπο, κατά τρόπο καθολικό και οικουμενικό².

Γενικότερα, ο πολιτισμός/η κουλτούρα κοινωνικοποιεί τον άνθρωπο, “αφαιρώντας” του κάθε βιολογική διάσταση και προσέγγιση, συσχετίζεται με την κοινωνική πράξη και οριοθετεί τη σχέση μεταξύ των υλικών, αντικειμενικών συνθηκών και των δρώντων υποκειμένων, σε μια διαλεκτική σχέση υποκειμένου και συνθηκών³

Η κουλτούρα για τα μέλη μιας τάξης σηματοδοτεί κοινές αξίες, στάσεις και πρακτικές, που προέρχονται από τη θέση τους στη διαδικασία παραγωγής και που εξατομικεύονται, ερμηνεύονται, εκλογικεύονται από τον καθένα προσωπικά, αλλά όχι και ανάγκη διαφορετικά, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν συνδιαμορφώνεται, επίσης, και από άλλους σημαντικούς παράγοντες, παράγοντες εκτός παραγωγικής διαδικασίας

Αντίστοιχα, και η συνείδηση προσδιορίζεται από τη θέση του ατόμου στη διαδικασία παραγωγής, αλλά και από άλλα στοιχεία, όπως είναι το φύλο του, η εθνότητά του κ.ο.κ., προσδιορίζεται από την κουλτούρα της εποχής/χρονικής στιγμής και του τόπου, που κάθε άνθρωπος ζει και εργάζεται⁴.

Η συνείδηση των εργατριών προέρχεται από μια κοινή, για το φύλο τους, κουλτούρα, που απορρέει από τη θέση και το ρόλο που τους αποδίδεται στον κατά

¹ «Όλοι οι πολιτισμοί εμπεριέχουν πολλές αυθεντικές μεταξύ τους πραγματικότητες...όπως, η μηχανική εργασία, η κατανάλωση, οι καθημερινές συναλλαγές...διαδικασίες, οι οποίες μετασηματίζονται συνεχώς. Η παραγωγική διαδικασία δεν επηρεάζει τους ανθρώπους (μόνο) μέσα απ' την εργασία άμεσα, αλλά και έμμεσα, εφόσον η εργασία επιδρά και σε άλλους θεσμούς...εφόσον έχει ενσωματωθεί στα σχολεία, στη θρησκεία.. στην τέχνη...» **Horkheimer M.**, *Φιλοσοφία και Κοινωνική Κριτική*, «Υψιλον», Αθήνα, 1984, σ. 76. «Όλοι οι πολιτισμοί εμπεριέχουν πολλές αυθεντικές μεταξύ τους πραγματικότητες, όπως, η μηχανική εργασία, η κατανάλωση...οι καθημερινές συναλλαγές, διαδικασίες, οι οποίες μετασηματίζονται συνεχώς...Η παραγωγική διαδικασία δεν επηρεάζει τους ανθρώπους (μόνο) μέσα απ' την εργασία άμεσα, αλλά και έμμεσα, εφόσον η εργασία επιδρά και σε άλλους θεσμούς, εφόσον έχει ενσωματωθεί στα σχολεία, στη θρησκεία, στην τέχνη...»

² Βλ. **Δεμερτζής Ν.**, *Κουλτούρα, Νεωτερικότητα, Πολιτική Κουλτούρα*, «Παπαζήσης», Αθήνα, 1989, σ. 27

³ Πρβλ. **Φίλιας Β.**, *Κοινωνιολογία του Πολιτισμού*, «Παπαζήσης», Αθήνα, 2000, τ. Α', σ. 24-25, όπου γίνεται αναφορά στην άποψη του εθνολόγου Ε. Μ. Τέιλορ, για τη διάκριση βιολογίας – πολιτισμού, σ. 51-52, που αναφέρεται στην ανθρωπολόγο ερευνήτρια Μ. Μήντ, η οποία μελετά τις πολιτισμικές διαφορές των φύλων, λόγω της κοινωνικοποίησής τους και σ. 151, όπου γίνεται λόγος για τη διαλεκτική σχέση του αντικειμενικού και υποκειμενικού παράγοντα στον Κ. Μαρξ.

⁴ **Ρήγος Α.**, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935*, ό.π., σ. 128, όπου αναφέρεται πως οι τάξεις (και επομένως και η ταξική συνείδηση) «...αποτελούν συλλογικούς φορείς κοινωνικής δράσης, που προσδιορίζονται – αλλά όχι αποκλειστικά – από τη θέση που κατέχουν στη διαδικασία παραγωγής...»

φύλο καταμερισμό εργασίας και σηματοδοτεί τις καθημερινές πρακτικές, επιλογές και συμπεριφορές τους, τις αξίες και τα πρότυπά τους, τις επιθυμίες και τα ιδανικά τους, τις γνώσεις και τις πεποιθήσεις τους σε προσωπικό και σε συνολικό επίπεδο, αλλά και τις ιδεολογίες και τα σύμβολα που αφορούν το φύλο.

Περιλαμβάνει ταξικά και φυλετικά στοιχεία, που ανάγονται, τόσο στις αντικειμενικές συνθήκες της τάξης και του φύλου, όσο και στην επεξεργασία τους, από το ίδιο το υποκείμενο⁵.

Η συνείδηση των εργατριών διαμορφώνεται από τη σχέση εξουσίας και ιεραρχίας μεταξύ των φύλων, που απορρέει από την οικειοποίηση και τον έλεγχο των προϊόντων εργασίας τους, αλλά και από τον έλεγχο και της αναπαραγωγικής τους ικανότητας και της εργασίας τους στο σπίτι και επεκτείνεται στην υποβάθμιση της εργασίας τους και των ίδιων σαν άτομα, καθώς και στην «υποταγή» του ιδιωτικού στο δημόσιο⁶, εφόσον «δραστηριότητες, αξίες, τρόποι σκέψης και πράξης που έχουν από καιρό ταυτισθεί με τις γυναίκες θεωρούνται συνολικά εκτός πολιτικού κόσμου και πολιτών και δίχως σχέση μαζί τους, σηματοδοτούν μια κυρίαρχη αντίθεση ανάμεσα στο δημόσιο και στο ιδιωτικό. »⁷

Παρά το ότι επιτελούν μια παραγωγική εργασία, που έχει και κοινά, με τους άντρες εργάτες, χαρακτηριστικά και συνθέτουν από κοινού την κατηγορία εκείνη των βιομηχανικών εργατών της εργατικής τάξης, η συνείδησή τους ως εργατριών διαμορφώνεται με πολύπλευρο και αντιφατικό τρόπο, λόγω της σχέσης τους και με την εργασία στο εργοστάσιο και με την εργασία στο σπίτι. Ως εκ τούτου, στο παράδειγμα των εργατριών του κλάδου, η δημιουργία, λ.χ., ταξικής συνείδησης σχετιζόταν με τη θέση τους ως εργατριών στη συλλογική, μισθωτή εργασία, σε μεγάλα εργοστάσια σε εποχές που "άκμαζε" η ζήτηση εργατικών χεριών και με την "εμπλοκή" τους με το συνδικαλισμό και με την "έντονη" πολιτική κατάσταση των προηγούμενων, από την τελευταία δεκαετία, χρόνων, αλλά και από την επίδραση της

⁵ Παντελίδου Μαλούτα Μ., *Γυναίκες και πολιτική*, ό.π., σ. 28-29.

⁶ Rosaldo M., στο Μπακαλάκη Α. (επιμ.) *Ανθρωπολογία, Γυναίκες και Φύλο*, "Αλεξάνδρεια", Αθήνα, 1994, σ. 197, 199, 230, όπου επιχειρηματολογείται, επίσης, πως οι ρόλοι και το φύλο αποτελούν κοινωνικές έννοιες, «χτυπώντας» τα επιχειρήματα του Ένγκελς περί μητρικού ενστίκτου, βιολογικών ρόλων, καθώς και τα επιχειρήματα άλλων κοινωνιολόγων όπως των Spencer, Simmel.

⁷ James S., *Καλοί και καλύτεροι πολίτες. Η ιδιότητα του πολίτη και η γυναικεία ανεξαρτησία*, στο "Δίνη φεμινιστικό περιοδικό", τ. 8, 1995-1996, ό.π., σ. 130-152. Σύμφωνα με την James S., η αντίθεση ενισχύεται από μια σειρά αντιθέσεις, όπως ισότητα και διαφορά, λογική και συναίσθημα...Σ' αυτά τα ζεύγη εννοιών οι πρώτες χαρακτηρίζουν τη δημόσια σφαίρα...καθώς ο πολιτικός δημόσιος βίος γίνεται αντιληπτός σαν αρσενικός και ορίζεται αντιθετικά προς την οικιακή, ιδιωτική σφαίρα των γυναικών. (που). .δεν αποκτούν την πλήρη ιδιότητα του πολίτη...παρά τα ωραία της αιτήματα περί ισότητας, η δημοκρατική φιλελεύθερη θεωρία εξακολουθεί να διακονεί μια αντήληψη της πολιτικής που έμμεσα περιθωριοποιεί τις γυναίκες...ο φιλελευθερισμός δεν έχει τίποτα να τους προσφέρει...η φιλελεύθερη θεωρία παραμερίζει τις διαφορές κοινωνικού φύλου, φυλής, εθνότητας, κοινωνικής τάξης, ή ιδιοσυγκρασίας αποδίδοντάς τους ιδιωτική σημασία και δημιουργεί ένα σχετικά απρόσωπο βασίλειο της πολιτικής, στο οποίο οι επιλεγμένες ιδιότητες του πολίτη είναι χαρακτηριστικά των αντρών "

οικιακής εργασίας στην εξωοικιακή μισθωτή εργασία των γυναικών, από τα φυλετικά στερεότυπα⁸.

Τα φυλετικά στερεότυπα, που αναπαράγουν την υποταγή του ενός φύλου στο άλλο⁹, ή την υποταγή του ιδιωτικού στο δημόσιο¹⁰.

Η διαφορετική κουλτούρα για το κάθε φύλο εξακολουθεί να ισχύει, παρά τις διαφαινόμενες αλλαγές στις μεταξύ τους σχέσεις και, κατά συνέπεια, τις κάπως διαφοροποιημένες στάσεις και αντιλήψεις ως προς την «δεδομένη» ανισότητα των φύλων. Οι αλλαγές αυτές φαίνεται ότι βρήκαν πρόσφορο έδαφος άνθισης και μετάδοσής τους σε ευρύτερα στρώματα, κυρίως μετά την μεταπολίτευση και διαμέσου μιας έντονης πολιτικής και κοινωνικής κινητικότητας της εποχής, αλλά και διαμέσου της ανόδου του εκπαιδευτικού επιπέδου των γυναικών¹¹, την ποσοστιαία αύξηση της εκτός σπιτιού αμειβόμενης απασχόλησής τους, τη μεγαλύτερη ενεργή συμμετοχή τους σε συλλογικότητες-κινήματα, όπως είναι το γυναικείο, το φεμινιστικό, το εργατικό, το οικολογικό, το πολιτικό - κομματικό κ.α., την ύπαρξη ευνοϊκού νομοθετικού πλαισίου κ.ο.κ. Ωστόσο, σύμφωνα με έρευνα¹², που έγινε στη διάρκεια της δεκαετίας του 1980, φαίνεται ότι οι μισοί από τους αθηναίους συζύγους, πάνω από 40 ετών, με μικρή μόρφωση δεν έχουν αποποιηθεί την άποψη περί «φυσικού» καταμερισμού της εργασίας, εφόσον δεν συμμετέχουν καθόλου στις δουλειές του σπιτιού. Μόνον οι νεώτεροι και πιο μορφωμένοι συμμετέχουν σε μεγαλύτερο βαθμό, οι οποίοι αποτελούν το 12%, περίπου, των ερωτηθέντων. Και όπως προκύπτει από την έρευνα, το παραδοσιακό μοντέλο της οικογένειας εξακολουθεί να αντανακλά τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της γυναικείας ταυτότητας και κουλτούρας, με αποτέλεσμα, να διαφοροποιείται μόνον μερικώς ακόμα και στις μέρες

⁸ Βλ. **Κραβαρίτου Γ.**, *Δίκαιο και φύλο*, ό.π., σ. 145, 147-149, 151-153, 157. Θα πρέπει να επισημάνουμε, ωστόσο, τα εκσυγχρονιστικά χαρακτηριστικά του έλληνα νομοθέτη, όσον αφορά, λ.χ., τη γονεϊκή άδεια και των δύο εργαζομένων γονιών κ.α.

⁹ Βλ. **Κραβαρίτου Γ.**, *Φύλο και Δίκαιο*, ό.π. «Η γυναικεία κουλτούρα εκλαμβάνεται ως μια διαφορά, αποκλεισμένη απ' τις υψηλές σφαίρες της πολιτικής και των πολιτικών - κοινωνικών επιστημών», σ. 124. «Η γνώση μας για τις γυναίκες προέρχεται απ' την αντρική κουλτούρα.....Η κοινωνική εμπειρία των γυναικών προσδιορίζεται απ' τη θέση τους ως θύματα», σ. 22-23. Για τον όρο «γυναικεία κουλτούρα» βλ. και **Αβδελά Ε.**, *Ιστορία των γυναικών - ιστορία του φύλου, φεμινιστική ιστορία: μεθοδολογικές διεργασίες και θεωρητικά ζητήματα μιας εικοσαετίας*, στο «Δίνη, Φεμινιστικό περιοδικό», τ 6, 1993, σ 14, όπου αναφέρεται πως «η έννοια της γυναικείας κουλτούρας καταδείχνει, ακριβώς, την περιθωριοκότητα των γυναικών. . και αναπαράγει την ίδια διχοτόμηση αντρικού - γυναικείου».

¹⁰ **Μαράτου-Αλιπράντη Λ.**, *Οι ρόλοι των φύλων στην Ελληνική Κοινωνία στο Δομές και Σχέσεις Εξουσίας στη σημερινή Ελλάδα*, «Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα», Αθήνα, 2000, σ. 488-489. Αν και θεωρείται ότι, πλέον, οι άντρες σχετίζονται περισσότερο με την οικογένεια και το μέγλωμα των παιδιών, από ό,τι στο παρελθόν και φαίνεται ότι αυτή η σχέση επιδρά περισσότερο στη ζωή τους και στην εργασία τους απ' ό,τι στο παρελθόν.

¹¹ **Μαράτου-Αλιπράντη Λ.**, *Οι ρόλοι*, ό.π., 2000, σ. 485-489. Βλ., επίσης, **Τομαρά-Σιδέρη Μ.**, *Εκπαιδευτική πορεία και κοινωνική καταγωγή*, στο *Σύγχρονη Οικογένεια: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, Ειδικό Τεύχος της Επιθεώρησης Κοινωνικών Ερευνών, αρ. 98-99, Α'-Β', 1999, ΕΚΚΕ, σελ. 183-198, όπου αναφέρεται πως η άνοδος του εκπαιδευτικού επιπέδου των γυναικών επιδρά «στη μείωση της γεννητικότητας, την υπερεπένδυση των ολιγάριθμων τέκνων...την πρόσβαση και την ένταξη στον καταμερισμό εργασίας. . .»

¹² **Μαράτου-Αλιπράντη Λ.**, ό.π., σ. 490-491 και 498 σε δείγμα 1924 παντρεμένων γυναικών, 15-44 ετών, στην Αθήνα, στις αρχές της δεκαετίας του 1980

μας η παραδοσιακή σχέση δημόσιος-ιδιωτικός χώρος, ο παραδοσιακός καταμερισμός της εργασίας των φύλων και οι ανισότητες μεταξύ των φύλων. Κυρίως, βέβαια, αυτές οι σχέσεις δεν ανατρέπονται εύκολα στις χαμηλότερες κοινωνικο-οικονομικές τάξεις, όπου, όπως χαρακτηριστικά επισημαίνεται και αλλού: «Οι άντρες ελάχιστα τροποποίησαν τη χρήση του χρόνου εργασίας, η οποία παραμένει στο μεγαλύτερο μέρος της επαγγελματική εργασία-βάσει των ερευνών της χρήσης χρόνου των φύλων- ενώ για τις μισθωτές γυναίκες αποκαταστάθηκε μια κάποια ισορροπία μεταξύ επαγγελματικής και οικιακής εργασίας.»¹³ Ο αυστηρός διαχωρισμός των καθηκόντων των φύλων στην εσωοικιακή εργασία, οι παραδοσιακοί ρόλοι της γυναίκας, με το πέρασμα των χρόνων, εκσυγχρονίσθηκαν, αλλά δεν εξσφανίσθηκαν «κάτω από τα χρώματα της ουδετερότητας...»¹⁴. Επιπλέον, η συμμετοχή των γυναικών σ' αυτό που ο Ένγκελς ονόμαζε «κοινωνική παραγωγή»¹⁵, η συμβολή τους, δηλαδή, στην αγορά εργασίας, δεν έλυσε καθ' ολοκληρίαν το πρόβλημα του εσωοικιακού καταμερισμού της εργασίας, παρά την αυξανόμενη συνεισφορά των αντρών-τουλάχιστον, για ορισμένες χώρες, χρονικές περιόδους και κοινωνικές τάξεις – στο μέγεθος των παιδιών, ή στη φροντίδα του σπιτιού

Η ανισότητα και η διαφοροποίηση του αξιακού συστήματος ως προς τα φύλα ανάγεται, εξάλλου και για ένα μεγάλο τμήμα του πληθυσμού και στην υπάρχουσα αδιαφορία για ορισμένα ζητήματα, όπως είναι π.χ., η ισότητα των φύλων, ως προς τα εργασιακά δικαιώματα. Τα όσα “κερδήθηκαν”, ως προς το “αυτονόητο” της γυναικείας εργασίας, της ένταξης των γυναικών στην αγορά εργασίας παραμένουν σταθερά, στο βαθμό που στηρίζονται σε μια οικονομική βάση, λ.χ., την αύξηση των καταναλωτικών αναγκών των νοικοκυριών, αλλά, απειλούνται όσο, λ.χ., η ανδρική ανεργία αυξάνει και πρέπει να χρησιμοποιηθούν εκ νέου τα ιδεολογήματα της γυναικείας κατωτερότητας και της “διαφοράς” των φύλων. Τέλος, η επικράτηση της ανδροκεντρικής κουλτούρας, με την έννοια της διαφοράς των φύλων και της υποτίμησης που αυτή περιέχει σαν έννοια για τις γυναίκες, εκτείνεται όσο μειώνονται οι συλλογικές αντιστάσεις των γυναικών, εφόσον κινήματα, όπως το φεμινιστικό, αφενός φθίνουν, όταν οι μεγαλύτερες σε ηλικία γυναίκες δεν τα συσπειρώνουν πλέον και οι νεώτερες σε ηλικία γυναίκες – αν δεν τους είναι αδιάφορα και άγνωστα – ελάχιστα συμμετέχουν, αφετέρου, σπανίως “απευθύνονται” σε εργάτριες, ή οι εργάτριες σπανίως συμμετέχουν σε αυτά.

Η ανδροκεντρική κουλτούρα, σύμφωνα με έρευνες, επιδρά και στο συνδικαλιστικό χώρο¹⁶. σε περιπτώσεις κατά τις οποίες διεκδικούνται βρεφονηπιακοί

¹³ Ντε Σενλύ Φ., *Οι ανταγωνισμοί ανάμεσα στα γένη στη σύγχρονη Γαλλία*, στο **Duby G, Perrot M.** (επιμ.) *Γυναίκες και ιστορία*, “Ελληνικά Γράμματα”, Αθήνα, 1995, σ. 143-158.

¹⁴ Ντε Σενλύ Φ., *Οι ανταγωνισμοί*, ό.π., σ. 155

¹⁵ Ένγκελς Φ., *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, «Θεμέλιο», Αθήνα, 1978, σ. 185 «Η πρώτη ταξική αντίθεση που εμφανίζεται στην ιστορία συμπίπτει με την ανάπτυξη του ανταγωνισμού του άντρα και της γυναίκας και η πρώτη ταξική καταπίεση με την καταπίεση του γυναικείου φύλου από το αντρικό».

¹⁶ Βλ., ενδεικτικά, **Γκασούκα Μ.**, *Συνδικάτα και Γυναίκες: Σχέσεις ιεραρχίας και ασυμμετρίας*, στο περ. “Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων”, τ. 4, Οκτ. 1996, σ. 46-52.

σταθμοί στους χώρους εργασίας για να «διευκολυνθούν» οι εργαζόμενες (όταν γίνονται αποδεκτές οι «ευθύνες» των εργαζομένων γυναικών, ως μητέρων και όχι και των εργαζομένων ανδρών, ως πατέρων, από την ανδροκεντρική αντίληψη των συνδικαλιστών) και σε περιπτώσεις κατά τις οποίες, η κριτική της ανισότητας των φύλων, ακόμα και σε γυναικοκρατούμενους – ως προς τη σύνθεση του εργατικού δυναμικού – κλάδους, όπως αυτός της κλωστούφαντουργίας-ένδυσης, δεν αποδίδεται στη σημασία της μειωμένης αυτοεκτίμησης των εργαζομένων γυναικών, σύμφωνα με την κυρίαρχη – στο χώρο της εργασίας, της οικογένειας και του συνδικαλισμού – ανδροκεντρική κουλτούρα, η οποία αποτελείται από αντιλήψεις, στάσεις και συμπεριφορές διάκρισης των φύλων και υποβάθμισης, ανισότητας, ή υποταγής των γυναικών. Κουλτούρα, η οποία επιδρά, εντέλει, στην απασχόληση, στις συνθήκες εργασίας και στη συλλογική δράση στο χώρο απασχόλησης.

2. Η Τάξη και το Φύλο μέσα από την Εργασία και τον Συνδικαλισμό των Εργαζομένων του Κλάδου

Με τον όρο εργασία θεωρούμε κάθε συνειδητή προσπάθεια των ανθρώπων, η οποία μπορεί να απαιτεί μυϊκή δύναμη ή/και πνευματική ικανότητα, προκειμένου να παραχθεί ένα αγαθό, ή να προσφερθεί μια υπηρεσία. Τις περισσότερες φορές, συντελείται στα πλαίσια μιας συλλογικής δράσης, γεγονός που προϋποθέτει ως απαραίτητες την επικοινωνία και τη δημιουργία κάποιων κοινωνικών, διαφορετικών, κάθε φορά, σχέσεων (άλλοτε αμοιβαίας συνεργασίας, άλλοτε εξάρτησης-εκμετάλλευσης)¹

Η χειρωνακτική και διανοητική μορφή της εργασίας έχει απασχολήσει φιλόσοφους και πολιτικούς στοχαστές, ήδη από την αρχαία εποχή. Οι αρχαίοι Έλληνες², λ.χ., υποτιμούσαν τη χειρωνακτική και εξιδανίκευαν τη διανοητική (αντίληψη που επέζησε μέχρι τις μέρες μας) ενώ, σύγχρονοι φιλόσοφοι, όπως ο Μαρξ π.χ., θεωρούν πλαστό το δίλημμα, εφόσον, κάθε καταβολή μυϊκής κόπωσης απαιτεί ταυτόχρονα και πνευματική συμμετοχή, δίνοντας παράλληλα, ιδιαίτερη έμφαση στη χειρωνακτική απασχόληση, είτε σαν μέσο δημιουργίας και αυτοπραγμάτωσης, είτε σαν μέσο αλλοτρίωσης, ανάλογα με τις υπάρχουσες σχέσεις παραγωγής³.

Η εργασία, μέσα από τις διάφορες μορφές της (πνευματική, χειρωνακτική, αγροτική, βιομηχανική, εσωοικιακή, εξωοικιακή, αμειβόμενη, ή μη) αποτελεί έναν τρόπο παρέμβασης των ανθρώπων, ανδρών και γυναικών, στην πραγματικότητα που τους περιβάλλει

Στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες, η εργασία ήταν σύμφυτη με την κοινότητα και δεν διαχωριζόταν από την αγροτική οικογένεια, δεν αποτελούσε εμπόρευμα, ή δημόσια δραστηριότητα και αυτό ίσχυε για κάθε μέλος της αγροτικής οικογένειας,

¹ Βλ. **Λυμπερόπουλος Κ.**, *Η Εργασία απ' τον αυταρχισμό στη συμμετοχή* στο περ. "Συνδικαλιστική Επιθεώρηση", Ιούλιος-Αύγουστος 1990, τ. 67/68, σ. 58. "Ο άνθρωπος αναπτύσσει κοινωνική ζωή, χρησιμοποιεί εργαλεία, συμμετέχει σε ομαδική εργασία, αναπτύσσει το λόγο του...(στα προκαπιταλιστικά κοινωνικο-οικονομικά συστήματα)"

² Ο π. σ 60, όπου αναφέρει ότι ο Ηρόδοτος, πριν αναπτυχθεί το δουλεμπόριο δεν θεωρούσε τη δουλειά ντροπή, αλλά την αεργία. Από την εποχή, όμως, του Σωκράτη, διακηρύσσεται ότι τις χειρωνακτικές εργασίες πρέπει να τις κάνουν οι δούλοι, ή οι κατώτερες τάξεις, αυτοί, δηλαδή, που δεν θα πρέπει να συμμετέχουν στην εξουσία. Ο Πλάτων θεωρεί ότι οι άριστοι πρέπει να κυβερνούν («οι άνθρωποι του χρυσού») και οι γεωργοί και χειροτέχνες να παράγουν. Τέλος, ο Αριστοτέλης πιστεύει ότι χειρωνακτική εργασία δεν αρμόζει στους Έλληνες, επειδή αμβλύνει την κριτική ικανότητα και δεν αφήνει περιθώρια πολιτικής σκέψης.

³ Βλ. **Μάρξ Κ.**, *Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο*, "Θεμέλιο", Αθήνα (1849) 1977, σ. 38-40. Βλ. επίσης **Voutyras S.**, *Le passé et l'avenir des relations de travail (étude sur l'histoire, la sociologie et le droit du travail)* Αθήνα, 1983, σ 5-7, κατά τον οποίο, δύο ρεύματα σκέψης «ερμηνεύουν» την έννοια της εργασίας: το ένα (ρεαλιστικό) την αντιμετωπίζει σαν βάση ενός ορθολογικού σκοπού και το άλλο τη θεωρεί ιδανικό, προσφορά, καθήκον (ρομαντικό) Βλ., επίσης, **Baudrillard J.**, *Le miroir de la production ou l'illusion critique du materialisme historique*, "Casterman", Παρίσι, 1973, σ. 31-34, 41-56 και 61-62 για μια άλλη αντίληψη για την εργασία στη γνωστή κριτική του για το χαρακτήρα της εργασίας στη μαρξιστική σκέψη, όπου η ουσία της ανθρώπινης ύπαρξης δεν θα πρέπει να μεταφράζεται από την «παραγωγίστικη» λογική/ τη λογική της υλικής παραγωγής.

οπότε δεν υπήρχε η διαφοροποίηση ιδιωτικού/γυναικείου-ανδρικού/δημοσίου, ούτε υποτίμηση της εργασίας, η οποία παρεχόταν στα πλαίσια της οικογένειας⁴.

Στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, οι άνθρωποι έχουν «τη δυνατότητα» και την «επιλογή» να εμπορεύονται την ικανότητά τους για εργασία και να την εκμισθώνουν (να την ανταλλάσουν, δηλαδή, με μισθό). Οι πρώην δουλοπάροικοι «απελευθερώνονται» από το ρόλο του άμεσου παραγωγού και «συνθέτουν» το εργατικό δυναμικό, εντασσόμενοι στην αγορά εργασίας⁵, ενώ, ταυτόχρονα, διαχωρίζεται η οικιακή από την εξωοικιακή απασχόληση, ως προς την μορφή, το χρόνο και το χώρο της διεξαγωγής της⁶. Η έννοια της «αγοράς εργασίας» για τις κεντροευρωπαϊκές χώρες, όπου πρωτοαναπτύσσεται, ταυτίζεται με τη σταδιακή μείωση της αγροτικής απασχόλησης και της αυτοαπασχόλησης, με την εκμηχάνιση της παραγωγής, με τον ορθολογισμό, με την πειθαρχία, καθώς, αργότερα και με την έννοια της μαζικής κατανάλωσης

Η «αγοραία» διάσταση της εργασίας είναι αυτή που αντιλαμβανόμαστε, καταμετράμε, καταγράφουμε, χρησιμοποιούμε ως μέτρο σύγκρισης για οποιαδήποτε άλλη μορφή εργασίας (εσωοικιακή, αφανή, μη ορατή, μη υπολογίσιμη, μη αμειβόμενη κ.α.)⁷ Στο εσωτερικό αυτής της εργασίας, η εργασία συναρτάται με τις σχέσεις παραγωγής, που ισχύουν σε κάθε κοινωνία. Θεωρείται το επίκεντρο της κοινωνικής ζωής των ανθρώπων, στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Αποτελεί ένα σημαντικό φορέα κοινωνικοποίησης και με αυτή την έννοια, μπορεί να αποτελέσει τη βάση για κοινές προσλαμβάνουσες στους (συλλογικά) εργαζόμενους στον ίδιο χώρο και να διαμορφώσει ένα πολιτισμικό πεδίο, στο οποίο οι εργαζόμενοι καλούνται να προσαρμοσθούν, να πειθαρχήσουν και να επιδράσουν σε αυτό, με τη

⁴ Βλ. **Πετρινώτη-Κώνστα Ξ.**, *Οι προσδιοριστικοί παράγοντες της γυναικείας συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό στην Ελλάδα, 1961, 1971 Οικονομική διερεύνηση*, Δ.δ., Πάντειος ΑΣΠΕ, Αθήνα, 1982, σ. 23-24, όπου αναφέρεται πως η γυναικεία εργασία στις αγροτικές κοινότητες του 15ου, 16ου, 17ου και μεγάλου μέρους του 18ου αι. αφορά την παραγωγή καταναλωτικών αγαθών, προσφορά υπηρεσιών, αλλά και την εξωοικιακή εργασία.

⁵ Βλ. **Ρούσης Γ.**, *Συμμετοχή των εργαζομένων πεδίο ταξικής πάλης, ή ταξικής συνεργασίας;*, "Σύγχρονη εποχή", Αθήνα, 1985, σ. 20-21 Βλ., επίσης, **Offe L.**, *Κοινωνία της εργασίας*, "Νήσος", Αθήνα, 1993, σ. 51, όπου αναφέρεται στις «μεταλλαγές» της εργασίας: από αγροτική εργασία μετατρέπεται σε εμπόρευμα στη βιομηχανική κοινωνία και οι αξίες που αναδύονται είναι η πειθαρχία και ο εξορθολογισμός. Στη μεταβιομηχανική κοινωνία οι αξίες αναφέρονται, κυρίως, στην εξουσία και στην επικοινωνία.

⁶ Βλ. **Ρουμπόθαμ Σ.**, *Στο περιθώριο της ιστορίας. 300 χρόνια γυναικείας καταπίεσης και αγώνων*, "Γνώση", Αθήνα, 1984, σ. 4-5 καθώς και **Giddens A.** (επιμ. Κονιαβίτης Θ.) *Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία*, "Οδυσσέας", Αθήνα, 1993, σ. 145-150, όπου αναφέρει πως ο διαχωρισμός τόπου κατοικίας-τόπου εργασίας γενικεύεται στα τέλη του 19ου αιώνα, με τη γυναικεία εργασία να εντάσσεται τόσο στην οικιακή, όσο και στην εξωοικιακή απασχόληση, ιδιαίτερα τη χειρωνακτική του κλάδου της υφαντουργίας για τις γυναίκες των φτωχότερων οικογενειών.

⁷ Επ' αυτού, βλ. **Πετρινώτη-Κώνστα Ξ.**, *Οι προσδιοριστικοί παράγοντες της γυναικείας συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό στην Ελλάδα, 1961, 1971*, ό.π., όπου αναφέρεται πως το κριτήριο που χρησιμοποιείται στις ανεπτυγμένες χώρες, για να καταταγεί μια δραστηριότητα στις οικονομικές, ή μη οικονομικές δραστηριότητες είναι αν το παραγόμενο προϊόν έχει αγοραία αξία. Η μαρξιστική προσέγγιση π.χ., είναι επηρεασμένη απ' τον ορισμό της παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας. Η εργασία που συμβάλλει στη συσσώρευση κεφαλαίου κατατάσσεται στην κατηγορία της παραγωγικής εργασίας, ενώ η εργασία, η οποία αποβλέπει στην κυκλοφορία, ή στη μεταβίβαση εισοδήματος ορίζεται ως μη παραγωγική.

σειρά τους. Παρά, δηλαδή, τον αλλοτριωτικό και αντιφατικό χαρακτήρα, που μπορεί να έχει, για κάποιες της μορφές, λ.χ., εργασία στην αλυσίδα παραγωγής, στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, μπορεί να εμφανίσει, ταυτόχρονα και δυνατότητες «εξανθρωπισμού» του ανθρώπου, κατά τη διάρκεια της άσκησης της, ακριβώς, λόγω αυτής της «συλλογικότητάς» της.

Επιπλέον, η εξωοικιακή αμειβόμενη εργασία στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής συνδέεται και με την έννοια του συνδικαλισμού, δηλαδή, τη συνένωση και την από κοινού δράση των εργαζομένων σε ένα χώρο, ή σε ένα κλάδο, για την προάσπιση και προαγωγή των συμφερόντων τους.

Αντίθετα, η «μη ανταλλάξιμη» εργασία η θεωρούμενη ως «βιολογική», «αναπαραγωγική» και «φυσική», που ταυτίζεται με το λεγόμενο «φυσικό καταμερισμό της εργασίας» με τον πρώτο, «αυθόρμητο», κατά τη μαρξιστική αντίληψη, καταμερισμό⁸, δεν συνιστά τον επιθυμητό κοινωνικοποιητικό παράγοντα, που θα προσδώσει ερεθίσματα και επικοινωνιακές δυνατότητες στον άνθρωπο, λόγω της «μοναχικότητας», της έλλειψης συλλογικότητας (όσο, μάλιστα, εκλείπουν οι γειτονιές, ή οι στενές συγγενικές σχέσεις και η παραδοσιακή μορφή της εκτεταμένης οικογένειας) της εσωοικιακής εργασίας⁹

Οι απασχολούμενοι στη μισθωτή εξαρτημένη εργασία έχουν περισσότερες πιθανότητες επικοινωνίας, συλλογικότητας, πρόσληψης πολλαπλών ερεθισμάτων από το χώρο απασχόλησης, κοινωνικοποίησης, μεγαλύτερης ανάπτυξης της αντίληψης, της σκέψης, της κριτικής ικανότητας και περισσότερες πιθανότητες συμμετοχής στο συνδικαλιστικό κίνημα, ανεξάρτητα από το πόσο αλλοτριωτική είναι η εργασία τους (λ.χ., στην “αλυσίδα παραγωγής”) και ανεξάρτητα από το πόσο ελέγχουν, ή όχι, τα προϊόντα τους. Η μισθωτή, εξαρτημένη απασχόληση συνεισφέρει περισσότερο στην οικονομική χειραφέτηση και στην ανάπτυξη της αυτοεκτίμησης.

Προκειμένου δε να περιορισθεί, όσο γίνεται, η χειραφέτηση, η Εργατική Νομοθεσία λειτουργούσε, κάποιες φορές, ως υποκατάστατο της πατρικής, ή συζυγικής προστασίας, προσπαθώντας να θεσπίσει την αντίληψη ότι οι γυναίκες, σαν πιο “αδύναμο” φύλο, χρήζουν ιδιαίτερης προστασίας στον εργασιακό χώρο (και ελέγχου, άρα, της εργασίας τους, των θέσεων που καταλαμβάνουν κ.ο.κ.)¹⁰ Όπως, επίσης, ότι πρέπει να καθοδηγούνται στο συνδικαλισμό όταν δεν αποτρέπονται και δεν αποθαρρύνονται από τους συζύγους, τους πατέρες, τους νόμους, ή τους άντρες συνδικαλιστές¹¹ Είναι προφανές, βέβαια, ότι αυτή η πατριαρχική αντίληψη

⁸ Οι εξελικτιστές δεν αμφισβήτησαν τον έμφυτο χαρακτήρα των ιδιοτήτων των φύλων στο Μπακαλάκη Α. (επιμ.) *Ανθρωπολογία, Γυναίκες και Φύλο*, “Αλεξάνδρεια”, Αθήνα, 1994, σ. 13.

⁹ Βλ. Χούηλερ Σ., Φεντερίκ Σ., *Η πολιτική οικονομία της Γυναικείας Απελευθέρωσης*, “Ελεύθερος τύπος”, χ.χ., όπου συζητείται η ενδιαφέρουσα άποψη περί «εξαγωγικής υπεραξίας» από την εσωοικιακή απασχόληση, σ. 5.

¹⁰ Λιάκος Α., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το Διεθνές Γραφείο Εργασίας στο Μαυρογορδάτος Γ., Χατζηιωσήφ Χ.* (επιμ.) *Βενιζελισμός και ασπικός εκσυγχρονισμός*, “Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης”, Ηράκλειο, 1992, σ. 294.

¹¹ Βλ. Παρρά Α., *Μην πεις κακό για φαμπρικό. Ο γυναικείος συνδικαλισμός και οι αγώνες για ισότητα στο μεσοπόλεμο*, στην εφημερίδα “Καθημερινή”, 2/5/1999, σ. 20-22: οι συνδικαλιστικές οργανώσεις

«διαπερνά» όχι μόνον το πρωτοεμφανιζόμενο συνδικαλιστικό κίνημα, αλλά και τον σημερινό συνδικαλιστικό χώρο, εφόσον εξακολουθούν να ισχύουν οι πατριαρχικές αντιλήψεις. Σε «έντονεσ» πολιτικές εποχές, όμως, έχει αποδειχθεί ότι οι γυναίκες συμμετέχουν σε κάθε συλλογικό αγώνα¹². Αλλά, όταν αυτός λήξει, επέρχεται μια περίοδος ύφεσης, «πισωγυρίσματος» και μη αποδοχή των «κεκτημένων».

δείχνουν, στην καλύτερη περίπτωση, διστακτικές στα αιτήματά τους, για ένταξη και εκπροσώπησή τους απ' αυτές... Το 1925, ο γ.γ. της Γ.Σ.Ε.Ε., Ε.Ευαγγέλου, ζητά οι άντρες εργάτες να δείχνουν αλληλεγγύη στις συναδέλφισσές τους και οι εργαζόμενες να έχουν το δικαίωμα να εκλέγονται στις επαγγελματικές οργανώσεις. Το 1927 και 1928, σύμφωνα με τη «γραμμή» του κομμουνιστικού κόμματος, υπάρχουν συνεχείς προτροπές από εκπροσώπους του, προκειμένου να μην αποκλείονται οι γυναίκες απ' τα διοικητικά συμβούλια των σωματείων. Ο Ριζοσπάστης, λ.χ., της 10/2/1928, σε άρθρα του για την Ημέρα της Γυναίκας, αναφέρει καταγγελίες, σύμφωνα με τις οποίες, πολλά συνδικάτα δεν αφήνουν τις γυναίκες να εγγράφονται σε αυτά, ούτε να εκλέγουν και να εκλέγονται, προτρέποντας στο να μην ενισχύονται τέτοιου είδους διακρίσεις.

¹² Βερβενιώτη Τ., *Η Γυναίκα της Αντίστασης. Είσοδος των γυναικών στην Πολιτική*, "Οδυσσέας", 1994, σ. 111. Βλ., επίσης, Αντιεξουσιαστική Εκδοτική Ομάδα Γυναικών, *Οι Γυναίκες στον Ισπανικό Εμφύλιο*.

α) *Η Εργασία στον Βιομηχανικό Κλάδο Κλωστοϋφαντουργίας – Ένδυσης: μια «γυναικεία εργασία» για τις χαμηλότερες κοινωνικο – οικονομικές τάξεις*

Η γενικότερη - κοινωνική - υποτίμηση της γυναίκας ως φύλου επηρεάζει την αξία της στη μισθωτή απασχόληση, παρά την αναγκαιότητα ύπαρξης αυτής της εργασίας, σε διάφορες περιόδους της Ιστορίας.

Η εξωοικιακή γυναικεία εργασία συνδέεται με χαμηλούς μισθούς και επηρεάζεται, από «εξωοικονομικούς» παράγοντες, όπως είναι η οικογένεια¹.

Οι γυναίκες αποτελούν εκείνο το εργατικό δυναμικό που «εκτοπίζεται» ευκολότερα στη δευτερεύουσα αγορά εργασίας, στις μη «κανονικές» σχέσεις απασχόλησης, στην εφεδρική στρατιά εργασίας, αποτελούν εκείνο το εργατικό δυναμικό που συνήθως διαφεύγει από τις επίσημες στατιστικές ανεργίας, ή που πολλές φορές, δεν αναγνωρίζει στον εαυτό του το δικαίωμα της απασχόλησης (οι άντρες που δεν απασχολούνται στην αγορά, θεωρούνται άνεργοι, οι γυναίκες που δεν απασχολούνται στην αγορά, νοικοκυρές)²

Οι ελληνίδες, ιστορικά, συμμετείχαν στην παραγωγική διαδικασία - αν και, συχνά, χωρίς αμοιβή και αναγνώριση - ή αποτελούσαν σημαντικούς συντελεστές της ζωής της οικογένειας, ή της κοινότητας, σε κάθε μόνωμο της ελληνικής κοινωνίας, αλλά και σε κάθε χώρα. Την εποχή της τουρκοκρατίας, απασχολούνται, κυρίως, στον αγροτικό τομέα και, σύμφωνα με την άποψη ελλήνων και ξένων περιηγητών και ιστορικών της εποχής, ελέγχοντας την οικιακή παραγωγή και γενικότερα την οικοτεχνία - και με δεδομένη την έλλειψη διαφοροποίησης ιδιωτικού – δημοσίου - αποκτούν τη δυνατότητα μεγαλύτερης παρέμβασης, κυρίως έμμεσης, στα «κοινά», λ.χ., στους αγώνες κατά της τουρκοκρατίας αν και εξακολουθούν να θεωρούνται υποδεέστερες των αντρών³. Η θέση των γυναικών στην οικογένεια και η δυνατότητα «λόγου» σε αυτήν, ή «στα κοινά», περιορίζεται, ακόμα περισσότερο, με την

¹ Βλ. αναφορά σε έρευνα του ΕΚΚΕ και σε άλλα στοιχεία (**Βουραζέρης Σ.**) *Οι γυναίκες γιορτάζουν μια μέρα, για να τις εκμεταλλευτούν διπλά όλο το χρόνο*, εφημ. «Πρίν», 7/3/99, σ.15, όπου θεωρείται ότι στο σύνολο της μεταποίησης οι αποδοχές των γυναικών δεν ξεπερνούν το 70% των αντρών. Εξάλλου, στην ίδια έρευνα (αναφ στις ερευνήτριες **Καράγιωργα Ν., Κασιμάτη Κ., Πανταζίδη Μ.**) το 22% των γυναικών, έναντι του 12% των αντρών συμμετέχουν σε χαμηλές κοινωνικο-οικονομικές τάξεις, ενώ, για τις υψηλότερες τάξεις, η συμμετοχή, αντίστοιχα, κατά φύλο, είναι 5% και 23%.

² Βλ. **Πετρινώτη Ξ.**, *Αγορές εργασίας, "Παπαζήσης"*, Αθήνα, 1989, σ. 359-360 και 366-367. Η έννοια της δευτερεύουσας αγοράς εργασίας αφορά σε εργατικό δυναμικό χωρίς σταθερή απασχόληση, επαγγελματική εξέλιξη και ασφάλιση. Οι προσωρινές αυτές σχέσεις δημιουργούν μια ρευστότητα, ειδικά σε περιόδους υψηλής ανεργίας. Παρ' αυτά, το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό της χώρας σύμφωνα με την καταγραφή των στατιστικών στοιχείων για την τελευταία δεκαετία του 2000 (το 1991) είναι υψηλό. Βλ., **Κανελλόπουλος Κ.**, *Ανθρώπινοι πόροι, πληθυσμός, αγορά εργασίας*, «ΚΕΠΕ», Αθήνα, 1994, σ. 33, όπου αναφέρεται ότι το 1991 το (επίσημο) ποσοστό συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό της χώρας φθάνει το 50%.

³ Βλ. **Ξηραδάκη Κ.**, *Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα. Πρωτοπόρες Ελληνίδες 1830-1936*, "Γλάρος", Αθήνα, 1988, σ. 32-33 και **Καρζής Θ.**, *Η γυναίκα της Νέας Εποχής, "Φιλιππίτης"*, Αθήνα, 1990, σ. 102-105. Βλ., επίσης, **Τομαρά-Σιδέρη Μ.**, *Ιστορική Δημογραφία. Απ' τις δημογραφικές διαδικασίες στις συλλογικές νοσοτροπίες και συμπεριφορές*, «Παπαζήσης», Αθήνα, 1998, σ. 93-94, όπου σημειώνεται πως οι γυναίκες ελέγχουν και τη γονιμότητά τους, αφού τα παιδιά γεννιούνται ανάλογα με τον κύκλο της σοδειάς.

κυριαρχία του κεφαλαίου στα οικιακά εμπορεύσιμα αγαθά και με τη μετατροπή της οικοτεχνίας και βιοτεχνίας σε βιομηχανία, οπότε και, μεταξύ των άλλων αλλαγών, διαχωρίζεται αισθητά ο δημόσιος από τον ιδιωτικό χώρο. Ωστόσο, η ανάγκη των κεφαλαιούχων για φθηνά εργατικά χέρια και η ανάγκη των φτωχών οικογενειών για συμπληρωματικό εισόδημα, οδηγούν τις γυναίκες στην αμειβόμενη απασχόληση, στην εκτός σπιτιού εργασία, στοιχειοθετώντας μια νέα πραγματικότητα για αυτές, ως προς τον χρόνο, τον τρόπο και το χώρο απασχόλησης, αλλά, ταυτόχρονα και ως προς την απαρχή συμμετοχής τους στο δημόσιο χώρο. Έτσι, στις βαμβακουργίες, στα μεταξουργεία, στα υφαντουργεία και στα κλωστήρια, συχνά απασχολούνται μεσήλικες, ή νέες, ή ανήλικες, τις περισσότερες φορές, εργάτριες. Αποτελούν ένα περιστασιακό, όμως, εργατικό δυναμικό, το οποίο απομακρύνεται με διάφορες προφάσεις, όπως λ.χ., τους χαμηλούς ρυθμούς ανάπτυξης της οικονομίας, ή της βιομηχανίας, τη μεγαλύτερη εξειδίκευση ανδρών εργαζομένων κλπ., με συνέπεια την αποκλειστική και πάλι ενασχόληση με το σπίτι, ή με άλλη περιστασιακή απασχόληση, εκτός σπιτιού⁴

Η περιστασιακότητα αυτή αφορά την ελληνική εργατική τάξη, στο σύνολο της, μέχρι και τον μεσοπόλεμο, με την έννοια ότι, η προσφορά και ζήτηση της εργατικής δύναμης σχετίζεται με τις πολιτικο-κοινωνικές συνθήκες («εξωοικονομικοί παράγοντες») και όχι με τους αυστηρούς νόμους της αγοράς, τόσο στο δευτερογενή τομέα (βιομηχανία) όσο και στον πρωτογενή (γεωργία) ή τον τριτογενή (εμπόριο, υπηρεσίες)⁵

Η περιστασιακότητα, όμως, της γυναικείας εξωοικιακής εργασίας σχετίζεται με την ύπαρξη γάμου και παιδιών και αναφέρεται, κυρίως, σε επαγγέλματα-προεκτάσεις του παραδοσιακού ρόλου των γυναικών, επαγγέλματα «ασαφή», χωρίς προοπτικές ανέλιξης και σταθερότητας, που δεν χρειάζονται ιδιαίτερες γνώσεις, κατάρτιση και εξειδίκευση και με χαμηλές αμοιβές⁶

Ένας από τους τομείς, όπου οι γυναίκες, στην Ελλάδα, αρχίζουν να απασχολούνται με αμοιβή είναι οι νεοεμφανιζόμενες κλωστοϋφαντουργικές βιομηχανίες (λ.χ., στον Πειραιά, το 1847, ο πρώτος βιομήχανος Λουκάς Ράλλης προσλαμβάνει από «φιλανθρωπία» στο μεταξουργείο του άπορα κορίτσια, με όρους εργασίας, που συνιστούν πραγματική εκμετάλλευση)⁷. Οι βιομήχανοι, όχι μόνον επωφελούνται από τη γυναικεία εργασία, αλλά και την «ιδεολογοποιούν» ως

⁴ Βλ. **Βερβενιώτη Γ.**, *Η γυναίκα της αντίστασης*, ό.π., σ. 42-52.

⁵ Ο **Λιάκος Α.**, αναφέρεται στην περιστασιακότητα του προλεταριάτου, που, άλλοτε αυτοαπασχολείται στην (εμπορική, αγροτική, βιοτεχνική) οικογενειακή του επιχείρηση, άλλοτε, ή/και ταυτόχρονα προσφέρει την εργατική του ικανότητα σε έναν ή περισσότερους εργοδότες, χωρίς να υπάρχει «κανονική» και σταθερή σχέση εργασίας, στο *Εργασία και Πολιτική* . . . , ό.π., σ. 74.

⁶ Βλ. **Αβδελά Ε.**, *Στοιχεία για την εργασία των γυναικών στο μεσοπόλεμο: όψεις και θέσεις στο Βενιζελισμός και ασπικός εκσυγχρονισμός* (επιμ. **Μαυρογορδάτος Γ.**, **Χατζηωσήφ Χ.**, *Βενιζελισμός* , ό.π., σ. 193 – 204).

⁷ **Τσοκόπουλος Β.**, *Πειραιάς 1835-1870, Εισαγωγή στην ιστορία του Ελληνικού Μάντσεστερ, "Καστανιώτης"*, Εταιρεία Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας της Ελλάδας, Αθήνα, 1984, σ. 96.

αναγκαία⁸. Υποστηρίζουν ότι η εργασία των φτωχών γυναικών, εκτός σπιτιού, όχι μόνον δεν αποτελεί “ηθικό κίνδυνο” για την τιμιότητά τους, αλλά είναι και ωφέλιμη, τόσο για την οικογένειά τους, όσο και για υπόλοιπο κοινωνικό σύνολο. Επιπλέον, προβάλλουν την γυναικεία εργασία σαν ένα μέσον διάνοιξης των κοινωνικών σχέσεων των εργατριών, που ευκολότερα θα τις οδηγήσει στο γάμο και την «αποκατάστασή» τους.

Η κλωστοϋφαντουργική εργασία αποτελεί μια “γυναικεία” χειρωνακτική εργασία. Μια εργασία -προέκταση των εσωοικιακών καθηκόντων των γυναικών (ράψιμο κ.λπ.) με τη χρήση μιας περισσότερο εξελιγμένης μορφής τεχνολογία.

Η εκμάθηση της κοπής, του ραψίματος, κ.λπ. των ρούχων, αρχικά γίνεται στα πλαίσια του αγροτικού νοικοκυριού, μεταβιβάζονται από τη μητέρα στην κόρη, προκειμένου να καλυφθούν οι ανάγκες των μελών του. Αποτελεί ένα από τα “γυναικεία” καθήκοντα (ράψιμο, μαγείρεμα, πλύσιμο, σιγύρισμα κ.λπ.) τα οποία, μεταξύ άλλων, διδάσκονται στο παιδί - κορίτσι. Γνώσεις και δεξιότητες που πρέπει να τις αποκτήσει, για να μπορέσει να “αντεπεξέλθει” στις ανάγκες του δικού της νοικοκυριού, αργότερα (και με όσο το δυνατόν μικρότερο κόστος). Η αντίληψη της εκμάθησης των οικιακών υπάρχει στα πρώτα ελληνικά σχολεία, σύμφωνα με το εκπαιδευτικό σύστημα, της εποχής, αμέσως μετά την απελευθέρωση από την τουρκική κατοχή. Σε μια εκπαίδευση που δεν ήταν υποχρεωτική για τα παιδιά, πολύ λίγα κορίτσια την παρακολουθούσαν και μέσα στα πλαίσια της διδάσκονταν οπωσδήποτε ραφή και χειροτεχνία. Ακόμα και οι πρώτες φεμινίστριες του 19ου αιώνα δεν ξέφευγαν από αυτή την αντίληψη. Η Καλλιρρόη Παρέν, π.χ., θεωρούσε αναγκαία την ίδρυση οικοκυρικής και επαγγελματικής σχολής ειδικά για τα κορίτσια των φτωχότερων οικογενειών, που δεν είχαν άλλους πόρους ζωής, χωρίς αυτό να σημαίνει πως η στοιχειώδης γνώση των οικοκυρικών δεν αφορούσε και τις κόρες των αστικών οικογενειών, οι οποίες, αν δεν μάθαιναν κοπή και ραφή, μάθαιναν, όμως, οπωσδήποτε εργόχειρο⁹.

Έτσι, το 1856, ιδρύει την «Επαγγελματική Σχολή της Ενώσεως Ελληνίδων», όπου μεταξύ των άλλων (μαγειρική, σιδέρωμα, αγγειοπλαστική κ.λπ.) διδάσκεται και η κοπτική - ραπτική¹⁰. Το 1872 ο «Σύλλογος Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως» ιδρύει το πρώτο γυναικείο σωματείο που έχει ως σκοπό του να διδάξει κοπτική, ραπτική, υφαντική, δανδελοποιία, πλεκτική κ.λπ. σε φτωχές γυναίκες 10-70 ετών, προκειμένου τα προϊόντα τους να πωληθούν σε μεμονωμένους ή,

⁸ Βλ. Παλαστεφανάκη Α., *Στα καπνομάγαζα στα υφαντουργεία, στο Γυναίκα και Εργασία. Απ' την αφάνεια στην αναγνώριση*, στην εφ. “Καθημερινή” (ένθετο) σ. 5-8, 2-5-1999, όπου αναφ. εφημ. “Ποσειδών”, Πειραιάς, 8-12-1872 και “Οικονομική Επιθεώρησις”, τ. 53, 1877, όπου αναφέρεται: “καλλιτέραν αποκατάστασιν δεν δύναται να εύρη πτωχή τις κόρη, καθότι δύναται και την οικογένειαν αυτής να βαθμηδόν την αποκατάστασιν αυτής μετά τινός εργατικού και τιμίου βιομηχάνου...”

⁹ Μπακαλάκη Α., και Ελεγκίτου Ε., *Η εκπαίδευση εις τα του οίκου και τα γυναικεία καθήκοντα εις την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1926*, “Γενική Γραμματεία Ισότητας, Κέντρο Θεμάτων Ισότητας”, 1987, σ. 36-40

¹⁰ Μπακαλάκη Α., Ελεγκίτου Ε., 1987, ό.π., σ. 44, 68-72 και Ξηδαράκη Κ., *Το φεμινιστικό κίνημα ...*, ό.π., 1988, σ. 54-56 και σ. 60

περισσότερους αγοραστές¹¹. Πρόκειται για μια από τις πρώτες απόπειρες για επαγγελματοποίηση των οικιακών καθηκόντων, μια συστηματικότερη εμπορευματοποίησή τους. Παρόμοια βήματα έγιναν στη Σύρο, στο Ναύπλιο και στο Πειραιά. «Αι γυναικείαι τέχναι», λοιπόν, διδάσκονται συστηματικά και αξιοποιούνται ανάλογα, μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα.

Στην Ελλάδα, ενώ δεν υπάρχει η μαζική προσέλευση (και ο συνδικαλισμός) των γυναικών στην κλωστοϋφαντουργία (όπως παρατηρείται, λ.χ., στην Αγγλία, ή στις ΗΠΑ του 19ου αιώνα¹²) από το 1847, μέχρι το 1882, που ιδρύονται και εδώ τα πρώτα υφαντουργεία, νηματουργεία κλπ. στους 7.500 μόνιμους βιομηχανικούς εργάτες και στους 25.000 εποχικούς, το 1/3 αποτελείται από γυναίκες¹³ και στο σύνολο των εργαζομένων γυναικών και κοριτσιών, εκείνης της εποχής, το 1/3 απασχολείται στη βιομηχανία¹⁴.

Από τις αρχές, ως τα μέσα του 20ου αιώνα, στην αγορά, συχνά, βρίσκονται και πωλούνται έργα γυναικών - εργόχειρα, χειροποίητα πλεκτά κ.α. - ενώ μετά τη μικρασιατική καταστροφή χιλιάδες γυναίκες μικρασιάτισσες-πρόσφυγες, που ήρθαν στη χώρα, εκ των οποίων πολλές είναι και μόνες αρχηγοί οικογενειών, προστίθενται στο γυναικείο εργατικό δυναμικό και μπαίνουν στη μισθωτή εργασία ως κόπτριες, ράπτριες κ λπ. σε βιοτεχνίες, ή σε ατμοκίνητα, ακόμα, εργοστάσια.

Σε επίπεδο θεσμικής και κρατικής παρέμβασης αρχίζουν να καταγράφονται οι πρώτες διατάξεις που αφορούν στην προστασία των εργαζομένων κοριτσιών, των γυναικών και των μητέρων, τον τοκετό, τη νυκτερινή εργασία ή την επικίνδυνη εργασία. Με το Ν.Δ.Κ.Θ /1912 «περί εργασίας γυναικών και ανηλίκων» καταρτίζεται το πρώτο «Ειδικό Σώμα Επιθεωρήσεως Εργασίας», του οποίου «έργον και αποστολήν .. είναι. η υπόδειξις έργων υγιεινής και ασφαλείας των τόπων εργασίας, η επιβλεψις των σχετικών νόμων των αφορώντων την προστασίαν των εργαζομένων κατά των κινδύνων της ζωής, της υγείας και της σωματικής των ακεραιότητος»¹⁵. Οι συνθήκες απασχόλησης των εργαζομένων του κλάδου, σύμφωνα με έκθεση του Ε.Κ.Α., το 1909, συνιστούν μια συνεχή εργασία 12 ωρών την ημέρα, χαμηλά ημερομίσθια (ιδιαίτερα των γυναικών) και την παρακράτηση της δαπάνης για

¹¹ Η ιδρυτική του πράξη ανευρίσκεται στη βιβλιοθήκη του Κέντρου Θεμάτων Ισότητας (Κ.Ε.Θ.Ι.) της Γενικής Γραμματείας Ισότητας (Γ.Γ.Ι.).

¹² Βλ. Ροουμπόθαμ Σ., Στο περιθώριο . . ., ό.π., 1984, σ. 48-54, όπου αναφέρεται στην πρώτη μαζική απεργία κλωστοϋφαντουργικών το 1832, στην Αγγλία. Είναι γνωστή, επίσης, η μεγάλη διαδήλωση των κλωστοϋφαντουργικών στις 8 Μάρτη του 1857, στη Νέα Υόρκη, η οποία χτυπήθηκε απ' την αστυνομία, με πολλές τραυματίες και νεκρές διαδηλώτριες. Η ημέρα αυτή-8 Μαρτίου-ανακηρύχθηκε απ' τις σοσιαλίστριες (μετά από πρόταση της Κλάρας Τσέτκιν) στο Β' Συνέδριό τους, στην Κοπεγχάγη, το 1910, σαν η Παγκόσμια Ημέρα της Γυναίκας και τιμάται μέχρι σήμερα.

¹³ Μοσκόφ Κ., Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα, "Καστανιώτης", Αθήνα, 1985, σ. 137-140, 177, 180, 241.

¹⁴ Βλ. Τσοκόπουλος Β., Πειραιάς 1835-1870, Εισαγωγή στην ιστορία του Ελληνικού Μάντισεστερ, ό.π., σ. 242-243. Βλ., επίσης, Αλεξιάτος Γ., Η εργατική τάξη στην Ελλάδα. Απ' την πρώτη συγκρότηση στους ταξικούς αγώνες του Μεσοπολέμου, "Ραγμή", Αθήνα, 1997, σ. 152, καθώς και Μακρής Ε., Ο Οικονομικός Ένεργος Πληθυσμός της Ελλάδος και η απασχόλησής αυτού, 1891-1971, Στατιστικά Μελέται, 1891-1971, «ΕΚΚΕ», Αθήνα, 1972, σ. 129-147.

¹⁵ Γ.Σ.Ε.Ε., Ο Ελληνικός συνδικαλισμός και τα προβλήματα των εργαζομένων, Αθήνα, 1956, σ. 43-44.

την τροφή εργατών και εργατριών από τον εργοδότη (Ν. 4030 της 24/1/1912)¹⁶. Αργότερα, μια σειρά διεθνείς συμβάσεις, που αφορούν την προστασία της γυναικείας εργασίας αρχίζουν να κυρώνονται και στην Ελλάδα¹⁷. Συγκεκριμένα, μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, όταν η γυναικεία εργασία έχει εξαπλωθεί, ακριβώς, λόγω της έλλειψης ανδρικών χεριών και αποτελεί, πλέον, αναμφισβήτητο γεγονός, η Διεθνής Κοινότητα καλείται να τη θεσμοθετήσει, αναγνωρίζοντάς την, έτσι και επίσημα. Δημιουργούνται Διεθνείς Συμβάσεις (όπως, λ.χ., η Δ.Σ. 3 του 1919 «περί απασχολήσεως γυναικών προ και μετά τον τοκετό») γίνονται εσωτερικοί νόμοι (η συγκεκριμένη σύμβαση κυρώνεται με τον εσωτερικό Ν. 2274/19.11.1920, Φ.Ε.Κ. 145, μόλις ένα χρόνο μετά). Το ίδιο και η Διεθνής Σύμβαση 4 του 1919, «περί νυκτερινής εργασίας γυναικών», η οποία κυρώνεται με τον Ν. 2275/5 στις 19.11.1920 επίσης (Φ.Ε.Κ. 145). Κατά τον Μεσοπόλεμο, η Διεθνής Σύμβαση 45 του 1935, «περί απασχολήσεως γυναικών εις υπογείους εργασίας μεταλλείων πάσης φύσεως», κυρώνεται, απ' την κυβέρνηση Κονδύλη, με το Α.Ν. 30.10.1935 και το Ν.Δ. της 30.5.1936, για απαγόρευση ανθυγεινής εργασίας των γυναικών (Φ.Ε.Κ. 500 και 506) Με αφορμή τις παραπάνω προστατευτικές διατάξεις αρχίζει ένας διάλογος στο διεθνές και ελληνικό κίνημα των γυναικών, για την αναγκαιότητα, ή όχι, της προστασίας των γυναικών, ως εξωοικιακά εργαζομένων. Οι φεμινίστριες του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας, θεώρησαν πως δεν βοηθά την υπόθεση

¹⁶ **Ρηγίνος Μ.**, *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936, Βιομηχανία, Βιοτεχνία, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος*, Αθήνα, 1987, σ. 30-31, 54 π. 4α και 208-212, για τις αμοιβές των κλωστοϋφαντουργίων από το 1913 ως το 1935. Για το 1930, καταγράφονται υψηλές αμοιβές στις φασονίστριες του Πειραιά, γενικότερα οι γυναίκες, στο σύνολο των εξωοικιακά απασχολούμενων γυναικών, ή και των εσωοικιακά εργαζομένων με αμοιβή (φασόν) απορροφώνται σε μεγαλύτερα ποσοστά, όπως καταγράφονται από τη στατιστική επιτηρίδα, στο δευτερογενή τομέα, για το 1907 έως το 1930, σ. 76-79 και 255-260, π. I, II, III, IV, V. Θα πρέπει εδώ να υποθεθεί πως δεν καταγράφονται οι εργαζόμενες στον αγροτικό τομέα, ως εργαζόμενες, ή όσες αποτελούν άτυπα τα συμβουθούντα μέλη μικροεπιχειρήσεων της γονεϊκής ή της συζυγικής οικογένειας, ή ακόμα και ανήλικες που εργάζονται στα σπίτια ως οικιακοί βοηθοί, χωρίς, βέβαια, αυτό να αναφέρει την άποψη που υποστηρίζεται από το συγγραφέα, ότι, δηλαδή, κατά την περίοδο, ιδιαίτερα μεταξύ 1921-1930, δημιουργούνται περισσότερες νέες μονάδες, ιδιαίτερα στην κλωστοϋφαντουργία, οι οποίες απασχολούν όλο και περισσότερες γυναίκες – και μάλιστα όταν πρόκειται για βιοτεχνίες, ή μικρότερες μονάδες, τα απασχολούμενα άτομα, εκεί, είναι, σχεδόν αποκλειστικά, γυναίκες, σ. 106, 112, 115, 118, των οποίων οι αμοιβές, όπως αναφέρεται από το συγγραφέα, δεν αποτελούν συνάρτηση κάποιας μακρόχρονης επαγγελματικής εξέλιξης της εργάτριας, αλλά του βαθμού αποδοτικότητας της εργασίας της, σ. 212.

¹⁷ Αναφορικά με το θέμα της «προστασίας» των εργαζομένων γυναικών βλ. ενδεικτικά: **Ληξουριώτης Γ.**, *Προστατευτικός νομοθετικός παρεμβατισμός και η εμφάνιση του εργατικού δικαίου στην Ελλάδα: η περίπτωση της παιδικής εργασίας*, σ. 205-223 και **Λιάκος Α.**, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το διεθνές γραφείο εργασίας*, σ. 255-270 στο σύμμεκτο έργο, *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, (επιμ. Μαυρογορδάτος Γ., Χατζηιωσήφ Χ.), «Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης», Ηράκλειο, 1992, (β' έκδ.). Στη μελέτη του Α. Λιάκου αναφέρεται, επίσης και η διαμάχη μεταξύ των φεμινιστικών οργανώσεων της εποχής, για το ζήτημα της προστασίας, ή όχι, των γυναικών στους χώρους εργασίας τους. Βλ., επίσης, **Δουλκέρη Τ.**, *Η ισότητα των δύο φύλων στις εργασιακές σχέσεις*, «Παπαζήσης», Αθήνα, χ.χ., σ. 20 και 105, όπου αναφέρονται οι διεθνείς συμβάσεις που έχουν υπογραφεί απ' τη χώρα, καθώς και οι διατάξεις του εσωτερικού Δικαίου, που αφορούν την εξωοικιακή εργασία των γυναικών. Λ.χ., το 1920 κυρώνεται και απ' την Ελλάδα με τους Ν. 2274 και 2275 οι Διεθνείς Συμβάσεις αρ. 3 και 4, 41 και 45 για την προστασία της εργαζόμενης μητέρας, την εργασία πριν και μετά τον τοκετό (Φ.Ε.Κ. 145) τη νυκτερινή εργασία (Φ.Ε.Κ. 145) καθώς και την απασχόληση των γυναικών σε υπόγειες εργασίες, μεταλλεία κλπ.

της ισότητας των φύλων αυτού του είδους η προστασία, εφόσον θεωρούνται οι γυναίκες σαν παιδιά, που χρειάζονται προστασία από τον Πατέρα-Νόμο και αντιπάζονται σε αυτή. Οι κομμουνίστριες, ή σοσιαλίστριες, αντίθετα, τίθενται υπέρ των προστατευτικών νομοθετικών διατάξεων και υπερασπίζονται την ίση αμοιβή για ίση εργασία και κάθε θετική διάταξη, που "διευκολύνει" τις γυναίκες να αντεπεξέλθουν και στους δυο ρόλους¹⁸.

Ο διάλογος φεμινιστριών-κομμουνιστριών έχει ενδιαφέρον για την επιχειρηματολογία και την προβληματική, που αναπτύσσουν και οι δύο πλευρές (και δεν είναι τυχαίο εξάλλου πως η συζήτηση αυτή διεξάγεται σε μια εποχή όπου η συμμετοχή των γυναικών στις υπηρεσίες, το εμπόριο και τη βιομηχανία φθάνει σε υψηλά ποσοστά)¹⁹. Ο «Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας» διατυπώνει αντιρρήσεις για την προστατευτική νομοθεσία και η πρόεδρος του, Α. Θεοδωροπούλου, αναρωτιέται, αν μέσα από τις διεθνείς διατάξεις, για την απαγόρευση της νυκτερινής, ή της κοπιώδους εργασίας, προστατεύονται, πράγματι, οι γυναίκες, από την υπερκόπωση, ή τους ηθικούς κινδύνους της νυκτερινής εργασίας, ή αν «παραχωρούνται», με αυτόν τον τρόπο, περισσότερες θέσεις εργασίας στους άντρες. Ο «Σύνδεσμος» προτείνει να αποφασίσουν οι ίδιες οι εργάτριες για αυτό (αν και αμφισβητεί την πραγματική έκφραση της γυναικείας πλευράς, μέσα στα μικτά συνδικάτα και σωματεία) Στο Διεθνές Συνέδριο Εθνικών Συμβουλίων, το 1925, υιοθετούνται οι διατάξεις για την προστασία της εργαζόμενης μητέρας και γυναίκας και προτείνονται διατάξεις ίσης αμοιβής, για ίση εργασία, ίσα δικαιώματα και ίσες δυνατότητες επαγγελματικής ανέλιξης. Στη Διεθνή Ένωση για τη γυναικεία ψήφο (Alliance) προωθείται η υπεράσπιση της εργασίας των γυναικών, χωρίς εκείνα τα περιοριστικά-προστατευτικά όρια, τα οποία εντείνουν, εντέλει, τον αντρικό ανταγωνισμό, στην κοινωνία και στην εργασία, όπως υποστηρίζουν οι φεμινίστριες. Ο "Σοσιαλιστικός Όμιλος Γυναικών", από την πλευρά του, στο Διεθνές Συνέδριο Σοσιαλιστικών Γυναικών, το 1925, τίθεται υπέρ των προστατευτικών μέτρων για τις εργαζόμενες μητέρες, που πρέπει να αντεπεξέλθουν στα καθήκοντα της μητρότητας και γενικά τίθεται υπέρ της προστασίας των εργαζομένων γυναικών, επειδή βρίσκονται σε χειρότερη οικονομική και πολιτική θέση από τους άντρες, λόγω της κοινωνικής τους εξάρτησης, που αποτελεί συνέπεια της καπιταλιστικής κοινωνίας. Το 1929, δια στόματος και Αθηνάς Γαϊτάνου-Γιαννιού διακηρύσσεται πως οι γυναίκες θα αποβάλουν τη διπλή σκλαβιά, αν χτυπήσουν τον καπιταλισμό²⁰. Αλλά ο "Σύνδεσμος" εξακολουθεί να επιμένει πως η έννοια της προστασίας περιέχει έναν

¹⁸ Βλ. **Αβδελά Ε., Ψαρρά Α.**, *Ο φεμινισμός του Μεσοπολέμου. Μια ανθολογία*, "Γνώση", Αθήνα, 1985, σ. 76-90

¹⁹ Βλ. **Λιάκος Α.**, *Εργασία και πολιτική* ..., ό.π., 1993, σ. 296-297 και **Παπαστεφανάκη Λ.**, *Στα καρπομάγαζα, στα υφαντουργεία στο Γυναίκα* ..., 2-5-1999, ό.π., σ. 5-8.

²⁰ **Αβδελά Ε., Ψαρρά Α.**, *Ο φεμινισμός* ..., ό.π., 1985, σ. 87 καθώς και **Ψαρρά Α.**, *Φεμινίστριες, σοσιαλίστριες, κομμουνίστριες γυναίκες και πολιτική στο μεσοπόλεμο, στο Βενιζελισμός...* ..., ό.π., 1992, σ. 71, όπου αναφέρεται πως ο Σοσιαλιστικός Όμιλος Γυναικών, δια στόματος της Α. Γιαννιού-Γαϊτάνου, καταγγέλει τον αστικό φεμινισμό του «Συνδέσμου».

«παθητικό ρόλο» για τις γυναίκες εργαζόμενες²¹ και πως η προστασία της μητρότητας δεν πρέπει να αποτελεί εμπόδιο εφαρμογής των εργασιακών δικαιωμάτων των γυναικών. Διακηρύσσει δε πως οι νόμοι που αφορούν τις συνθήκες εργασίας, πρέπει να εφαρμόζονται σε κάθε εργαζόμενο άτομο, ανεξαρτήτως φύλου, ανάλογα με τη φύση της εργασίας, έτσι ώστε να μην υπάρχουν ειδικές διακρίσεις για τις γυναίκες εργαζόμενες. Το 1926, η Μ. Σβώλου, σε συνέδριο της Alliance, εκφράζει την ανησυχία της, για το ότι με τις προστατευτικές διατάξεις εμποδίζονται οι γυναίκες να επιλέξουν το είδος, ή το χρόνο της εργασίας και προτείνει το κατώτερο ημερομίσθιο να είναι κοινό και για τα δύο φύλα, έτσι ώστε να αποτραπεί ο εργασιακός ανταγωνισμός. Οι σοσιαλίστριες, από την πλευρά τους, επιχειρηματολογούν ότι οι φεμινιστικές οργανώσεις προβαίνουν σε τέτοιου είδους προτάσεις, γιατί είναι εκτός εργασιακής πραγματικότητας και αποτελούνται από «αστές» που δεν έχουν ποτέ στη ζωή τους εργασθεί. Το 1929, η Γ.Σ.Ε.Ε. τίθεται υπέρ της εθελουσίας εξόδου των γυναικών από την υπηρεσία τους, σε περίπτωση γάμου και υπέρ της συνταξιοδότησής τους, μετά από 15ετή εργασία²², προκειμένου ν' «αφοσιωθούν», απερίσπαστα, στο ρόλο τους ως μητέρων και συζύγων.

Η όλη διαμάχη περί προστασίας, ή μη, των εργαζομένων γυναικών και τα επιχειρήματα υπέρ της προστασίας των γυναικών απηχούν την (άδηλη, ίσως) αντίληψη της χειραγώγησης των γυναικών (από τους συζύγους και πατέρες, στο χώρο όπου αυτοί δεν παρευρίσκονται και όπου τους «αντικαθιστούν» οι Νόμοι) της περιφρούρησης της «τιμής» τους, η οποία απειλείται εκτός οικογενειακού περιβάλλοντος και, τέλος, εκφράζει έμμεσα την αντίληψη ότι η αγορά δεν αποτελεί το «φυσικό» τους χώρο ύπαρξης και εργασίας. Η εκτός σπιτιού εργασία πρέπει να είναι, σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, περιστασιακή, ενώ η αφανής εσωοικιακή εργασία δεν εκλαμβάνεται σαν εργασία, αλλά πρέπει να αποτελεί τα μόνιμα και σταθερά χαρακτηριστικά μιας «φυσικής» και αυτονόητης θέσης του φύλου. Όσο, όμως, μειώνονται οι δυνατότητες εξωοικιακής απασχόλησης των γυναικών, τόσο ενισχύεται η εξάρτησή τους από την οικογένεια και, επομένως, και η εκμετάλλευσή τους από την εργοδοσία, εφόσον η εργασία που παρέχουν, εκλαμβάνεται ως μη αυτονόητη, ενώ μπορεί να είναι περιστασιακή και υποτιμάται.

Στο σημείο αυτό αξίζει να επισημανθεί πως η ταύτιση των γυναικών με τους εσωοικιακούς εργασιακούς ρόλους δεν αποτελεί μόνον ελληνικό, αλλά παγκόσμιο φαινόμενο, ανεξάρτητα, μάλιστα, από την ιδεολογία των υποστηρικτών της. Σε έργα, γράμματα κλπ., λ.χ., των Έγκελς και Μάρξ για το γυναικείο ζήτημα αναφέρεται ενδεικτικά: «Στη βαμβακοβιομηχανία, στα μεταξουργεία και αλλού» οι γυναίκες αποτελούν ένα σημαντικό ποσοστό των εργαζομένων (σ.σ. εννοείται, της Αγγλίας). Οι αριθμοί είναι αρκετοί για να αποδείξουν την εκτόπιση των ενηλίκων αντρών... Σαν αποτέλεσμα της κατάστασης αυτής ανατρέπεται αναπόφευκτα η υπάρχουσα κοινωνική τάξη. Πριν από όλα, η εργασία της γυναίκας καταστρέφει ολότελα την

²¹ Λιάκος Α., *Εργασία και πολιτική*, ό.π., 1993, σ. 296, 299.

²² Αβδελά Ε., Ψαρρά Α., ό.π., 1985, σ. 83-86.

οικογένεια . Γιατί, όταν η γυναίκα μένει στην φάμπρικα 12-13 ώρες την ημέρα και ο άντρας απασχολείται όχι λιγότερο χρόνο εκεί, ή κάπου αλλού, ποια μπορεί να είναι η τύχη των παιδιών τους, Να μεγαλώνουν χωρίς καμία επιτήρηση σαν τα αγριόχορτα. .» (και ακόμα) «Είναι αυτονόητο και αποδείχεται με στοιχεία πως η εργασία των μητέρων αποτελεί κι αυτή μια από τις αιτίες που συντελούν στην αύξηση της υψηλής θνησιμότητας στα μικρά παιδιά...» (και αλλού) «Η χρήση ναρκωτικών για να κοιμούνται ήσυχα τα παιδιά ευνοεί πολύ το άθλιο σύστημα... Η μητέρα που δεν έχει τον καιρό να περιποιηθεί το παιδί της να του χαρίσει το μητρικό χάδι . .»²³

Είναι προφανές ότι, εφόσον ο φυλετικός κοινωνικός καταμερισμός αποτελεί τη «φυσική» κατάσταση των πραγμάτων, για τη μαρξιστική («κλασική») αντίληψη, οι εργατικές οικογένειες «κινδυνεύουν» από την «καταχρηστική» γυναικεία εξωοικιακή εργασία. Η φροντίδα του σπιτιού και των παιδιών, σύμφωνα με την παραπάνω αντίληψη, μεταβιβάζεται ηθικά και υλικά στον έναν από τους δύο γονείς, τη σύζυγο/μητέρα. Έτσι, η βιολογία αναγορεύεται σε «ρυθμιστή» της κοινωνικής πραγματικότητας. Ο φυλετικός καταμερισμός εργασίας δεν αποκτά τις κοινωνικές του διαστάσεις και δεν ερμηνεύεται πολιτικά. Οι γυναίκες, που, συνήθως, απασχολούνται εκτός σπιτιού «αναγκασμένες» από τις αντικειμενικές συνθήκες και όχι από επιλογή, ενοχοποιούνται, έμμεσα, επειδή παραμελούν τα παιδιά, ή το σύζυγο. Πρόκειται για μια αντίληψη που αποδέχεται τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας ανάμεσα στα φύλα σαν αυτονόητη και «φυσική συνθήκη». Και παρακάτω επιβεβαιώνεται αυτή η αντίληψη με το σχολιασμό μιας επιστολής Άγγλου εργάτη για ένα φίλο του, επίσης εργάτη, από τον Ένγκελς. Λέει το γράμμα²⁴. (Όταν ο πρώτος εργάτης πλησιάζει την καλύβα του φίλου του βλέπει έκπληκτος) «. τον φουκαρά τον Τζάκ, που, τι νομίζετε πως έκανε; Μπάλωνε τις κάλτσες της γυναίκας του . Προσπάθησε να το κρύψει και κλαίγοντας είτε πως δεν υπάρχει πια δουλειά για τους άντρες, παρά μόνο για τις γυναίκες και τα παιδιά, λόγω των χαμηλών ημερομισθίων κι έτσι αναγκάστηκε, μένοντας στο σπίτι να κάνει αυτές τις δουλειές...» Σχολιάζοντας ο Ένγκελς το γράμμα αναφέρει: «Μπορεί, άραγε, να φανταστεί κανείς πιο παράλογη, πιο ακατανόητη κατάσταση απ'αυτή που περιγράφεται σ' αυτό το γράμμα; Κατάσταση που, δίπλα σε όλα τ' άλλα, αναγκάζει τον άντρα να μην είναι άντρας και τη γυναίκα να στερείται τη θηλυκότητά της, που δεν μπορεί να προσδοκεί ούτε στον άντρα την πραγματική θηλυκότητα, ούτε στη γυναίκα τη γνήσια ανδροπρέπεια, κατάσταση που με τον πιο αισχρό τρόπο εξευτελίζει τα δύο φύλα και το καθένα χωριστά, που ταπεινώνει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια...» Ενώ, πιο κάτω, αναφέρεται στην «ατιμωτική» κυριαρχία των γυναικών στην οικογένεια, λόγω των οικονομικών απολαβών του εργοστασιακού συστήματος. Με την εκμηχάνιση της παραγωγικής διαδικασίας, το κεφάλαιο, στην

²³ Μαρξ Κ., Ένγκελς Φ., Λένιν Β., *Για το γυναικείο ζήτημα, συλλογή κειμένων*, "Σύγχρονη Εποχή", Αθήνα, 1987, σ 17-19.

²⁴ Βλ. Μάρξ Κ., Ένγκελς Φ., Λένιν Β., *Για το Γυναικείο . . .*, ό.π., 1987, σ. 20-23.

Ελλάδα του Μεσοπολέμου, ή στην Αγγλία του 19ου αιώνα, «ιδιοποιείται συμπληρωματικές εργατικές δυνάμεις κατανέμοντας την αξία της εργατικής δύναμης του άντρα σε όλα τα μέλη της οικογένειας, κατεβάζοντας, έτσι, την αξία της εργατικής του δύναμης και αντικαθιστώντας την με την δουλειά των γυναικών...»²⁵. Σύμφωνα με τα προαναφερόμενα, συνεπάγεται ότι μία από τις βασικές αιτίες της διάλυσης της οικογένειας και των εργασιακών σχέσεων, ή του συνδικαλισμού²⁶, αποτελεί η γυναικεία εργασία. Η ανδρική απασχόληση θεωρείται αυτονόητη και ανώτερη αυτής των γυναικών, αξιολογείται σαν πιο σημαντική.

Έτσι, η απόπειρα παραγκωνισμού των γυναικών στον ιδιωτικό χώρο, ο συγκεκριμένος εσωοικιακός καταμερισμός εργασίας δημιουργεί για τις γυναίκες μια δευτερεύουσα αγορά εργασίας, με χαμηλούς μισθούς, μη κανονικές συνθήκες δουλειάς, έλλειψη ειδίκευσης, οδηγεί σε μια περιστασιακή απασχόληση, όπου ο συνδικαλισμός, αν δεν εμποδίζεται από τις εργασιακές συνθήκες, συχνά, αποτρέπεται από την οικογένεια.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο αναπτυσσόμενος καπιταλισμός συναρθρώνεται με την ανδροκεντρική ιδεολογία, έτσι ώστε η φθηνή, ανειδίκευτη, περιστασιακή και υποτιμημένη γυναικεία εργασία να αποτελεί, ιδιαίτερα για κάποιους κλάδους, όπως αυτός της κλωστοϋφαντουργίας, τη βασική δεξαμενή εργατικού δυναμικού, στην Ελλάδα των αρχών του 20ου αιώνα. Ο βασικός ρόλος τους εξακολουθεί να είναι αυτός της μητέρας/συζύγου/νοικοκυράς και ο χρόνος τους, ή η δυναμικότητα/διαθεσιμότητά τους εξακολουθούν να απορροφώνται από τον ιδιωτικό χώρο. Με αποτέλεσμα, οι περισσότερες εργαζόμενες να διακόπτουν την εργασία τους αμέσως μετά το γάμο, ή τον πρώτο τοκετό. Κάτι, που για τις σκληρά απασχολούμενες στη βιομηχανία και αλλού, η διακοπή με το γάμο αποτελεί μια λύση ανακούφισης, μια «φυγή» από τις άσχημες συνθήκες απασχόλησης.

Η σχέση αυτή καπιταλισμού-ανδροκεντρικής ιδεολογίας μπορεί να παρατηρηθεί και μέσα από τη δημιουργία νόμων, οι οποίοι απαγόρευαν στις γυναίκες να εργασθούν στις δημόσιες υπηρεσίες, ή μείωναν τα ημερομίσθια των βιομηχανικών εργατριών, προκειμένου να αντιμετωπίσουν την «απειλή» της εξάπλωσης της γυναικείας εργασίας²⁷.

Φθάνοντας στο Β' Παγκόσμιο πόλεμο, η γυναικεία εργασία, λόγω των αυξανόμενων αναγκών της αγοράς, αρχίζει να γίνεται αποδεκτή από την ελληνική κοινωνία. Δεν θεωρείται, πλέον, ότι «αντιμάχεται» το ρόλο της ως συζύγου και μητέρας, ούτε θεωρείται απειλή για τους άντρες εργαζόμενους, αφού εξακολουθούν

²⁵ Ο π., 1987, σ. 45-46

²⁶ Ο π., 1987, σ. 47-48.

²⁷ Βλ. Λιάκος Α., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος...* , ό.π., σ. 255-270, όπου θεωρείται ότι αυτό γίνεται λόγω της επίδρασης της κρίσης του 1929 στην ελληνική οικονομία, αν και οι νόμοι αναρτήθηκαν αμέσως.

να συνωστίζονται στα χαμηλόμισθα, χωρίς ανέλιξη επαγγέλματα, σε ανειδίκευτες και χαμηλού κύρους εργασίες²⁸

Μετά τον πόλεμο και κάτω από τις νέες συνθήκες που δημιουργούνται τη δεκαετία του 1950, μια σειρά νομοθετικές ρυθμίσεις έρχονται να επικυρώσουν το δικαίωμα των γυναικών στην εργασία, ενώ άλλες εξακολουθούν να καθορίζουν επιμέρους ζητήματα απαγόρευσης και προστασίας, όπως η Διεθνής Σύμβαση 89, του 1948, περί απαγόρευσης της νυκτερινής εργασίας των γυναικών²⁹

Όσον αφορά, μάλιστα, τη γυναικεία απασχόληση στον κλάδο, παρά τις άσχημες συνθήκες εργασίας που επικρατούν, χνούδι, ζέστη, υγρασία στους χώρους εργασίας, χαμηλά ημερομίσθια, υποχρεωτικές υπερωρίες, αυθαίρετες απολύσεις, δουλειά με το κομμάτι κ ο κ.³⁰, εξακολουθεί να είναι υψηλή και να αποτελεί ένα απ' τα βασικά επαγγέλματα των γυναικών των φτωχότερων στρωμάτων, πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τον πόλεμο

Φθάνοντας στη δεκαετία του 1970 και μετά την πτώση του δικτατορικού καθεστώτος επικυρώνεται η Διεθνής Σύμβαση 100 του 1951, για «ίση αμοιβή ανδρών και γυναικών δια ίσης αξίας εργασίας» με το Ν 46/3.6.1975 (Φ.Ε.Κ. 105)³¹ και με τις Οδηγίες 79/7 και 86/378 του Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Κοινότητας (19.12.1978) αρχίζει να εφαρμόζεται η θεσμική ίση μεταχείριση ανδρών και γυναικών σε θέματα κοινωνικής ασφάλισης³² Τη δεκαετία του 1980 κυρώνεται η αναθεωρημένη διεθνής σύμβαση 103 του 1952, για την προστασία της μητρότητας με το Ν 1302/29.10.1982 (Φ.Ε.Κ. 133, τ Α', 29/10/1982) και από την 1.1.1983 τίθεται σε εφαρμογή για τις εργάτριες των βιομηχανιών, αλλά και για τις απασχολούμενες κατ' οίκον (φασονίστριες) η για έξι εβδομάδες άδεια πριν και μετά τον τοκετό³³ Η Εθνική Γενική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας 10/3/1989 προβλέπει συνολική άδεια 15 εβδομάδων και ο Ν 1539/1985, 14 εβδομάδων για τις εργαζόμενες Ιδιωτικού Δικαίου, ενώ με το Ν 1414/1984 απαγορεύεται η μη πρόσληψη εγκύου και η απασχόληση εγκύου σε επικίνδυνες για την υγεία της εργασίες και με το Ν. 1483/84 απαγορεύεται η απόλυση εγκύου κλπ³⁴

Το όλο νομικό πλαίσιο που συνδυάζει την ισότητα με την προστασία και αναφέρεται στην κατάργηση κάθε διάκρισης στην εργασία, στην ισότητα των δικαιωμάτων και των ευκαιριών, για τα δύο φύλα, εμπλουτίζεται, κυρίως, κατά τις

²⁸ Βλ. σχετικά **Αβδελά Ε.**, Ποιές δουλειές παίρνουν οι γυναίκες στο "Δίνη", φεμινιστικό περιοδικό, τ. 1, Δεκ. 1986, σ. 60-61 καθώς και **Παπαστεφανάκη Α.**, σ. 5-8, ό.π., όπου αναφέρεται πως το 1951, το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών στην κλωστοϋφαντουργία φθάνει, περίπου, το 27%.

²⁹ **Δουλκέρη Τ.**, *Η ισότητα*, ό.π., σ. 105.

³⁰ Βλ. «Ριζοσπάστης», 19/4/45, 20/4/45, 22/4/45 και 25/4/45, *Η κολασμένη ζωή των κλωστοϋφαντουργιών Ντύνουμε τους άλλους και μες είμαστε γυμνοί*, σ. 3-4.

³¹ Βλ. **Δουλκέρη Τ.**, *Η ισότητα*, χ.χ., ό.π., σ. 105-106 Οδηγία 117/1975 προσέγγιση νομοθεσιών στο θέμα της ισότητας των αμοιβών ανδρών γυναικών και Οδηγία 207/1976 και 7/1979 για την ίση μεταχείριση ανδρών γυναικών στην εργασία και στην κοινωνική ασφάλιση.

³² Βλ. **Δουλκέρη Τ.**, ό.π., σ. 55-57

³³ **Σπυρόπουλος Γ.**, *Εργασιακή σχέση Νομοθεσία δικαιωμάτων και υποχρεώσεις εργοδοτών-εργαζομένων*, "Παπασωτηρίου", Αθήνα, 1994, σ. 217, 223-229.

³⁴ Βλ. **Δουλκέρη Τ.**, ό.π., σ. 21-26

αρχές και τα μέσα του 1980 με τις νέες Οδηγίες της Ε.Ε. και τις Διεθνείς Συμβάσεις του Ο.Η.Ε.³⁵ Η εξάπλωση της γυναικείας εργασίας, αλλά και η αναγκαιότητα συμπόρευσης της χώρας με το Διεθνές και Ευρωπαϊκό Δίκαιο, η κοινωνική δυναμική της μεταπολιτευτικής εποχής, σε συνδυασμό με την ανάπτυξη των αγώνων των γυναικών και των εργαζομένων, συντελούν στη διαμόρφωση μιας νέας κοινωνικής πραγματικότητας, όπου ο πλουραλισμός των κινημάτων και των απόψεων στην πολιτική ζωή της χώρας ήταν περισσότερο έντονος από ποτέ.

Όσον αφορά στις εργάτριες του κλάδου, είναι προφανές ότι τα εργασιακά τους δικαιώματα επηρεάζονται σημαντικά από την ύπαρξη «κανονικών», ή όχι, συνθηκών απασχόλησης, δηλαδή, εντέλει, από την ανάπτυξη, ή όχι, του κλάδου. Η κρίση του κλάδου συνοδεύεται από συρρίκνωση του εργατικού δυναμικού. Οι απολύσεις αφορούν, κυρίως, γυναίκες. Επιπλέον, παρατηρείται μια σημαντική αλλαγή των ίδιων των εργασιακών σχέσεων. Πράγματι, η απώλεια θέσεων εργασίας και η μείωση της παραγωγής³⁶ συνεπάγονται αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά και σε ολόκληρη την Ευρώπη. Λ.χ., «δουλειά στη μαύρη αγορά, πολλαπλασιασμός υπερωριών, πτώση των αποδοχών, εισαγωγή της νυκτερινής εργασίας και της εργασίας του Σαββατοκύριακου... (ενώ)... δεν μπορούν να προωθηθούν οι απαραίτητες τεχνολογικές αλλαγές, γιατί προσκρούουν στους ρυθμούς της έντασης εργασίας ..(έτσι). υπάρχει μια γενικευμένη υποειδίκευση του συνόλου των εργαζομένων, έναντι ενός μικρού ποσοστού ειδικευμένων μηχανικών, κυρίως, αντρών , τέλος, οι κλωστοϋφαντουργικές περιοχές της Ευρώπης εξαρτώνται από περιοχές, όπου η υφαντουργία βρίσκεται σε βαθιά κρίση, αν και αποτελούσε τη σπονδυλική στήλη της οικονομίας τους...(με αποτέλεσμα να επέρχεται) διατάραξη της παγκόσμιας κοινωνικο-οικονομικής ισορροπίας...ενώ τα

³⁵ Σπυρόπουλος Γ., *Εργασιακή* , ό π., 1994: Στις 2/3/1982 κυρώνεται απ' την Ελλάδα η Σύμβαση του Ο.Η.Ε της 18/12/1979, περί εξάλειψης όλων των μορφών διακρίσεων κατά των γυναικών, με το Ν 1342/82 (Φ.Ε.Κ., 39, τ. Α', 1/4/1983) όπου διακυρρήσεται η πίστη στην αξιοπρέπεια των ανθρώπων την ισότητα και την ελευθερία, καθώς και η αναγκαιότητα της συμμετοχής των γυναικών στην ανάπτυξη, την ειρήνη και την ευημερία κλπ. σ. 224-226. Βλ., επίσης, Μοσχονάς Α., *Ελληνικό Συνδικαλιστικό Κίνημα και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση στο Δομές και Σχέσεις Εξουσίας στη σημερινή Ελλάδα*, "Ίδρυμα Σ. Καράγιωργα", Αθήνα, 2000, σ. 797-798, όπου αναφέρεται στις Διεθνείς Συμβάσεις του Ο.Η.Ε. που κυρώνονται από την Ελλάδα και αφορούν την εξάλειψη κάθε φυλετικής διάκρισης, όπως είναι η Διεθνής Σύμβαση Εργασίας, αρ. 111, που κυρώνεται με το Ν. 1424/1984 και η Διεθνής Σύμβαση Εργασίας, αρ. 156, για την ισότητα ευκαιριών και την ισότητα μεταχείρισης των εργαζομένων, ανεξάρτητα απ' το φύλο τους, που κυρώνεται με το Ν. 1342/1983 στις 7/7/1983, καθώς και το Διεθνές Σύμφωνο του Ο.Η.Ε. της 19/12/1966, για τα κοινωνικά, οικονομικά και μορφωτικά δικαιώματα των γυναικών, που κυρώθηκε με το Ν. 1532/1985. Επίσης, αναφέρεται στις οδηγίες της ΕΟΚ για την ανάγκη προσέγγισης των χωρών μελών της, ως προς την ίση μεταχείριση των φύλων στην εργασία (Οδηγία 75/117/ΕΟΚ της 10/2/1975 και 76/207/ΕΟΚ της 9/2/1976) που κυρώνονται με το Ν. 1414/1984.

³⁶ Βλ. Σ.Ο.Σ. Απ' την *Ελληνική κλωστοϋφαντουργία*, άρθρο, στην εφ. "Εξπρές", 11/6/1997, σ. 10, όπου αναφέρονται και προτάσεις του Συνδέσμου Βιομηχάνων του Κλάδου, κ. Ε. Κούρταλη, για τον εκσυγχρονισμό, τη διάσωση και την ανάπτυξη του ανταγωνισμού της ελληνικής κλωστοϋφαντουργίας, με τη μεταφορά στον κλάδο των απαιτούμενων κονδυλίων, από το κοινοτικό πλαίσιο στήριξης, με την αναθεώρηση του Ν. 1892/90, ώστε να μην υπάρχουν φορολογικές ελαφρύνσεις σε όσες επιχειρήσεις πτωχεύουν, με τη στήριξη της εγχώριας παραγωγής, με τη λήψη μέτρων για τους «αεριτζήδες», των οποίων το προϊόντα έρχονται απ' τις τρίτες χώρες και έχουν χαμηλό κόστος κ.ά.

πλάνα αναδιάρθρωσης πλήττουν ιδιαίτερα το Νότο της Ευρωπαϊκής Ένωσης με πτώση της παραγωγής, απώλεια Εργατικού Δυναμικού, μείωση των επενδύσεων. Οι στρατηγικές αναζήτησης χαμηλού εργατικού κόστους...μετεγκατάστασης των παραγωγικών δραστηριοτήτων δημιουργεί έλλειψη ισορροπίας των διεθνών συναλλαγών. Όσες χώρες.. ειδικεύονται στην παραγωγή προϊόντων χαμηλής αξίας καταλήγουν σε μια τριτοκοσμοποίηση των δικαιωμάτων τους, εφόσον κάθε προσπάθεια βελτίωσης των συνθηκών εργασίας τους μεταφράζεται σε απώλεια της ανταγωνιστικότητάς τους...(σε) πτωγύρισμα στις μεσαιωνικές εργασιακές συνθήκες...»³⁷

Αλλά και για τους απασχολούμενους στον κλάδο, στις χώρες του λεγόμενου Τρίτου Κόσμου, παρατηρείται «μια υπεροχή των οικιακών, πελατειακών, πατριαρχικών και πατερναλιστικών, μεταναστευτικών σχέσεων εργασίας», όπως είναι το «εργοστασιακό χαρέμ» στο Μεξικό, στη Μαλαισία, ή στην Ταϊβάν, όπου, «αναπαράγονται τα πολιτιστικά μοντέλα της οικογενειακής υποταγής του φύλου, η «εγκαθίδρυση» μισθολογικών σχέσεων στις αυλές των σπιτιών της Ινδίας, όπου χρησιμοποιείται η πατριαρχική ιδεολογία του περιορισμού των γυναικών στο σπίτι» κ.ο.κ.³⁸

Από τα προηγούμενα συνεπάγεται πως η εργασία των εργατριών του κλάδου στο εργοστάσιο αποτελεί συνάρθρωση της πατριαρχίας και της ιεραρχίας των φύλων, της αύξησης του κέρδους και της μειωμένης διεκδικητικότητας³⁹.

Από τη μια, οι εργοδοτικές στρατηγικές, που στοχεύουν στην αποειδίκευση των εργαζομένων του κλάδου, για να διατηρήσουν το χαμηλό κόστος εργασίας⁴⁰, από την άλλη, η αναγνώριση της σεξουαλικής διαίρεσης, ως θεμελιώδους διαίρεσης που προϋπάρχει της ταξικής⁴¹

Εν κατακλείδι, οι σημερινές συνθήκες (ζήτηση εξειδικευμένου προσωπικού, μειωμένη ζήτηση γυναικών, κρίση του κλάδου κλπ.) δεν είναι οι μόνοι λόγοι που συμβάλλουν στη μείωση της γυναικείας απασχόλησης στον κλάδο. Συναρτώνται με

³⁷ Βλ. **Carroué L.**, *Το ναυάγιο της Ευρωπαϊκής υφαντουργίας στο Αντιστάσεις στην Παγκοσμιοποίηση*, τ. 15, στην εφημ. "Monde Diplomatique" (ελλ. εκδ.) Δεκέμβριος 1998, σ. 76-79.

³⁸ Βλ. **Copans J.**, *Το τέλος της μισθωτής εργασίας στο Αντιστάσεις στην Παγκοσμιοποίηση αφιέρωμα της "Monde Diplomatique"* (ελλ. εκδ.) τ. 15, Δεκ. 1998, σ. 42-44, όπου θεωρείται πως η μισθωτή εργασία, όπως την γνωρίζαμε τα τελευταία 200 χρόνια ανάπτυξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, περνά κρίση, όσο μετασπίζεται η βιομηχανική παραγωγή προς τις υπανάπτυκτες περιφέρειες

³⁹ Οι συνθήκες εργασίας, συχνά, καταγγέρονται από τις ίδιες τις εργαζόμενες του κλάδου, βλ. *Κλωστοϋφαντουργίες. Ένα δυναμικό κομμάτι της εργατικής τάξης με χιλιάδες προβλήματα*, στο "Σύγχρονη Γυναίκα", 1979, τ. 9, σ. 19-21 και στο ίδιο περ. *Με τις κλωστοϋφαντουργίες ο αγώνας δεν σταματά*, τ. 39, Μάρτις-Απρίλης 1985, σ. 23-26 και *Ο Αγώνας της Γυναίκας. Η θέση της γυναίκας στην κλωστοϋφαντουργία*, 1983, τ. 18, σ. 6

⁴⁰ Βλ. **Coyle A.**, *Sex and skills in the organisation of the clothing industry* στο **McDowell L., Pringle R.**, *Defining women social institutions gender, divisions*, "Polity Press" και "Open University", Αγγλία, 1992, σ. 166-169.

⁴¹ Βλ. **Γκασούκα Μ.**, *Γυναικών Λόγος Πολιτικός*, "Ατραπός", Αθήνα, 1999, σ. 19-20.

την ανδροκεντρική κουλτούρα και, γενικότερα, τις κοινωνικές/πολιτισμικές ισχύουσες συνθήκες⁴².

Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, ότι οι νέες παραγωγικές σχέσεις και οι νέες εργασιακές συνθήκες⁴³, όπως είναι το νέο πρότυπο κοινωνικής αναπαραγωγής που σχετίζεται με το φασόν, η κρίση της τυπικής βιομηχανικής παραγωγής και η αναπαραγωγή μη κλασικών μισθωτών εργασιακών σχέσεων⁴⁴, εφαρμόζονται σε γυναίκες. Για αυτό και στις αρχές του 21ου αιώνα, οι εργασιακές συνθήκες για τις βιομηχανικές εργάτριες του κλάδου καθίστανται, όλο και περισσότερο δυσμενείς⁴⁵.

Από την άλλη, οι ταχύρρυθμες παραγωγικές διαδικασίες στην ένδυση απαιτούν μικρότερο χρονικό διάστημα, για τη συναρμολόγηση ενός ενδύματος, ούτως ώστε η αύξηση της παραγωγής να γίνεται με απλές εργασίες, χωρίς ιδιαίτερα τεχνολογικές καινοτομίες με λιγότερους ανειδίκευτους εργάτες, που μπορεί να είναι φασονίστριες, εργάτριες, ή παιδιά από τον Τρίτο Κόσμο, μετανάστες κλπ.

Η κρίση του κλάδου, η μείωση των εργασιακών θέσεων και η εφαρμογή μη κανονικών συνθηκών εργασίας, καθώς και η πρόσληψη μεταναστών κλπ. δυσχεραίνουν ακόμα περισσότερο, όπως είναι προφανές, τη συνδικαλιστική δράση των εργατριών για τη βελτίωση του εργασιακού τους περιβάλλοντος.

Όλο και περισσότερες, πρώην απασχολούμενες σε βιομηχανικές μονάδες του κλάδου, ή εργάζονται κατ' αποκοπήν στο σπίτι, χωρίς ασφάλιση κλπ., ή δημιουργούν μικρά εργαστήρια, όπου απασχολούνται λίγα άτομα, κυρίως, φίλες, γνωστές, συγγενείς, τα οποία εξαρτώνται άμεσα από τον κύκλο εργασιών των βιοτεχνιών, κάτι που σημαίνει πως εάν, οι βιοτεχνίες αντιμετωπίζουν, π.χ., πρόβλημα ρευστότητας στην αγορά, τα εργαστήρια, που εξαρτώνται από αυτές συχνά κλείνουν και αυτά. Αυτού του τύπου η εργασία μπορεί να είναι άτυπη, λόγω του ότι παράγονται προϊόντα και υπηρεσίες για την αγορά, που δεν δηλώνονται, πάντα. "Μια σημαντική συνθήκη ύπαρξης αυτών των δραστηριοτήτων είναι η μεγάλη προσφορά εργατικού δυναμικού που βρίσκεται σε δυσμενή θέση στην αγορά εργασίας λόγω ηλικίας - νέοι,

⁴² Βλ. **Βακαλούλης Μ.** (για τον Vincent M.) *Ευκαμψία της εργασίας και ανθρώπινη ευπλασία*, περ. "Ουτοπία", τ. 12, Σεπτ. - Οκτ. 1994, σελ. 29-39 κ' 139-143, αντίστοιχα, όπου, ο μεν Vincent θεωρεί, ότι η έννοια της εργασίας, σήμερα, συνδέεται και με άλλες δομές, όπως η οικογένεια, ο δε Βακαλούλης θεωρεί ότι η αντίληψη αυτή είναι «οικονομίστικη» εφόσον, πάντα, η εργασία συνδεόταν μ' άλλες σχέσεις, οπότε αποτελούσε το κέντρο ζωής των ανθρώπων. Βάσει αυτής της θεώρησης: α) η εργασία δεν περνά κρίση, β) πάντα επηρεαζόταν και επηρεάζεται από άλλα στοιχεία της καθημερινότητας.

⁴³ Αλλά και για τις προηγούμενες εργασιακές σχέσεις της κλωστούφαντουργίας, λ.χ., στην Αγγλία (από το μεσοπόλεμο και μετά) παρατηρείται σχέση της εργοδοτικής αντίληψης και στρατηγικής στη χαμηλόμισθη και «αποειδικευμένη» εργασία στους κλάδους κλωστούφαντουργίας - ένδυσης με την πατριαρχική στρατηγική των συνδικάτων και του αντρικού εργατικού δυναμικού που επιδιώκουν να διατηρούν τις γυναίκες σε αυτή τη θέση. Βλ., **Coyle A.**, *Sex and skills in the organisation of the clothing industry* στο **McDowell L., Pringle R.** επιμ., *Defining women social institutions gender divisions*, "Polity Press-Open University", Μ. Βρετανία, 1992, σ. 167.

⁴⁴ Βλ. **Βαϊού Ν., Χατζημιχάλης Κ.**, *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους πολωνούς στους αγρούς. Πόλεις περιφέρειες και άτυπη εργασία*, "Εξάντας", Αθήνα, 1997, σ. 13-15.

⁴⁵ Σ' αυτό συντελούν τόσο οι παράγοντες της διεθνούς όσο και της εσωτερικής συγκυρίας. Βλ. **Coyle A.**, *Sex and Skills in the organisation*, ό.π., 1992, σ. 167-169.

ηλικιωμένοι - φύλου – γυναίκες - κοινωνικής προέλευσης - μετανάστες, πρόσφυγες -
ή συνδυασμός των παραπάνω”⁴⁶

⁴⁶ Βαΐου Ν., Χατζημιχάλης Κ., *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους πολωνούς στους αγρούς: πόλεις, περιφέρειες και άτυπη εργασία*, "Εξάντας", Αθήνα, 1997, σ. 35.

β) *Συλλογική και Συνδικαλιστική Δράση των Εργατριών του Κλάδου: η ταξική "έκφραση" του φύλου*

Σε γενικές γραμμές, οι συνδικαλιστικές οργανώσεις από τις πρώτες ημέρες της ύπαρξης συνδικαλιστικού κινήματος, ως τις μέρες μας, στοχεύουν στη "διαφύλαξη και προαγωγή των εργασιακών, οικονομικών, ασφαλιστικών, κοινωνικών και συνδικαλιστικών συμφερόντων των εργαζομένων. Απαγορεύεται ν' ασκούν κερδοσκοπική δραστηριότητα .μπορούν, όμως, να συνιστούν, χωρίς επιδίωξη κέρδους, καταναλωτικούς, ή πιστωτικούς συνεταιρισμούς...εντευκτήρια και βιβλιοθήκες, να παρέχουν επιμορφωτικά μαθήματα. Οι πόροι μπορεί να προέρχονται... και απ' τα δικαιώματα εγγραφής των μελών τους, τους συνδρομητές, τις εθελοντικές εισφορές. ..." ¹ για την άσκηση των εργασιακών σχέσεων εκείνων που θα ωφελούν τα δικαιώματα των εργαζομένων. Ο σκοπός της ίδρυσης των Συνδικαλιστικών Οργανώσεων είναι η συστολή της "δομικής ανισότητας, που προέρχεται απ' τη συλλογική δράση των εργαζομένων.." ²

Ο συνδικαλισμός, στη θεσμοθετημένη μορφή του αφορά, κυρίως, θέματα σχετικά με την ελεύθερη, αν και οριοθετημένη, συλλογική δράση στον εργασιακό χώρο, θέματα αργιών, ωραρίων, αποζημιώσεων, εργατικών ατυχημάτων κ.λπ. Το συνδικαλιστικό κίνημα αποτελεί ένα μέρος του εργατικού κινήματος. Το εργατικό κίνημα έχει ευρύτερη έννοια – συνενώνει περιστασιακά, ή διαρκώς, ανθρώπους που έχουν την "εργατική ιδιότητα" και δεν είναι, κατ' ανάγκη, θεσμοθετημένο. Και στις δύο περιπτώσεις, συνήθως, προϋποτίθεται η από κοινού ομαδοποίηση σε έναν εργασιακό χώρο και η ύπαρξη ταξικής, ή ευρύτερα κοινωνικής συνείδησης ³.

Το συνδικαλιστικό κίνημα κάθε χώρας συνδέεται άμεσα και με την ανάπτυξη της εκβιομηχάνισης της παραγωγής και με την ύπαρξη εργατικής τάξης και αντίστοιχης συνείδησής της, «τάξη για τον εαυτό της», από την οποία προκύπτει η

¹ **Σπυρόπουλος Γ.**, *Εργασιακή Σχέση, Νομοθεσία Δικαιωμάτων και Υποχρεώσεων Εργοδοτών - Εργαζομένων*, "Παπασωτηρίου", Αθήνα, 1994, σ. 39

² **Μοσχονάς Α.**, *Ελληνικό Συνδικαλιστικό Κίνημα και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση στο Δομές και Σχέσεις Εξουσίας στη σημερινή Ελλάδα*, "Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα", Αθήνα, 2000, σ. 796.

³ **Λιάκος Α.**, *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου* . . . , ό.π., σ. 157 - 160, σύμφωνα με τον οποίο, ήδη, από το 19^ο αιώνα, ιδρύοντα και λειτουργούν σωματεία για επιστημονικούς και φιλανθρωπικούς σκοπούς (επί βασιλικής αντιβασιλείας) και αργότερα εργατικά σωματεία (επί Βασιλείας Γεωργίου του Α' κ.λπ.) ενώ, από το τέλος της δεκαετίας 1910, το εργατικό Δίκαιο και η ύπαρξη «επίσημων» συνδικαλιστικών οργανώσεων, ή/και δοτών σωματείων, αποτελεί μια «εκτόνωση» απ' το φόβο που δημιούργησε η επανάσταση του 1917 και από την ύπαρξη ριζοσπαστικών κινήσεων στη Ελλάδα και παγκόσμια. Επίσης σ. 74, αναφέρεται στην περιστασιακότητα του προλεταριάτου, που, άλλοτε αυτοαπασχολείται στην (εμπορική, αγροτική, βιοτεχνική) οικογενειακή του επιχείρηση, άλλοτε, ή/και ταυτόχρονα προσφέρει την εργατική του ικανότητα σε έναν ή περισσότερους εργοδότες χωρίς να υπάρχει «κανονική» και σταθερή σχέση εργασίας. Βλ., επίσης, **Κατσανέβας Θ.**, *Εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα* . . . , ό.π., σ. 19 και 26-28 για το πώς ορίζονται, παγκόσμια, οι σχέσεις εργασίας, όπου αναφέρει πως με τον όρο «σχέσεις εργασίας» εννοείται η επίσημη, ή ανεπίσημη εργασιακή συμπεριφορά ατόμων και ομάδων, καθώς και οι σχέσεις μισθωτών και εργοδοτών-κράτους, οι συλλογικές διαπραγματεύσεις, οι όροι εργασίας και οι θεσμοί σε καθεστώς μισθωτής απασχόλησης. Βλ., επίσης, **Κουκουλιές Γ.**, *Για μια ιστορία του Ελληνικού Σ.Κ.*, «Οδυσσέας», Αθήνα, 1994, β' έκδ., σ. 16-17, 21.

ανάλογη δράση για την επίλυση των εργασιακών προβλημάτων και συνθηκών. Με αυτή την έννοια, οι συνδικαλιστικές κινήσεις αποτελούν ομάδες πίεσης, αν και οι ομάδες πίεσης, ακόμα και όσες έχουν εργατικό "προσανατολισμό", δεν μπορούν να θεωρηθούν συνδικαλιστικές - τυπικά - οργανώσεις. Η δράση των συνδικαλιστικών οργανώσεων έχει διττή έννοια, κοινωνική και πολιτική, εφόσον ζητήματα, όπως, λ.χ., η αναγκαιότητα βελτίωσης των συνθηκών εργασίας συνθέτουν, αφενός μια πολιτικού τύπου πρόταση, αφετέρου θεμελιώνονται πάνω σε ανάλογους κοινωνικούς θεσμούς.

Η από κοινού συσπείρωση των εργαζομένων ενός εργοστασίου σε άτυπη εργοσιαστική επιτροπή, ή σωματείο, συνιστά πρωτοβάθμιο επίπεδο συνδικαλιστικής δράσης. Η από κοινού συσπείρωση των εργαζομένων ενός κλάδου συνιστά ομοσπονδία, η οποία αποτελεί "τυπική" μορφή δευτεροβάθμιας συνδικαλιστικής δράσης, ενώ η συνένωση ομοσπονδιών συνιστά την τριτοβάθμια "τυπική" συνδικαλιστική δράση, δηλαδή, τη Γενική Συνομοσπονδία. Όταν, επομένως, η δράση των εργαζομένων είναι συστηματική, σταθερή, συνεχής και θεσμοθετημένη σε μια χώρα, τότε υπάρχει οργανωμένο συνδικαλιστικό κίνημα. Το συνδικαλιστικό κίνημα συντίθεται. α) στις πρωτοβάθμιες συνδικαλιστικές οργανώσεις, δηλαδή τα σωματεία, τοπικά παραρτήματα συνδικαλιστικών οργανώσεων της ευρύτερης περιφέρειας, ή ενώσεις προσώπων πανελλαδικής έκτασης για δημόσιες επιχειρήσεις, Ν.Π.Δ.Δ., ΟΤΑ κλπ. β) στις δευτεροβάθμιες οργανώσεις, δηλαδή τις ομοσπονδίες, που είναι ενώσεις δύο τουλάχιστον σωματείων του ίδιου κλάδου, ή συναφών κλάδων οικονομικής δραστηριότητας, τα εργατικά κέντρα, που αποτελούν ενώσεις δύο, τουλάχιστον, σωματείων τοπικών παραρτημάτων, που έχουν την έδρα τους στην περιφέρεια του αντίστοιχου εργατικού κέντρου, ανεξάρτητα από τον τόπο απασχόλησης των μελών τους και γ) στις τριτοβάθμιες οργανώσεις, δηλαδή τις ενώσεις ομοσπονδιών και εργατικών κέντρων⁴

Στην Ελλάδα, τα πρώτα σωματεία των κλωστοϋφαντουργών ιδρύονται, ήδη, από τα μέσα του 19ου αιώνα μαζί με αυτά των ναυτεργατών, ραφτεργατών, τυπογράφων κλπ. απηχώντας μια πρώτη «μορφή» ταξικής συνείδησης, παρά το μικρό αριθμό των βιομηχανικών εργατών.

Η ίδρυση των πρώτων αμιγών ενώσεων, είτε επαγγελματιών και εργαζομένων, από τη μια, είτε μόνον εργοδοτών, από την άλλη παρατηρείται στις αρχές του 20ου αιώνα⁵. Έτσι, το 1908 ιδρύεται το Εργατικό Κέντρο του Βόλου, χωρίς

⁴ Σπυρόπουλος Γ., *Εργασιακή Σχέση* . . . ό π., σ. 38.

⁵ Το δικαίωμα της συλλογικής («μικτής») αρχικά οργάνωσης στον εργασιακό χώρο παρέχεται σε κάθε άντρα έλληνα πολίτη εργαζόμενο, ή εργοδότη, το 1911, αρκεί να τηρούνται οι νόμοι και το Σύνταγμα. Ο Ν 281 του 1914 για τα επαγγελματικά σωματεία και η επίδρασή του στην εξέλιξη του Συνδικαλιστικού Κινήματος, σ 225-253

Όπως αναφέρεται στο παραπάνω άρθρο, ο Ν. 281 του 1914 του Ε. Βενιζέλου επιβάλλει στους άντρες εργαζόμενους και εργοδότες την ξεχωριστή οργάνωση, γεγονός που συμβάλλει αποφασιστικά στη διαμόρφωση ενός καθαρά ταξικού συνδικαλισμού και αποτελεί για πρώτη φορά, ίσως, το προοδευτικότερο, μέχρι σήμερα, νόμο για το συνδικαλισμό στη χώρα μας.

Από το 1907 και το 1909, είχαν ιδρυθεί οι πρώτες εργοδοτικές οργανώσεις, στις οποίες συμμετέχουν και εργαζόμενοι και ελεύθεροι επαγγελματίες. Από το 1914, περίοδο κατά την οποία απαγορεύεται η σύμπραξη εργοδοτών - εργαζομένων, με «αποκορύφωμα» το 1918, όπου, ιδρύεται ξεχωριστή

τη συμμετοχή εργοδοτών, το 1910 ιδρύεται το Εργατικό Κέντρο Αθήνας και το 1918, με πρωτοβουλία του Εργατικού Κέντρου Θεσσαλονίκης, στην πρώτη Πανελλήνια Εργατική Συνδιάσκεψη στην Αθήνα, αποφασίζεται από εννέα ομοσπονδίες η από κοινού ίδρυση της ΓΣΕΕ, της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδος, με έδρα τον Πειραιά. Από το 1920 οι αγώνες των εργαζομένων θεωρούνται ως συστηματικότεροι και μεθοδικότεροι⁶ και ότι αποτελούν μια σημαντική κοινωνική δυναμική, παρά τις εσωτερικές διαμάχες του οργανωμένου συνδικαλιστικού κινήματος και του εργατικού κινήματος, γενικότερα⁷.

Το νεοεμφανιζόμενο εργατικό κίνημα στη χώρα έχει έντονες ριζοσπαστικές τάσεις⁸, λόγω της επίδρασης, που δέχεται από το ευρωπαϊκό εργατικό κίνημα. Δεν μπορεί, ωστόσο, να αυτονομηθεί και κατά μια έννοια να αντιπαρατεθεί⁹ στην Γ.Σ.Ε.Ε., η οποία παρά τον ανομοιογενή ιδεολογικό χαρακτήρα των οργανώσεων στο

Συνομοσπονδία των Εργαζομένων (Γ.Σ.Ε.Ε.) γεγονός, που άνοιξε το δρόμο στη συνδικαλιστική οργάνωση των εργαζομένων. Ο Σύνδεσμος Ελλήνων Βιομηχάνων (Σ.Ε.Β.) παραμένει κι αυτός αμιγής, πλέον, άλλοτε επιζητώντας την κρατική παρέμβαση/προστασία, άλλοτε πολεμώντας την ανάλογα με τις κάθε φορά συνθήκες (κέρδη, ικανοποιητικός ή όχι, έλεγχος της αγοράς κ.ο.κ.) **Μουδόπουλος Σ.**, *Ο Ν. 281/1914 για τα επαγγελματικά σωματεία και η επίδρασή του στην εξέλιξη του Συνδικαλιστικού Κινήματος*, στο *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, ό.π., σ. 225-253 και **Μπεναρόγιας Α.**, *Η πρώτη σταδιοδρομία του Ελληνικού προλεταριάτου*, «Ολκός», Αθήνα, 1975.

Για τα ρεύματα και τις τάσεις του Σ.Κ. στην Ευρώπη, από την εποχή του 19^{ου} αι., μέχρι και τις μέρες μας και την επίδρασή τους στη χώρα μας, βλ. επίσης **Μαυρογορδάτος Γ.**, *Μεταξύ Πιτωκάμης και Προκρούστη. Οι επαγγελματικές οργανώσεις στη σημερινή Ελλάδα*, «Οδυσσέας», Αθήνα, 1988, ιδιαίτερα τις σελ. 17 - 18, 19 - 26, 35 - 55, 149-153. Βλ. **Κορδάτος Γ.**, *Η ιστορία της εργατικής τάξης*, «Μπουκουμάνης», Αθήνα, 1972, σ. 120-191, 184, 190, 201

⁶ Χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ο συνδικαλισμός, εκείνη την εποχή, δεν έχει και έντονες τάσεις αυθορμητισμού. Για το Σ.Κ., βλ., μεταξύ άλλων, *Τα εργατικά σωματεία* (επιμ. Πολυχρόνης Λ.) Αθήνα, 1949, σ. 20-23. **Λιάκος Α.**, *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών «Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος», Αθήνα, 1993, σ. 96-107, **Κουκουλές Γ.**, *Ελληνικά Συνδικάτα, οικονομική αυτοδυναμία και εξάρτηση. Συμβολή στην υπόθεση της διερεύνησης ανυπαρξίας ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος*, «Οδυσσέας», Αθήνα, 1984, σ. 12-13, **Κορδάτος Γ.**, *Η ιστορία της εργατικής τάξης στην Ελλάδα*, ό.π., σ.177, όπου γίνεται αναφορά του Συνεδρίου Εμπορίας κ.λπ. του 1909 και της ίδρυσης του Συνδέσμου παραγωγικών σωματείων του 1910 και σ. 120-121, 184, 190 και 201 όπου αναφέρονται οι πρώτες συνδικαλιστικές κινήσεις και η δράση τους.

⁷ Βλ., **Λιάκος Α.**, *Εργασία και πολιτική*, ό.π., σ. 96-107 και σ. 108-117 και 118-130, όπου αναφέρονται οι αντιθέσεις μεταξύ σοσιαλιστικής και ρεφορμιστικής Γ.Σ.Ε.Ε., καθώς και άλλες διασπάσεις στο εσωτερικό της ενώ, υποστηρίζει ότι οι αντιθέσεις αυτές υπάρχουν και στο παγκόσμιο κίνημα και αντηχούν διαφορετικά ιδεολογικά ρεύματα, όπως είναι ο ρεφορμισμός, ο αναρχοσυνδικαλισμός κ.λπ. Σ' αυτό παίζει ρόλο και ο Ν. 281/1914. Βλ. **Μουδόπουλος Σ.**, *Ο Ν. 281/1914...*, ό.π., σ. 225-227. Επίσης, **Κουκουλές Γ.**, *Ελληνικά*, ό.π., 1994, σ. 12-13, όπου αναφέρεται ότι όλη η εργατική ιστορία του τέλους του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ου είναι η ιστορία για απονόμεση των εργατικών αγώνων απ' τις διάφορες μορφές εξάρτησης (όπως η Εργατική Εστία που είχε σαν σκοπό της την ενσωμάτωση των συνδικαλιστικών οργανώσεων στον κρατικό μηχανισμό) καθώς και σ. 26-99. **Κουκουλές Γ.**, *Η συνέχεια στην ιστορία ως τραγική επανάληψη: η περίπτωση του Ελληνικού Συνδικαλιστικού Κινήματος (1936-1948)*, Σημειώσεις για το Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, σ. 40-44. Επίσης, **Γ.Σ.Ε.Ε.**, *Ο Ελληνικός Συνδικαλισμός και τα προβλήματα των εργαζομένων*, Αθήνα, 1956, σ. 13. Τέλος, **Κεραμίδου Ι.**, *Η μορφή ρύθμισης της σχέσης μισθωτής εργασίας και η συσσώρευση του κεφαλαίου στην Ελλάδα μεταπολεμικά*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1996, σ. 277-278

⁸ Βλ., σχετικά, **Πολύζος Ν.** (επιμ.) *Συνεργατισμός*, Ανωτάτη Βιομηχανική Σχολή Πειραιώς, 1959 (α' έκδ.) καθώς και **Voutyras S.**, *Le passé et l'avenir des relations de travail*, Αθήνα, 1983, **Κορδάτος Γ.**, *Ιστορία*, ό.π.

⁹ Βλ., επίσης, **Κουκουλές Γ.**, *Ελληνικά Συνδικάτα*, ό.π., σ. 12-18.

εσωτερικό της, παραμένει ο μόνος επίσημος εκφραστής της οργανωμένης συνδικαλιστικής δράσης. Αλλά και από την πλευρά των εργοδοτών παρατηρείται μια ιδεολογική σύγχυση και ανομοιογένεια. Στην αρχή του αιώνα, π.χ., και μέχρι το 1922, βιοτέχνες και επαγγελματίες, άλλοτε συμφωνούν με τα μέτρα κρατικής προστασίας, άλλοτε εμφανίζονται αδιάλλακτοι με τη ΓΣΕΕ και το κράτος και επιθυμούν να προωθήσουν χωρίς αντίλογο τα συμφέροντά τους¹⁰.

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, βρίσκονται αντιμέτωποι με ένα κίνημα, το οποίο παρά τις όποιες συγκρούσεις στο εσωτερικό του ωθεί στη θεσμοθέτηση των πρώτων διακανονισμών εργοδοτών-εργαζομένων, στην πρώτη μορφή «εργασιακών σχέσεων», όπως αποκαλούνται, σήμερα¹¹.

Το μέγεθος (αρκετών) επιχειρήσεων, η ύπαρξη περισσότερων βιομηχανικών εργατών, η σχετική ανάπτυξη των εργοστασίων κ.ο.κ., που λαμβάνουν χώρα στο μεσοπόλεμο, οδηγούν σε σταθερότερες και συστηματικότερες εργασιακές σχέσεις. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει πως απαλείφονται εντελώς οι διαπροσωπικές σχέσεις εργοδοτών-εργαζομένων, η πατερναλιστική αυτή εργοδοτική πολιτική, η οποία αποτελεί μια «.. απάντηση των εργοδοτών στα προβλήματα της ένταξης και της τιθάσευσης των πρωτοβιομηχανικών, κυρίως, πληθυσμών...»¹².

Όσον αφορά τον κλάδο, σύμφωνα με στοιχεία του Υπουργείου της Εθνικής Οικονομίας, ο αριθμός των εγγεγραμμένων στα σωματεία του αυξάνει, αφού στο 9ο Πανελλαδικό Εργατικό Συνέδριο του 1928, στην κατά κλάδους επαγγελματική οργάνωση, εμφανίζονται 27 σωματεία κλωστοϋφαντουργών και ραπτών με 8.528 εγγεγραμμένα μέλη. Ωστόσο, ο αριθμός αυτός είναι κατά πολύ μικρότερος των καπνεργατών (82 σωματεία με 55.381 μέλη) των φορτοεκφορτωτών, των σιδηροδρομικών κλπ.¹³ Η μειωμένη συμμετοχή ίσως να οφείλεται στο μεγαλύτερο πληθυσμό εργατικού δυναμικού στον κλάδο (γυναίκες και παιδιά) που εμποδίζεται, ή δεν επιθυμεί να συνδικαλισθεί.

Τα αιτήματα των εργαζομένων ανδρών και γυναικών του κλάδου, εκείνης της εποχής, όπως και των περισσότερων κλάδων, ήδη από το 1924, αφορούν στη μείωση των ωρών εργασίας, στην έλλειψη εντατικοποίησης, στην αναβάθμιση των συνθηκών υγιεινής και ασφάλειας στις βιομηχανίες κ.ο.κ.¹⁴

¹⁰ Βλ. **Βαξεβάνογλου Α.**, *Οι Έλληνες κεφαλαιούχοι 1900-1940. Κοινωνική και οικονομική προσέγγιση*, "Θεμέλιο", Αθήνα, 1994, σ. 256-270.

¹¹ Βλ. **Κατσονέβας Θ.**, *Εργασιακές Σχέσεις στην Ελλάδα*, ό.π., 1983, σ. 68-74.

¹² Βλ. **Πετράκη Γ.**, *Βιομηχανικές πολιτικές διαχείρισης της εργασίας, 1950-1983, παρουσίαση της μελέτης βιομηχανικής αναδιάρθρωσης και οργάνωσης της εργασίας. Οι περιπτώσεις δύο επιχειρήσεων κλωστοϋφαντουργίας. Επιτόπια έρευνα*, Δελτίο του Ι.Ν.Ε. στο τ. 40-41 της Γ.Σ.Ε.Ε., Ιούνιος-Ιούλιος 1994, σ. 49-73, σύμφωνα με την οποία η ανάπτυξη του πατερναλισμού στο συνδικαλισμό απηχεί την ανάπτυξη των διαπροσωπικών μεταξύ εργοδοτών και εργαζομένων σχέσεων, καθώς η επιλογή των εργαζομένων στηρίζεται σε προσωπικά πολιτικά, κυρίως, κριτήρια, ιδιαίτερα, αμέσως μετά το Β' Παγκόσμιο πόλεμο. Επίσης, αναφέρεται ότι ο πατερναλισμός αποτελεί την πρώτη συγκροτημένη εργοδοτική στρατηγική απόπειρα ένταξης και τιθάσευσης πρωτοβιομηχανικών πληθυσμών.

¹³ Βλ. **Πολυχρόνης Α.** (επιμ.) *Τα Εργατικά Σωματεία*, Αθήνα, 1949, σ. 25-26.

¹⁴ Βλ. Γ.Σ.Ε.Ε., *Ο ελληνικός συνδικαλισμός και τα προβλήματα των εργαζομένων*, Αθήνα, 1956, σ. 47-49

Το 1943, ιδρύθηκε το «Ταμείον Επικουρικής Ασφαλίσεως Μισθωτών Κλωστοϋφαντουργίας» από την Ένωση Μισθωτών Κλωστοϋφαντουργίας Αθήνας¹⁵. Σύμφωνα με στοιχεία του αρμόδιου ασφαλιστικού φορέα (ΙΚΑ) ο αριθμός των ασφαλισμένων γυναικών φθάνει το 80% του εργατικού δυναμικού του κλάδου, γεγονός που καταδεικνύει το “γυναικείο πρόσωπο” της συγκεκριμένης εργασίας.

Το 1946, ιδρύεται η Ομοσπονδία του Ιματισμού και το 1951 η Ομοσπονδία Κλωστοϋφαντουργίας. Το 1993, οι δύο Ομοσπονδίες ενοποιούνται στην ΟΕΚΙΔΕ (Ομοσπονδία Εργατοϋπαλλήλων Κλωστοϋφαντουργίας, Ιματισμού, Δέρματος Ελλάδας)¹⁶

Η εξέλιξη, για όλη αυτή τη μεταπολεμική περίοδο, μέχρι τη δεκαετία του 1990 των συνδικαλιστικών οργανώσεων του κλάδου εντάσσεται στα πλαίσια της εξέλιξης του συνολικότερου συνδικαλιστικού κινήματος της χώρας, το οποίο χαρακτηρίζεται, άλλοτε από κρατική εξάρτηση¹⁷, άλλοτε από κομματική¹⁸ και, κάποτε, από υιοθέτηση προσωπικών φιλοδοξιών¹⁹ των ηγετικών στελεχών του.

Το σύγχρονο θεσμικό πλαίσιο συνδικαλιστικής δράσης παρέχει τις βάσεις για “νόμιμη” και συναινετική δράση²⁰, παρά για εξωθεσμική, εφόσον, αφενός υποχρεώνει τον εργοδότη να αποδεχθεί το συνδικαλισμό στο χώρο εργασίας,

¹⁵ Μπρης Χ., *Οι μισθωτοί της Κλωστοϋφαντουργίας υπό την προστασία των κοινωνικών ασφαλίσεων*, “Τυπογραφείον Λ.Χ. Θωμαΐδη”, Αθήνα, 1948.

¹⁶ Βλ., Καταστατικό ΟΕΚΙΔΕ, Αθήνα, 1992

¹⁷ Βλ. Κουκουλές Γ., *Ελληνικά Συνδικάτα*, ό.π., σ. 54 - 57 Η ΓΣΕΕ, τις δεκαετίες του 1950 - 1960 ελέγχεται από την κρατική εξουσία, με συνέπεια, οι έντονες εργατικές κινητοποιήσεις της εποχής να καταλήγουν σε μη συμφέρουσες, κατά το συγγραφέα, διαπραγματεύσεις, όπως η κατάργησή του Ν. 2222/52, περί ομαδικών απολύσεων των εργαζομένων για πολιτικούς λόγους και επίσης, να απαιτούνται υποχρεωτικές εισφορές για την εργατική εστία, που πηγαίνουν και στη ΓΣΕΕ. Η ίδια τακτική συνεχίζεται και στην επόμενη δεκαετία (μέχρι τις αρχές του '80) από το δικτατορικό και το μεταπολιτευτικό καθεστώς.

¹⁸ Βλ. Μαυρογορδάτος Γ., *Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκρούστη Οι επαγγελματικές οργανώσεις στην Ελλάδα*, «Οδυσσεας», Αθήνα, 1988, σ. 52 -54, 92 - 99, σύμφωνα με τον οποίο, το Συνδικαλιστικό Κίνημα έχει διαβρωθεί έντονα απ' τα κόμματα, κάτι που θεσμοποιήθηκε ιδιαίτερα απ' την άνοδο του ΠΑ.ΣΟ.Κ στην εξουσία.

¹⁹ Βλ. Δουκάκης Λ., *Εργασιακές Σχέσεις*, ό.π., σ. 40, 46-49, όπου αναφέρεται ότι ο συνδικαλισμός μεταφέρεται στο χώρο των επιχειρήσεων, δηλαδή στο χώρο εργασίας των βιομηχανικών εργατών με τη συμμετοχή των εργαζομένων στα Δ.Σ. τους, κάτι, που, κατά τη γνώμη μας ευνοεί τις διαπροσωπικές σχέσεις εργοδότην - εργατικών αντιπροσώπων και παρέχει στους δεύτερους δυνατότητες «ανάδειξης» τους, με διάφορους τρόπους, εάν και εφόσον το επιθυμούν...

²⁰ Σπυρόπουλος Γ., *Εργασιακή*, ό.π., σ. 66-69, όπου αναφέρεται ότι ο Νομοθέτης θεσπίζει τα δικαιώματα των εργαζομένων, υποχρεώνοντας τον εργοδότη να τα σεβαστεί, με μια σειρά νόμων, τη δεκαετία του 1980, όπως οι Ν. 1264/82, άρθρο 6, παρ. 1 και 1264/82, άρθρο 16, παρ. 2 και 5, σύμφωνα με τους οποίους, μεταξύ των άλλων, ο εργοδότης υποχρεούται να παραχωρήσει χώρο στον τόπο εργασίας για τις συνελεύσεις των εργαζομένων, χώρο για ανάρτηση ανακοινώσεων του σωματίου, να συμφωνήσει με τους εργαζόμενους για το χρόνο της γενικής συνέλευσης των εργαζομένων κλπ. Οι δαπάνες για τη διαδικασία εκλογής των μελών του συμβουλίου και η προστασία των μελών του συμβουλίου θεσπίζονται με το Ν. 1264/82, άρθρο 14, παρ. 5 και 9. Οι δαπάνες βαρύνουν τον εργοδότη, αλλά, απαγορεύονται κάθε είδους παρεμβάσεις, σύμφωνα με το άρθρο 14, παρ. 10 και το άρθρο 15 του ίδιου Ν., από αυτόν στη διάρκεια της ψηφοφορίας, ενώ, υποχρεούται να παράσχει συνδικαλιστικές διευκολύνσεις προς τα μέλη του διοικητικού συμβουλίου. Από την άλλη, στις υποχρεώσεις των μελών του συμβουλίου εναπόκειται η άσκηση των συνδικαλιστικών δικαιωμάτων τους, με τρόπο που να μην παρεμποδίζεται η ομαλή λειτουργία της επιχείρησης, καθώς και η προώθηση συναινετικών διαδικασιών για θέματα υγιεινής και ασφάλειας του εργασιακού χώρου, ο προγραμματισμός διαφόρων εκδηλώσεων κλπ.

αφετέρου, υποχρεώνει το συνδικαλιστή να συνεργασθεί με τον εργοδότη σε ορισμένα ζητήματα, που αφορούν το χώρο και τις συνθήκες εργασίας, όπως απολύσεις, εισαγωγή νέας τεχνολογίας, επέκταση, ή αλλαγή εγκατάστασης της επιχείρησης, οικονομικά της επιχείρησης κ.ο.κ.²¹

Η «ποιοτική» κρίση του συνδικαλιστικού κινήματος²², παρά την ποσοτική επέκτασή του²³, με την έννοια της ύπαρξης εσωτερικών συγκρούσεων, προσωπικών φιλοδοξιών ορισμένων ηγετών του, δεν επιτρέπουν ουσιαστική δραστηριοποίηση για τη «σωτηρία» προβληματικών κλάδων και επιχειρήσεων.

Επιπλέον, η ταύτιση κάποιων συνδικαλιστών με κομματικούς, ή κρατικούς φορείς και στρατηγικές, μηχανισμούς, η συμμαχία τους με τους εργοδότες, καθώς και η ύπαρξη ενός κλίματος ατομικισμού και απάθειας οδηγούν στον κατακερματισμό του συλλογικού υποκειμένου δράσης

Συμπτώματα αδιαφορίας, παθητικότητας και ατομικισμού των εργαζομένων του κλάδου εμφανίζονται, κυρίως, τη δεκαετία του 1990. Ενισχύονται από την μειωμένη, ή “ελαστική” απασχόληση, την μειωμένη ζήτηση εργατικού δυναμικού, τη διακοπή της λειτουργίας αρκετών επιχειρήσεων, την μειωμένη – ποσοτικά και ποιοτικά – συνδικαλιστική δράση κ.ο.κ.²⁴

²¹ Σπυρόπουλος Γ., ό.π. σ 69 Απαγορεύεται, όμως, η πρόσβαση στους τραπεζικούς λογαριασμούς, ή άλλα οικονομικά απόρρητα της επιχείρησης.

²² Βλ. Μαυρογορδάτος Γ., *Μεταξύ Πιτωκάμψη και Προκρούστη. Οι επαγγελματικές οργανώσεις στη σημερινή Ελλάδα*, “Οδυσσέας”, Αθήνα, 1988, σ. 130, όπου υποστηρίζεται ότι η κρίση της ΓΣΕΕ οφείλεται στον κατακερματισμό της από παραταξιακές διαμάχες που δημιουργούν και δικαιολογούν την παθητικότητα της βάσης. Κουκουλές Γ., *Ελληνικά Συνδικάτα. Οικονομική Αυτοδυναμία και Εξάρτηση (1938-1984) Συμβολή στη διερεύνηση της υπόθεσης ανυπαρξίας ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος*, “Οδυσσέας”, Αθήνα, 1984, σ 81-83, όπου υποστηρίζεται ότι η έλλειψη μιας αυτονομημένης και οικονομικά - ανεξάρτητης από το κράτος ΓΣΕΕ, οδηγούν στην απέναντί της δυσπιστία των εργαζομένων, σ 81-83 και Κατσανέβας Θ., *Εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα: Το θεσμικό πλαίσιο και οι συλλογικές διαπραγματεύσεις*, “ΚΕΠΕ”, Αθήνα, 1983, σ. 48-64, όπου υποστηρίζεται ότι επιδρούν αρνητικά στην ανάπτυξη του Ελληνικού Συνδικαλιστικού Κινήματος, η ανεργία, οι μικρές βιομηχανικές μονάδες και ο πατερναλισμός και η εξάρτηση απ’ τις πολιτικές/ κυβερνητικές συνθήκες

²³ Για την «καθολικοποίηση» του «επίσημου» συνδικαλιστικού κινήματος σύμφωνα με το Ν. 1264/82, βλ. Δουκάκης Λ.Ν., *Οι εργασιακές σχέσεις και ο τύπος της μισθωτής εργασίας στη διάρκεια της μεταπολεμικής εκβιομηχάνισης και της κρίσης*, στο περ. «Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών», τ. 59, 1985, σ. 3-40, όπου επισημαίνεται η κρατική παρουσία μέσα από συναινετικές διαδικασίες στον εργοστασιακό συνδικαλισμό, καθώς και η ανάπτυξη του συνδικαλισμού των εργοδοτών.

²⁴ Βλ. κριτική για τη σημερινή κατάσταση του Συνδικαλιστικού Κινήματος, των εργασιακών σχέσεων και των επιπτώσεών τους στη συνειδητοποίηση της εργατικής τάξης καθώς και στην ταξική πάλη στους: Μέγας Χ., *Οι αγώνες έφεραν αποτέλεσμα*, στο *Πρωτομαγιά: Απ’ την Απεργία στην Αργία (και την ανεργία)* Αφιέρωμα στην εφημ. «Ελευθεροτυπία», 30 Απριλίου 1999, σ. 2, «στην Ελλάδα, το Συνδικαλιστικό Κίνημα θεωρείται πολιτικοποιημένο, εφόσον αποτελεί συνάρτηση των διαθέσεων των πολιτικών φορέων και των εν γένει πολιτικο-κοινωνικών δικαιωμάτων στη χώρα. Σήμερα, σ’ ένα περιβάλλον παγκοσμιοποίησης μένει ν’ αναδειχθούν οι δυνάμεις που θα το εκφράσουν, με όρους συνειδητοποίησης των εργαζομένων ...» καθώς, επίσης, και Κουκουλές Γ., *Πόσο χρήσιμα είναι τα συνδικάτα σήμερα*, συνέντευξη στην εφημ. «Καθημερινή», 2 Μαΐου 1999, σ. 63, «στην Ελλάδα, απ’ το 1936, μέχρι τη μεταπολίτευση διατηρείται ένα Συνδικαλιστικό Κίνημα...εργατοπατέρων, κατευθυνόμενο, χρηματοδοτούμενο, που δεν εκφράζει τα οράματα και την πραγματική κατάσταση των εργαζομένων. Οι συνδικαλιστικές παρατάξεις είναι ο μίαντας μεταβίβασης του κόμματος προς την εργατική τάξη, και όχι το αντίστροφο. Η εργασία (που) μεταμορφώνεται συνεχώς με επιπτώσεις στη σύνθεση της εργατικής τάξης (στην παραδοσιακή της μορφή)...οι εργοδοτικές στρατηγικές και τακτικές διαχείρισης αλλάζουν (και) τα συνδικάτα δεν τα έχουν προβλέψει αυτά: την

Σε γενικές γραμμές, οι ευρύτερες κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες, σε συνδυασμό με την ατομική συμπεριφορά των εμπλεκόμενων παίζουν σημαντικό ρόλο στην δημιουργία και εξέλιξη του Συνδικαλιστικού Κινήματος. Όταν οι συγκυρίες είναι ευνοϊκότερες, ως προς τη ζήτηση εργατικών χεριών ενισχύεται η συνδικαλιστική δράση. Όταν, όμως, η ζήτηση μειώνεται οι κινητοποιήσεις των εργαζομένων περιορίζονται.

Η καθοδική πορεία του κλάδου της κλωστοϋφαντουργίας και η μείωση της ζήτησης εργατικού δυναμικού αποτελεί μια επιπλέον αιτία της φθίνουσας συνδικαλιστικής δράσης. Γεγονός που οδηγεί τους συνδικαλιστές του κλάδου να διεκδικούν «με μέτρο»

Με τα παραπάνω καταδειχνεται πως, ενώ, η κλασική συνδικαλιστική έκφραση πλήττεται και για τα δύο φύλα, για τις εργάτριες η κρίση της συνειδητοποίησης των προβλημάτων και της διεκδίκησης των δικαιωμάτων τους προέρχεται εξίσου και από τον εργασιακό χώρο και από τον ιδιωτικό χώρο, την οικογένεια, στο βαθμό που η παραγωγή είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη σεξουαλικότητα και την αναπαραγωγή²⁵.

Παρολ' αυτά, οι πιθανότητες συμμετοχής των γυναικών στη συλλογική/συνδικαλιστική δράση, σε σωματεία, συλλόγους, συνδικαλιστικές

επαναπροσαρμογή τους σε νέες μορφές εργασίας, θεσμούς υποδοχής ανέργων... υπάρχει δομική αναγκαιότητα ταξικής πάλης για να αποτρέψουν τον πρόωρο κοινωνικό και πολιτιστικό θάνατο, στον οποίο καταδικάζει η κοινωνική εξέλιξη μια μεγάλη μερίδα ανθρώπων, μέσω της ανεργίας» και, τέλος, **Παναγιωτόπουλος Ν.**, *Οι στόχοι του ευρωπαϊκού κοινωνικού κινήματος. Ενάντια στην πολιτική της αποπολιτικοποίησης*, στην εφημ. «Τα Νέα», 25 Σεπτεμβρίου 2000, σ 10-11 «οι διεκδικήσεις των εργαζομένων έγιναν θεσμοί και οι συνδικαλιστικές οργανώσεις γραφειοκρατικά παρακρατικά κέντρα, που συμμετέχουν στην αναδιανομή του πλούτου και συντηρούν τον κοινωνικό συμβιβασμό.. Οι συνδικαλιστικοί υπεύθυνοι μεταστρέφονται σε απλούς διαχειριστές.. υπερασπίζονται μάλλον τα ιδιαίτερα συμφέροντά τους. Στην αποδυνάμωση των συνδικάτων συμβάλλει η νεοφιλελεύθερη πολιτική, η ελαστικότητα, η προσωρινότητα στην εργασία. ο μετασχηματισμός των όρων και των κανόνων ..»

²⁵ Οι αγγλίδες κλωστοϋφαντουργίνες του 18^{ου}, του 19^{ου} και των αρχών του 20ου αιώνα αναπτύσσουν μια συνείδηση βάσει των ταξικών, αλλά και των προσωπικών οικογενειακών εμπειριών τους. Βλ. **Ρουμπόθαμ Σ.**, *Στο περιθώριο της ιστορίας 300 χρόνια καταπίεσης και αγώνων*, "Γνώση", Αθήνα, 1984, σ 73-74, 84-96, όπου η συγγραφέας παρουσιάζει ανάγλυφα αυτή την αλληλόδραση εργασιακών, ταξικών - οικογενειακών/προσωπικών σχέσεων στην πορεία προς τη χειραφέτηση και στη διαμόρφωση της συνείδησης των γυναικών της χώρας της. Αυτό δεν σημαίνει πως η δράση των εργαζόμενων γυναικών και ειδικά των βιομηχανικών εργατριών του κλάδου της κλωστοϋφαντουργίας δεν επηρεάζεται από τις αντιλήψεις που επικρατούν στον εργασιακό-συνδικαλιστικό τους χώρο, λ.χ., τις αντιλήψεις των χαρτιστών, τη ριζοσπαστικότητα και τον ακτιβισμό που επικρατεί στο σύνολο του εργατικού κινήματος της Αγγλίας του 19ου αι. Το 1818, ιδρύονται γυναικεία εργατικά σωματεία («Γυναικείες Μεταρρυθμιστικές Εταιρείες») ενώ στα μέσα του ίδιου αιώνα, οι γυναίκες συμμετέχουν, ήδη, από κοινού με τους άντρες συναδέλφους τους σε μικρά, πλέον, σωματεία. Κινητοποιήσεις, απεργίες, πορείες με, ή χωρίς, τους άντρες συναδέλφους τους, ταμεία αλληλοβοήθειας, γυναικείες εκδρομές και συμπάρταση σε απολυμένες συναδέλφισσές τους είναι τα χαρακτηριστικά που «απορρέουν» από την ταξική τους θέση και τη ριζοσπαστική κουλτούρα της αλληλοβοήθειας των λαϊκών τάξεων της εποχής. Από την άλλη, η συνέχιση της εντατικής δουλειάς, στο σπίτι, μετά το 10ωρο ή το 12ωρο, στο εργοστάσιο, η στάση των αντρών συναδέλφων τους και των συζύγων τους (τις κατηγορούν ως απεργοσπαστρίες, λόγω των φθηνών μεροκάματων και ότι τους παίρνουν τις δουλειές) η «αποδόμηση» των εργατικών οικογενειών και των ισχυρών κοινωνικών σχέσεων (εφόσον είναι αυτές που στηρίζουν, αρκετές φορές, οικονομικά το σπίτι, η δεδομένη ιεραρχία και η πειθαρχία μεταξύ των φύλων κλονίζεται) επιδρούν, επίσης, στην προσωπική τους ζωή και συνδικαλιστική τους δράση στον εργασιακό τους χώρο και τις αναγκάζουν να μειώσουν αυτή τους την κινητικότητα, σ. 48-55.

κινήσεις κ.ο.κ., αυξάνει, όσο μαζικότερη είναι η συμμετοχή στην αγορά εργασίας (στα εργοστάσια κλπ.)²⁶

Σε μία από τις συνδικαλιστικές κινητοποιήσεις των εργατριών του κλάδου²⁷, κατά το Μεσοπόλεμο, διαφαίνεται η συνειδητοποίησή τους και ως εργαζομένων και

²⁶ Το 1887 καταγράφεται μια από τις πρώτες απεργίες εργαζομένων γυναικών και είναι αυτή των κλωστοϋφαντουργιών στο εργοστάσιο Ρετσίνα, στον Πειραιά. Βλ., **Χρονάκη Ζ.**, *Εργαζόμενες γυναίκες. Η είσοδος των γυναικών στη μισθωτή εργασία*, στο *Γυναίκα και Εργασία. Απ' την αφάνεια στην Αναγνώριση*, εφημ. «Καθημερινή» (ένθετο) 2 Μαΐου 1999, σ. 2-4, όπου αναφέρονται οι πρώτοι γυναικείοι σύλλογοι. Μετά το 1910, εξάλλου, οι εργάτριες υφαντικής συσπειρώνονται σε συλλόγους δικούς τους, όπου διεκδικούν το να μην αποκλείονται από τους καταλόγους των ανδρών ανέργων, το να μη χάνουν τις θέσεις τους από τους άνδρες, που επιστρέφουν από τον πόλεμο και τις διεκδικούν. Βλ. **Ψαρρά Α.**, *Μην πεις κακό για φαμπρικού*, ό π., εφημ. «Καθημερινή», 2-5-99, σ. 20-22. Οι γυναίκες εργαζόμενες οργανώνονται ξεχωριστά απ' τους άντρες, σε συλλόγους, όπως είναι η «Γυναικεία Ζωή», που ιδρύεται το 1913. Εκεί, όσες συμμετέχουν, προσπαθούν να κατανοήσουν και να επιλύσουν, στο μέτρο που μπορούν, τα εργασιακά τους προβλήματα, «ξεπερνώντας» και θεσμικά, ακόμα, εμπόδια, εφόσον οι γυναίκες και τα παιδιά, κάτω των 16 ετών δεν έχουν το δικαίωμα να συνδικαλιζούνται χωρίς τη γραπτή άδεια του πατέρα, ή του συζύγου. Αμιγώς γυναικείες επιτροπές υπεράσπισης των συμφερόντων των εργαζομένων γυναικών δημιουργούνται, στις αρχές της δεκαετίας του 1930 και βασίζονται στο φύλο και την εξαρτημένη εργασία του Όσο εξαπλώνεται η γυναικεία εργασία, τόσο γεννιέται η επιθυμία για καταπολέμηση των αδικιών που υφίστανται οι γυναίκες εργαζόμενες από τους πρωτοπόρους του εργατικού κινήματος, όπως ο Ι. Δρακούλης και ο Ν. Γιαννιός. Τα Καταστατικά του Συνδέσμου των Εργατικών Τάξεων (1908) και του Σοσιαλιστικού Κέντρου Αθήνας (1911) αναφέρονται όχι μόνο στα εργασιακά δικαιώματα εργατών και εργατριών (λ.χ., την καταβολή σύνταξης, την απαγόρευση της εργασίας ανηλίκων) αλλά και σε ευρύτερα πολιτικοκοινωνικά τους δικαιώματα, όπως είναι το δικαίωμα ψήφου στους άντρες εργάτες (Δρακούλης) το δικαίωμα ψήφου στις γυναίκες (Δρακούλης) το δικαίωμα στο να εκλέγονται οι γυναίκες (Γιαννιός) η προστασία των δικαιωμάτων των ανύπαντρων εργαζομένων μητέρων (Γιαννιός) κλπ. *Γυναικεία Ζωή-Σελίδες απ' την ιστορία του Γυναικείου Εργατικού Κινήματος*, στο περ «Σύγχρονη Γυναίκα», τ. 9, 1979, σ. 22. Βλ. **Λιάκος Α.**, *Η εργασία*, ό π., 1993, σ. 161. Βλ., επίσης, **Αβδελά Ε., Ψαρρά Α.**, *Ο φεμινισμός του Μεσοπολέμου*, «Γνώση», Αθήνα, 1985, σ. 91. Βλ. **Κορδάτος Γ.**, *Ιστορία της Ελληνικής Εργατικής Τάξης*, «Μπουκουμάνης», Αθήνα, 1972, σ. 149-153, 156-157. Ενώ, κατ' άλλους, η αριθμητική αύξηση των γυναικών εργαζομένων στα κλωστοϋφαντουργεία οδηγεί στη σύσταση «γυναικείου προλεταριάτου». Αυτή η άνθιση της γυναικείας εργασίας, οδηγεί σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, σε φεμινιστικά ή σοσιαλιστικά περιοδικά, γυναικείες συγγραφείς να υποστηρίζουν την αναγκαιότητά της, να επιχειρηματολογούν κατά του παραγκωνισμού των γυναικών εργαζομένων από τους άντρες συναδέλφους τους και κατά της απαξίωσης της μισθωτής εργασίας των γυναικών. Κάποιες φεμινίστριες του Μεσοπολέμου στήριζαν τις εργασιακές κ.α. διεκδικήσεις τους στα ιδιαίτερα φυσικά χαρακτηριστικά των γυναικών, προσπαθώντας να πείσουν πως ο φεμινισμός δεν θέτει σε κίνδυνο την οικογένεια, ή την κοινωνική γαλήνη. Άλλες αποποιούνται την αντρική κυριαρχία στον τρόπο σκέψης, το συνδικαλισμό, την πολιτική. Μαρξίστριες φεμινίστριες σαν την Α.Γιαννιού-Γαϊτάνου, μπορεί να αποδέχονται τη γυναίκα, μέσα σε συγκεκριμένα πρότυπα, κάνοντας ορισμένες «αφαιρέσεις», όπως αυτή της χειραφετημένης γυναίκας του μέλλοντος («στο σώμα της η χαρούμενη ομορφιά, στο βαθυστόχαστο μάτι της η επιβλητική σοφία της εξιδανικευμένης γυναίκας») αλλά είναι σημαντικά, για την εποχή τους, το ότι δίνουν βαρύτητα στην αναγκαιότητα της γυναικείας εργασίας – η οποία μαζί με την εκπαίδευση – θεωρούνται οι βάσεις για τη συνειδητοποίησή τους, ως φεμινιστριών, ως πολιτικών όντων και ως συνδικαλιστριών. Βλ. **Πουλιόπουλος Π.**, *Δημοκρατική ή Σοσιαλιστική επανάσταση στην Ελλάδα*, «Εργατική Δημοκρατία», Αθήνα, 1992, σ. 50-53. Βλ. **Ασανάκη Φ.**, *Η γυναίκα στη Βιομηχανία*, περ. «Ελληνίζο», 1/6-7, 1930, σ. 153-154, **Γιαννιού-Γαϊτάνου Α.**, *Χωρίς Κοινωνικό Ίδανικό* στο περ «Σοσιαλιστική Ζωή» Β/15, 1929, σ. 46-47, στο **Αβδελά Ε., Ψαρρά Α.**, *Ο φεμινισμός του Μεσοπολέμου*, ό π., 1985, σ. 351-354, 359-361, 417-421. Βλ., επίσης, **Αβδελά Ε., Ψαρρά Α.**, *Ο φεμινισμός*, ό π., 1985, σ. 94-95. Βλ. **Γαϊτάνου-Γιαννιού, Α.**, *Γυναίκα και Πολιτική*, Αθήνα, 1925, σ. 5, όπου αναφέρεται πως «φεμινισμός είναι η γυναίκα να σκέπτεται με το δικό της κεφάλι, ν' αρχίσει ν' αυτοδιοικείται, ν' αντενεργεί. Φεμινισμός δεν είναι... ν' αρέσουμε περισσότερο στον άντρα... Δεν έρχομα να διακηρύξω ένα νέο εμφύλιο σπαραγμό...» Βλ., επίσης, **Γαϊτάνου-Γιαννιού, Α.**, *Γυναίκα*, ό π., σ. 4.

²⁷ Μπροσούρα από Συγκέντρωση της Γυναικείας Επιτροπής των συνεργαζομένων οργανώσεων (Θέατρο Διονύσια) 20/7/1935, σ. 11-12. ομιλία της αντιπροσώπου των κλωστοϋφαντουργιών, όπου

ως γυναικών, εφόσον κάνουν αναφορά τόσο στα γενικότερα προβλήματα των συνθηκών εργασίας, όπως αναγκαστικές υπερωρίες, ακόμα και για τις ανήλικες, ή τις υπερήλικες, χαμηλά ημερομίσθια, ανθυγιεινός χώρος εργασίας, έλλειψη διαλείμματος και χώρου ξεκούρασης, όσο και στα ιδιαίτερα προβλήματα, όπως η μη παροχή αδείας μετ' αποδοχών για τον τοκετό και τη λοχεία και οι σεξουαλικές παρενοχλήσεις από τους προϊσταμένους των τμημάτων²⁸ κλπ.

Οι δυνατότητες σταθερής και συνεχούς συνδικαλιστικής δράσης και συμμετοχής μειώνονται, επειδή οι γυναίκες που "εισέρχονται" αρκετά νέες στην αγορά εργασίας (στα εργοστάσια, στα γραφεία, στα καταστήματα κλπ.) σε λιγότερο από 10 χρόνια διακόπτουν, λόγω γάμου και τεκνοποίησης, αποτελώντας ένα ασταθές και περιστασιακό εργατικό δυναμικό. Με αυτήν την έννοια, η παράμετρος του ιδιωτικού βίου, όπως προαναφέρθηκε, επηρεάζει την εργασία και την συνδικαλιστική δράση. Απ' την άλλη, σε περιπτώσεις "έντονης" πολιτικής ζωής, όπως είναι η πρώτη δικτατορική περίοδος μέχρι τα μέσα του 1980, η επίδραση αυτής της παραμέτρου μειώνεται σημαντικά, όταν αρκετές γυναίκες συμμετέχουν ενεργά, όχι μόνο στις εργατικές, αλλά και στις πολιτικές κινητοποιήσεις (παρά το ότι δεν συμμετέχουν τόσες πολλές ως εκλεγμένες αντιπρόσωποι των συνδικάτων, των ομοσπονδιών και των εργατικών κέντρων)²⁹

Ενδεικτικά, αναφέρουμε συνδικαλιστικές κινητοποιήσεις εκείνης της εποχής, όπως έχουν καταγραφεί στον ημερήσιο τύπο, των εργατριών και των εργατών του κλάδου Π χ, στις 21/6/1975 λαμβάνει χώρα μια απεργία των εργατριών του εργοστασίου «Ανατόλια» με μισθολογικά και εργασιακά αιτήματα, όπως είναι μεγαλύτερη διάρκεια διαλείμματος, βελτίωση του χώρου εργασίας κλπ., που λήγει με την αποδοχή των περισσότερων από αυτά. Στις 19/1/1976, αρχίζει απεργία διάρκειας από τις εργάτριες της κλωστοϋφαντουργίας «Λουρίδης». Στις 14/2/1976, αρχίζει απεργία στο πλεκτήριο ΤΡΙΚΟ-ΠΙ. Και στις δύο περιπτώσεις τα αιτήματα στοχεύουν στη μεγαλύτερη διάρκεια του διαλείμματος, στην αύξηση του ημερομισθίου, καθώς και στην επαναπρόσληψη διωγμένων συνδικαλιστριών και γίνονται αποδεκτά μετά από ένα μήνα απεργίας. Είναι χαρακτηριστικό πως οι περισσότεροι στόχοι εκείνης της εποχής κερδίζονται. Υπάρχουν βεβαίως και περιπτώσεις, κατά τις οποίες οι

ως γυναίκες εργάτριες προβάλλουν, "ανοιχτά", τα αιτήματά τους και τις συνθήκες ζωής τους, γίνεται στις 20-7-35, με ομιλία αντιπροσώπου τους, στο θέατρο «Διονύσια».

²⁸ Βλ. *Μισθοί και ημερομίσθια συλλογικά συμβάσεις εργασίας* (Αποστολάκος Χ.) τ. Α', 1947, Αθήνα, σ. 105, 107, 110. Μέχρι το 1940, η ανισότητα των μισθών στον κλάδο επικυρώνεται και νομικά, όταν στις συλλογικές συμβάσεις εργασίας το ημερομίσθιο των 16χρονων αγοριών, χωρίς προϋπηρεσία και στην κατώτερη θέση (εργατοτεχνίτη) αρχίζει με 28 δρχ., για δε τους τεχνίτες με 5 χρόνια προϋπηρεσία φθάνει τις 85 δρχ. και για τις ανειδίκευτες, χωρίς προϋπηρεσία, επίσης, νέες, αρχίζει με 28 δρχ., αλλά με πέντε χρόνια αντίστοιχη προϋπηρεσία για ειδικευση φθάνει τις 42 δρχ., δηλαδή το ήμισυ του αντρικού ημερομισθίου με τα ίδια προσόντα και ίσο χρόνο εργασίας.

²⁹ Βλ. *Μπαρούτας Κ., Η κραυγή των Ελλήνων*, "Σαββάλα", Αθήνα, 1992, σ. 258-285. Υπάρχουν πολιτικές και συνδικαλιστικές «εντάσεις» πορεία χιλιάδων αγροτών και παναγροτικά συλλαλητήρια το 1961, συλλαλητήρια οικοδόμων που πνίγονταν στο αίμα το 1962, απεργίες καθηγητών και δασκάλων και μεγάλες πανεργατικές συγκεντρώσεις το 1963, πορείες απεργών των διυλιστηρίων το 1965, συγκεντρώσεις για την εργατική πρωτομαγιά κ.ο.κ.

εργοδότες δεν υπαναχωρούν, παρά τη μεγάλη ανάγκη τους για εργατικό δυναμικό. Η έλλειψη διαλλακτικότητας από την πλευρά τους οφείλεται, αρκετές φορές, στη «συμμαχία» τους με ορισμένες συνδικαλιστικές παρατάξεις. Συγκεκριμένα, στις 13/2/1977, στην κλωστοϋφαντουργία ΒΕΠΣΥ της Θεσσαλονίκης, οι εργάτριες και οι εργάτες ξεκινούν απεργία διαρκείας με αιτήματα την αύξηση των αποδοχών τους, τη λήψη ανθυγιεινού επιδόματος κλπ. Ακολουθεί ένας μήνας απεργίας, οπότε και η εταιρεία κηρύσσει «λοκάουτ». Σύμφωνα με καταγγελίες των ίδιων των απεργών, μεγάλες συνδικαλιστικές οργανώσεις προσπάθησαν να προωθήσουν συναινετικές λύσεις, επειδή μάλλον δεν είχαν τη δυνατότητα να «ελέγξουν» την απεργία, γεγονός που καταδεικνύει όχι μόνον τη δυνατότητα υπέρβασης κομμάτων και εργοδοτών από τους εργαζόμενους, όταν το ίδιο το εργατικό κίνημα βρίσκεται σε αγωνιστική άνοδο, αλλά και την αναίρεση του παθητικού μοντέλου της πειθαρχημένης εργάτριας σε κόμματα και εργοδότες στη διάρκεια έντονων κινητοποιήσεων³⁰.

Στις κινητοποιήσεις των εργαζομένων στην κλωστοϋφαντουργία, η υπέρβαση μερικών από τις κοινωνικές «ιδιότητες» του φύλου, λ.χ., της γυναικείας πειθαρχίας, συντελείται μέσα απ' την συνδικαλιστική δράση, ενώ η κρίση του κλάδου, σε συνδυασμό με την ύφεση του λεγόμενου πολιτικού κλίματος και την κάμψη των συνδικαλιστικών κινητοποιήσεων, μειώνουν την ενασχόληση των εργατριών με το χώρο εργασίας, αυξάνουν την παθητική αποδοχή των νέων συνθηκών εργασίας και κατ' επέκταση αμβλύνουν τη συνείδηση της τάξης (και ενδεχομένως του φύλου) για τις εργαζόμενες του κλάδου

Στα εναπομείναντα μεγάλα εργοστάσια οι εργάτριες, όταν δεν απολύονται και δεν αντικαθίστανται από ακόμα πιο φθηνό εργατικό δυναμικό, αναγκάζονται να μάθουν τις περισσότερες από τις διαδικασίες παραγωγής, γνωρίζοντας ότι πρέπει να ανταποκριθούν σε τυχόν ανακατατάξεις στη σύνθεση του εργατικού δυναμικού. Αποτέλεσμα αυτών των εργοδοτικών στρατηγικών είναι η δημιουργία αγωνίας, άγχους και φόβου για την απώλεια της θέσης εργασίας, καθώς και η μειωμένη συμμετοχή στις συλλογικότητες του κλάδου

Η καταστρατήγηση των δικαιωμάτων των εργαζομένων του κλάδου αποτελεί μια «δοκιμή» των νέων εργασιακών σχέσεων και για κάποιους ευρωπαϊούς αναλυτές δεν θεωρείται τυχαίο το ότι αυτή η «δοκιμή» γίνεται σε κλάδο με γυναικείο εργατικό δυναμικό, κατά τρόπον ώστε να χρησιμοποιούνται τα πολιτισμικά παραδοσιακά μοντέλα της πειθαρχίας και της υποταγής των γυναικών³¹, για να εφαρμοσθούν οι

³⁰ Οι εργάτριες με τους εργάτες του κλάδου συμμετέχουν, επίσης, σε μεγάλες απεργίες στη «Μπάρκο», στην «Τριούμφ Ιντερνάσιοναλ», σε όλα τα παραρτήματά της Ν. Ηράκλειο, Περισσός, στις 16/5/1977 και στις 18/2/1978 με αιτήματα τη βελτίωση των εργασιακών συνθηκών, την επαναπρόσληψη των συνδικαλιστριών και συνδικαλιστών κλπ. Η «Τριούμφ» κάνει «λοκάουτ» και οι εργαζόμενοι και εργαζόμενες υποχρεώνονται να επιστρέψουν, μετά από ένα μήνα απεργίας, χωρίς, σε αυτήν την περίπτωση, να έχουν κερδίσει τίποτα. *Οι γυναίκες στους εργατικούς αγώνες* (ανυπόγραφο) Αθήνα, 1980

³¹ Είναι γεγονός ότι άντρες και γυναίκες της εργατικής τάξης κοινωνικοποιούνται συστηματικά, κατά τρόπον ώστε να αποδεχθούν την πειθαρχία, “να την εσωτερικεύσουν, να οδηγηθούν σε μια ταξική μοιρολατρία, προκειμένου να καθηλωθούν αποτελεσματικότερα στους κοινωνικούς μηχανισμούς”. Τα

νέες εργασιακές σχέσεις πρώτα στον υπό μελέτη κλάδο και στη συνέχεια, να επεκταθούν και σε άλλους κλάδους³²

Οι εργαζόμενες ελληνίδες με τη μείωση της ζήτησης, μειώνουν τη διεκδικητικότητα τους και αποδέχονται σταδιακά τους δυσμενείς εργασιακούς όρους, ιδιαίτερα οι νεώτερες. Οι εργοδοτικές στρατηγικές δεν φαίνεται, πράγματι, να είναι τυχαίες, όταν, εν έτει 1999, απολύουν νεώτερες – που δεν θα διαμαρτυρηθούν – και προσλαμβάνουν όσες έχουν μεγαλύτερη ανάγκη δουλειάς, όπως είναι, λ.χ., οι αρχηγό μονογονεϊκών οικογενειών, που θα πειθαρχήσουν σε οποιαδήποτε εργασιακή σχέση, ή, απολύουν, κατόπιν “προσυνενοήσεως” γυναίκες, που είναι κοντά στη σύνταξη, αποδεικνύοντας, έτσι, ότι επανέρχονται οι διαπροσωπικές – πατερναλιστικές σχέσεις της πρώτης βιομηχανικής εποχής, αυτή τη φορά, όμως, “εμπλουτισμένες” με την κατάργηση των συλλογικών συμβάσεων και την υιοθέτηση των ατομικών διακανονισμών

Οι συνδικαλίστριες, που απομένουν, υλοποιούν σχεδόν μόνες τους τις αποφάσεις του σωματείου, του συνδικάτου, ή της Ομοσπονδίας. Η μη απόλυσή τους αφορά τη μη διαταραχή των τυπικών σχέσεων εργοδοσίας – εκπροσώπων των εργαζομένων και αποτελεί μέρος της εργοδοτικής στρατηγικής, όπως και το να μην εισακούονται οι όποιες προτάσεις των εκπροσώπων των εργαζομένων και να καταστρατηγούνται οι εργασιακές σχέσεις σε ό,τι αφορά τις συνθήκες και το χώρο εργασίας

Οι στρατηγικές, οι οποίες ακολουθούνται από την εργοδοσία, ενώ δεν είναι πάντα οι ίδιες έχουν, ωστόσο, μια κοινή κατεύθυνση: αυτή της αποθάρρυνσης των εργατικών κινητοποιήσεων και της ταυτόχρονης επιβολής και διατήρησης των νέων εργασιακών σχέσεων, οι οποίες εμφανίζονται σταδιακά στο τελευταίο τέταρτο του 20ου αιώνα και στις αρχές του 21ου

Κατ’ αυτόν τον τρόπο, σε εργοστάσια όπου μειώνονται οι παραγγελίες εμφανίζεται η εποχιακή απασχόληση και σε άλλες, διακόπτεται η λειτουργία ολόκληρων τμημάτων

Σε εργοστάσια έτοιμου ενδύματος, χώρο που θεωρείται «εντάσεως εργασίας» και όχι «εντάσεως κεφαλαίου», όπως της ύφανσης, παρόμοια φαινόμενα «εργασιακής ελαστικοποίησης» παρατηρούνται ήδη καθόλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990. Στο τέλος της δεκαετίας η ανάγκη νομιμοποίησής τους/θεσμοθέτησής τους σηματοδοτεί και την τυπική, πλέον, αποδοχή τους. Η θεσμοθέτηση, π.χ., της εποχικής εργασίας, που λαμβάνει χώρα, ήδη, στην πράξη σε αρκετές βιομηχανίες που

εργασιακά δικαιώματα δεν είναι κατοχυρωμένα ούτε στις χώρες του λεγόμενου τρίτου κόσμου, όταν ο μισθός μιας γαλλίδας κλωστοϋφαντουργού αντιστοιχεί σ’ αυτόν 35 εργατριών κινέζων, 75 ρωσίδων, 25 ταϊλανδέζων κ.ο.κ. Η «μετατόπιση» ευρωπαϊκών τμημάτων της παραγωγικής διαδικασίας, της τεχνολογίας και της τεχνογνωσίας σε χώρες του Τρίτου Κόσμου, σηματοδοτεί, εκτός των άλλων και την απαξίωση της έννοιας της εργασίας για τους/τις εργαζόμενους/νες στις βιομηχανίες της Ευρώπης. **Hobsbawn E.**, *Class Consciousness in History* στο **Meszaros L.** (ed) *Aspects of History and Class Consciousness*. Νέα Υόρκη, 1972, σ 10

³² Βλ.. **Copans J.**, ο π., *Το τέλος της Μισθωτής Εργασίας*, εφ. “Monde Diplomatique”, σ. 42-44.

δουλεύουν με παραγγελίες και χρειάζονται, την εποχή των «μεγάλων» παραγγελιών, να απασχολούν περισσότερα άτομα, ενώ διώχνουν άτομα, ή και κλείνουν κατά το διάστημα της πτώσης των παραγγελιών αποτελεί ένα βασικό αίτημα των βιομηχανών³³

Ενώ άλλες μονάδες μεγάλου μεγέθους του ιματισμού, όσες δεν έχουν “διανείμει” τις παραγωγικές τους διαδικασίες σε μικρότερους υπεργολάβους, εκτός εργοστασίου, προβαίνουν σε απολύσεις, προσπαθώντας να μειώσουν το εργατικό κόστος και να αυξήσουν με αυτόν τον τρόπο το συγκριτικό αυτό πλεονέκτημά τους, ως παράγοντα ανταγωνισμού, στην εσωτερική και τη διεθνή αγορά. Άλλες μεγάλες μονάδες επιχειρούν να λύσουν το συγκεκριμένο “πρόβλημα” του εργατικού κόστους, είτε μεταφέροντας κεφάλαιά τους και μέρος των παραγωγικών διαδικασιών: σε άλλες βαλκανικές χώρες, είτε δίνοντας ένα μέρος των εργασιών, όπως, π.χ., τη ραφή, σε παράνομους μετανάστες, άντρες ή γυναίκες. Υπάρχουν περιπτώσεις, κατά τις οποίες προτιμώνται άντρες, επειδή έχουν τη δυνατότητα με την ίδια αμοιβή να τοποθετηθούν και σε άλλες εργασίες, όπως είναι το φόρτωμα των προϊόντων και η συντήρηση των μηχανών, εντός του εργοστασίου. Εκτός εργοστασίου προτιμώνται γυναίκες, ανεξαρτήτως εθνότητας, εφόσον το “φασόν” συνάδει με την περάτωση των οικιακών εργασιών, με τις οποίες είναι επιφορτισμένες, παραδοσιακά, οι γυναίκες της εργατικής τάξης. Ωστόσο, το φασόν στο σπίτι παρουσιάζει μια πτωτική τάση³⁴ παρά το ότι από το 1995, δίνεται η νομική δυνατότητα στις επιχειρήσεις να «στήνουν» μικρές, ανάλογες επιχειρήσεις φασόν. Επιπλέον, το καλοκαίρι του 1998, ψηφίζεται νόμος, ο οποίος επιτρέπει την ελαστική απασχόληση, άλλοτε δωδεκάωρη καθημερινή εργασία, όταν αυξάνονται οι παραγγελίες, άλλοτε δίμηνη, ή τρίμηνη διακοπή των εργασιών σε μεγάλα εργοστάσια, με προσωπικό 200 και 250 ατόμων, όπως περιπτώσεις μεγάλου μεγέθους βιομηχανιών που ανακαλύφθηκαν στη διάρκεια της συγκεκριμένης έρευνας.

Στις μικρότερες επιχειρήσεις καταβάλλεται προσπάθεια “ελέγχου” των διεκδικήσεων του εργατικού δυναμικού, μέσω της επικράτησης ενός οικογενειακού κλίματος (“εκεί ο εργοδότης που είναι γάτα, δημιουργεί ένα γκέτο”, όπως αναφέρει ο

³³ Λ.χ. την άνοιξη του '99, σε εργοστάσιο της Καβάλας, στο οποίο δηλώνονταν 40-50 εργαζόμενοι, προσελήφθησαν για να εργασθούν ορισμένο διάστημα 470, λόγω της αύξησης των παραγγελιών.

³⁴ Όπως επιβεβαιώνεται και από πρόσφατες (1999) συνεντεύξεις μας με φασονίστριες, χρόνια απασχολούμενες στο χώρο. Μια μάλιστα που ράβει αντρικό πουκάμισο είτε χαρακτηριστικά: «Τα πράγματα πάνε απ' το κακό στο χειρότερο, αφού τις δουλειές τις κάνουν πια οι ξένες και εμείς μετά από τόσα χρόνια μας πετάνε...» Για τη μείωση του «φασόν», τα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του 1990, μας μίλησε και ο κ. Κατσούρας Σ., Κοινωνιολόγος, που απασχολείται στην Ομοσπονδία του Κλάδου. Η ακολουθούμενη πολιτική χρηματοδότησης/επιδότησης των εργοδοτών, δεν οδηγεί κατ' ανάγκην, στην παραμονή των επιχειρήσεών τους στην χώρα, λ.χ., σύμφωνα με τις συνεντεύξεις, μια μονάδα μπορεί να πάρει κρατική επιδότηση με σκοπό να μεταφέρει τα κεφάλαιά της στην Κομοτηνή, αλλά με αυτά τα χρήματα της επιδότησης να δημιουργεί παραγωγική μονάδα στην Βουλγαρία, η οποία να προβλέπεται περισσότερο κερδοφόρα από την ελληνική και τελικά να λειτουργεί αυτή. Άλλη μονάδα μπορεί, επίσης, να επιδοτείται, για να μεταφέρει τμήματα της παραγωγικής διαδικασίας σε παραμεθόρια περιοχή και τελικά, σε διάστημα λίγων μηνών να κλείνει, αφήνοντας απλήρωτους τους εργαζομένους. Βέβαια, αναφέρθηκαν και παραδείγματα μονάδων, αν και λιγότερων σε αριθμό που με τις επιδοτήσεις επεκτείνονται και είναι κερδοφόρες.

πρόεδρος της ομοσπονδίας) όπου καταστρατηγούνται πιο εύκολα τα εργασιακά δικαιώματα. Η μειωμένη ζήτηση εργατικού δυναμικού και όλα όσα προαναφέρθηκαν για τις μεγαλύτερες μονάδες (μείωση παραγγελιών, ανταγωνιστικά φθηνά ομοειδή εισαγόμενα κλπ) συμβάλλουν στη μειωμένη συνδικαλιστική δράση των εργαζομένων και για τις βιοτεχνίες

Στις μικρές βιοτεχνίες, επίσης, μπορεί να παρατηρηθούν φαινόμενα πρόσληψης συγγενών, ή πλασματικών συγγενών, όπου ο καθένας επιτελεί ποικιλομορφία εργασιών, διαθέτει πολλαπλές δραστηριότητες, εργάζεται παραπάνω ώρες, παίρνει χαμηλότερους μισθούς, επειδή διατηρεί συγγενικούς, συναισθηματικούς κλπ δεσμούς με τον ιδιοκτήτη της επιχείρησης και την οικογένειά του³⁵

Αλλά, παρόμοιες “συγγενικές προσλήψεις” δεν γίνονται μόνο από τους μικροεπιχειρηματίες. Γίνονται και από ιδιοκτήτες μεγαλύτερων μονάδων· πρόκειται για συγγενείς εργαζομένων, οι οποίοι για να κρατηθούν στη δουλειά, τόσο οι ίδιοι, όσο και οι συγγενείς τους, δεν συνδικαλίζονται και, συνήθως, αποδέχονται, πιο εύκολα, οποιαδήποτε συνθήκη εργασίας. Σε επισκέψεις σε εργοστάσια και σε βιοτεχνίες, στο πλαίσιο αυτής της έρευνας, παρατηρήθηκε από κοινού εργασία μητέρας και κόρης, που δεν ήταν συνδικαλισμένες στο σωματείο. Πρόκειται για στρατηγικές ελέγχου της εργασίας³⁶ (συναδέλφωση, πατερναλισμός, ευεργετικός αυταρχισμός και υπερεκμετάλλευση) μέσω των οποίων επανέρχεται, κατά κάποιον τρόπο, μία νέα μορφή πατερναλισμού³⁷. Υπάρχουν ακόμα περιπτώσεις, κατά τις οποίες μικρότερες, ή μεγαλύτερες επιχειρήσεις αναπτύσσουν δύο μορφές ταχυτήτων στην απασχόληση. Η μια μορφή αφορά εργαζόμενους με σταθερούς μισθούς, “κανονικές” συνθήκες εργασίας, δωρο, ασφάλιση, σταθερότητα στην απασχόληση και η άλλη εργαζόμενους με “μη κανονικές” συνθήκες εργασίας, μερική απασχόληση, φασόν, χαμηλοί μισθοί κλπ. Στην προκειμένη περίπτωση μπορεί να γίνεται λόγος για “πρωτεύουσα” και “δευτερεύουσα” αγορά εργασίας στο εσωτερικό μιας και μόνον επιχείρησης³⁸. Σε αυτές τις περιπτώσεις, συναντώνται μετανάστες, μετανάστριες και φασονίστριες στη δευτερεύουσα μορφή, λόγω του χαμηλού

³⁵ **Κονιόρδος Σ.**, *Εξουσιαστικές δομές στις Εργασιακές Σχέσεις, συνέχεια και ασυνέχεια στις εργοδοτικές στρατηγικές ελέγχου, σε μικρές μεταποιητικές επιχειρήσεις στο Δομές και Σχέσεις Εξουσίας*. , ό.π., «Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα», Αθήνα, 2000, σ. 826

³⁶ Συναδέλφωση, όπου ο εργοδότης επειδή εξαρτάται, άμεσα, απ' τους εργάτες, προάγεται μια εργασιακή/βιομηχανική ειρήνη και ένας φαινομενικός εξισωτισμός. Ευεργετικός αυταρχισμός, όταν επιβάλλονται οι απρόσωποι νόμοι της αγοράς και η κουλτούρα της εξουσίας του αφεντικού, που απορρέει απ' το ιδιοκτησιακό δικαίωμα. Υπερεκμετάλλευση, όταν οι εργαζόμενοι περιορισμένης ή χαμηλής εξειδίκευσης υποχρεώνονται σε εξαντλητική, πολύωρη εργασία. Αυτή η στρατηγική ελέγχου της εργασίας συναντάται σε γυναίκες και παιδιά και στη μαζική παραγωγή και στην ευέλικτη εξειδίκευση μονάδων υψηλής τεχνολογίας, **Κονιόρδος Σ.**, *Εξουσιαστικές*. ... , ό.π., σ. 819-823.

³⁷ **Κονιόρδος Σ.**, ό.π., σ. 819-820. Το φαινόμενο αυτό επεκτείνεται και στις μικρές και στις μεγάλες μονάδες. Εκεί ο έλεγχος είναι είτε άμεσος, δηλαδή, επιθεωρεί ο ίδιος ο εργοδότης, είτε έμμεσος, δηλαδή, επιθεωρεί ελεγκτής ή τεχνικός. Ή, τέλος, ν' αφορά και τον αυτοέλεγχο, την αυτοπειθαρχία των εργαζομένων απέναντι στον “εργοδότη-πατέρα”

³⁸ **Χλέτσος Μ.**, *Η εκπαίδευση ως ενεργητική πολιτική απασχόλησης στο Ανεργία, Εργασία, Εκπαίδευση-Κατάρτιση*, ό.π., «ΕΚΚΕ», 1998, σ. 159.

εργατικού κόστους, το οποίο αποβαίνει ο απαραίτητος “μοχλός” μείωσης των “ζημιών” του ισολογισμού, εντέλει³⁹ Κατ’ αυτόν τον τρόπο, εύκολα δημιουργείται μια δευτερεύουσα αγορά εργασίας σε ένα και μόνο εργοστάσιο απασχολούνται εργαζόμενοι χωρίς να πληρούνται οι όροι απασχόλησης, καταβάλλονται μειωμένα ημερομίσθια σε παράνομα απασχολούμενους αλλοδαπούς εργάτες κλπ⁴⁰.

Από τα παραπάνω συνάγεται μια ακόμα αλλαγή των εργοδοτικών στρατηγικών: το ότι η δευτερεύουσα αγορά εργασίας για τον κλάδο επεκτείνεται συμβολικά και πραγματικά πλέον και σε άνδρες με την έννοια ότι “εμπιστεύονται” “γυναικείες” εργασίες σε αντρικά χέρια, σε ένα περισσότερο φοβισμένο, υπάκουο και πειθαρχημένο εργατικό δυναμικό – και ασφαλώς, φθηνότερο – τους οικονομικούς μετανάστες. Η “καινοτομία” αυτή παρατηρείται, συχνότερα, στις βιοτεχνίες αλλά αναμένεται να εξαπλωθεί και στις μεγαλύτερες βιομηχανίες.

Σύμφωνα με έρευνα, μάλιστα, στο σύνολο του δευτερογενούς τομέα, η απασχόληση για τις γυναίκες χαμηλών εισοδημάτων σταδιακά μειώνεται, παρά το ότι, στη δεκαετία του 1980, το ποσοστό απασχόλησης των γυναικών στον κλάδο παραμένει ακόμα υψηλό⁴¹. Κατ’ αυτήν την έννοια, ο κλάδος εξακολουθεί να «γυναικοκρατείται» στο σύνολό του. Οι εργασίες/ειδικότητες, που θεωρούνται «γυναικείες», εξακολουθούν να εκτελούνται από γυναίκες, κυρίως, των χαμηλότερων κοινωνικο-οικονομικών τάξεων, χωρίς μεγάλες δυνατότητες πρόσβασης στην εκπαίδευση.

Στον κλάδο του δέρματος όμως, λ.χ., όπου απαιτείται υψηλή εξειδίκευση, οι περισσότεροι γουναράδες και τσαγκάρηδες είναι άνδρες. Στην κλωστοϋφαντουργία και τον ιματισμό, που απαιτείται ελάχιστος χρόνος εκμάθησης και προσαρμογής, «σε 4-5 ημέρες, ένα γαζί το μαθαίνεις να το κάνεις και είσαι, αμέσως, παραγωγικός», όπως αναφέρει ο πρόεδρος της ομοσπονδίας. Είναι κλάδοι χαμηλότερων αποδοχών, βάσει των συλλογικών συμβάσεων. Μάλιστα, στον κλάδο του ιματισμού, υπάρχουν περιπτώσεις χαμηλότερων αποδοχών, από όσο επιβάλλει η συλλογική σύμβαση, όπου, κυρίως, όπως προαναφέρθηκε, απασχολούνται γυναίκες, ή μετανάστες ενώ, στους τσαγκάρηδες, όπου, κυρίως, απασχολούνται άντρες ειδικευμένοι, αντίθετα, υπάρχουν περιπτώσεις μη εφαρμογής της συλλογικής σύμβασης, προς την ακριβώς

³⁹ Όπως φαίνεται και από την τελευταία συνέντευξη με τον εργοστασιάρχη, στην εμπειρική έρευνα, οι τελευταίοι εναπομείναντες κεφαλαίουχοι, που φοβούνται τον ανταγωνισμό από τις τρίτες χώρες, δεν μπορούν να αντιμετωπίσουν, όσο κι αν το θέλουν, μόνοι τους προβλήματα που δημιουργούνται από την έλλειψη εξειδικευμένων στελεχών λόγω της μη σύνδεσης εκπαίδευσης – παραγωγής – αγοράς, ρευστότητας, παροχής κακών υπηρεσιών από τους υπεργολάβους, όπως θεωρεί την κακή βαφή κλπ. Οι κατέχοντες τα μέσα παραγωγής δεν επενδύουν σε έναν φθίνοντα και προβληματικό κλάδο, ενώ οι πιθανές κρατικές επιχορηγήσεις, σύμφωνα με υπόνοιες και ενδείξεις από αρκετές εργαζόμενες και από συνδικαλιστριες-συνδικαλιστές, επενδύονται σε πιο κερδοφόρες επιχειρήσεις.

⁴⁰ Βλ. *Χιλιάδες γυναίκες απολύονται* (επιμ. Ξένου-Βεργάδου Α.) “Ριζοσπάστης”, 12-3-2000, σ. 22, όπου γίνεται αναφορά στην συγκεκριμένη έρευνα και σε κάποια συμπεράσματα που παραχωρήθηκαν στη δημοσιογράφο και με τα οποία συμφωνούν παλιότερες και νεώτερες κλωστοϋφαντουργούς-συνδικαλιστριες, σύμφωνα με το ρεπορτάζ της εφημερίδας.

⁴¹ **Κετσετζοπούλου Μ., Μπουζάς Ν., Λειτουργίες της Αγοράς Εργασίας στο Διαστάσεις του Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα**, “ΕΚΚΕ”, 1999, τ. Α’, σ. 145-146, 154 και 166.

αντίθετη κατεύθυνση: οι εργοδότες καταβάλλουν μεγαλύτερα από τα ισχύοντα ημερομίσθια (λχ., αντί για 15 000 ημερομίσθιο, φθάνει ο εργαζόμενος ακόμα και τις 20 000 ή 30 000) Κατ' αυτόν τον τρόπο, η πρωτεύουσα και η δευτερεύουσα αγορά εργασίας εμφανίζεται και στο εσωτερικό του κλάδου, όπου οι εργάτες δέρματος έχουν περισσότερες πιθανότητες διεκδίκησης από ό,τι οι εργάτριες και οι εργάτες ιματισμού, ή ύφανσης «Υπέρβαση» της συλλογικής σύμβασης, στον ιματισμό και στην υφαντουργία παρατηρείται μόνον σε ελάχιστες περιπτώσεις. Συνήθως, κάποιες διμερείς συμφωνίες σωματείου-εργοδοτών της κλωστ/γιας και του ιματισμού, που δεν «υπακούουν» τη συλλογική σύμβαση λαμβάνουν χώρα σε εργοστάσια προκειμένου να δοθούν μικρότερα της συλλογικής σύμβασης ημερομίσθια. Πρόκειται για συνθήκη, κατά την οποία, υποδηλώνεται το «επίφοβο» της απασχόλησης των εργαζομένων, οπότε και μειώνεται η όποια συνδικαλιστική δράση. Εξάλλου, το πλαίσιο των συνθηκών εργασίας υποτίθεται ότι είναι προσυνηνοπημένο, οπότε κάθε διεκδίκηση δεν είναι θεμιτή

Ένας επιπλέον λόγος μείωσης της συνδικαλιστικής δράσης, όσο και της απασχόλησης προκύπτει από τη μεταφορά της παραγωγικής βάσης από την έδρα, σε τρίτες χώρες χαμηλού εργατικού κόστους. Στην έδρα της επιχείρησης παραμένουν οι εργασίες υψηλής εξειδίκευσης (πατρών, μάνατζμεντ) με λιγότερο προσωπικό, περισσότερο εξειδικευμένο, το οποίο αποτελείται, κυρίως, από μεσαία στελέχη και ανήκει σε διαφορετική κοινωνικο-οικονομική κατηγορία.

Τέλος, στα αίτια ελλειπούς συνδικαλιστικής δράσης για τις εργαζόμενες του κλάδου προστίθενται και η άσκηση εκφοβισμού από την εργοδοσία. Σε αυτές τις περιπτώσεις, δεν μπορούν να επέμβουν οι συνδικαλιστές της ομοσπονδίας και να ελέγξουν το χώρο εργασίας, εφόσον οι εργαζόμενοι λόγω του φόβου της απόλυσης, δεν ζητούν την παρέμβαση της ομοσπονδίας και τα σωματεία τους ελέγχονται από τον εργοδότη⁴²

Η κρίση του κλάδου και οι εφεδρικές στρατιές των ανέργων συνεπιδρούν στην κρίση του συνδικαλισμού και στη λειτουργία των σωματείων, μέσα στα εργοστάσια. Ακόμα, η μεγένθυση των παραταξιακών διαφορών, οι κομματικές «γραμμές» και τα προσωπικά οφέλη ανώτερων συνδικαλιστικών στελεχών σηματοδοτούν την έλλειψη κοινής δράσης και συμφωνίας, ως προς την αντίδραση απέναντι στην εργοδοτική στρατηγική.

Εκτός, όμως, από την υφιστάμενη «ποσοτική» κάμψη παρατηρείται και μια «ποιοτική» κάμψη, που εκτείνεται από το επίπεδο των κινητοποιήσεων και της ουσιαστικής δράσης των Σωματείων, μέχρι τη συνειδητοποίηση των εργαζομένων και τις διεκδικήσεις τους, ως προς τη βελτίωση των εργασιακών τους σχέσεων. Στη διάρκεια των συνεντεύξεων με τους συνδικαλιστές του Δ.Σ. της ομοσπονδίας

⁴² Η εργοδοσία «απειλεί και προβαίνει σε απολύσεις, με μεγαλύτερη άνεση και έτσι δεν συγκρατούνται ούτε τα κεκτημένα», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο αντιπρόεδρος της Ομοσπονδίας.

επισημαίνεται πως πολλές εργαζόμενες τείνουν να αποστασιοποιούνται από τα σωματεία τους και από την συλλογική δράση, όταν μετά από τις κινητοποιήσεις των σωματείων τους, που διαρκούν και μήνες ολόκληρους, δεν έχουν το επιθυμητό αποτέλεσμα

Πρόκειται για μια προσωπική απογοήτευση, που «καταλαμβάνει» τους εργαζόμενους, με αποτέλεσμα να αποδέχονται παθητικά τις ισχύουσες συνθήκες και να αδιαφορούν, ή να μη συμμετέχουν στα δρώμενα⁴³

Εν κατακλείδι, οι λόγοι της ελλειπούς συμμετοχής των εργαζομένων του κλάδου στη συνδικαλιστική δράση ανευρίσκονται τόσο στην ύπαρξη νέων μορφών και συνθηκών εργασίας, όσο και στην ύπαρξη αποκρυσταλλωμένων παραδοσιακών πατριαρχικών αντιλήψεων και πρακτικών, ως προς τα φύλα που συναντώνται, συχνά στις οικογένειες της εργατικής τάξης. Π.χ., συνθήκες εργασίας για τις γυναίκες του κλάδου, όπως το φασόν και η εποχιακή απασχόληση πρέπει να συνεκτιμηθούν κάτω από την επίδραση των παραδοσιακών ανδροκεντρικών αντιλήψεων και συμπεριφορών, ενώ η μειωμένη συνδικαλιστική δράση των εργατριών στις κινητοποιήσεις πρέπει, επίσης, να αναζητηθεί και στις προαναφερόμενες εργασιακές συνθήκες και στην αντίληψη ότι η αμειβόμενη εξωοικιακή εργασία για τις γυναίκες δεν θεωρείται «αυτονόητη», παρόλο που, με την πάροδο των χρόνων, οι απασχολούμενες στον κλάδο παραμένουν για όλο και μεγαλύτερο χρονικό διάστημα σ' αυτόν, με αποτέλεσμα να αναιρείται η προσωρινότητά τους, ως εργατικού δυναμικού και όλα όσα αυτή επισύρει, όπως η άγνοια των εργασιακών σχέσεων – και δικαιωμάτων – η αδιαφορία για τα δρώμενα στον κλάδο κ.ο.κ. Η μειωμένη συμμετοχή των γυναικών στο συνδικαλιστικό κίνημα σχετίζεται και με την έντονη κομματικοποίησή του, όπου οι αποφάσεις του δεν εκκινούνται «από τη βάση» και την «προσωποποίησή» του, όπου εκφράζονται προσωπικές φιλοδοξίες υψηλών στελεχών/εκπροσώπων του. Στα «ενδογενή» αυτά προβλήματα συμβάλλουν αρνητικά και «εξωγενείς» παράγοντες όπως η ανάπτυξη του ατομικισμού σύμφυτη με τη φιλελεύθερη αντίληψη και η ανάπτυξη άτυπων σχέσεων μεταξύ εργαζομένων – εργοδοσίας.

Η συχνή ακαμψία του, με την έννοια ότι δεν έλαβε υπόψην του αντιλήψεις και πρακτικές των ομάδων «αμφισβήτησης», οι οποίες απετέλεσαν ένα σημαντικό πολιτικό ρεύμα για τις δεκαετίες του 1960-1970 στην Ευρώπη και στις Η.Π.Α. αποτέλεσε έναν ακόμη λόγο της κρίσης του. Δεν υπήρχε η πολιτική οπτική της σύνδεσης, λ.χ., του θεωρούμενου ως δημόσιου με το θεωρούμενο ως ιδιωτικό και του θεωρούμενου ως μερικού με το θεωρούμενο ως ολικό, να αξιολογήσει την

⁴³ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει το προεδρείο της Ομοσπονδίας : «σου λένε οι εργάτες: να κάνω μια απεργία, να χάσω πέντε μεροκάματα, για να πάρω τι; ένα 2%-4% ή 5% στη Συλλογική Σύμβαση; Δηλαδή, αρχίζουν και ξεφεύγουν απ' αυτούς τους παλιούς τρόπους διεκδίκησης και κατάκτησης και ενσωματώνονται, πλέον, σιγά-σιγά... Δεν δείχνει ο συνδικαλιστικός χώρος ένα πρόσωπο χαλιναγωγείται ο χώρος και παρεμβαίνουν σ' αυτόν...ενώ ο ΣΕΒ είναι πιο αποτελεσματικός, δίνει δέκα αιτήματα να του ικανοποιήσει η κυβέρνηση κι αυτή του ικανοποιεί δώδεκα...»

ανδροκεντρική αντίληψη και πρακτική σαν μία από τις αιτίες της μη συμμετοχής των εργατριών σε αυτό

Για του λόγου το αληθές κρίνεται σκόπιμο να παρουσιαστεί η ελλειπής αναφορά των συνδικαλιστών στον κλάδο και στο ρόλο του φύλου. Σε έναν κλάδο που εξακολουθεί, στο σύνολό του, να συντίθεται από γυναίκες, οι γυναίκες «απουσιάζουν», ως προς την κριτική αντίληψη της ιδιαιτερότητας των προβλημάτων του φύλου σε μια ανδροκεντρική κοινωνία.

(7-12-1996, Β΄ Συνέδριο της Ενοποιημένης Ομοσπονδίας Εργαζομένων στην Κλωστοϋφαντουργία, τον Ιματισμό και το Δέρμα, που έγινε στο ξενοδοχείο “Στάνλεϋ”⁴⁴).

Ο πρόεδρος⁴⁵ αναφέρεται στην αντίφαση της κερδοφορίας των εναπομεινουσών μεγάλου μεγέθους κλωστοϋφαντουργικών επιχειρήσεων και στην αύξηση της ανεργίας στον κλάδο, επισημαίνοντας ότι η ανεργία πλήττει κυρίως τις γυναίκες. Παρατηρεί ότι τα μεροκάματα συμπιέζονται “προς τα κάτω”, λόγω της αυξανόμενης απασχόλησης μεταναστών. Η δυνατότητα απασχόλησης ενός ατόμου σε ποικίλα αντικείμενα στο χώρο δουλειάς και η μικρή εξειδίκευση, που απαιτείται στην κλωστοϋφαντουργία, οδηγεί στην πρόσληψη μεταναστών, προκειμένου να μειωθεί το εργατικό κόστος.

Σύμφωνα με αυτόν, το βασικό αίτιο της μείωσης της γυναικείας εργασίας στον κλάδο είναι ο “ανταγωνισμός” με φθηνότερη προσφερόμενη εργασία, αυτή των οικονομικών μεταναστών.

Μέλος της ομοσπονδίας⁴⁶ επισημαίνει ότι όσες από τις βιομηχανίες του κλάδου εντάσσονται στον Οργανισμό Ανάπτυξης Επιχειρήσεων (Ο Α Ε) συνήθως κλείνουν, αυξάνοντας τον αριθμό των ανέργων αντρών και γυναικών του κλάδου.

Ο Γραμματέας της Ομοσπονδίας⁴⁷ θεωρεί πως ο κλάδος πέφτει θύμα του ανταγωνισμού από τις τρίτες χώρες, εφόσον οι εισαγωγές τριτοκοσμικών ομοειδών προϊόντων δεν επιτρέπουν την πλήρη απορρόφηση των ελληνικών. Προτείνει να επιταχυνθεί η αναδιάρθρωση, ούτως ώστε όλοι οι ευρωπαϊκοί κλάδοι να έχουν τη δυνατότητα αντιμετώπισης του ανταγωνισμού με τη φθηνή εργασία και τα φθηνά προϊόντα του τρίτου κόσμου, καθώς και της αυξανόμενης ανεργίας.

Άλλος μέλος του Δ.Σ της ομοσπονδίας⁴⁸ επισημαίνει ότι, αφενός, η ομοσπονδία δεν αντιμετώπισε ουσιαστικά την συρρίκνωση, αφετέρου, ευθύνονται όλοι όσοι επιτρέπουν την είσοδο των φθηνών προϊόντων από τις τρίτες χώρες. Ευθύνες επιρρίπτει, επίσης, στην ελλιπή τεχνολογία των βιομηχάνων, η οποία δεν βοηθά στην προώθηση του ανταγωνισμού, στην Ευρωπαϊκή Ένωση, η οποία δεν θέτει όρους εκδημοκρατισμού στον Τρίτο Κόσμο και, βάσει της αποδοχής, ή όχι,

⁴⁴ Οι ομιλίες των κυριότερων εκπροσώπων μαγνητοφωνήθηκαν.

⁴⁵ Πρόκειται για τον κ. Ευθυμίου, που πρόσκειται στο Κ.Κ.Ε.

⁴⁶ Πρόκειται για τον κ. Στρατούλη, μέλος του Δ.Σ της Ομοσπονδίας, που πρόσκειται στο Συνασπισμό της Αριστεράς και της Προόδου.

⁴⁷ Πρόκειται για τον κ. Πεμπιδάκη, που πρόσκειται στο ΠΑΣΟΚ.

⁴⁸ Πρόκειται για τον κ. Αναστασίου, μέλος του Δ.Σ της ομοσπονδίας που πρόσκειται στη ΔΑΚΕ.

αυτών των όρων, από τις χώρες του τρίτου κόσμου, να προβεί, ή όχι, σε εισαγωγές των προϊόντων⁴⁹. Θεωρεί ότι η χώρα μας έχει πολύ καλές πρώτες ύλες αναξιοποίητες. Και ακόμα το κράτος, για να βοηθήσει τον κλάδο, πρέπει να προωθήσει την καθετοποίηση της όλης παραγωγικής διαδικασίας⁵⁰. Ευθύνες για την κρίση αποδίδει μεταξύ των άλλων και στην κυβέρνηση, η οποία δεν επιδεικνύει την ανάλογη πολιτική βούληση, προκειμένου να βοηθήσει τον κλάδο και τα χαμηλότερα κοινωνικοοικονομικά στρώματα και να προωθήσει την ανταγωνιστικότητα των ελληνικών προϊόντων

Τέλος, άλλο μέλος του Δ Σ⁵¹ αναφέρεται, κυρίως, στον πολλαπλασιασμό των νέων μορφών απασχόλησης, στην επιδείνωση των εργασιακών σχέσεων, σε συνδυασμό με τη μη εφαρμογή των κλαδικών συμβάσεων από τους εργοδότες και την αδράνεια των επιθεωρήσεων εργασίας να παρέμβουν, ως προς την υλοποίηση, ή όχι των εργασιακών δικαιωμάτων. Η συγκεκριμένη ομιλήτρια αναφέρει, επίσης, την έλλειψη επικοινωνίας μεταξύ ομοσπονδίας και σωματείων, θεωρώντας ότι τα σωματεία αποτελούν την αυθεντική εκπροσώπηση της «βάσης» και την ανεξάρτητη έκφραση των εργαζομένων. Τέλος, αναφέρεται στο «κομμάτιασμα του σημερινού εργατικού υποκειμένου», μέσα από τις νέες εργασιακές σχέσεις, κάτι που κατά τη γνώμη της επιδεικνύει την κρίση του εργατικού κινήματος.

Άλλοι ομιλητές αναφέρονται στις ιδιαίτερες εργασιακές συνθήκες του κλάδου. Στον ιματισμό, π.χ., που η σύνδεση μισθού-παραγωγής, που ισχύει, ήδη, από τις προηγούμενες δεκαετίες, οδηγεί στην εντατικοποίηση των ρυθμών εργασίας. Σε άλλη περίπτωση, σε μια σειρά παραγωγικές μονάδες, το «ξεπέραςμα της βάσης» (αν η «βάση», λ.χ., είναι 50 δέματα των 60 κομματιών σε 490 λεπτά, τους επιβάλλεται σ' αυτό το χρόνο να ξεπεραστεί η συγκεκριμένη «νόρμα» κατά 80% ή 90% περισσότερο, δηλαδή σε 490' να παράγονται 80, 90 ή και 100 δέματα των 60) γίνεται περιστασιακά και μόνον όταν υπάρχει εποχική αύξηση των παραγγελιών.

Σε σχέση με τα διάφορα επιδόματα, αναφέρεται η καταβολή τους σε ορισμένες κατηγορίες εργαζομένων του κλάδου, λ.χ., στους εργάτριες/τες των βαφείων, φινιστηρίων, που παίρνουν το ανθυγιεινό επίδομα, ή στις εργάτριες και στους εργάτες υποκλάδων, όπως των κλωστηρίων, υφαντηρίων και πλεκτικής, λόγω σωματιδίων που αιωρούνται και εισπνέονται καθημερινά στο χώρο δουλειάς, χνούδι κλπ και λόγω συνεχούς υγρασίας, όταν ο χώρος βρέχεται για να «κατακαθίσουν» αυτά τα σωματίδια κλπ.

⁴⁹ Από το λόγο του κ. Αναστασίου πρέπει να πείσουν οι κυβερνήσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης να ελέγχουν, όπου μπορούν και να μην μπαίνουν προϊόντα στην Ευρώπη, που προέρχονται από εργασία ανηλίκων, ή από υπερεκμετάλλευση της εργασίας ανηλίκων, που δουλεύουν, με χαμηλά ημερομίσθια, για δώδεκα ώρες την ημέρα ...

⁵⁰ Με τον όρο καθετοποίηση εννοείται ότι, λ.χ., το βαμβάκι «πρέπει» να περνά από όλα τα στάδια επεξεργασίας, να νηματοποιείται, να γίνεται ύφασμα, να συσκευάζεται, να διανέμεται στην εγχώρια, ή στη διεθνή αγορά.

⁵¹ Πρόκειται για την κα Ταχταλίδου, που εκπροσωπεί τη συνδικαλιστική παράταξη Αυτόνομη Παρέμβαση.

Σαν λύση στην ανεργία προτείνεται η εκπαίδευση εργατριών και εργατών σε ένα «πρόγραμμα εργασίας», μέσω του οποίου εξειδικεύονται σε μικρό χρονικό διάστημα σε όλες τις εργασίες, προκειμένου να γνωρίσουν τη χρήση όλων των μηχανών και να αποκτήσουν περισσότερες ειδικότητες.

Οι παραπάνω ομιλητές αναφέρονται στα γενικότερα αίτια της κρίσης του κλάδου και ανάλογα με την πολιτική παράταξη, που ο καθένας πρόσκειται, την πολιτική αντίληψη που έχει, δίνει σε κάποια από αυτά μεγαλύτερη, ή μικρότερη έμφαση, τονίζει λιγότερο, ή περισσότερο κάποια προβλήματα του κλάδου. Ο λόγος τους είναι περισσότερο «αφηρημένος», από το λόγο των συνδικαλιστριών-εκπροσώπων των σωματείων. Είναι λόγος που μπορεί να θεωρηθεί περισσότερο ως «αντρικός», ανεξάρτητα, από το αν εντοπίζει σωστά, ή όχι, τα αίτια της κρίσης του κλάδου. Ο αντρικός-αφηρημένος λόγος ξεχνά το δρών υποκείμενο, ή αναφέρεται σε αυτό, «παρεπιπτόντως». Οι εργάτριες – που υποεκπροσωπούνται, όπως βλέπουμε σε επίπεδο «συνδικαλιστικής κορυφής», σε ένα, κατά τ' άλλα, «γυναικοκρατούμενο» κλάδο, επηρεάζονται, ως προς τη συμμετοχή τους, ή όχι, στον συνδικαλισμό από την ιδιωτική σφαίρα, κάτι που δεν αναφέρεται στη συνδιάσκεψη. Στο συνδικαλισμό εκφράζεται ένας αντρικός λόγος, από γυναίκες, ή άντρες, μέσα από τον οποίο αποβάλλονται τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά του δρώντος υποκειμένου.

Αλλά και σε διασκέψεις της Γυναικείας Γραμματείας της Γ.Σ.Ε.Ε.⁵², παρατηρείται ότι οι εκπρόσωποι, στην πλειοψηφία τους, χρησιμοποιούσαν τον ίδιο «αντρικό» λόγο («αποβιομηχάνιση, αναδιάρθρωση, εποχιακή απασχόληση» κλπ.). Η εκπρόσωπος, λ.χ., της Ενοποιημένης Ομοσπονδίας Κλωστοϋφαντουργίας- Ίματισμού – Δέρματος⁵³ δεν χρησιμοποίησε τη λέξη «γυναίκες», παρά ελάχιστες φορές και μόνον όταν ήθελε να μιλήσει για θέματα, όπως η έλλειψη θετικών διακρίσεων υπέρ των γυναικών, π.χ., όπου η εκφορά του όρου καθίσταται υποχρεωτική. Η εκπρόσωπος του «Γραφείου Φασόν της Κλωστοϋφαντουργίας»⁵⁴ αναφέρθηκε στα «εργασιακά μειονεκτήματα» των φασονιστριών, την έλλειψη ασφάλισης, τη μη δυνατότητα συλλογικής διαπραγμάτευσης και δράσης, χωρίς να κάνει λόγο για το χώρο εργασίας τους, το σπίτι, όπου η φροντίδα του, τις περισσότερες φορές, τους αποσπά από το χρόνο της αμειβόμενης εργασίας, ή για το ότι οι φασονίστριες συνδυάζουν δύο εργασίες την οικιακή με το φασόν. Αναφέρθηκε σε ένα κατεξοχήν γυναικείο εργασιακό χώρο με «αντρική» αποστασιοποιημένη οπτική και λόγο⁵⁵ επειδή η

⁵² Βλ. αντίστοιχη προσούρα, για τη Β' Πανελλαδική Διάσκεψη της Γ.Σ.Ε.Ε. για τις γυναίκες, 30/11-1/12 1995, Ξενοδοχείο Holiday Inn.

⁵³ Πρόκειται για την κ. Δασκαλίδου

⁵⁴ Πρόκειται για την κ. Σολωμίδου, μέλος της επιτροπής της Ε.Ε. και του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας.

⁵⁵ Βλ., και ανάλογη επιχειρηματολογία της **Φραγκουδάκη Α.**, *Τα προβλήματα και οι αντιφάσεις της Επιστήμης των Γυναικών*, στο «Δίνη φεμινιστικό περιοδικό», τ. 8, 1995-1996, σ. 126, όπου αναφέρεται ότι «ο σεξισμός, η καταπίεση και η εκμετάλλευση της κοινωνικής ομάδας των γυναικών, είναι χαραγμένος στη γλώσσα, αναπαράγεται στον επιστημονικό λόγο, στην καθημερινή ομιλία...» και στο συνδικαλιστικό λόγο, θα προσθέταμε, εμείς.

εργασία στο σπίτι δεν νοείται ως μια ακόμα κοινωνική-πολιτική μορφή της εκμετάλλευσης των γυναικών.

Οι συνδικαλίστριες άλλων ευρωπαϊκών χωρών, ανεξαρτήτως κομματικής ταυτότητας, συνδέουν τις αποκλίσεις στην εργασία με τις ανισότητες στην ανάληψη οικιακών και οικογενειακών ευθυνών από τις γυναίκες. Θεωρούν σημαντική την οικονομική αυτονομία για την βελτίωση της κοινωνικής θέσης του φύλου κ.ο.κ. Οι περισσότερες συνδικαλίστριες θεωρούν, μάλιστα, πως στο συνδικαλισμό θα πρέπει να τίθεται το ζήτημα της φυλετικής ισότητας στο κέντρο κάθε αιτήματος⁵⁶.

Μόνον οι αποφάσεις της Γραμματείας των Γυναικών της Γ.Σ.Ε.Ε. για τις εργαζόμενες του 1995 εκφέρουν έναν διαφορετικό λόγο, όταν αναφέρονται στην προοπτική της ριζικής αλλαγής του ρόλου των γυναικών παράλληλα με την υλοποίηση αιτημάτων των εργαζομένων γυναικών που αφορούν στην προστατευτική νομοθεσία, την ισότητα και τη μητρότητα, "σε μια προσπάθεια... να τα καταφέρει καλύτερα στον τριπλό ρόλο: μητέρα, εργαζόμενη, νοικοκυρά..." Στην επιθυμία συζήτησης των θεμάτων της γυναικείας χειραφέτησης, στα πλαίσια του συνδικαλιστικού κινήματος και στην προσπάθεια διεύρυνσης των αιτημάτων σε θέματα εκτός μητρότητας, «.. παρά τα θετικά του αποτελέσματα - φαίνεται να περιόρισε τη δράση μας σε μια κατηγορία γυναικών, τις παντρεμένες, σε μια περιορισμένη επεξεργασία αιτημάτων, τη μητρότητα.. Να διευρυνθούν τα αιτήματά μας σε όλα τα ενδιαφέροντα των γυναικών .. να οδηγούν σε ριζικές λύσεις, στην αλλαγή του ρόλου τους. .. μια συνολική συζήτηση για την κατάσταση και το ρόλο των εργαζομένων γυναικών, ένα συνολικό πρόγραμμα δράσης του εργατικού κινήματος για τη χειραφέτηση της γυναίκας. »⁵⁷

Έτσι, οι συγκεκριμένες συνδικαλίστριες, αν και αποδέχονται το γεγονός της μερικής αλλαγής της θέσης των γυναικών, στην οποία θεωρούν ότι συνέβαλαν, εξίσου, το γυναικείο και το εργατικό κίνημα, αλλά και ότι είναι αποτέλεσμα της κοινωνικής εξέλιξης, αναφέρονται στα σημαντικά - κατά τη γνώμη τους - προβλήματα που δεν επιτρέπουν τις μεγαλύτερες - και ριζικότερες - αλλαγές της θέσης τους, όπως είναι η ανεργία, οι νέες εργασιακές σχέσεις, η επαγγελματική στασιμότητα, η συμβολή του "τριπλού" ρόλου στην αδιαφορία για την ανάπτυξη των επαγγελματικών ικανοτήτων και στην "αναπαραγωγή της αντίληψης για προσωρινότητα στο χώρο εργασίας", στην ελάχιστη συμμετοχή στα όργανα του συνδικαλιστικού κινήματος "εκεί που παίρνονται οι αποφάσεις"⁵⁸ κ.ά.

Οι διεκδικήσεις τους αφορούν στην υλοποίηση της νομικής ισότητας, στην επαγγελματική εξέλιξη των γυναικών, συνδικαλιστική παρέμβαση και έλεγχος για την εξασφάλιση αξιοκρατικών και μη φυλετικών κριτηρίων στις προαγωγές,

⁵⁶ Βλ. **Νοτά Ν.**, *Η οικονομική αυτονομία των γυναικών*, (Γενική Γραμματέας της Δημοκρατικής Συνομοσπονδίας Εργασίας) στο **Duby G., Perrot M.**, *Γυναίκες και Ιστορία*, «Ελληνικά Γράμματα», Αθήνα, 1995, σ. 195-209.

⁵⁷ Δίκτυο Συνδικαλιστριών. Γραμματεία Γυναικών ΓΣΕΕ, 1995, σ. 5.

⁵⁸ Δίκτυο Συνδικαλιστριών...., ό.π., σ. 6-10.

προστατευτικά μέτρα, προγράμματα επιμόρφωσης για τις εργαζόμενες και επανένταξης για τις μακροχρόνια άνεργες, κίνητρα για ανάληψη θέσεων ευθύνης, αναχίτιση των διαχωριστικών αντρικών και γυναικείων ρόλων, στη διεύρυνση της προστατευτικής νομοθεσίας στο χώρο εργασίας, επιστημονική συμβολή στη λήψη μέτρων υγείας στον εργασιακό χώρο, απαγόρευση νυκτερινής γυναικείας εργασίας στη βιομηχανία, απαγόρευση απασχόλησης, ή έκθεσης γυναικών σε ιονίζουσες ακτινοβολίες, σε παλμικές δονήσεις - στην κλωστοϋφαντουργία, σε υπερήχους, χημικές ουσίες, στην περίοδο της εγκυμοσύνης και του θηλασμού, στην αναγνώριση της μητρότητας ως κοινωνικού λειτουργήματος, με την ίδρυση κέντρων φιλοξενίας παιδιών, για τη διευκόλυνση της συνδικαλιστικής δράσης των εργαζομένων, στην αύξηση των ημερών αδειάς τοκετού, στα μέτρα στήριξης των μονογονεϊκών οικογενειών, στην ασφαλιστική κάλυψη των αμβλώσεων, στον περιορισμό της ανεργίας, των απολύσεων και των υπερωριών, στη σεξουαλική παρενόχληση και βία στον εργασιακό χώρο, στην ανάπτυξη των διαφόρων ενδιαφερόντων των εργαζομένων, στην εξάλειψη των παραδοσιακών προτύπων στην οικογένεια, στην εξασφάλιση μεγαλύτερης συμμετοχής γυναικών στα συνδικαλιστικά όργανα, στη συνεργασία με άλλες επιτροπές της Γ.Σ.Ε.Ε., με κυβερνητικούς φορείς και με το κίνημα των γυναικών, τα Μ.Μ.Ε κλπ., προκειμένου να ευαισθητοποιούν περισσότερο φορείς, ως προς τις συγκεκριμένες διαδικασίες⁵⁹

Είναι προφανές ότι οι συνδικαλίστριες έχουν επηρεασθεί από τα Κινήματα των Γυναικών, όσον αφορά τη φεμινιστική διάσταση των αιτημάτων τους, ανδρική βία, αμβλώσεις, ρόλοι φύλων, αλλά δέχονται και την προστατευτική νομοθεσία. Οι περισσότερες γυναίκες που συμμετέχουν στις φεμινιστικές οργανώσεις σε αντίθεση με τις γυναίκες που συμμετέχουν στις γυναικείες εργατικές οργανώσεις είναι καχύποπτες, ως προς τέτοιου είδους αιτήματα, όπως λ.χ., ποσοτώσεις, θετικές διακρίσεις, διευκολύνσεις για τα παιδιά, εφόσον μέσα από αυτά θεμελιώνεται και ισχυροποιείται, τελικά, ο παραδοσιακός ρόλος της γυναίκας που χρειάζεται προστασία, της γυναίκας που αποτελεί μια διαφορετική - "φύσει" - κατηγορία, ως προς τον άντρα - μέτρο σύγκρισης, της γυναίκας που η ύπαρξή της είναι συνυφασμένη μ' αυτήν των παιδιών, που η κοινωνική της "μοίρα", ακολουθεί ένα βιολογικό πεπρωμένο⁶⁰.

Οι συγκεκριμένες συνδικαλίστριες θεωρούν ότι μια από τις βασικές αιτίες των φυλετικών ανισοτήτων δεν είναι μόνον η πάλη των τάξεων - εφόσον η πατριαρχία προϋπάρχει του καπιταλισμού, ανεξάρτητα από το αν "αλληλοενισχύονται" και "αλληλοσυμπληρώνονται", αλλά και η ίδια η πάλη των φύλων, ο αντρικός

⁵⁹ Ο.π., σ. 10-17

⁶⁰ Μια βασική διαφορά φεμινιστικού και γυναικείου κινήματος μπορεί να θεωρηθεί η αυτονομία του πρώτου, έναντι κομμάτων, κρατικών οργανισμών, αλλά και αντρικού λόγου/αντρικής οπτικής (ανεξάρτητα από το αν αυτή εκφράζεται από άντρες, ή γυναίκες). Στις - κατά κανόνα- αυτόνομες, μικρές αντιεραρχικές φεμινιστικές ομάδες, οι γυναίκες προσπαθούν ν' αυτοπροσδιορισθούν, χωρίς αυτό να σημαίνει πως οι φεμινίστριες είναι "υπεράνω" τάξεων, ιδεολογιών, ή και προσωπικών βιωμάτων.

ανταγωνισμός στον εργασιακό και συνδικαλιστικό χώρο. Το 1995, σύμφωνα με τα στοιχεία που δίνουν οι ίδιες⁶¹, τα ποσοστά συμμετοχής των γυναικών στις δευτεροβάθμιες συνδικαλιστικές οργανώσεις δεν ξεπερνούν το 5% του συνόλου των εκλεχθέντων, στη διοίκηση της Γ.Σ.Ε.Ε., το ποσοστό φτάνει το 11%, περίπου, ενώ στην εκτελεστική επιτροπή της Γ.Σ.Ε.Ε. δεν υπάρχει καμιά γυναίκα. Φαίνεται ότι συνειδητοποιούν πως ο δημόσιος χώρος, ο χώρος της εργασίας, της παραγωγής και της εκπροσώπησης υπεραναπληρώνεται απ' τον αντρικό πληθυσμό, ενώ η είσοδος των γυναικών στην παραγωγή, δεν στάθηκε ικανό κίνητρο παρεμπόδισης των φυλετικών ανισοτήτων⁶².

Είναι αξιοσημείωτο, ωστόσο, ότι το καταστατικό του 1993 της ενοποιημένης ομοσπονδίας των κλάδων Κλωστοϋφαντουργίας, Ιματισμού και Δέρματος δεν κάνει κάποια ιδιαίτερη αναφορά στην εκπροσώπηση του πλειοψηφούντος φύλου των εργαζομένων των κλάδων, γεγονός που σηματοδοτεί, κατά τη γνώμη μας, τη σιωπηρή αποδοχή της αντρικής παρουσίας, ακόμα και σε "γυναικοκρατούμενους" εργασιακούς χώρους.

Γι' αυτό είναι σημαντικό, το ότι για πρώτη, ίσως, φορά το συνδικαλιστικό εργατικό κίνημα διέπεται από μια φεμινιστική οπτική: οι συνδικαλίστριες αποπειρώνται να ερμηνεύσουν την ταξική πραγματικότητα και μέσα απ' το φεμινιστικό λόγο, όταν "χρεώνουν" στον άνισο καταμερισμό της εργασίας στο σπίτι, τη θέση των γυναικών στην εξωοικιακή/αμειβόμενη απασχόληση⁶³ και στη συντήρηση του παραδοσιακού γυναικείου ρόλου, τη μειωμένη συμμετοχή των γυναικών στο συνδικαλιστικό κίνημα. Όταν θεωρούν ότι η αναπαραγωγή των στερεοτύπων, της αντίληψης για την προσωρινότητα της εργασίας των γυναικών και για τη συμπληρωματικότητα του μισθού τους, καθώς και ο άνισος καταμερισμός της εσωοικιακής εργασίας ευθύνονται για τη μειωμένη συμμετοχή των γυναικών στο συνδικαλιστικό κίνημα⁶⁴. Η κριτική που γίνεται στους συζύγους (πιέσεις, με αποτέλεσμα αύξηση παθητικότητας και ατολμίας) και στους συνδικαλιστές (ελλιπής "επένδυση" στην ανάδειξη συνδικαλιστριών, "απωθητική" λειτουργία και χρόνος συνεδρίασης των συνδικαλιστικών οργάνων, ενδοπαραταξιακές συγκρούσεις, που αυξάνουν την παθητικότητα των γυναικών και αυξάνουν την αδυναμία συμμετοχής τους)⁶⁵ είναι αρκετά τολμηρή, διεισδυτική και πρωτοποριακή, σε επίπεδο Γ.Σ.Ε.Ε., εφόσον είναι από τις λίγες - αν όχι μοναδικές φορές - που χρησιμοποιείται ο

⁶¹ Δίκτυο . . , ό π., σ 9.

⁶² Ο.π., σ. 21.

⁶³ Ο π., σ. 24-26 Οι τομείς που παραδοσιακά συμμετέχουν οι γυναίκες αφορούν τις υπηρεσίες, στο δευτερογενή τομέα παρατηρείται μείωση της συμμετοχής των γυναικών και το φασόν εξαπλώνεται - για τη δεκαετία του 1980 - σε περισσότερες πρώην βιομηχανικές εργάτριες.

⁶⁴ Ο π., σ 41-42.

⁶⁵ Ο π., σ 43-44.

φεμινιστικός λόγος και ως εργαλείο ανάλυσης των ανισοτήτων η φεμινιστική οπτική⁶⁶ των φύλων.

Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα δεν «ανδροκρατείται» μόνον από πλευράς φυσικής παρουσίας των ανδρών σε επίπεδα κορυφής, αλλά και σε επίπεδο λόγου. Ο συνδικαλισμός «ανδροκρατείται» και ως προς τη λογική που διέπει τα αιτήματα των περισσότερων συνδικαλιστών και συνδικαλιστριών για τη γυναικεία εργασία. Π.χ., θετικές διακρίσεις, ως εάν επρόκειτο για άτομα με ειδικές ανάγκες, ή παιδικοί σταθμοί στο χώρο εργασίας, ως εάν επρόκειτο για μονογονεϊκές οικογένειες και τις ευθύνες να έπρεπε να τις έχει ο ένας γονιός κ.ο.κ. Το συνδικαλιστικό κίνημα «ανδροκρατείται», επίσης, ως προς τον πολιτικό λόγο, τον οποίο εκφέρει. Εξάλλου, οι κατακτήσεις του, ως προς τα προβλήματα των γυναικών, εξακολουθούν να επικεντρώνονται στη διατήρηση των ρόλων τους και να μην ξεπερνούν τα στερεότυπα, ενώ ο δείκτης εκπροσώπησης των γυναικών εργαζομένων στα υψηλότερα συνδικαλιστικά επίπεδα παραμένει χαμηλός ακόμα και σε χώρους, όπου απασχολούνται γυναίκες, σε επαγγέλματα προεκτάσεις των παραδοσιακών ρόλων τους⁶⁷

Η επέκταση του ατομικισμού στις εργαζόμενες, σύμφωνα με έρευνες, σχετίζεται με τις λιγότερο μορφωμένες, που στην πλειοψηφία τους ανήκουν σε χαμηλότερα κοινωνικο-οικονομικά στρώματα⁶⁸, κάτι που αφορά τις εργαζόμενες του κλάδου. Και όσο επεκτείνεται η ανεργία, “σαν ειδοποιός μορφή της καπιταλιστικής αθλιότητας”⁶⁹, όσο η εξουσία για όσους την κατεχουν, στην προκειμένη περίπτωση, τα ανώτερα συνδικαλιστικά στελέχη, διαφθείρει, τόσο ο λόγος των εργατριών του κλάδου εξασθενεί και παραποιείται⁷⁰

⁶⁶ Με τα παραπάνω δεν εννοούμε ότι η φεμινιστική ερμηνεία αποτελεί ένα ενιαίο εργαλείο και λόγο, αλλά οι φυλετικές διαφορές αποτελούν ένα σημείο σύγκλισης ριζοσπαστριών και μαρξιστριών φεμινιστριών και σε αυτές γίνεται εδώ αναφορά.

⁶⁷ Για το Σ.Κ. και την επικέντρωση των προβλημάτων του στη διατήρηση των κοινωνικών στερεοτύπων των φύλων, βλ., **Μαγγανάρα Ι.** (επιμ.) *Εργασία, Συνδικαλισμός και Ισότητα των Φύλων*, Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας, «Οδυσσέας», 1998, σ. 7. Επίσης για τα γυναικεία επαγγέλματα – προεκτάσεις του παραδοσιακού ρόλου των γυναικών, βλ. στο ίδιο, **Σιδηροπούλου Δημακάκου Δ.**, *Η επαγγελματική κατάρτιση των γυναικών*, σ. 127.

⁶⁸ **Ντε Σενλύ Φ.**, *Ο ανταγωνισμός ανάμεσα στα γένη, στη σύγχρονη Γαλλία*, στο **Duby G., Perrot M.**, ό π. σ. 154.

⁶⁹ **Τσουκαλάς Κ.**, *Είδωλα πολιτισμού*, “Θεμέλιο”, Αθήνα, 1991, σ. 134.

⁷⁰ **Duverger M.**, *Εισαγωγή στην Πολιτική*, “Παπαζήσης”, Αθήνα, 1985, σ. 9-10.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

Η ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΚΛΩΣΤΟΨΦΑΝΤΟΥΡΓΙΑ ΣΤΗΝ

ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ 20ού ΑΙΩΝΑ:

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

α) Η εξέλιξη της κλωστοϋφαντουργίας μέσα στο χρόνο, ιδιαίτερα στην Ευρώπη

Η σύντομη παράθεση της ιστορικής πορείας του κλάδου διευκολύνει την καλύτερη κατανόηση των συνθηκών απασχόλησης των γυναικών εκεί και του «πλαισίου» της πιθανής ανάπτυξης της συνειδήσής τους ως εργαζομένων και ως γυναικών

Ο όρος κλωστοϋφαντουργία¹ αναφέρεται στη νηματουργία, στην υφαντουργία καθώς και στη διαδικασία παραγωγής κάθε προϊόντος, το οποίο παράγεται από το πρώτο, ή το δεύτερο στάδιο της επεξεργασίας των νημάτων, ή των υφασμάτων, όπως είναι τα ενδύματα. Οι κλάδοι της νηματουργίας και της υφαντουργίας χαρακτηρίζονται ως κλάδοι υψηλής έντασης κεφαλαίου και μικρής συμμετοχής της εργασίας. Ο κλάδος της ένδυσης, αντίθετα, χαρακτηρίζεται ως κλάδος υψηλής έντασης της εργασίας και μικρότερης του κεφαλαίου. Κατ' αυτόν τον τρόπο, στους δύο πρώτους απαιτείται η συνεχής ανανέωση του κεφαλαιουχικού εξοπλισμού, στον δε τρίτο η σταθερή ύπαρξη – έστω και ανειδίκευτου – εργατικού δυναμικού. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, από την εμφάνιση της βιομηχανικής κλωστοϋφαντουργίας έως τις μέρες μας, το εργατικό δυναμικό το συνθέτουν, κυρίως, γυναίκες, εφόσον οι δεξιότητες της ύφανσης, της κοπής, της ραφής κλπ. θεωρούνται γυναικείες δεξιότητες

Τα βιομηχανικά εργοστάσια της κλωστοϋφαντουργίας αναπτύχθηκαν στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, ταυτόχρονα με τις απαρχές της αστικής κοινωνίας².

Ο πρώτος βιομηχανικός κλάδος σε ολόκληρη την Ευρώπη, που χρησιμοποιεί τη μηχανή είναι η υφαντουργία και το πρώτο υλικό που υποβάλλεται σε μηχανική επεξεργασία είναι το βαμβάκι. Οι περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες αρχίζουν την εκβιομηχάνισή τους από καταναλωτικά, προσβάσιμα στις πλατιές μάζες, αναγκαία αγαθά, όπως είναι τα υφάσματα και τα τρόφιμα.

Η χρήση των ατμομηχανών στην ύφανση του βαμβακιού, συνδυάζεται και συμπίπτει με τη δημιουργία οικονομικής και κοινωνικής υποδομής των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Λ.χ., στην Αγγλία, οι βιομηχανίες κλωστοϋφαντουργίας και οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής εμφανίζονται μαζί, από τον 18ο αιώνα. Το 1733, ο J. Kay εφευρίσκει την “ιπτάμενη σαΐτα” για να βοηθάται η ύφανση με το χέρι, το 1765, ο J. Hargreaves δημιουργεί την κλωστική μηχανή “Τζέννου”, το 1769, δημιουργείται η υδροκλωστική μηχανή και η ξαντική

¹ Βλ. **Πεσμαζόγλου Β.**, *Η εμπορική πολιτική της Ευρωπαϊκής Κοινότητας στον τομέα της Κλωστοϋφαντουργίας*, "Διδακτορική Διατριβή στο Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών - Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σπουδών", Αθήνα, 1990, σ. 3-4.

² Βλ. **Καφάτου Σ.**, *Καπιταλισμός και περιφέρεια: η ιστορία της υπανάπτυξης στη Λατινική Αμερική*, “Νεφέλη”, Αθήνα, 1981, σ. 36, όπου γίνεται αναφορά στους πρώτους κλάδους και στις πρώτες μορφές της βιομηχανικής παραγωγής στην Αγγλία (υφαντουργία, το 16ο αιώνα) και σ. 48, στην Ευρώπη, γενικότερα (κατά τον 18ο αιώνα).

μηχανή από τον R. Arkwright και στα 1830 εμφανίζεται η πρώτη αυτόματη μασουρίστρα³.

Το εργοστάσιο είναι ο κοινός χώρος, που συναντώνται εργάτες και κεφάλαιο. Αποτελεί το “φυσικό χώρο” της εργασίας και του συνδικαλισμού, της ταξικής πάλης, ή της συναίνεσης, αλλά και το “φαντασιακό” πεδίο οικειότητας, ή αναμέτρησης. Π.χ., οι εργάτες στο Μάντσεστερ, το 1880, είχαν στρέψει την οργή τους σε αυτό, επειδή στερήθηκαν την εργασία τους, λόγω της χρήσης ατμοκίνητων μηχανών στην κλωστούφαντουργία. Από τον 18ο αιώνα και μετά, καταβάλλονται προσπάθειες από τους κεφαλαιούχους να επιβληθεί στους εργαζομένους των υφαντουργιών και των κλωστηρίων η εργατική πειθαρχία, γεγονός που ακολουθείται από συγκρούσεις, μεταξύ εργαζομένων και εργοδοτών, αρκετές φορές μέσα στα εργοστάσια⁴.

Αργότερα, στις αρχές του 20ου αιώνα, στην Αγγλία, μειώνεται το ωράριο εργασίας, για τους άνδρες εργαζόμενους στα εργοστάσια, βάσει σχετικών νόμων, ενώ για τις γυναίκες εφαρμόζονται προστατευτικοί νόμοι, οι οποίοι διέπονται από την αντίληψη της προστασίας, που πρέπει να τους παράσχει το κράτος⁵.

Στα μέσα του 20ου αιώνα, ο κλάδος δεν ευημερεί το ίδιο, με τους προηγούμενους αιώνες, ή τις αρχές αυτού του αιώνα, στην Ευρώπη. Αρχίζει να φθίνει σταδιακά, λόγω μεταφοράς τμημάτων της παραγωγικής διαδικασίας στις αναπτυσσόμενες χώρες, ιδιαίτερα, όσον αφορά την παραγωγή ενδυμάτων, ή λόγω χρησιμοποίησης εξειδικευμένων μεθόδων, ιδιαίτερα, όσον αφορά την υφαντουργία, οι οποίες οδηγούν στη μειωμένη απασχόληση. Κατ’ αυτόν τον τρόπο, χάθηκαν πολλές θέσεις εργασίας στις ανεπτυγμένες χώρες, ιδιαίτερα της Βόρειας Ευρώπης και «μεταφέρθηκαν» στις αναπτυσσόμενες, ή παρέμειναν σταθερές στη Νότια Ευρώπη, όπου ο ανταγωνισμός προκύπτει, κυρίως από τους χαμηλούς μισθούς. Η κατάσταση αυτή επιδεινώνεται στις δεκαετίες 1970 και 1980, με αποτέλεσμα να χάνονται στην Ευρώπη εκατομμύρια γυναικείες θέσεις εργασίας το διάστημα αυτό⁶.

Την τελευταία δεκαετία του αιώνα, στις χώρες της Νότιας Ευρώπης, «αξιοποιούνται» η μαύρη εργασία και οι καθυστερημένες οικονομικο-πολιτισμικές

³ Βλ. UNESCO, *Η ιστορία της Ανθρωπότητας*, “Τεγόπουλος Χ, Νίκας Ν. Και Σια Ο.Ε.”, Αθήνα, 1970, τ. 14, σ. 5113, 5120, 5123-5.

⁴ Τόμσον Ε., *Χρόνος, Εργασιακή Πειθαρχία και Βιομηχανικός Καπιταλισμός*, «Νησίδες», Θεσ/νίκη, 1994, (β’ έκδ.) σ. 42, 44 και 49

⁵ Marshall T.H., Bottomore T., *Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη*, “Gutenberg”, Αθήνα, 1995, σ. 59, όπου αναφέρεται, επίσης, πως η «προστατευτική» αντίληψη για τις εργαζόμενες πολεμάται απ’ το Φεμινιστικό Κίνημα της εποχής.

⁶ Βλ. Κάτσου Γ., Ιωάννου Χ., *Κλωστούφαντουργία. Ένδυση. Θέματα προγραμματισμού. Διερεύνηση αναπτυξιακών δυνατοτήτων*, «ΚΕΠΕ», Αθήνα, 1986, σ. 19-22, καθώς και *Social Europe*, έκδ. της Ε.Ε., 1991, σ. 6, 10-13, 15-16, 26-29, 33-37, όπου αναφέρεται, με παράθεση ανάλογων στοιχείων, η πορεία του κλάδου στις διάφορες ευρωπαϊκές χώρες. Επίσης, Λώλος Σ., Παπαγιαννάκης Λ., *Η Ελληνική Βιομηχανία στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Επιπτώσεις απ’ την ένταξη στην ΕΟΚ και προοπτικές*, «Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Ερευνας της Ελληνικής Κοινωνίας», τ. 5, Αθήνα, 1993, σ. 166, όπου αναφέρεται πως μεταξύ 1975-1985 προωθήθηκε ο εκσυγχρονισμός του κλάδου, σε όλη την ΕΟΚ, αν και ο κλάδος έτοιμων ενδυμάτων εξακολουθεί να είναι «υψηλής έντασης εργασίας», παρά τις τεχνολογικές αναδιαρθρώσεις, με αποτέλεσμα η «Εοικακή παραγωγή να γίνεται στις χώρες του Νότου».

συνθήκες, όπως είναι η παιδική εργασία, η υπεργολαβία, το «φασόν», η χειροτεχνία κλπ. ενώ, στη Βόρεια και Κεντρική Ευρώπη, το ημειδικευμένο γυναικείο εργατικό δυναμικό οδηγείται, συχνά, στην ανεργία και στην υποαπασχόληση, όταν τα κεφάλαια του κλάδου μεταφέρονται σε εμπορικές, ή άλλες κερδοσκοπικές επιχειρήσεις και στον πολλαπλασιασμό των υπερωριών, την πτώση των αποδοχών, την εισαγωγή της νυκτερινής εργασίας και της εργασίας του σαββατοκύριακου, όταν προωθείται η ελαστικοποίηση των ωραρίων. «Οι τεχνολογικές αλλαγές προσκρούουν στους ρυθμούς έντασης εργασίας . παρατηρείται μια γενικευμένη υποειδίκευση» ενός κλάδου, του οποίου η κρίση του σε διάφορες περιοχές της ηπείρου, «όπου αποτελούσε τη σπονδυλική στήλη της οικονομίας» προκαλεί «διατάραξη της κοινωνικο-οικονομικής ισορροπίας»⁷.

Τέλος, στις χώρες του λεγόμενου τρίτου κόσμου, π.χ., την Τουρκία, την Αίγυπτο, το Μαρόκο και την Τυνησία, καθώς και σε χώρες της Ανατολικής Ευρώπης παρατηρούνται χαμηλοί μισθοί. Αλλού, οι κλωστοϋφαντουργικές εργασίες αποτελούν μέσον σωφρονισμού των φυλακισμένων, όπως γίνεται, π.χ. στην Κίνα. Αλλού τις εκτελούν κυρίως παιδιά, όπως γίνεται, π.χ. στη Βερμανία. Αλλού συνιστούν μεσαιωνικές συνθήκες εργασίας, όπως είναι, π.χ. στην Ταϊλάνδη και στο Βιετνάμ⁸.

Έτσι, από τον ίδιο εκείνον κλάδο όπου τον 18ο αιώνα πρωτοεμφανίσθηκαν οι μηχανές και πρωτοεφαρμόσθηκαν οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, σήμερα στην αυγή του 21ου αιώνα εφαρμόζονται ακανόνιστες σχέσεις εργασίας και, ίσως, οδηγούμαστε στην αρχή του τέλους της παραδοσιακής βιομηχανίας. Σε αυτόν τον κλάδο, όπου πρωτοεμφανίσθηκε η γυναικεία βιομηχανική εργασία στην Ευρώπη και παντού, σ' αυτόν τον κλάδο εμφανίζεται τώρα, στις απαρχές του 21ου αιώνα, μια απ' τις σημαντικότερες κρίσεις της γυναικείας εργασίας.

⁷ Carroué L., *Το νανάγιο της Ευρωπαϊκής υφαντουργίας στο Αντιστάσεις στην Παγκοσμιοποίηση*, τ. 15, στην εφημ. "Monde Diplomatique" (ελλ. εκδ.) Δεκέμβριος 1998, σ. 75-77.

⁸ Carroué L., ό.π., σ. 77-79

β) Από τον 19ο αιώνα στον 20ό, στην ελληνική κοινωνία

Στην ελληνική κοινωνία, αν και η ιστορία της βιομηχανικής ύφανσης του βαμβακιού αρχίζει από τα μέσα του 19ου αιώνα, δεν έχουν, ωστόσο, εδραιωθεί ακόμη οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής και οι ανάλογοι θεσμοί και αντιλήψεις, που συνεπάγεται η ύπαρξη καπιταλιστικών δομών. Η συσσώρευση και η επένδυση των κεφαλαίων στη βιομηχανία γίνεται με αργούς ρυθμούς, όπως αργή, σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, είναι και η μετακίνηση αγροτών στην πόλη και στο εργοστάσιο⁹.

Η καθυστέρηση της ελληνικής βιομηχανίας, κατά τα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα, είναι συνδεδεμένη με μια διαφορετική εξέλιξη της κοινωνίας και της οικονομίας, σε σχέση με τις περισσότερο ανεπτυγμένες δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες, οι οποίες, συχνά, εκλαμβάνονται ως μέτρο σύγκρισης¹⁰. Η ελληνική κοινωνία έχει έναν έντονο αγροτικό χαρακτήρα, με συνέπεια, οι κλωστοϋφαντουργικές βιομηχανίες να δημιουργούνται σαν μια μορφή εξέλιξης της οικιακής βιοτεχνίας, ιδιαίτερα μετά το 1840, και όχι σαν ένα αποτέλεσμα του εξαστισμού της.

Παρά, ωστόσο, τη μικρή συμβολή της βιομηχανίας στην ελληνική κοινωνία, εκείνης της εποχής, ο κλάδος της κλωστοϋφαντουργίας είναι σημαντικός στα πρώτα ακόμα εκείνα στάδια της εκβιομηχάνισης. Ο κλάδος θα μπορούσε, ίσως, να “επισύρει” μια σχετική βιομηχανική ανάπτυξη της οικονομίας, κάτι το οποίο, τελικά, δεν έγινε¹¹.

Από το 1847 έως το 1870 γίνονται τα πρώτα δειλά βήματα, στον Πειραιά, στην Ερμούπολη, στη Λειβαδιά και στην Πάτρα. Εμφανίζονται τα πρώτα μεταξουργεία, νηματουργεία, βαφεία, εκκοκιστήρια βάμβακος, κλωστήρια, υφαντήρια κλπ.¹² Στον Πειραιά, π.χ., οι πρώτες εργάτριες απασχολούνται στα

⁹ Βέβαια, οι εκτός Ελλάδας συμπατριώτες μας, όπως οι ομογενείς της Αιγύπτου, διαπρέπουν στη συστηματική ανάπτυξη (και μάλιστα τη μονοκαλλιέργεια) του βαμβακιού, ήδη, από το 19ο αιώνα (από την ανακοίνωση της **Τομαρά-Σιδέρη Μ.**, στο Πανελλήνιο Δημογραφικό Συνέδριο “Πληθυσμός και Ανάπτυξη στην Ελλάδα”, που έγινε 19-20/11/1998 στην Αθήνα). Βλ., επίσης, **Τομαρά-Σιδέρη Μ.**, *Ο Ελληνισμός της Αιγύπτου*, στο “Ελληνικός Πολιτισμός”, Ανοικτό Πανεπιστήμιο Πατρών (υπό έκδοση).

¹⁰ Βλ., λ.χ., **Ζολώτας Ξ.**, *Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχάνισως*, “Τράπεζα της Ελλάδος”, Διεύθυνσις Οικονομικών Μελετών. Σειρά Ειδικών Μελετών, Αθήνα, 1964 (β' έκδ.) σ. 19-20, 22, 24-26, 28-30

¹¹ *Πανελλήνιον Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος 1821-1921, Η χρυσή Βίβλος του Ελληνισμού* (έκδ. Χατζηγιάννου Ι.) *Βιομηχανία – Εμπόριον*, β' τ., Αθήνα, 1923, σ. 14.

¹² “Ο Πειραιάς διέδωσε στην υπόλοιπη Ελλάδα το μοντέρνο περιεχόμενο του όρου βιομηχανία, που ήταν μέχρι τότε ασαφές και συγχέομενο με την έννοια της εν γένει οικονομικής δραστηριότητας”, άποψη με την οποία διαφωνούμε, διότι, η έννοια της βιομηχανίας και του βιομηχανικού εργάτη, παραμένει συγκεχυμένη και ασαφής, για μεγάλο χρονικό διάστημα, τουλάχιστον, μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα. Βλ. **Τσοκόπουλος Β.**, *Το Ελληνικό Μαντζεστερ, ιστορία της Πειραιϊκής Βιομηχανίας*, φ. 30/4/1995, στην εφημερίδα “Καθημερινή”, σ. 18. Βλ., επίσης, **Σακελλαρόπουλος Θ.**, *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη. Κράτος και Οικονομία στην Ελλάδα 1830-1922*, «Εξάντας», Αθήνα, 1991, σ. 195-196, από το 1867-1883, τα ατμοκίνητα εργοστάσια, ιδιαίτερα, τα κλωστήρια, υφαντήρια, μεταξουργεία, σε Πάτρα, Πειραιά, Ερμούπολη κλπ. πολλαπλασιάζονται μέχρι τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο και αλλού σ. 15, αναφέρει πως τα αίτια της οικονομικής καθυστέρησης αναζητώνται άλλοτε στην έλλειψη κεφαλαίων, εργατικής δύναμης και πρώτων υλών και άλλοτε στον

μεταξουργεία του βιομηχάνου Α. Ράλλη, ήδη, απ' το 1847. Ενώ, το 1860, το μεγαλύτερο ποσοστό απασχολομένων στα κλωστήρια του Πειραιά είναι γυναίκες και παιδιά, ιδιαίτερα, κορίτσια. και λιγότερο άνδρες περιπλανώμενοι¹³.

Ωστόσο, η αριθμητική αύξηση των βιομηχανιών, από το 1864 και μέχρι το 1890, δεν πρέπει να εκλαμβάνεται ως ένδειξη καπιταλιστικού μετασχηματισμού, διότι δεν συνεπάγεται και ανάλογη ανάπτυξη υποδομής¹⁴. Οι υπάρχουσες βιομηχανικές

ξένο ανταγωνισμό και στην εξάρτηση από τις Μεγάλες Δυνάμεις. Επίσης, βλ., **Μοσκόφ Κ.**, *Εισαγωγικά στην Ιστορία του Κινήματος της Εργατικής Τάξης. Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, «Καστανιώτης», Αθήνα, 1985, σ. 139-140, όπου αναφέρεται ότι το 1848 εγκαθίστανται στην Ερμούπολη ένα υφαντουργείο, το 1864 και το 1869 από ένα νηματουργείο στον Πειραιά, με 384 και 7.000 αργαλειούς αντίστοιχα κλπ., ενώ το 1874 καταμετρώνται 7.500, περίπου, μόνιμοι εργάτες και 20.000-25.000 εποχικά απασχολούμενοι. Επίσης, βλ., **Αγριαντώνη Χρ.**, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα, το 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο. Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος. Μελέτες Νεοελληνικής Ιστορίας, Αθήνα, 1986, σ. 122-125 και 143, "αποκόμισαν υψηλά κέρδη απ' τις τιμές του βαμβακιού... τα προηγούμενα χρόνια, 1861-64... και όταν οι τιμές του βαμβακιού είχαν αρχίσει να πέφτουν..." Την ίδια χρονιά, στην Πάτρα, ένα πρώην εργοστάσιο γλυκωρίζου μετατρέπεται σε κλωστήριο, το 1869 ιδρύεται και το πρώτο νηματουργείο στον Πειραιά, ενώ από το 1862 έχουν ήδη εγκατασταθεί εκκοκκιστικές μηχανές στη Λιβαδειά. Τέλος, βλ., **Σταυρόπουλος Α.**, *Βιομηχανικοί κλάδοι*, "Σταμούλης", Πειραιάς, 1989, σ. 663, όπου αναφέρεται πως το βαμβάκι θεωρείται το πιο διαδεδομένο φυτικό νήμα, παντού στον κόσμο, αναπτύσσεται και καλλιεργείται από το 1870, έτσι ώστε να δημιουργείται μιας υποτυπώδης βαμβακοβιομηχανία, που, για τα δεδομένα της χαμηλής εκβιομηχάνισης της εποχής αποτελεί ένα σημαντικό κλάδο της οικονομίας.

¹³ **Τσοκόπουλος Β.**, *Πειραιάς 1835-1870, Εισαγωγή στην ιστορία του Ελληνικού Μάντιστερ*, "Καστανιώτης", Αθήνα, 1984, σ. 96, 242-245 και 253.

¹⁴ Μετά το 1827 ο βιομηχανικός τομέας δεν απορρίπτεται σαν μια τελευταία δραστηριότητα, υποτάσσεται απλά σε μια μεθοδολογία και συνείδηση εμπορομεσιτική. Μπορεί το 1861, ο Οικονομικά Ενεργός Πληθυσμός στη βιομηχανία να αποτελεί το 10%, αλλά στις στατιστικές υπάρχουν, ακόμα, συγχύσεις σχετικά με τους όρους του βιομηχανικού εργάτη και του βιομηχάνου που άλλοτε σημαίνει τον εργαζόμενο, άλλοτε τον εργοστασιάρχη. Επιπλέον, τόσο τα "φυσικά στοιχεία" της χώρας, όπως η μικρή έκταση, ή ο περιορισμένος πληθυσμός όσο και τα "πολιτικά στοιχεία" της εποχής, όπως η πτώχευση του 1893, η επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου κλπ. συντείνουν στην άποψη ότι η "βιομηχανική απογείωση" συντελείται, πολύ αργότερα. Βλ. **Μοσκόφ Κ.**, *Εισαγωγικά στην ιστορία του Κινήματος της Εργατικής Τάξης... ..*, ό.π., σ. 137. Βλ., επίσης, **Τσοκαλάς Κ.**, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα*, "Θεμέλιο", Αθήνα, 1987, σ. 183-190, όπου, μεταξύ άλλων υποστηρίζεται πως για την Ελληνική πραγματικότητα, είναι η βιομηχανία που ακολουθεί την αστική συγκέντρωση και όχι το αντίθετο και **Κορδάτος Γ.**, *Ιστορία της Εργατικής Τάξης στην Ελλάδα*, "Μπουκουμάνης", Αθήνα, 1972, σ. 12-13, όπου υποστηρίζει πως απ' το 1875 παρατηρείται ελαφρά βιομηχανική κίνηση. Βλ. και την άποψη που επιβεβαιώνει τα παραπάνω του **Σακελλαρόπουλου Θ.**, *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη. Κράτος και οικονομία στην Ελλάδα 1830-1922*, ό.π., σ. 13-15, 39-42, 52, 165 και 178, όπου αναφέρεται, μεταξύ άλλων, πως στην Ελλάδα η βιομηχανία είναι ανύπαρκτη και πως από το 1821 και μετά το νεοελληνικό κράτος συνυπάρχει δίπλα στη βιομηχανική Ευρώπη, χωρίς να μπορεί ν' απαλείψει τα στοιχεία απ' τον ανατολίτικο πολιτισμό. Οι εργάτες απασχολούνται στο μεγαλύτερο μέρος τους στη γεωργία. Υπάρχουν άκαμπτες εσωτερικές δομές και η εξάρτηση της χώρας από τις μεγάλες δυνάμεις. Δεν ισχύουν οι προϋποθέσεις για την επαρκή ανάπτυξη της βιομηχανίας και του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Υπάρχουν και διαφορετικές απόψεις για το χρόνο γέννησης της βιομηχανίας όπως αυτή του **Παναγιωτόπουλου Β.**, *Η βιομηχανική Επανάσταση και η Ελλάδα 1832-1871*, στο *Εκσυγχρονισμός και Βιομηχανική Επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, "Θεμέλιο", Αθήνα, 1980, σ. 216-236, όπου θεωρείται σαν απαρχή της βιομηχανικής ανάπτυξης στη χώρα το 1870-1890 και υποστηρίζεται ότι, παρά τις όποιες ισχύουσες οικονομικο-κοινωνικές αντιφάσεις, δημιουργείται μια «διστακτική» καπιταλιστική υποδομή, συμβολική χρονολογία της οποίας θεωρείται το 1871, έτος κατά το οποίο συντελείται η διανομή των εθνικών γαιών. Τα «προκαπιταλιστικά» χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας, θεωρεί, ωστόσο, ότι επιμένουν: αγροτική εκτεταμένη παραγωγή, έλλειψη αποτελούς-αυτόνομης ανάπτυξης, ανυπαρξία μακροπρόθεσμης αναπτυξιακής πολιτικής. Βλ., επίσης, **Δρίτσα Μ.**, *Βιομηχανία και Τράπεζες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1990, όπου αναφέρεται πως μια στοιχειώδης

μονάδες δεν διακρίνονται, ούτε για τη σταθερότητά τους, ούτε για το μέγεθός τους και οι βιομηχανικές σχέσεις δεν είναι ανεπτυγμένες όπως είναι αυτές των χωρών της δυτικής ευρώπης. Όπως είναι προφανές, και τα στοιχεία για τους εργαζόμενους στον κλάδο, άνδρες και γυναίκες, δεν μπορεί παρά να είναι ελάχιστα και όχι πάντα ακριβή¹⁵, παρά το ότι πληροφορίες αναφέρουν πως η απασχόληση γυναικών και κοριτσιών από 15 έως 18 ετών αποτελεί, για τη δεκαετία του 1880-1890, την πλειοψηφία του εργατικού δυναμικού¹⁶.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η μικρή μεταφορά κεφαλαίων στον τομέα της μεταποίησης, ο μειωμένος αριθμός ατμοκίνητων εργοστασίων, η «περιστασιακή διάθεση» εργατικών χεριών, γυναικών, παιδιών και ανδρών στη βιομηχανία, ή την υποτυπώδη πρωτοεμφανιζόμενη αγορά¹⁷ εντείνουν τις αντιφάσεις χωρίς να δημιουργούν, έως τα τέλη αυτού του αιώνα, την αναμενόμενη βιομηχανική υποδομή, τις ανάλογες κοινωνικές σχέσεις και το αντίστοιχο θεσμικό πλαίσιο. Δεν συναντάται η «αποπροσωποποίηση» των εργασιακών σχέσεων, η αυστηρή πειθαρχία στον

εκβιομηχάνιση παρατηρείται μετά τις αλλαγές που φέρνει η, μετά το 1871, αγροτική μεταρρύθμιση, σ. 92-93, βλ. **Κινητής Α.**, *Ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας, επιτεύξεις, προβλήματα, προοπτικές*, "Gutenberg", Αθήνα, 1982, σ. 23-27, που θεωρεί την απαρχή της ελληνικής βιομηχανίας το 1880-1890, εφόσον ικανοποιούνται οι προϋποθέσεις της δημογραφικής αύξησης και διεύρυνσης της αγοράς της «μετεμφύτευσης» βιομηχανικών κλάδων απ' την Ευρώπη, τη σταδιακή μετακίνηση από την ύπαιθρο κ.λπ. Βλ., επίσης, **Χατζηωσήφ Χρ.**, *Η Γηραιά Σελήνη, Η βιομηχανία στην Ελληνική Οικονομία 1830-1940*, "Θεμέλιο", Αθήνα, 1993, σ. 18, 20-21, και 25-27, όπου αναφέρεται πως, ανάλογα με την οπτική γωνία του μελετητή δίνεται έμφαση στα αίτια της βιομηχανικής καθυστέρησης σε μια χώρα, που σχετίζονται τότε με την έλλειψη εργατικού δυναμικού, τότε με την έλλειψη βιομηχανικού κεφαλαίου. Η σφαιρική αναφορά σε διάφορους και διαφορετικούς παράγοντες, οικονομικούς, πολιτικούς, κοινωνικούς, πολιτισμικούς αποτελεί καλύτερη προσέγγιση του θέματος. Βλ., επίσης, **Αγριαντώνη Χ.**, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 150-151, σημ. 144 και σ. 266-267, όπου αναφέρεται πως τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα της εποχής στέκονται διστακτικά απέναντι σε κάθε είδους διευκόλυνση προς τις νέες βιομηχανίες, η δε κρατική πολιτική προτιμά να προωθήσει ημίμετρα, παρά να ενεργήσει ουσιαστικά υπέρ της βιομηχανίας με τολμηρό θεσμικό πλαίσιο προστασίας της. Η χώρα απειλείται από τον ανταγωνισμό με την τουρκική βαμβακοβιομηχανία, ως προς την πώληση νημάτων στις βαλκανικές χώρες. Απειλούνται ιδιαίτερα οι πειραιάτες κλωστοϋφαντουργίες, διότι, στις βαλκανικές χώρες από το 1870, ψηφίζονται μια σειρά προστατευτικοί νόμοι, που αποκλείουν την εισαγωγή ακριβότερων νημάτων και έτσι ευνοούνται τα τουρκικά νήματα έναντι των ελληνικών που εξάγονται ακριβότερα σε αυτές. Ο ανταγωνισμός των νημάτων μεταδίδεται και στην εγχώρια αγορά, όταν οι νηματοουργοί προτιμούν το εισαγόμενο φθηνότερο βαμβάκι, εφόσον, από ό,τι φαίνεται, οι δασμοί δεν επαρκούν για την προστασία του εγχώριου.

¹⁵ Βλ. ο.π., **Ζολώτας Ξ.**, σ. 81-89 και *Ιστορία της Ελληνικής Βιομηχανίας 1840-1940*, Πειραιεύς, Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία Α.Ε. (επιμ. Αναστασόπουλος Γ.) 1947, σ. 593, καθώς και **Πετρινωτή-Κώνστα Ξ.**, *Ελλάδα, 1961, 1971. Οικονομική διερεύνηση. Διδακτορική Διατριβή*. Πάντειος Ανωτάτη Σχολή Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα, 1982, σ. 51, π. 2-5, όπου αναφέρεται πως οι εργάτριες το 1879 είναι 4 732, σε σύνολο 21.774 καταγραμμένων εργαζομένων γυναικών (υπηρέτριες, μαίες, δασκάλες).

¹⁶ **Αγριαντώνη Χ.**, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα, το 19ο αιώνα*, ό.π., σ. 199-201.

¹⁷ **Δερτιλής Γ.**, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, "Εξάντας", Αθήνα, 1985, σ. 54-56. Ωστόσο, παρά την εξάρτησή της από εξωγενείς παράγοντες και τις κρίσεις (πτώχευση) τις οποίες διέρχεται, λόγω των δυσμενών όρων των δανείων από το εξωτερικό, το 1827, 1843, 1893 εξελίσσεται περισσότερο ραγδαία σε σχέση με τις άλλες βαλκανικές χώρες, καθώς και σ. 94, «Μεταβολή και κυριαρχία ενός τρόπου παραγωγής επέρχεται όχι όταν ο σωρευόμενος πλούτος απλώς επενδυθεί, αλλά όταν επενδυθεί στη βιομηχανία.....». Βλ., επίσης, **Ρήγος Α.**, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, "Θεμέλιο", Αθήνα, 1988, σ. 54 και 62-63, υποσ 27

εργοστασιακό καταμερισμό της εργασίας, η εξειδίκευση και ο καταμερισμός, η ύπαρξη νόμων σχετικών με τη μισθωτή απασχόληση στα εργοστάσια κ.ο.κ.

Τα, κατά καιρούς, προστατευτικά μέτρα, όπως είναι π.χ., η ήπια προστατευτική πολιτική της κυβέρνησης Κουμουνδούρου για τα εγχώρια βιομηχανικά προϊόντα δεν βοηθούν ουσιαστικά και σημαντικά την περαιτέρω ανάπτυξη της βιομηχανίας. Πρόκειται για μέτρα, τα οποία εφαρμόζονται και από άλλα δυτικοευρωπαϊκά κράτη, προκειμένου να αναπτυχθεί η βιομηχανία και ιδιαίτερα ο κλάδος της κλωστοϋφαντουργίας και είναι αποτελεσματικά διότι συνδυάζονται με τις κατάλληλες συνθήκες της γενικότερης οικονομικής ανάπτυξης των χωρών αυτών

Μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα, ο αγροτικός χαρακτήρας της ελληνικής κοινωνίας εξακολουθεί να παραμένει. Η όποια δε εμφάνιση αστικών στοιχείων στις κοινωνικές και οικονομικές δομές οφείλεται, μάλλον, στην ανάπτυξη του τριτογενούς τομέα, παρά στην έλλiptή βιομηχανική ανάπτυξη¹⁸. Τα μικρά ποσοστά συμμετοχής της βιομηχανίας στο Ακαθόριστο Εθνικό Προϊόν (Α.Ε.Π.) αφορούν, ιδιαίτερα, τους παραδοσιακούς κλάδους διατροφής και ένδυσης. Πρόκειται για επιχειρήσεις, κυρίως, μικρού μεγέθους και διάρκειας¹⁹, που δεν απασχολούν μεγάλο αριθμό εργαζομένων²⁰.

Σε γενικές γραμμές, η ανάπτυξη της βιομηχανίας, κατά τον 19ο αιώνα, προέρχεται από τη συνάρτηση των τρόπων παραγωγής με τις πολιτικές και

¹⁸ Τα ηγεμονικά στρώματα της εποχής, είτε τάσσονται υπέρ της διεύρυνσης της αγοράς, βασιζόμενα στο «μεγαλοϊδεατισμό», είτε δεν είχαν κανένα συγκεκριμένο οικονομικό πρόγραμμα, ούτε αντίστοιχη αναπτυξιακή, εκσυγχρονιστική αντίληψη και ακόμα ότι η επιβράδυνση της βιομηχανικής παραγωγής οφείλεται στο ρόλο των Μεγάλων Δυνάμεων, στις απαρχαιωμένες κοινωνικές δομές και στην έλλειψη «γνήσιας» βιομηχανικής «ορθολογικής» τάξης, καθώς και στο μεγάλο αριθμό μικρών, οικογενειακού χαρακτήρα μονάδων. Τέλος, θεωρεί ότι η έννοια του βιομηχανικού εργάτη δεν συνιστά μια θεσμοθετημένη και απόλυτα συνειδητή σχέση (εργασιακή και κοινωνική). Η εγκατάλειψη της υπαίθρου δημιουργεί περισσότερο εποχούμενους εργαζομένους στο εμπόριο, στις βιομηχανίες, στο δημόσιο, σε κάθε λογής γραφεία και δουλειές, που έχουν περισσότερο μικροαστική συνείδηση και συμπεριφορά, παρά προλεταριακή. **Δρίτσα Μ.**, *Βιομηχανία και Τράπεζες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ο.π., σ. 76, 78, αλλά και 88, 90-91, 94-99, 209-217 και **Δεμίρη Κ.**, *Τα ελληνικά Κλωστοϋφαντουργεία. Ιστορική και τυπολογική διερεύνηση*, "Τεχνολογικό, Πολιτιστικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ", Αθήνα, 1991, σ. 17, όπου εισάγεται ο όρος του «χειραγωγικού παρεμβατισμού» των Μεγάλων Δυνάμεων, που επιβουλεύονται κάθε προσπάθεια ανεξάρτητης και ανεπτυγμένης βιομηχανίας και **Ψαλιδόπουλος Μ.**, *Κείμενο για την ελληνική βιομηχανία το 19ο αιώνα: φυσική εξέλιξη, ή προστασία*, "Πολιτιστικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ", Αθήνα, 1994, σ. 16, όπου εισάγεται ο όρος του "πραγματιστικού φιλελευθερισμού" της ελληνικής οικονομικής πολιτικής, που ακολουθείται στα τέλη του 19ου αιώνα: δηλαδή μια προσπάθεια συμβιβασμού της ιδιωτικής πρωτοβουλίας με την ενίσχυση του δημόσιου ταμείου, εμπνεόμενη από τα δασμολόγια της γερμανικής πρωτοβουλίας και της Γαλλίας, όπου δεν φορολογούνται μεν οι εισαγόμενες πρώτες ύλες, αλλά δεν υπάρχει και ισχυρό προστατευτικό πλαίσιο.

¹⁹ **Βαξεβάνογλου Α.**, *Οι Έλληνες κεφαλαιούχοι 1900-1940 κοινωνική και οικονομική προσέγγιση*, "Θεμέλιο", Αθήνα, 1994, π.1, σ. 38.

²⁰ Το 1907, το 50% του Οικονομικά Ενεργού Πληθυσμού απασχολείται στη γεωργία ενώ το 33% στις υπηρεσίες. **Δρίτσα Μ.**, 1990, *Βιομηχανία και τράπεζες...*, ό.π., σ. 45-47 και 72-77. Βλ. επίσης **Κιντής Α.**, *Ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας...*, ό.π., σ. 23-27, όπου αναφέρεται πως στις αρχές του 20ου αιώνα η χώρα εξακολουθεί να διατηρεί αγροτο-μεταπρακτικό χαρακτήρα και **Δερτιλής Γ.**, *Κοινωνικός Μετασχηματισμός...*, ό.π., σ. 103, όπου αναφέρεται πως μεταξύ 1864-1910 ο κυρίαρχος τρόπος παραγωγής δεν ήταν καταλιστικός και ότι, σ. 89-90, η εμφάνιση νέων βιομηχανιών στην περίοδο 1864-1890, δεν σηματοδοτεί εκβιομηχάνιση της οικονομίας.

κοινωνικές δομές της χώρας εν προκειμένω της αγροτικής οικονομίας με την πολιτική εξουσία και τα πολιτισμικά-κοινωνικά στοιχεία, δηλαδή, τις παραδοσιακές πατριαρχικές δομές.

γ) Ο Μεσοπόλεμος

Κατά τον Μεσοπόλεμο παρατηρείται η εμφάνιση μιας σταθερής, αν και ιδιόμορφης, εκβιομηχάνισης, πλέον, η οποία συνυπάρχει με την ανάπτυξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στη χώρα.

Οι παράγοντες που συντελούν σε αυτήν την ιδιόμορφη εξέλιξη της βιομηχανίας και του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής μπορούν να συνοψισθούν, σε γενικές γραμμές, στη σταδιακή συγκέντρωση εργατικού δυναμικού, όπως προσφύγων και πρώην αγροτών στις πόλεις, στην ύπαρξη ενός αναπτυσσόμενου τριτογενούς τομέα, στην διστακτική, ωστόσο, επένδυση του κεφαλαίου, στις αυξανόμενες ανάγκες της εγχώριας αγοράς για είδη διατροφής και κλωστοϋφαντουργίας, στη μείωση των εισαγωγών και στην προτίμηση του αγοραστικού κοινού για εγχώρια βιομηχανικά προϊόντα καθώς και στην παράλληλη ύπαρξη μεγάλου αγροτικού τομέα, ο οποίος παρεμποδίζει σημαντικά τις επενδύσεις και την κίνηση των κεφαλαίων προς τη βιομηχανία, με αποτέλεσμα να δημιουργείται ένα αντιφατικό πλαίσιο της εκβιομηχάνισης της παραγωγής²¹. Οι μικρού μεγέθους, μη καθετοποιημένες, με λίγους εργαζόμενους και με μηχανήματα χαμηλής τεχνολογίας μονάδες, χαρακτηρίζουν την πλειοψηφία των βιομηχανικών επιχειρήσεων, όχι μόνον του μεσοπολέμου, αλλά και ολόκληρου του 20ου αιώνα.

Οι μονάδες της κλωστοϋφαντουργίας, οι οποίες καλύπτουν, περίπου το 11,3% του συνόλου των βιομηχανικών επιχειρήσεων, είναι επίσης μικρού μεγέθους, οι περισσότερες και οι απασχολούμενοι στον κλάδο αποτελούν το 30%, περίπου, του συνόλου των βιομηχανικών εργατών²².

²¹ Η σταδιακή πρόοδος που σημειώνεται, με τον εκχρηματισμό της οικονομίας, την ενοποίηση της εσωτερικής αγοράς, την εισροή ξένου κεφαλαίου, την προσάρτηση νέων εδαφών. Η δημιουργία ικανού αριθμού μικρών μονάδων βιομηχανικής παραγωγής από το 1930. Μουζέλης Ν., *Νεοελληνική Κοινωνία. Όψεις υπανάπτυξης*, "Εξάντας", Αθήνα, 1978, σ. 35-36, 40 και 86-90. Βλ., επίσης, Πουλιόπουλος Π., *Δημοκρατική, ή Σοσιαλιστική Επανάσταση στην Ελλάδα*, "Εργατική Δημοκρατία", Αθήνα, 1992, σ. 33-39, όπου υποστηρίζεται πως απ' το 1912-1930 η βιομηχανική ανάπτυξη στην Ελλάδα διαφαίνεται, παρά την ύπαρξη μικρών μονάδων, μέσα από την αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής και τη δημιουργία νέων εργοστασίων, καθώς και την αριθμητική αύξηση του προλεταριάτου. Επίσης, βλ., Ρήγος Α., *Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σιηνής στη Β' Ελληνική Δημοκρατία, 1924-1925*, δ.δ., Πάντειο Πανεπιστήμιο, τ. Α', 1987, σ. 59-69 και 79-82, όπου αναφέρεται στα δάνεια, που, λόγω της αύξησής τους, μέσω της Κοινωνίας των Εθνών, παύουν τη μονοδιάστατη εξάρτηση της χώρας από τη Μεγάλη Βρετανία και επιτρέπουν τη δυνατότητα αυτόνομης ανάπτυξης. Επίσης, Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή...*, ό.π., σ. 264-266, 366-367, όπου υποστηρίζεται πως με την κατεύθυνση των γάλλων και των άγγλων η αστική τάξη επενδύει διστακτικά και στη σφαίρα παραγωγής, ήδη, από το 1900, ενώ από το 1917, μειώνονται οι εισαγωγές κάποιων βιομηχανικών προϊόντων και αυξάνεται η βιομηχανία. Λιάκος Α., *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, "Ίδρυμα έρευνας και παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος", Αθήνα, 1993, σ. 55-73, όπου αναφέρονται οι απόπειρες προστατευτισμού με την ψήφιση ανάλογου Νόμου 2948/22, Δεμίρη Κ., *Τα ελληνικά κλωστοϋφαντουργία...*, ό.π., σ. 18, όπου αναφέρεται, πως τα δάνεια της Κοινωνίας των Εθνών (ΚΤΕ) «μεταφράζονται» σε επενδύσεις στους παραδοσιακούς κλάδους κ.α.

²² Βλ. το «Πανελλήνιο Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος» ό.π., τ. Β', σ. 15 και Δερτιλής Γ., *Κοινωνικός μετασχηματισμός*, ό.π., σ. 90-91, όπου αναγράφονται σε απόλυτους αριθμούς οι αυξητικές τάσεις των καταστημάτων και των εργαζομένων για το 1917 και το 1920. Η πρώτη

Τη δεκαετία του 1930 ιδρύεται η “Ένωση Βιομηχάνων Κλωστοϋφαντουργών”, που μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο εκδίδει και το δικό της δελτίο, τα “Κλωστοϋφαντουργικά Χρονικά”, ενώ σταδιακά ανακλύπουν και επιμέρους ενώσεις, όπως είναι των εριουργών, των υφαντουργών, των βαμβακουργών κλπ. και διαφόρων άλλων ειδικοτήτων του κλάδου²³. Η εγκαθίδρυση ενός προστατευτικού πλαισίου, από τον υπουργό Α. Χατζηκυριάκο (Ν. 2948/1922) το οποίο συνεπάγεται τροποποιήσεις στο δασμολόγιο, διεύρυνση της ζήτησης με την υποχρεωτική προτίμηση των εγχωρίων προϊόντων κ.ο.κ.²⁴ αποτελεί έναν παράγοντα ενίσχυσης της ελληνικής βιομηχανίας και έχει σαν συνέπεια την αυξημένη ζήτηση και απασχόληση γυναικείου εργατικού δυναμικού. Στην αύξηση του αριθμού των απασχολούμενων γυναικών στη βιομηχανία, ή και αλλού, συμβάλλει επίσης σημαντικά και η μικρασιατική καταστροφή, που οδηγεί πολλές γυναίκες – πρόσφυγες συχνά, αρχηγούς μονογονεϊκών οικογενειών, να ενταχθούν στην Αγορά Εργασίας, ακολουθώντας επαγγέλματα – προεκτάσεις του κοινωνικού τους φύλου, όπως είναι, μεταξύ αυτών και της εργάτριας στην κλωστοϋφαντουργική βιομηχανία.

απογραφή βιομηχανικών μονάδων στο νεοελληνικό κράτος συμβαίνει το 1917 και δεν θεωρείται ολοκληρωμένη, όπως αυτή, που ακολουθεί το 1920.

Αριθμός επιχειρήσεων μικρομεσαίου και μεγάλου μεγέθους, το 1917 2.213	Αριθμός απασχολούμενων στη βιομηχανία, κατά τη διάρκεια της απογραφής 36 124
Αριθμός επιχειρήσεων κλωστοϋφαντουργίας ανεξαρτήτου μεγέθους 186	Αριθμός απασχολούμενων στη κλωστοϋφαντουργία κατά τη διάρκεια της απογραφής 11.103
Αριθμός επιχειρήσεων με άνω των 6 εργαζομένων, το 1920 2 905	Σύνολο εργαζόμενων σε Αυτές 60 000
Αριθμός βιομηχανικών επιχειρήσεων με άνω των 26 εργαζομένων (Μ Ο εργατών 76 άτομα) 492	

Παρατηρείται ότι οι απόλυτοι αριθμοί διαφορετικών πηγών συγκλίνουν σε μια, λογικά, αυξανόμενη τάση στη διάρκεια των τριών ετών. Βλ., επίσης, **Βαξεβάνογλου Α.**, *Οι Έλληνες κεφαλαιούχοι...*, ό.π., 1994, πιν 1, σ. 38

²³ Η ανάπτυξη του βιομηχανικού τομέα, σε σχέση με τα μέτρα που λαμβάνονται από το κράτος, από την εποχή του Καποδίστρια μέχρι και το 1874. Βλ., επίσης, **Μοσκόφ Κ.**, *Εισαγωγικά στην Ιστορία*, ό.π., 1985, σ. 137-140. Βλ., επίσης, **Βεργόπουλος Κ.**, *Εθνικισμός και Οικονομική Ανάπτυξη Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, “Εξάντας”, Αθήνα, 1978, σ. 73-77, όπου αναφέρεται η σημαντική ανάπτυξη του κλάδου μεταξύ 1923-1928, και σ. 85-86, ο περιορισμός των εισαγωγών.

²⁴ **Λιάκος Α.**, *Εργασία και Πολιτική*, ό.π., 1993, σ. 55.

δ) Η Μεταπολεμική περίοδος

Μετά το τέλος του πολέμου, παρά τα ισχυρά εμπόδια, που υπάρχουν, τόσο στην πολιτική, όσο και στην κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη της χώρας και τα οποία συντελούν στον περιορισμό της εκβιομηχάνισης, η κλωστούφαντουργία θεωρείται "επωφελημένη" σαν κλάδος²⁵. Παρά δε την ποσοτική υπεροχή των μικρών επιχειρήσεών της, η αξία της, στο σύνολο της βιομηχανικής παραγωγής, ακολουθεί μια σταθερή ανοδική πορεία από το τέλος του πολέμου και μετά. Τα περισσότερα κέρδη του κλάδου προέρχονται από τις εξαγωγές, το χαμηλό εργασιακό κόστος, αλλά και την αγορά πρώτων υλών σε χαμηλό κόστος²⁶.

Οι μεταπολεμικές κυβερνήσεις στοχεύουν στο ξεπέραςμα των εμποδίων, ούτως ώστε να αναπτυχθεί το βιοτικό επίπεδο και να καταπολεμηθεί η ανεργία²⁷.

Οι κλωστούφαντουργικές επιχειρήσεις, ανεξαρτήτως μεγέθους, που είναι εγκατεστημένες, κυρίως, στην Αθήνα και τον Πειραιά απασχολούν μεγάλο συνολικά αριθμό εργαζομένων. Οι περισσότερες απασχολούν λιγότερα από 10 άτομα και λιγότερες είναι εκείνες που απασχολούν πάνω από 100 και απορροφούν συνολικά πάνω απ' το ήμισυ του εργατικού δυναμικού²⁸.

²⁵ Όπως είναι π.χ., μεταξύ άλλων, ο ρόλος της οικονομικο-πολιτικής εξάρτησης της χώρας από τρίτες χώρες βλ. **Γιαννίτσης Τ.**, *Η Ελληνική Βιομηχανία. Ανάπτυξη και κρίση*, "Gutenberg", Αθήνα, 1983, σ. 13 καθώς και **Μπαρμπανάση Κ., Σούλας Σ.**, *Η Ελλάδα στην περιφέρεια των αναπτυσσόμενων χωρών*, "Θεμέλιο", Αθήνα, 1976, σ. 27-28, καθώς και **Δρίτσα Μ.**, *Βιομηχανία...*, 1990, σ. 10-11 και σ. 137.

²⁶ «Τα κέρδη προέρχονται από τα χαμηλά μεροκάματα των γυναικών στο εργοστάσιο, ή την «κατ' αποκοπή» εργασία στο σπίτι, αλλά και την πρώτη ύλη που κάποιες φορές εξασφαλιζόταν σχεδόν δωρεάν, όταν αγοράζόταν «βομβαρδισμένο» (εναπομείναν από βομβαρδισμένο εργοστάσιο, δηλαδή) βαμβάκι σε χιλιάδες τόνους, του οποίου η επεξεργασία του και ο μετασχηματισμός του σε νήμα στοίχιζε πολύ φθηνότερα απ' ό,τι η αγορά του...» Η φθηνή εργασία, εξάλλου, συντελεί στην αύξηση της απασχόλησης (30 000 απασχολούμενες-νοι σε Αθήνα και Πειραιά, σύμφωνα με στοιχεία του συντάκτη) «στη σημαντική συμβολή του κλάδου στο Α.Ε.Π. και στην αύξηση του ανταγωνισμού του με άλλες χώρες...». Βλ. "Ριζοσπάτης", φ. 19/4/45, φ. 20/4/45, φ. 22/4/45, φ. 25/4/45 καθώς και *Εργατική Εστία* φ. Απρ. 1948, τ. 10.

²⁷ **Μπαμπανάσης Σ., Σούλας Κ.**, *Η Ελλάδα στην περιφέρεια...* ό.π., 1976, σ. 106-113.

²⁸ Βλ., *Οι μισθωτοί της κλωστούφαντουργίας υπό την προστασίαν των κοινωνικών ασφαλίσεων*. **Μπρης Χ.**, Αθήνα, 1948, περίοδος Α', σ. 9, όπου καταγράφονται (σε απόλυτους αριθμούς) ο αριθμός των εργοστασίων (500 για την Αθήνα-Πειραιά, σε σύνολο 806, δηλαδή τα 3/4, περίπου του συνόλου) και των μισθωτών (28.000 για την Αθήνα και τον Πειραιά σε σύνολο 50.500). Σύμφωνα με τα παραπάνω, οι μονάδες απασχολούν, κατά μέσο όρο, 56 άτομα. Βλ. επίσης, **Ροδάκης Π.**, *Τάξεις και στρώματα στη νεοελληνική κοινωνία*, "Μυκίνη", Αθήνα, χ.χ., σ. 244 και 248, όπου καταγράφονται, βάσει των στοιχείων της στατιστικής υπηρεσίας του 1962, ο αριθμός των βιομηχανικών καταστημάτων, ανά αριθμό απασχολούμενων ατόμων και αριθμού εργοδοτών. Έτσι, παρατηρείται ότι υπάρχουν 59.978 βιομηχανικά καταστήματα που απασχολούν από 0-1 άτομα και συνολικά απασχολούνται 60.977 άτομα, ενώ 52.399 καταγράφονται ως εργοδότες-ιδιοκτήτες αυτών των καταστημάτων. Υπάρχουν, επίσης, 48.900 βιομηχανικά καταστήματα, που απασχολούν 2-4 άτομα και συνολικά απασχολούν 130.838 άτομα σε αριθμό 57.280 εργοδοτών. Όσο ο αριθμός των απασχολούμενων ατόμων αυξάνει, τόσο μειώνεται ο αριθμός των βιομηχανικών καταστημάτων, αλλά τόσο αυξάνεται το σύνολο των απασχολούμενων στις μεγαλύτερες ομάδες. Έτσι, σε 3.438 βιομηχανικά καταστήματα που απασχολούν 10-19 άτομα, συνολικά απασχολούν 48.959 και αντιστοιχούν σε 5.006 εργοδότες, ενώ σε 436 βιομηχανικά καταστήματα που απασχολούν πάνω από 100 άτομα και ανήκουν σε 120 βιομηχάνους, συνολικά καταγράφονται 122.879 μισθωτοί, ή ημερομίσθιοι.

Παρολ' αυτά, οι συνθήκες ανάπτυξης της ελληνικής βιομηχανίας, με την έννοια της συγκέντρωσης του μεγάλου κεφαλαίου και της απασχόλησης στις μεγάλες πόλεις, καθώς και η ύπαρξη ανάλογης οργάνωσης και υποδομής, με την έννοια της διευρυμένης αγοράς εργασίας, των ανάλογων παρεχόμενων υπηρεσιών, όπως συγκοινωνίες και κάθε άλλη εξυπηρέτηση, με την έννοια του πλήρους εξορθολογισμού της παραγωγής, δεν συναντάται στη χώρα μας, στο βαθμό, που συναντάται σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Η βιομηχανική ανάπτυξη δεν συντελείται αποτελεσματικά και όσο θα αναμενόταν, παρά τη συγκριτικά βελτιωμένη απόδοσή της, κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο και την κλαδική ανεπτυγμένη τεχνολογία. Δεν υπάρχει ο κατάλληλος εξορθολογισμός για μακροπρόθεσμη προγραμματισμένη παραγωγή, ενώ η διοίκηση των επιχειρήσεων παραμένει προσωποκρατική και συγκεντρωτική, με την έννοια της ύπαρξης «πελατειακών σχέσεων» μεταξύ εργαζομένων-εργοδοτών και της συγκέντρωσης των αποφάσεων στην οικογένεια των κατεχόντων τα μέσα παραγωγής²⁹.

Ωστόσο, αρκετές είναι οι επιχειρήσεις μεγάλου μεγέθους, που ευημερούν και εξάγουν τα προϊόντα τους λόγω των περισσότερων ανεπτυγμένων δυνατοτήτων τους στην οργάνωση και στον προγραμματισμό. Εξάλλου, η αύξηση της ζήτησης καταναλωτικών προϊόντων ένδυσης και διατροφής ενισχύονται από το ναυτικό, μεταναστευτικό κλπ. συνάλλαγμα και από την εσωτερική μετακίνηση, την «αστυφιλία», γεγονότα που ευνοούν την ανάπτυξη της εγχώριας βιομηχανίας³⁰, σε βαθμό που γίνεται λόγος για «κουλτούρα» κλωστοϋφαντουργίας, με την έννοια της συγγραφής έργων, στην Ελλάδα και στην Ευρώπη, τα οποία αφορούν τους εργαζόμενους του κλάδου και την προφορική παράδοση που έχει αναπτυχθεί γύρω από αυτόν³¹.

Στην Ελλάδα η πρώτη Πανελλήνια Σχολή Κλωστοϋφαντουργίας (ΣΚΥΠ) για αγόρια ιδρύεται το 1943 και μέχρι το 1959 αποτελεί τη μόνη επίσημη τεχνική σχολή, η οποία τροφοδοτεί τον κλάδο με εξειδικευμένους εργάτες, λ.χ., συντηρητές μηχανών κλπ. υπό την αιγίδα του υπουργείου παιδείας³². Σε αντίθεση, με το γυναικείο εργατικό

²⁹ Μουζέλης Ν., *Νεοελληνική*, ό.π., 1978, σ. 90-91, 94, 275-281 και, επίσης, Τσικνής Σ., Χατζημιχάλης Κ., Τσιλένης Σ., *Υπεργολαβίες παραγωγής και άτυπες εργασιακές σχέσεις στην πόλη* στο περ «Σύγχρονα Θέματα», τ. Ιούνιος '91, σ. 13.

³⁰ Γενικότερα, όμως, στη δεκαετία του 1950, παρατηρείται μια ανάπτυξη του κλάδου, στα περισσότερα κράτη του κόσμου. Tidd J., *Flexible manufacturing technologies and international competitiveness*, "Pinter Publishers", Λονδίνο, 1991, σ. 6-8.

³¹ Βλ. έργα που αφορούν την κλωστοϋφαντουργία, τους μισθωτούς σε αυτήν και την «κουλτούρα» της, *Η Ελληνική κλωστοϋφαντουργία κάτω από τον φακό της αμερόληπτης ιστορίας*, ό.π., Αθήνα, 1944, *Οι μισθωτοί της κλωστοϋφαντουργίας*, ό.π., *Ο αργαλειός και η υφαντική στους θρύλους και τα τραγούδια*, Αθήνα, 1η Μαΐου, 1950, *Κερασώτης Π.*, *Οι μισθωτοί της κλωστοϋφαντουργίας, υπό την προστασία των κοινωνικών ασφαλίσεων*, ό.π., και *Τόμσον Ε.*, *Χρόνος, εργασιακή πειθαρχία και Βιομηχανικός Καπιταλισμός*, «Νησίδες», Θεσ/νίκη, 1994 (β' έκδ.) σ. 42, όπου αναφέρεται ότι, ήδη, από τον 18ο αιώνα, στην Αγγλία, έχει αναπτυχθεί μια λαϊκή κουλτούρα στις υφαντουργικές περιοχές.

³² Fotinopoulou K., *Technology and Technical Education: A case study in the greek textile industry*. "Ph. D. Thesis", Κίελο, 1985, σ. 116-117.

δυναμικό, που ενώ παραμένει σταθερά υψηλό, είναι ανειδίκευτο, μη σταθερά απασχολούμενο και χαμηλότερα αμειβόμενο.

Στη δεκαετία του 1960, παρατηρούνται προσπάθειες εκσυγχρονισμού του κλάδου, βελτίωσης της αποδοτικότητάς του³³, έστω και αν τα μηχανήματα είναι χαμηλότερης, από την αναμενόμενη, αποδοτικότητας και τεχνολογίας, ή αν δεν γίνεται συστηματική χρήση του τειλοριστικού μοντέλου³⁴. Του τρόπου εκείνου της παραγωγής, σύμφωνα με τον οποίο απαιτείται απόλυτος καταμερισμός στη χειρωνακτική εργασία και τέλεια εφαρμογή των εργοδοτικών προγραμματισμών και στρατηγικών, για την ύπαρξη όσο το δυνατό μεγαλύτερου κέρδους και μεγαλύτερης παραγωγής, αποτελεσματικότητας και αποδοτικότητας³⁵.

³³ **Κιντής Α.**, *Ανάπτυξη της Ελληνικής*, ό.π., 1982, σ. 39 και 59, καθώς και **Δουκάκης Λ.**, *Οι εργασιακές*, ό.π., 1985, όπου αναφέρεται, σ. 25, ότι η περίοδος 1958-1973 είναι η πιο αποφασιστική της ελληνικής εκβιομηχάνισης καθώς και **Λώλος Σ.**, **Παπαγιαννάκης Λ.**, *Η Ελληνική Βιομηχανία στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Επιπτώσεις απ' την ένταξη στην Ε.Ο.Κ. και προοπτικές*, "Ακαδημία Αθηνών. Δημοσιεύματα Κέντρου Ερεύνες της Ελληνικής κοινωνίας", Αθήνα, 1993, τ. 5, σ. 13 κ.α.

³⁴ **Νεγρεπόντη Δελιβάνη Μ.**, *Η προβληματική ελληνική οικονομία και κάποιες λύσεις της*, "Παρατηρητής", Αθήνα, 1983, σ. 138-139 και σ. 10.

³⁵ Ο τειλορισμός σηματοδοτεί μια συστηματική εντατικοποίηση της εκμετάλλευσης και βασίζεται σε μακράς εμβέλειας διαδικασίες εξειδίκευσης, στην καταστροφή παραδοσιακών μορφών τέχνης της εργατικής δύναμης καθώς και στην εισαγωγή αποτελεσματικών τεχνικών διαχειριστικού ελέγχου και επίβλεψης. Ο τειλορισμός συνδέεται με την έννοια του "μαζικού εργάτη" και "μαζικού καταναλωτή", με την εκβιομηχάνιση όλης της κοινωνίας. Στο πολιτισμικό επίπεδο, με την καταναλωτική εξασθένιση, με την εξασθένιση της παραδοσιακής οικογένειας και της κοινωνικής αλληλεγγύης. Συναρτάται με την ανάπτυξη του "κεύνσιανικού" κράτους προστασίας, με την πειθαρχία στη ζωή και στην εργασία (ιδιαίτερα την παραγωγική) με την εντατικοποίηση της εργασίας και την αυξανόμενη αλλοτρίωση του άμεσου παραγωγού. Η ελληνική βιομηχανία όμως, δεν γνώρισε απόλυτη μεθοδικότητα και αυστηρό προγραμματισμό. Στις περισσότερες περιπτώσεις, οι προσλήψεις των εργατών δεν γίνονται με βάση αξιολογικά κριτήρια, αλλά πελατειακές σχέσεις. Τα πλάνα της διοίκησης ήταν βραχυπρόθεσμα και επικρατούσε απόλυτος συγκεντρωτισμός των εξουσιών. Όλα αυτά διαφοροποιούσαν την ελληνική από την ευρωπαϊκή βιομηχανία, όπως εξάλλου και η ύπαρξη πλήθους μικρομεσαίων επιχειρήσεων, που αδυνατούσαν, επίσης, να κάνουν σωστό προγραμματισμό της παραγωγής τους, λόγω του ότι εργάζονται με βάση τις παραγγελίες του αγοραστή, κάτι που οδηγεί σε συνεχή εναλλαγή του ποσοστού του τελικού προϊόντος. Βλ. αξιολόγηση του ορισμού σε: **Πετράκη Γ.**, 1994, *Βιομηχανικές πολιτικές διαχείρισης της εργασίας 1950-1993*, στο Δελτίο τ. 40-41 του ΙΝΕ ΓΣΕΕ, σ. 50 και σε **Πετρινώτη Ξ.**, *Αγορές εργασίας*, "Παπαζήσης", Αθήνα, 1989, σ. 394 και σε **Tidd J.**, *Flexible*, ό.π., 1991, σ. 12, και για την Ελληνική περίπτωση **Δουκάκης Λ.**, *Οι εργασιακές σχέσεις και ο τύπος της μισθωτής εργασίας στη διάρκεια της μεταπολεμικής εκβιομηχάνισης και της κρίσης*, στο περ. «Επιθεώρηση», "Ε.Κ.Κ.Ε.", 1985, τ. 59, σ. 6 και 28. Βλέπε, επίσης, **Bonefeld W.**, **Holloway J.** (επιμ) *Μεταφορντισμός και κοινωνική μορφή*, "Εξάντας", Αθήνα, 1993, σ. 25-30. Τέλος, βλ., και **Κάτσου Γ.**, **Ιωάννου Χ.**, *Κλωστοϋφαντουργία-ένδυση*, στα *Θέματα Προγραμματισμού, διερεύνηση αναπτυξιακών δεξιοτήτων*, "ΚΕΠΕ", Αθήνα, 1986, σ. 51-53. Μια από τις βασικότερες αντιλήψεις στη διοίκηση των βιομηχανικών επιχειρήσεων αποτελεί η τειλοριστική, (παίρνει το όνομά της απ' τον Τείλορ, μηχανικό και σύμβουλο επιχειρήσεων, 1865 - 1915) που στηρίζεται στον πλήρη διαχωρισμό των καθηκόντων των εργαζομένων, στην αυτοματοποίηση της μηχανής, στην ανειδίκευτη εργασία, στην άκαμπτη ιεραρχία, στην εντατικοποίηση της εργασίας κλπ. προκειμένου να αυξηθεί η παραγωγή. Οι γυναίκες, ανειδίκευτες (ή έστω ημειδίκευμένες βάσει, του ρόλου τους, π.χ., ως προς το ράνιμο, την κοπή των ρούχων κλπ.) και πειθαρχημένες (επίσης, λόγω του κοινωνικού τους ρόλου) αποτελούν το ιδανικότερο εργατικό δυναμικό του «τειλορισμού». Θα πρέπει να επισημανθεί ότι στην Ελλάδα δεν ίσχυσε ποτέ αυτή η μέθοδος λόγω της μη ομαλής εκβιομηχάνισης της χώρας. Ανάλογη μέθοδος χρησιμοποιείται και στις αρχές του 20ου αι. γνωστή ως «φορντισμός» (ονομασία που έδωσε ο μαρξιστής διανοητής Γκράμσι για τη μαζική παραγωγή της αυτοκινητοβιομηχανίας του Χ. Φόρντ). Ο φορντισμός είναι η μέθοδος μέτρησης του χρόνου και των κινήσεων, **Δουκάκης**, ό.π., σ. 32, όπου οι

Βεβαίως, θα πρέπει να επισημανθεί πως η συστηματική υποστήριξη του κλάδου, ούτως ώστε να υπάρξει δυνατότητα μακροπρόθεσμης διατήρησης των καλών επιδόσεών του, θα ευνοούσε κατά πολύ την πορεία εκβιομηχάνισης της χώρας, κάτι το οποίο τελικά δεν επιτεύχθηκε³⁶.

συνθήκες παραγωγής και κατανάλωσης συνδέονται μεταξύ τους και δημιουργούν προϋποθέσεις για την ανάπτυξη της μαζικής παραγωγής, Δουκάκης, ό.π., σ. 33. Στην Ελλάδα υπάρχουν περιορισμένες ποσοτικά βιομηχανίες σειράς και χαμηλό ποσοστό διάδοσης τεύλοριστικών και φορντικών μεθόδων, Δουκάκης, ό.π., σ. 36. Σήμερα αυτές οι μέθοδοι έχουν εξαληφθεί, αλλά κάποια στοιχεία τους έχουν παραμείνει. Βλ. Bonefeld W., Holloway J., (επιμ.) *Μεταφορντισμός...*, ό.π., 1993, σ. 33-36, επίσης, Δουκάκης Λ., *Εργασιακές σχέσεις*, ό.π., σ. 30-32, 34-35 και Ρίφκιν Τ., *Το τέλος της εργασίας και το μέλλον της*, "Νέα Σύνορα", 1996, σ. 130-131, 198-205. Η απάντηση στην κρίση της αγγλικής κλωστοϋφαντουργίας (δεκαετία 1980) είναι π.χ., για τον Tidd J., *Flexible Manufacturing technologies and international competitiveness*, 1991, η ευέλικτη εξειδίκευση, η εξειδικευμένη τεχνολογία και παραγωγή, με έμφαση στην ποιοτική και όχι ποσοτική (μαζική) παραγωγή, σ. 1-2.

³⁶ Η βιομηχανική απασχόληση βάσει των απογραφών του 1951, 1961 και του 1971 φθάνει μόλις το 6% περίπου, του Ακαθόριστου Εθνικού Προϊόντος (Α.Ε.Π) ενώ οι επενδύσεις, για τις δεκαετίες του '60-'70, φθάνουν, κατά μέσο όρο, το 12%, του συνόλου της ακαθάριστης επένδυσης στην οικονομία, παρά τους εντυπωσιακούς ρυθμούς εξαγωγών για τη δεκαετία του '60 δεν είναι υψηλή και, άρα, η συμμετοχή της βιομηχανίας στο ΑΕΠ παραμένει ισχνή, αν και, ο κλάδος της κλωστ/γίας σημειώνει καλές επιδόσεις Νεφελούδης Β., *Απομυθοποίηση με τη γλώσσα των αριθμών*, "Αρμός", Αθήνα, 1973, σ. 146. Στη δεκαετία του 1960 υπάρχει ανάπτυξη των ειδών ένδυσης και διατροφής, στο σύνολο της βιομηχανικής παραγωγής της χώρας.

ε) Οι εξελίξεις στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα

Η εμβάθυνση στην κατάσταση της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας αυτής της περιόδου δημιουργεί μια πλούσια και γόνιμη συζήτηση, μεταξύ των μελετητών της. Για άλλους, η ελληνική οικονομία υφίσταται μια κρίση το 1974-75, η οποία προέρχεται σαν συνέπεια της πολιτικής και οικονομικής προγενέστερης περιόδου, εφόσον, τότε μειώθηκαν οι ρυθμοί της οικοδομικής δραστηριότητας και οι ρυθμοί επενδύσεων στη βιομηχανία³⁷. Για κάποιους άλλους, εκείνη την εποχή, σημειώνεται μια οικονομική αδράνεια, που προκύπτει από την εξάρτηση της χώρας από την Ε.Ο.Κ. και από το ξένο κεφάλαιο³⁸, ενώ για άλλους³⁹, εκτιμάται η ύπαρξη μιας βιομηχανικής κρίσης, η οποία οφείλεται μόνο σε ενδογενή αίτια και δεν αποτελεί τη συνέπεια της παγκόσμιας πετρελαϊκής κρίσης. Σε γενικές γραμμές, όμως, από όλες τις πλευρές υποστηρίζεται άμεσα, ή έμμεσα, ότι μειώθηκε η σημασία του ανταγωνισμού της ελληνικής βιομηχανίας, από τη δεκαετία του 1950 και 1960 στη δεκαετία του 1970 και του 1980, για τη διεθνή αγορά, παρά το ότι η πετρελαϊκή κρίση, δεν είχε για τη χώρα μας, εντέλει, την ίδια βαρύτητα, που είχε στα ανεπτυγμένα βιομηχανικά κράτη. Η ανισομερής ανάπτυξη των τομέων παραγωγής⁴⁰, η διόγκωση του τριτογενούς τομέα, η πλήρης εγκατάλειψη της αγροτικής παραγωγής, το ισχύον διεθνές περιβάλλον⁴¹, με την έννοια ότι η χώρα ενσωματώνεται στη διεθνή αγορά, με περισσότερο ενισχυμένο τον “τουριστικό” της προσανατολισμό, παρά τη βιομηχανική της παραγωγή, έστω και αν οι εξαγωγές κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων στη διεθνή αγορά ήταν σημαντικές, η θέσπιση μιας κατάλληλης κρατικής πολιτικής⁴² και, γενικότερα, η ανεπαρκής αξιοποίηση των ευνοϊκών συγκυριών για τη

³⁷ Μπαμπανός Σ., Σούλας Κ., *Η Ελλάδα*, ό.π. 1976, σ. 17-18.

³⁸ “Η εναρμόνιση με την κοινοτική πολιτική...η πρόσδεση της τεχνολογικής μας ανάπτυξης στα πολυεθνικά μονοπώλια...η φορολογική πολιτική...εγκατάσταση θυγατρικών της Ε.Ο.Κ. στην Ελλάδα.” έχουν έμμεσες επιπτώσεις στην ανάπτυξη της βιομηχανίας, *Δημοκρατική Πανεπιστημονική Κίνηση, Η ΕΟΚ και τα προβλήματα της ελληνικής βιομηχανίας, “Gutenberg”*, Αθήνα, 1984, σ. 66. Στις αρχές του 1980, παρατηρούνται αυξημένες εισαγωγές, με συνέπεια τη σταθερότητα, ή τη μείωση της εγχώριας παραγωγής, κυρίως, στα βαμβακερά, *Μητσός Α., Η Ελληνική Βιομηχανία στη Διεθνή Αγορά. Κρατική Προστασία και ανταγωνιστική θέση της εγχώριας παραγωγής πριν και μετά την ένταξη στην ΕΟΚ, “Θεμέλιο”*, Αθήνα, 1989, σ. 352-357, 383 και 474-5.

³⁹ Γιαννίσης Τ., *Η Ελληνική Βιομηχανία*, ό.π., 1983, σ. 30-39, 34-38, 40-48 και 14-15.

⁴⁰ Η βιομηχανική παραγωγή στις μέρες μας περιορίζεται σε είδη τουριστικού ενδιαφέροντος. Στην Ελλάδα, η ανάπτυξη του βιομηχανικού τομέα δεν ήταν τόσο ισχυρή, ώστε να προσδιορίσει καθοριστικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας. Η εκβιομηχάνιση σε όλη τη διάρκειά της είχε έναν υπανάπτυκτο χαρακτήρα, ενώ η αστικοποίηση δεν παρακολούθησε την εκβιομηχάνιση, βλ. *Φύλιας Β., Κοινωνιολογία της Υπανάπτυξης, “Σύγχρονη εποχή”*, Αθήνα, 1996, σ. 40-43 και σ. 245-249.

⁴¹ Η πρόσθεση στο άρμα της παγκοσμιοποίησης, μεταξύ άλλων, σημαίνει, για τη χώρα, ολοκλήρωση της αποβιομηχάνισης, επέκταση του τουρισμού και των υπηρεσιών, συρρίκνωση του αγροτικού τομέα κλπ. *Βεργόπουλος Κ., Η παγκοσμιοποίηση σήμερα*, στο περ. “*Αρδην*”, τ. 8, Μάιος-Ιούνιος, 1997, σ. 41-63.

⁴² Η γενικότερη κρίση της ελληνικής βιομηχανίας συσχετίζεται με την ακολουθούμενη οικονομική πολιτική των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών (1950/1960) που επεδίωξε το πλαίσιο του προστατευτισμού...σαν αντικίνητρο στον ανταγωνισμό...Η υφαντουργία θεωρείται ένας από τους κλάδους, που εμφανίζονται δυναμικοί και μετά φθίνουν...στηρίζεται σε ανειδίκευτη εργασία... Δεν μπορεί να παρακολουθήσει τις διεθνείς εξελίξεις...Βρίσκεται στα μεγάλα αστικά κέντρα...Η καθοδική του πορεία, ή στασιμότητα παρατηρείται σ’ όλη την Ευρωπαϊκή Ένωση, *Τσάρτας Π., Θανοπούλου*

χώρα, γενικότερα και για τον κλάδο, ειδικότερα, φαίνεται ότι οδηγούν στη σημερινή μη ικανοποιητική κατάσταση του κλάδου⁴³

Ο κλάδος στα τέλη του 1970, απασχολεί συνολικά το 21,2% των εργαζομένων στη βιομηχανία, ενώ οι περισσότερες μονάδες και ένδυσης και υφαντουργίας, εξακολουθούν να είναι, στην πλειοψηφία τους μικρού μεγέθους⁴⁴. Συγκριτικά με άλλους κλάδους, στην εγχώρια αγορά και στις εξαγωγές είναι αποδοτικότερος, παρά τις όποιες αδυναμίες του, όπως, π.χ., η έλλειψη καθετοποίησης, αφού πολλά είναι τα εργοστάσια που αναπτύσσουν ένα τμήμα τους, λ.χ., το νηματουργείο και αποτελεί έναν από τους πλέον ανταγωνιστικούς, για τα ελληνικά δεδομένα, κλάδους στην Ευρώπη, την εποχή, μάλιστα, που οι αντίστοιχοι ευρωπαϊκοί κλάδοι φθίνουν.

Παρά το ότι η κρίση η κρίση του 1974 δεν πλήττει ιδιαίτερα την ελληνική κλωστοϋφαντουργία⁴⁵, η Ελλάδα συμμετέχει στην υπογραφή του Συμφώνου της Πολυϊνικής Συμφωνίας των χωρών της ΕΟΚ, έναντι των τρίτων χωρών⁴⁶. Οι κρίσεις

Μ., Μανώλογλου Ε., Μάρκου Α., *Αποβιομηχανοποιημένες περιοχές και ζητήματα κοινωνικού αποκλεισμού στο Διαστάσεις του Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα*, τ. Α', "ΕΚΚΕ", Αθήνα, 1999, σ. 230-250 και σ. 234-235

⁴³ Όπως η νομισματική σταθερότητα, το υψηλό ναυτιλιακό, μεταναστευτικό και τουριστικό συνάλλαγμα κλπ. Με το διαθέσιμο εργατικό δυναμικό και τις επενδυτικές προσπάθειες σε νέα τεχνολογία, θα μπορούσαν να τεθούν, έστω και στη δεκαετία του 1970, οι σταθερές βάσεις για μια αυτοδύναμη και μακροπρόθεσμα ποιοτική βιομηχανική ανάπτυξη. Τα αίτια και τα χαρακτηριστικά της βιομηχανικής καθυστέρησης είναι η χαμηλή τεχνολογία, η έλλειψη οργάνωσης, τα οποία δεν αντιμετωπίστηκαν κατά την περίοδο της ανάκαμψης κλπ., **Ξανθάκης Μ.,** *Η κρίση της Ελληνικής μεταποίησης*, "Παπαζήσης", Αθήνα, 1989, σ. 32-33

⁴⁴ Θεωρείται αρνητική για την οικονομία της χώρας η ανάπτυξη αυτών των κλάδων, διότι πιστεύουν πως συντελείται σε βάρος της ανάπτυξης της βαρείας βιομηχανίας, **Δημοκρατική Πανεπιστημική Κίνηση**, ό.π., 1984, σ. 73-74 και, επίσης, **Λώλος Σ., Παπαγιαννάκης Α.,** *Η Ελληνική...*, ό.π., 1993, σ. 116 Βλ., επίσης, **Γιαννίσης Τ.,** *Η Ελληνική...*, ό.π., 1983, σ. 14-15 και 356-358 ο συγγραφέας πιστεύει πως η βασική αιτία της κρίσης δημιουργείται από την "επιβράδυνση στη ζήτηση, την επανένιχυση των παραδοσιακών κλάδων" και την αντικατάσταση της βιομηχανίας με τις υπηρεσίες ενώ θεωρεί πως η αντιμετώπιση της κρίσης είναι ζήτημα, ιδεολογικό, ταξικό και πολιτικό.

⁴⁵ Που εξελίσσεται, με καλούς, συγκριτικά ρυθμούς απ' το 1950 (παρά την κάπως μειωμένη του συμμετοχή στο σύνολο της βιομηχανικής παραγωγής της χώρας, κατά τη δεκαετία του '70) η σημασία του για την απασχόληση και τις εξαγωγές είναι μεγάλη. Βλ. **Κιντής Α.,** *Η ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας...*, ό.π., 1982, σ. 45-47 και 59.

⁴⁶ Η έννοια της Πολυϊνικής Συμφωνίας αφορούσε, αρχικά, την ανάπτυξη και μείωση των περιορισμών σε υφαντουργικά προϊόντα και υπογράφηκε από 51 ενδιαφερόμενες χώρες το 1974, μεταξύ των οποίων και αυτές της Ε.Ο.Κ. Αργότερα, οι αναπτυσσόμενες χώρες επιδιώκουν τον περιορισμό των εισαγωγών σε κλωστοϋφαντουργικά προϊόντα, απ' τις αναπτυσσόμενες. Η Συμφωνία αυτή είναι γνωστή και ως ο «Γύρος της Ουρουγουάης» και ωθεί στην επιβολή ποσοτώσεων στις αναπτυσσόμενες χώρες, με την εγγύηση ετήσιας αύξησης 4% των εξαγωγών στην Κοινότητα. Χώρες όπως οι ΗΠΑ, ο Καναδάς και η Ιαπωνία επιβάλλουν τελωνειακούς δασμούς στα προϊόντα των χωρών της Κοινότητας, προστατεύοντας καλύτερα τα προϊόντα τους. Η Συμφωνία συνέχισε να ισχύει σιωπηρά και το 1992-3, στη συνέχεια οδηγήθηκε στην άρση κάθε δασμού άρα και στην ένταση του ανταγωνισμού στο εσωτερικό της Ε.Ε. Βλ. **Carroué L.,** Δεκ. 1998, *Το ναυάγιο της Ευρωπαϊκής υφαντουργίας*, σ.15 στη τ.15, *Monde Diplomatique*, σ.79 (ελλ. μτφρ.). Επίσης, **Δημοκρατική...**, ό.π. 1984, σ. 30, **Κάτσου Γ., Ιωάννου Χ.,** *Κλωστοϋφαντουργία...*, ό.π., 1986, σ. 61, 63 και τέλος **Μυρογιάννης Γ.,** *Η συμφωνία για το εμπόριο των κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων στο Οι συμφωνίες του Γύρου της Ουρουγουάης για το Διεθνές Εμπόριο Αγαθών και Υπηρεσιών*, στο (επιμ. Φατούρου Α., Στεφάνου Κ.) *Ελληνική Έταιρεία Διεθνούς Δικαίου και Διεθνών Σχέσεων*, "Σάκκουλα", Αθήνα, 1995, σ. 264-280. **Λώλος Σ., Παπαγιαννάκης Α.,** *Η Ελληνική...*, ό.π., 1993, σ. 158 και 54-55 Οι συγγραφείς κάνουν αναφορά και στην αντιμετώπιση της κρίσης από Ευρωπαϊκές χώρες, που άμεσα, ή έμμεσα «προστατεύουν» και παρεμβαίνουν στην αγορά και στην κοινωνία δημιουργώντας και αντίστοιχες πρακτικές, όπως είναι,

του κλάδου της ευρωπαϊκής κλωστοϋφαντουργίας οφείλεται, κυρίως, στον ανταγωνισμό με τις χώρες του «Τρίτου Κόσμου», όπως είναι η Τουρκία, η Ινδία, το Πακιστάν κλπ. Γι' αυτό οι χώρες της Ε.Ε. οδηγούν στην ενδυνάμωση των νόμων προστασίας.

Η Ελλάδα δεν απειλείται, τουλάχιστον, μέχρι το 1980, από τις χώρες του τρίτου κόσμου, παρόλο που εμφανίζουν συγκριτικό πλεονέκτημα, ως προς το χαμηλό κόστος εργασίας, επειδή τα προϊόντα της είναι ακόμη το ίδιο χαμηλής τιμής με τα ομοειδή εισαγόμενα, καθώς το κόστος εργασίας παραμένει, μέχρι το 1981, χαμηλό. Η δεκαετία του 1980 θεωρείται αποφασιστική για τους παραδοσιακούς κλάδους, στους οποίους εντάσσεται και η κλωστοϋφαντουργία. Το επίπεδο ανάπτυξης και εξέλιξης της χαρακτηρίζεται, εκτός των άλλων και από το μέγεθος και τη μορφή των επιχειρήσεων, αλλά και από τις επιδόσεις ποικίλων και ανομοιογενών, εξαρτωμένων από τον κλωστοϋφαντουργικό, κλάδων, όπως είναι των επίπλων, των υφασμάτων αυτοκινήτων κλπ. Κατά τη διάρκεια αυτής της δεκαετίας εμφανίζεται μια περιστασιακή κρίση, η οποία πλήττει κυρίως τις μεγάλες βιομηχανίες, συμπαρασύροντας και τις μικρότερες. Η κρίση δεν είναι συνεχιζόμενη και ο κλάδος επανακάμπτει.

Εξάλλου, σύμφωνα με στοιχεία του Ινστιτούτου Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών (Ι.Ο.Β.Ε.) απ' το 1955, μέχρι το τέλος της δεκαετίας του '80, τα συγκριτικά πλεονεκτήματα του ελληνικού κλάδου, το χαμηλό εργατικό κόστος, οι εγχώριες πρώτες ύλες, η δασμολογική προστασία κλπ., έναντι των ευρωπαϊκών, εξακολουθούν να ισχύουν, παρά τις ελλείψεις στον εξοπλισμό, στην καθετοποίηση, στην εξειδίκευση, στη διοίκηση, στην διανομή, κλπ.⁴⁷ Το 1980-86 συνεχίζονται και οι εξαγωγές των εγχώριων βαμβακερών νημάτων κ.λπ. σε τρίτες χώρες, καθώς και στην

λ.χ., τα Κρατικά Βιομηχανικά Συγκροτήματα, που «..συμβάλλουν αποφασιστικά με την άμεση επένδυση του κράτους στη βιομηχανία.» και έχουν εφαρμοσθεί σε χώρες όπως η Μ. Βρετανία (1972) η Πορτογαλία (1974) τη δεκαετία του '70, αλλά και παλαιότερα (Ιταλία 1922, Γερμανία 1929, Ισπανία 1941, Αυστρία 1946, σελ. 64-68). Με αυτόν τον τρόπο, περιορίζεται η απασχόληση, αλλά και η βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας που βρίσκεται σε κρίση. Άλλες χώρες χρησιμοποιούν λιγότερο άμεσες λύσεις, προωθούν τον εκσυγχρονισμό παραγωγής και τεχνολογίας, χρηματοδοτώντας αντίστοιχες ενέργειες, προγράμματα κ.λπ., που έχουν εφαρμοσθεί στη Γαλλία (τη δεκαετία του '70) στο Βέλγιο (και κατά τη δεκαετία του '60) και στην Ιρλανδία (τη δεκαετία του '70 και μετά το Β' Πόλεμο) θεσμοθετώντας γι' αυτό το σκοπό Οργανισμούς Βιομηχανικής Ανάπτυξης και Οργανισμούς Ανασυγκρότησης και Εξυγίανσης (στην Ιταλία και τη Γαλλία τη δεκαετία του '70 και σε Ελλάδα ΟΑΕ., Ν. 1386/83 και Βέλγιο, τη δεκαετία του '80). Βλ. επίσης, **Gorden W. M., Fels G., Public Assistance to industry**, "The Macmillan Press", Λονδίνο, 1976, σ. 5, 165, 171, 177 και 183. Η έννοια της παραγωγικότητας σε θεωρητικό επίπεδο απασχολεί την αλλοδαπή βιβλιογραφία ήδη από το 1970: η γαλλική, αγγλική και γερμανική άποψη τη συνδέουν με την κρατική προστασία, απ' τον ανταγωνισμό με τις αναπτυσσόμενες χώρες, αλλά και με τη συνολικότερη ανάπτυξη των οικονομιών της κάθε χώρας. Ειδικά, για τις κλωστοϋφαντουργικές μονάδες, για τις δεκαετίες του '50-'70, η παραγωγικότητα συνδεόταν με κίνητρα για τους επιχειρηματίες και προγράμματα ανάπτυξης από το κράτος, που γίνονται προτάσεις που αφορούσαν τη βελτίωση του εξορθολογισμού της παραγωγής. Βέβαια, ο κλάδος, ήδη, πριν από το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, είχε αυξημένη ανάπτυξη και παραγωγικότητα στη Δυτική Ευρώπη, συγκριτικά με άλλους κλάδους.

⁴⁷ Βλ. **Ευμοιρίδης Α., Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και Κλωστοϋφαντουργία**, "Ινστιτούτο Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών" (Ι.Ο.Β.Ε.) Αθήνα, 1990, σ. 1.

Ε.Ε. Η Ελλάδα εξακολουθεί να αποτελεί μια από τις πρώτες βαμβαουργούς εξαγωγικές χώρες στον κόσμο και στην Ευρώπη, αν και το βαμβάκι, είτε δεν είναι πάντα καλής ποιότητας, είτε συναντώνται προβλήματα, ως προς την παράδοσή του και γενικότερη διακίνησή του, προβλήματα που οδηγούν και σε μειωμένες εισαγωγές της πρώτης αυτής ύλης, για ένα διάστημα 1980-1986. Μόνον στα τέλη της τελευταίας δεκαετίας του αιώνα, εισάγει την πρώτη ύλη, το βαμβάκι, με αποτέλεσμα την αύξηση του συνολικού κόστους παραγωγής⁴⁸. Όσες επιχειρήσεις θεωρούνται προβληματικές (Ν. 1386/1983) και εντάσσονται στον Οργανισμό Ανασυγκρότησης των Επιχειρήσεων (Ο.Α.Ε.) είναι όσες δεν μπορούν να ανταποκριθούν στις οικονομικές τους υποχρεώσεις, έναντι των πιστωτών τους, των εργαζομένων και των προμηθευτών του κλάδου. Με την τροποποίηση του Νόμου (Ν. 1472/1984) αποφασίζεται η συμμετοχή των αντιπροσώπων των εργαζομένων, ως προς τη λήψη της απόφασης για την ένταξη, ή όχι, της επιχείρησης στον Οργανισμό Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων⁴⁹.

Η κάμψη στα τέλη της δεκαετίας του '80 του κλάδου στη χώρα και η σταδιακή φθορά του, από τις αρχές του '90, οδηγεί και άλλες μεγάλου μεγέθους μονάδες στο κλείσιμο, ή στην ένταξή τους (βάσει του τροποποιημένου Νόμου 2000/1991, περί υπερχρεωμένων επιχειρήσεων) στον Οργανισμό Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων⁵⁰.

⁴⁸ Οι παραπάνω πληροφορίες συγκεντρώθηκαν και μέσω των συνεντεύξεων με τις διοικήσεις της ομοσπονδίας του κλάδου το 1990, με τον κ. Μπαλωμένο, το 1999, με τους κ. Ευθυμίου και Θεοδώρου, με τη διοίκηση του συνδικάτου, την κ. Τσεντούρου και με βιομηχάνους.

⁴⁹ Οργανισμός Ανασυγκρότησης των Επιχειρήσεων ιδρύεται το 1983 με τον Ν. 1386. Εκεί υπάγονται υπερχρεωμένες, αλλά βιώσιμες επιχειρήσεις. Σκοπός του ήταν η συμβολή του οργανισμού στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας, με την εξυγίανση και την ανάπτυξη των προβληματικών μονάδων. Η διαδικασία της εκκαθάρισης αποφασίζεται απ' την πλειοψηφία των μετόχων και την έγκριση του αρμόδιου υπουργού. Βλ. "Οικονομικός Ταχυδρόμος", φ. 19-5-1994, Υπερχρεωμένες Κλωστοϋφαντουργικές Επιχειρήσεις, σ 24-30.

⁵⁰ Ήδη με την προηγούμενη τροποποίηση 1882/1990 επανέρχεται η "εξουσία" του Διοικητικού Συμβουλίου της Εταιρίας, ο εκκαθαριστής συμπίπτει με τον εταιρικό φορέα και ο αρμόδιος υπουργός δεν έχει δικαίωμα πλειοψηφούσας άποψης. Ο 2000/1991, στη λογική της αποκρατικοποίησης προωθεί τη μετάβαση δικαιωμάτων σε ιδιώτες, ή προνομίων φορέων του Δημοσίου, σε ιδιώτες, με την πώληση όλης, ή πλειοψηφίας (των μετόχων) της επιχείρησης. Ορίζεται μια Διύπουργική Επιτροπή Αποκρατικοποίησης και μια Ειδική Γραμματεία, όπου εξετάζονται οι προτάσεις του καθ' ύλην υπουργού για την κάθε επιχείρηση. Για τις ζημιολύστες επιχειρήσεις ορίζεται διαδικασία ειδικής εκκαθάρισης, βάσει της οποίας σταματά η λειτουργία τους (λ.χ. Πειραϊκή Πατραϊκή και οι θυγατρικές της Μπιάνκα, Γαβριήλ, Πειραϊκή Πατραϊκή Νέας Ιωνίας, Πάτρας, Βόλου κλπ.). Με το Ν. δε 1892/90, δίνονται επιχορηγήσεις σε όσες βιομηχανικές μονάδες του κλάδου «επενδύουν» σε ευελιξία, καινοτομία, ποιότητα. Σύμφωνα με στοιχεία του ICAP, για τη 10ετία του 1990 η κατάσταση στη βιομηχανία της χώρας, γενικότερα και στον κλάδο ειδικότερα, έχει, ως εξής: Για το 1992, 3.860 βιομηχανίες του κλάδου απασχολούν συνολικά 269.385 άτομα στην κλωστοϋφαντουργία, ένδυση, υπόδηση. Απ' αυτές οι περισσότερες είναι μεγέθους από 10 ατόμων και πάνω. Στον κλάδο της κλωστοϋφαντουργίας συναντώνται 437 επιχειρήσεις με 33.366 απασχολούμενους. Στο σύνολό τους οι απασχολούμενοι στη βιομηχανία είναι 499.400 άντρες και 215.500 γυναίκες. Με τη διαγραφή απ' τον κλάδο επιχειρήσεων που θεωρήθηκαν ζημιολύστες, όπως του ομίλου της Πειραϊκής Πατραϊκής, το σύνολο των κερδοφόρων επιχειρήσεων αυξήθηκε. Οι περισσότεροι κερδοφόροι επιχειρήσεις είναι η «Επίλεκτος Κλωστοϋφαντουργία», η «ΕΛ.Δ. Μουζάκης Α.Ε.», «τα Κλωστήρια Ναούσης», η «Γαβριήλ Α.Ε. -Κλωστοϋφαντουργία Νέου Φαλήρου, η «Ελληνική Υφαντουργία», «τα Κλωστήρια

Με την κατάργηση της Πολυϊνικής Συμφωνίας (Π.Ι.Σ.) οι εισαγωγές από τις αναπτυσσόμενες χώρες εντείνονται, με αποτέλεσμα να χάνονται χιλιάδες θέσεις εργασίας στην Ευρώπη, λόγω της συνεχούς μείωσης της ανταγωνιστικότητας των ευρωπαϊκών επιχειρήσεων, του υψηλού κόστους και της αναμενόμενης κάμψης των πωλήσεων, που αναγκάζουν αρκετές από αυτές, μικρομεσαίου μεγέθους, να κλείσουν.

Τα ομοειδή εισαγόμενα κατακλύζουν την αγορά χωρίς έλεγχο. Οι περισσότερες μονάδες του κλάδου δεν έχουν προλάβει να «προσαρμοστούν» καταλλήλως στη διάρκεια από την ισχύ, έως την κατάργηση της Πολυϊνικής Συμφωνίας, εκτός από λίγες, οι οποίες «αντέχουν» και μέχρι σήμερα, όπως είναι του Μουζάκη, του Λαναρά, του Δοντά κ.α.

Από το 1981 που αλλάζει το θεσμικό πλαίσιο, ως προς το κόστος εργασίας, με μια απότομη άνοδο του ημερομισθίου, πολλές είναι οι μονάδες – μικρότερου, συνήθως, μεγέθους – που πλήττονται, εφόσον η ανταγωνιστική τους ικανότητα βασίζεται στο μειωμένο εργασιακό κόστος, τον ανταγωνισμό τους.

Άλλες μεταφέρουν τα κεφάλαιά τους, από τα τέλη της δεκαετίας του 1980, όπως είπαμε, σε βαλκανικές χώρες, ή τα επενδύουν αλλού, λ.χ., γερμανική μητρική εταιρεία απομακρύνθηκε από την Ελλάδα και η «θυγατρική» της ελληνική αυτονομήθηκε από την γερμανική επιχείρηση και έχει πλέον χαλαρούς δεσμούς μαζί της.

Κρίση χωρίς επαναφορά αποτελεί αυτή, η οποία πλήττει τον κλάδο, στα τέλη της δεκαετίας του 1990, δημιουργώντας ένα νέο και αντιφατικό εργασιακό περιβάλλον. η μισθωτή εργασία συνυπάρχει με την κατ' αποκοπήν εργασία, ή υπεργολαβία, σε χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όσο και σε χώρες, κυρίως, του Τρίτου Κόσμου, όπου έχουν μεταφερθεί τμήματα της παραγωγής, λόγω του φθηνού κόστους εργασίας.

Στην περιοχή της Αττικής κατά την τελευταία δεκαετία του 1990 κλείνουν όλο και περισσότερα εργοστάσια, μειώνεται σημαντικά ο αριθμός των υφαντικών μονάδων, με αποτέλεσμα, στο τέλος του αιώνα, να έχουν παραμείνει πολύ λίγα εργοστάσια με αργαλειούς. Αλλά και τα εργοστάσια του ιματισμού, που επεκτείνονταν στην Β.Ελλάδα (Θεσ/νίκη) και στην Κεντρική Ελλάδα, Λάρισα, Κατερίνη διακόπτουν τη λειτουργία τους, ή επιλέγουν τη λύση του «φασόν» στην Αλβανία, λ.χ., σε εκεί παραγωγικές μονάδες, ή σε γυναίκες στο σπίτι.

Είναι γεγονός ότι η βιομηχανία της κλωστοϋφαντουργίας αποτελούσε και αποτελεί μια από τις σημαντικότερες δεξαμενές απασχόλησης στο χώρο της βιομηχανικής εργασίας, ιδιαίτερα των γυναικών. Γι' αυτό, όταν οι επιχειρήσεις κλείνουν, κηρύττουν πτώχευση, αναδιарθρώνονται, ή αυτοαναγορεύονται σαν μη

Πρεβέζης». Βλ. «Ναυτεμπορική», 24/8/1997, σ. 24-25 (Νικολακάκης Β.). Βλ., επίσης, ICAP, «Η Ελλάδα σε αριθμούς», 1994, σ. Μ4, σ. Μ9, σ. 38-39, π. 15, 41, π. 16 και σ. 100, π. 45.

βιώσιμες, οι θέσεις εργασίας που χάνονται είναι πολλές και, για κάποιες περιοχές μη τουριστικές και μη αγροτικές, όπου, δηλαδή, θα μπορούσαν να είχαν απορροφηθεί στους τομείς αυτούς οι απολυμένες και οι απολυμένοι του κλάδου, μη αναπληρώσιμες. Συχνά, παρατηρούνται, εξάλλου, περιπτώσεις μεταφοράς κεφαλαίων και παραγωγικών διαδικασιών σε τρίτες χώρες, καθώς και χρησιμοποίηση της κρατικής βοήθειας, επιχορήγηση, δάνεια κλπ., σε άλλες περισσότερο προσοδοφόρες επιχειρήσεις τους, λ.χ ασφαλιστικές εταιρίες⁵¹.

Η ανάπτυξη του κλάδου και, κατά συνέπεια, η εργασία των γυναικών σε αυτόν, σχετίζεται και με την αναδιάρθρωση, όταν πρόκειται για επιχειρήσεις, στις οποίες ο οργανωτικός και τεχνολογικός εκσυγχρονισμός οδηγεί σε μείωση των εργατικών χεριών⁵². Σχετίζεται με τη ζήτηση εξειδικευμένου προσωπικού - για τη διοίκηση - "εύκαμπτου" - για την παραγωγή - όταν πρόκειται για επιχειρήσεις, στις οποίες είναι απαραίτητο το μεγάλο ποσοστό του εργατικού δυναμικού⁵³.

Τα «θύματα» της ανεργίας είναι, κυρίως, οι γυναίκες και μάλιστα, κάποιες φορές, λίγο πριν την συνταξιοδότησή τους, γεγονός που τις οδηγεί να εργάζονται στο σπίτι με μη «κανονικές» εργασιακές συνθήκες, πληρωμή με το «κομμάτι», έλλειψη ασφάλισης κλπ.

Οι εργαζόμενοι του κλάδου, προκειμένου να προλάβουν μια επερχόμενη κρίση προτείνουν μέσω της Ομοσπονδίας τους, την ίδρυση «Εθνικού Φορέα Κλωστοϋφαντουργίας», την οποία επέπτευαν τα Υπουργεία Βιομηχανίας και Εθνικής Οικονομίας και θα είχε ως στόχο την εξασφάλιση των πρώτων υλών, του μηχανολογικού εξοπλισμού, τη διασύνδεση του κλάδου με την εκπαίδευση, την εξειδίκευση των εργαζομένων, την παρακολούθηση της μόδας και του μάρκετινγκ, τη δημιουργία καθετοποιημένων μονάδων κλπ⁵⁴. Αλλά και ο Σύνδεσμος Βιομηχάνων Κλωστοϋφαντουργών μετά την λήξη της Πολυνικής Συμφωνίας προτείνει, εξαιτίας

⁵¹ Σύμφωνα με ρεπορτάζ και άρθρο της εφημερίδας "Πρώτη", 19/8/86, σ. 36-37 για τους εργαζομένους των βιομηχανιών της κλωστοϋφαντουργίας, καθώς και σύμφωνα με συνεντεύξεις για την παρούσα μελέτη από εργαζομένους και συνδικαλιστές του κλάδου.

⁵² Βλ. **Καραμεσίνη Μ.**, *Αναδιάρθρωση, ανταγωνιστικότητα και απασχόληση στην Ελληνική Κλωστοϋφαντουργία*, στο Δελτίο ΙΝΕ, τ. 44, Γ.Σ.Ε.Ε., 1994, σ.29, 30, καθώς και **Βασιλειάδης Σ.**, *Η Ελληνική Κλωστοϋφαντουργία μπροστά στη δεκαετία του 1990*, Εισηγήσεις του Α' Συνεδρίου της Εταιρείας Οικονομολόγων Θεσσαλονίκης, 14, 15, 16/12/1990, Η Ελληνική Οικονομία μπροστά στη δεκαετία του 1990, "Σάκουλας", Θεσσαλονίκη, 1991, σ. 58.

⁵³ Η αναδιάρθρωση συνίσταται στη βελτίωση της οργάνωσης και της διοίκησης, στην εφαρμογή νέας τεχνολογίας, στην ειδίκευση και κατάρτιση του εργατικού δυναμικού και, εν ολίγοις, στην αύξηση της ανταγωνιστικότητας των προϊόντων, τόσο για την εγχώρια, όσο και για τη διεθνή αγορά. Έχει δύο μορφές: την επιθετική, που αφορά τις μεγαλύτερες επιχειρήσεις και έχει σαν στόχο, μέσω της εφαρμογής της νέας τεχνολογίας και της εξειδίκευσης, την αυξημένη παραγωγή ποιοτικών προϊόντων και την αμυντική που αφορά τις μικρότερες επιχειρήσεις οι οποίες, μέσω της ευελιξίας της εργασίας, στοχεύουν στη βελτίωση της παραγωγής τους. Βλ. **Ρυλμόν Π. Α.**, *Η βιομηχανική αναδιάρθρωση και οι επιπτώσεις της για τους εργαζομένους στη βιομηχανία*, στο Δελτίο ΙΝΕ, τ. 40-41, Γ.Σ.Ε.Ε., 1994, σ. 38-48. Απ' την άλλη, υποστηρίζεται ότι η αναδιάρθρωση οδηγεί σε μείωση της απασχόλησης, λόγω της εισαγόμενης νέας τεχνολογίας, στη μείωση του προσωπικού και στη χειροτέρευση των εργασιακών σχέσεων. *Θέσεις των Ευρωπαϊκών Συνδικάτων για την έξοδο και την κρίση της κοινοτικής βιομηχανίας κλωστοϋφαντουργίας και ένδυσης* (Κυριακούλιας Π.) στο Δελτίο ΙΝΕ, τ. 36, Γ.Σ.Ε.Ε., 1994, σ. 57-65.

⁵⁴ Ανακοίνωση της Ομοσπονδίας Κλωστοϋφαντουργίας στην εφημ. "Πρώτη", 19/8/86.

του ανταγωνισμού με τις Τρίτες χώρες, αλλά και λόγω του ανταγωνισμού με τους ευρωπαϊκούς αντίστοιχους κλάδους, οι οποίοι «ανοίγονται» αρκετά πιο εύκολα σε αγορές των ανατολικών χωρών και λόγω κάποιων επιφυλάξεων με τις τακτικές της ευρωπαϊκής κοινότητας, την ύπαρξη μιας μεταβατικής περιόδου 15 ετών, από το 1992 και εντεύθεν που ολοκληρώνεται η κατάργηση της Πολυμινικής Συμφωνίας, κατά την οποία, η ύπαρξη συμφωνίας αυτοδεσμεύσεως των τρίτων χωρών, για τη μείωση των εξαγωγών τους στην - τότε - Ευρωπαϊκή Κοινότητα, καθώς και ύπαρξη διεθνούς ελέγχου για την υλοποίηση, ή όχι, αυτών των μέτρων θα διευκολύνει την πορεία και την προσαρμογή των βιομηχανιών τους στις σύγχρονες δύσκολες συνθήκες⁵⁵.

Ωστόσο, δεν έχει μέχρι στιγμής υπάρξει συντονισμένη και σταθερή θεσμική δράση, προκειμένου να στηριχθεί η Ελληνική Κλωστοϋφαντουργία⁵⁶.

⁵⁵ Το πρόγραμμα «Retex» που προσπαθεί να καλύψει αυτό το «κενό» που ακολουθεί μετά τη λήξη της Πολυμινικής Συμφωνίας (Π.Ι.Σ.) με επιδοτήσεις στις εξαγωγές κ.λ.π. δεν φαίνεται, από απόψεις των εργαζομένων στον κλάδο (κατά την άποψη του δημοσιογράφου που κάνει το ρεπορτάζ) να τους ικανοποιεί. Βλ. και «Ριζοσπάστης», Ανεργία: ξηλώνεται η κλωστοϋφαντουργία στο φ. 15/12/92, σ. 15. Στο ίδιο: Πειραϊκή Πατραϊκή. Μείον 5.000 θέσεις εργασίας. Επίσης, «Ριζοσπάστης», φ. 16/12/92, σ. 12 Ιματισμός: το φασόν καλύπτει την ανεργία. Οι άνεργοι του κλάδου ονομάζονται επιχειρηματίες και στη «Ναυτεμπορική», Κλωστοϋφαντουργία, έτοιμο ένδυμα. Ειδική ετήσια ειδική έκδοση φ. Μάρτιος 1997, σ. 1-16, όπου αναφέρονται συνοπτικά οι απόψεις των προεδρείων βιομηχανιών του κλάδου για τα αίτια της κρίσης του 1996 (της πτωτικής τάσης κερδών) που είναι, η μείωση της ανταγωνιστικότητας των προϊόντων, ο κατακλισμός της Ευρωπαϊκής αγοράς από προϊόντα τρίτων χωρών και, ιδιαίτερα, ο ανταγωνισμός με τις Τούρκικες κλωστοϋφαντουργίες, λόγω της τελωνειακής σύνδεσης της ευρωπαϊκής ένωσης με την Τουρκία, η ύπαρξη «αλεξπτωτιστών» στο χώρο, η έλλειψη κινήτρων από την πολιτεία για νέες επενδύσεις, του φορολογικού πλαισίου κ.λ. Επίσης, βλ., ανακοίνωση του Συνδέσμου Βιομηχανιών της Κλωστοϋφαντουργίας στην εφημερίδα «Κέρδος», 19/7/90, σ. 10-11 και συζήτηση με εκπρόσωπο του Συνδέσμου στην εφημερίδα «Εξπρές», 7/12/92, σ. 5. Βλ., επίσης, **Καλλωνιάτης Κ.**, *Κλωστοϋφαντουργία: κλάδος εθνικής σημασίας, αλλά και κρατικής εγκατάλειψης*, άρθρο στο περ. «Επιλογή», τ. 58, Μαΐος 1995, σ. 66.

⁵⁶ Η κοινοτική προστατευτική πολιτική του κλάδου από την Ε.Ε. δεν ευνόησε την ελληνική κλωστοϋφαντουργία, βλ. **Πετράκη Γ.**, *Βιομηχανικές πολιτικές διαχείρισης της εργασίας, 1950-1993*, στο Δελτίο ΙΝΕ, τ. 40-41, Γ.Σ.Ε.Ε., 1994, σ. 49-73. Επίσης, βλ., **Μητρόπουλος Α.**, *Το 1992 και το εργασιακό κίνημα*, «Τολίδης», Αθήνα, 1989, σ. 126-129, ο οποίος θεωρεί πως η ελληνική εργοδοσία δεν λειτούργησε σαν κυρίαρχο τμήμα μιας συνειδητοποιημένης εθνικής αστικής τάξης και υπήρξε πάντα μεταπρατική, περιστασιακή, εφόσον δεν θεώρησε ποτέ την Ελλάδα σαν τόπο εγκατάστασής της. Γι' αυτό δεν δημιούργησε το κατάλληλο αναπτυξιακό περιβάλλον, εφόσον δεν στόχευε στην αύξηση της παραγωγικότητας, αλλά στην άντληση κέρδους, ούσα «κρατικοδίαιτη» και «κλεπτοκρατική». Και κατά τον ίδιο συγγραφέα, σαν κατάλληλη υποδομή δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί, ούτε η πολιτική της Ε.Ε., η οποία με την άρση των προστατευτικών συνόρων ωθεί στην κεφαλαιακή διείσδυση των ανεπτυγμένων χωρών του Βορρά στο Νότο. Εξάλλου, κατά τη δεκαετία του '60-'70, γίνονταν και συγκεκριμένες προτάσεις για την «ευδαιμονία» της ελληνικής κοινωνίας, απ' τον Σύνδεσμο Ελληνικών Βιομηχανιών (ΣΕΒ). Συγκεκριμένα, οι αντιπρόσωποι του Συνδέσμου Ελληνικών Βιομηχανιών (ΣΕΒ) **Δ. Μαρινόπουλος** και **Γ. Δράκος**, σε εισηγήσεις τους το 1964 και 1965 κιόλας, αναφέρονται στην ανάγκη εκβιομηχάνισης της χώρας, στην ενίσχυση του εκσυγχρονισμού, στη συνεργασία του ξένου κεφαλαίου με το ελληνικό, εφόσον οι έλληνες βιομήχανοι είναι καλύτεροι γνώστες της εγχώριας αγοράς, στην εισαγωγή νέας τεχνολογίας κ.λ.π., βλ. εκδόσεις του Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχανιών (ΣΕΒ), Αθήνα 1964, σ. 26 και 1965, σ. 37. Αν και διαβλέπουν τη μείωση των βιομηχανικών επιχειρήσεων, θεωρούν πως η μόνη «ιστορική λύση» για τη χώρα και μάλιστα, μακριά από «ταξικές προκαταλήψεις» και «πολιτικές τοποθετήσεις», που πρέπει να υπάρξει, είναι η «συνεργασία αρχόντων-αρχομένων». Όσον αφορά την Ε.Ε., προβλέπουν ότι η κρίση για ορισμένους βιομηχανικούς κλάδους θα «χτυπήσει» και τις ισχυρότερες χώρες, για αυτό θεωρούν πως δεν πρέπει να αρθούν τα προστατευτικά μέτρα. Προτείνουν να εκπαιδεύσουν κατάλληλα τους εργαζόμενους, για να

Η «λύση» του «φασόν», ή της ευέλικτης απασχόλησης δεν αύξησαν τις θέσεις εργασίας⁵⁷. Οι εξαγωγές που στόχευαν στα χαμηλά οικονομικά στρώματα της Ευρώπης, μειώθηκαν και δεν μπορούσαν να ανταγωνιστούν τις γνωστές «φίρμες» των Ιταλών, Γάλλων κ.λπ., ή τα φθηνότερα προϊόντα των τρίτων χωρών. Η εσωτερική αγορά περιέρχεται σε ύφεση. Οι βιώσιμες επιχειρήσεις όσο περνάει ο καιρός λιγοστεύουν. Κλείνουν, ή μεταφέρονται εκτός χώρας, όπου υπάρχει φθηνότερο εργατικό δυναμικό Έτσι, παρόλο που ο κλάδος, υπήρξε σημαντικός τις δεκαετίες του 1950-1980, σήμερα ακολουθεί μια φθίνουσα-χωρίς επιστροφή-τάση.

Στο λυκόφως του 20ού αιώνα και στις απαρχές του 21ου, τα συγκριτικά πλεονεκτήματα της ελληνικής κλωστοϋφαντουργίας γίνονται, πλέον, ασταθή, εφόσον, πλέον, εισάγεται η πρώτη ύλη, το βαμβάκι, ή μειώνεται το ποσοστό εξαγωγών τους και εφόσον η ποιότητα, στη βαφή, το φινίρισμα κλπ. δεν είναι η αναμενόμενη. Παρόλ' αυτά, ο κλάδος της κλωστοϋφαντουργίας εξακολουθεί να αντιπροσωπεύει ένα σημαντικό ποσοστό εξαγωγών, κερδών και απασχόλησης.

Η κρίση της, για την ελληνική, αλλά και για την ευρωπαϊκή πραγματικότητα, οδηγεί σε διαφορετικές μορφές παραγωγής και εργασίας, λ.χ., ευελιξία, κατ' αποκοπή απασχόληση κλπ. Ακόμα και έτσι, όμως, παρά τη μεγάλη απώλεια των θέσεων εργασίας, σ' ολόκληρη τη ΕΕ και την κάμψη της παραγωγής, υπάρχουν ακόμα 3 000 000 άτομα που ζούν από τον κλάδο και ιδιαίτερα σε περιοχές όπως η Νότια Ευρώπη, όπου υπάρχουν συγκριτικά μικρότερες απώλειες, λόγω της ανάπτυξης της ένδυσης, που είναι έντασης εργασίας, οπότε, αποδίδει περισσότερο σε συνθήκες ελλιπούς τεχνολογικού εκσυγχρονισμού⁵⁸ Στην Ελληνική πραγματικότητα, η κρίση του κλάδου "χτύπησε", εξίσου, τις μεγαλύτερες κλωστοϋφαντουργικές μονάδες, με τις μικρομεσαίες, αρχίζοντας από τις μικρότερες, βιοτεχνίες στα τέλη της δεκαετίας

χειρίζονται αποτελεσματικά τη νέα τεχνολογία και δηλώνουν ότι προτίθενται να βελτιώσουν την υγιεινή και την ασφάλεια του χώρου εργασίας, προκειμένου να αποφεύγονται τα εργατικά ατυχήματα κ.ο.κ. Ο σημερινός πρόεδρος του Πανελληνίου Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχάνων Κλωστοϋφαντουργών, Κούρταλης Ε. (1997) δεν θεωρεί ότι τα χρόνια που έρχονται είναι ευνοϊκά για τον κλάδο, λόγω της φιλελευθεροποίησης του διεθνούς εμπορίου και της συνακόλουθης έντασης του ανταγωνισμού από χώρες με χαμηλό κόστος και λόγω της έλλειψης κρατικής βιομηχανικής πολιτικής. Εξίσου, και ο πρόεδρος Ένωσης Εξαγωγέων βιομηχανικών προϊόντων και αντιπρόεδρος της Ένωσης Βαμβακουργών Ελλάδος, βλ. Ναυτεμπορική, ειδικό τ. Μαρτίου 1997, ό.π., σ. 3-4.

⁵⁷ Με την έννοια ευελιξία εδώ εννοείται η μεταβλητικότητα του κόστους και του χρόνου παραγωγής, ως προς το τελικό προϊόν, π.χ. μεταβολές στην τελική ποσότητα των προϊόντων, ή στα μέσα και τους τρόπους της παραγωγικής διαδικασίας, προκειμένου να προσαρμοσθεί η επιχείρηση στις δυσμενείς συνθήκες κρίσης, βλ. Tidd J., *Flexible*, 1991, ό.π., σ. 20-21. Η ευελιξία εκδηλώνεται με τη μείωση του προσωπικού των επιχειρήσεων, των ωρών εργασίας, αλλά και των εργασιών που αναλαμβάνονται από το προσωπικό βλ. Κουζής Γ., *Ευελιξία του χρόνου εργασίας*, στο Δελτίο του ΙΝΕ, τ. 40-41, Γ Σ.Ε.Ε., Ιούνιος-Ιούλιος 1994, σ. 34, 27-30 και 36-37. Στην Ιταλία, χώρα, άλλωστε κατεξοχήν βιομηχανική, οι μικρότερες επιχειρήσεις επιβίωσαν χάρη σε μια λειτουργική ευελιξία στα προϊόντα τους, στο χρόνο, στον τόπο παραγωγής κλπ. Το κόστος εργασίας, επίσης, ανά μονάδα προϊόντος στην ελληνική κλωστοϋφαντουργία είναι χαμηλότερο της Ισπανίας και της Πορτογαλίας αλλά υψηλότερο της Γαλλίας, Βρετανίας, Ιρλανδίας, **Ιωακείμογλου Η.**, *Αναδιάρθρωση και Διεθνής Εξειδίκευση της Ελληνικής Βιομηχανίας*, στο δελτίο του Ινστιτούτου Εργασίας της Γενικής Συν/δίας Εργατών Ελλάδος (ΙΝΕ Γ.Σ.Ε.Ε.) χ.χ., σ. 149-150.

⁵⁸ Τις δύο τελευταίες δεκαετίες, 1980 και 1990, έχουν χαθεί 1.400.000 θέσεις εργασίας στον κλάδο, βλ. **Carroué L.**, *Το νανάγιο της Ευρωπαϊκής..*, ό.π., 1998, σ. 75.

του 1980 και συνεχίζοντας αμέσως στις μεγαλύτερες, στις αρχές της δεκαετίας του 1990, όπως η Πειραιϊκή Πατραϊκή, η Berskair, το Αιγαίο κ.ο.κ.

Για να διατηρηθούν οι μεσαίες επιχειρήσεις πρέπει να αυξηθούν οι επενδύσεις και να υιοθετηθούν περιοριστικά μέτρα εισαγωγής φθηνών ομοειδών προϊόντων και, κυρίως, να αυξηθεί η παραγωγικότητα, χωρίς να μειωθούν οι μισθοί, ή το εργατικό δυναμικό, καθώς και να ενισχυθούν τα ποιοτικότερα και επώνυμα προϊόντα. Επειδή, όταν οι επιχειρήσεις κλείνουν, όταν τα ελληνικά προϊόντα σταματούν να είναι ανταγωνιστικά και όταν χάνονται θέσεις εργασίας πλήττονται, κυρίως, οι γυναίκες⁵⁹.

Τέλος, πρέπει να αναζητηθούν και να αντιμετωπισθούν τα αίτια της κρίσης του κλάδου, τα οποία οφείλονται τόσο στην αντιβιομηχανική κρατική πολιτική, όσο και στην κακή, ηθελημένη ή αθέλητη, διαχείριση της μονάδας εκ μέρους των ιδιοκτητών της.

Με τον όρο αντιβιομηχανική πολιτική, εννοείται ο προσανατολισμός της χώρας προς τον τουρισμό, ή το εμπόριο, καθώς και η έλλειψη κινήτρων για τη διατήρηση και τη δημιουργία των βιομηχανικών μονάδων, με συνέπεια την αυξανόμενη ανεργία των βιομηχανικών εργατών και εργατριών. Με τον όρο κακή διαχείριση των κεφαλαίων από τον ιδιοκτήτη εννοείται η μετακίνηση κεφαλαίων σε άλλες προσοδοφόρες επιχειρήσεις του ίδιου, ή άλλων.

Αν και σε γενικές γραμμές αναγνωρίζεται η σημαντική συμβολή του κλάδου - από τη δημιουργία του μέχρι σήμερα - και ως προς την αξία των προϊόντων του και ως προς την έννοια της απασχόλησης. Φαίνεται ότι η ανάπτυξη του απειλείται, όμως, από τις συνθήκες εκείνες οι οποίες «υποσκάπτουν», κατά κάποιον τρόπο, την όποια βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας, ήδη, από τη μεταπολεμική εποχή: από τον συνεχώς διογκούμενο τριτογενή τομέα, καθώς και από την έμφαση και βαρύτητα που δίνεται σε αυτόν. Απειλείται, εν ολίγοις, από την πολιτική εκείνη βούληση, που προσανατολίζει τη χώρα μονομερώς προς τις υπηρεσίες και τον τουρισμό, ενισχύοντας, έτσι, το, ήδη, υπάρχον αντιβιομηχανικό περιβάλλον.

⁵⁹ Ελαφρά ανάκαμψη του κλάδου στις ετήσιες εξαγωγές και γενικά θετική συμβολή του στο Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν. Προτάσεις του Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχανών Κλωστοϋφαντουργών (κ. Κούρταλη Ε. και Αργυρού Ι.) οι οποίοι ευελπιστούν στην επανάκαμψη του κλάδου, όταν περιορισθούν τ' ανταγωνιστικά φθηνά εισαγόμενα, ή οι εισαγωγές πρώτης ύλης. Όσον αφορά στις βιοτεχνίες αυτές παίρνουν, μάλλον, δρόμο χωρίς επιστροφή, εφόσον, σύμφωνα με τον πρόεδρο του Συνδέσμου Ελλήνων Επιχειρηματιών, κ. Τσαγκάρη Γ., οι μικρότερου μεγέθους επιχειρήσεις που εγκαθίστανται, λ.χ. στη Βουλγαρία, αφού βρίσκουν ένα συγκριτικό πλεόνασμα φθηνού κόστους εργασίας, σε συνδυασμό με εξειδικευμένες εργάτριες και μεσαία στελέχη, δύσκολα θα επιστρέψουν στις εδώ συνθήκες, βλ. εφ. "Κέρδος", Ειδική έκδοση για την κλωστοϋφαντουργία, φ. Μάιος 1998, σ. 2, 4-5, 14-15, 26-27. Βλ. επίσης, **Ιωακείμoglou Η.**, *Αναδιάρθρωση...*, ό.π., χ.χ., σ. 147-150, όπου μεταξύ των άλλων, αναφέρεται, σ. 15-18, ότι το "άνωτερο τμήμα" της εργασίας (ιδιαίτερα για τη μεγάλη, άνω των 10 απασχολούμενων Βιομηχανία) το αποτελούν, κυρίως, άντρες ειδικευμένοι και το "κατώτερο τμήμα", που λειτουργεί χωρίς θεσμικό πλαίσιο εργασιακών σχέσεων, με χαμηλές αμοιβές και φθίνουσα συνδικαλιστική οργάνωση το αποτελούν γυναίκες, ή μετανάστες ανειδίκευτοι και πρόκειται για το πιο ευάλωτο τμήμα να περιέλθει σε ανεργία, είτε λόγω "αμυντικής" αναδιάρθρωσης (οικονομίες χρήσης εργασίας) είτε λόγω "επιθετικής" τεχνολογικής αναβάθμισης, η οποία, όμως, δεν θα απευθύνεται σε μη ειδικευμένους εργάτες-τριες, ούτε προβλέπονται προγράμματα κατάρτισης ανειδίκευτων.

Έτσι, σήμερα, διαμορφώνεται ένα θεσμικό πλαίσιο δυσμενές για τις εργαζόμενες στον κλάδο, "απειλητικό" για τις εργασιακές τους συνθήκες, αλλά και την όποια συνδικαλιστική - συλλογική δράση των εργαζομένων στον κλάδο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ
ΤΑΞΗ ΚΑΙ ΦΥΛΟ ΣΤΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΤΩΝ
ΕΡΓΑΤΡΙΩΝ ΤΟΥ ΚΛΑΔΟΥ
Η ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

α) Γενικά για την εμπειρική έρευνα

Όπως αναφέρθηκε, ήδη, στην εισαγωγή, η επιλογή των εργατριών του συγκεκριμένου κλάδου έγινε προκειμένου να προσεγγισθεί η σχέση φύλου και τάξης, σε μια κατηγορία ανθρώπων, οι οποίοι πληρούν τα κλασικά κριτήρια της ταξικής ένταξης – βιομηχανικοί εργάτες και εργάτριες ενός παραδοσιακού κλάδου – σε μια κατηγορία γυναικών, οι οποίες “υπόκεινται”, σε μεγαλύτερο βαθμό, στις αντιλήψεις, τις στάσεις και τις συμπεριφορές μιας ανδροκεντρικής κοινωνίας, όπως αυτή συγκεκριμένα εκφράζεται στο χώρο απασχόλησης και συλλογικής έκφρασης. Οι αρχικές υποθέσεις της ενδεχόμενης ανάπτυξης ταξικής συνείδησης και συνείδησης του φύλου, εφόσον “εκπληρούνται” οι κλασικές συνθήκες “ένταξης” για το φύλο και την τάξη, σχετίζονται με παράγοντες, όπως είναι η εξέλιξη του κλάδου και οι εργασιακές σχέσεις, που διαμορφώνονται σε αυτόν και η ενδεχόμενη κρίση της συνδικαλιστικής δράσης – παράγοντες που αναζητώνται σε στατιστικά μεγέθη, σε ανάλογα άρθρα, αλλά και στις συνεντεύξεις/συζητήσεις με “πρωταγωνιστές” του κλάδου – καθώς και με παράγοντες, όπως είναι η οικογενειακή κατάσταση των εργατριών, η ηλικία τους, η γονεϊκή τους πολιτική κουλτούρα, η καταγωγή τους, οι απόψεις των ίδιων και των συγγενικών τους προσώπων (όπως αυτές οι τελευταίες εκφράζονται έμμεσα) για τη γυναικεία απασχόληση και τη συμμετοχή των γυναικών στο συνδικαλισμό – παράγοντες που αναζητώνται, κυρίως, στις συνεντεύξεις με τις εργάτριες του κλάδου και στην επεξεργασία αυτών των συνεντεύξεων, βάσει της θεωρητικής συζήτησης που προηγήθηκε. Όλα τα παραπάνω αποτέλεσαν το καθοριστικό πεδίο της διερεύνησης της σχέσης της τάξης με το φύλο.

Οι συνεντεύξεις αποτέλεσαν το εργαλείο προσέγγισης της συσχέτισης της τάξης με το φύλο και την «επιβεβαίωση» τόσο των αντικειμενικών μεγεθών της καθοδικής πορείας του κλάδου, όσο και της θεωρητικής συζήτησης που προηγήθηκε, ως προς την έννοια της πολιτικής, ως δημόσιου ανδροκρατούμενου «χώρου», ως προς την έννοια της κουλτούρας και της επίδρασης της κουλτούρας της τάξης και του φύλου στο συνδικαλισμό, την έννοια και τη σημασία της απασχόλησης για τις γυναίκες κ.ο.κ. Οι συνεντεύξεις έγιναν με γυναίκες διαφόρων ηλικιών, στο χώρο απασχόλησής τους (εργοστάσιο για τις εργάτριες, ή σπίτι για τις «φασονίστριες») στο συνδικαλιστικό τους χώρο, ή στο σπίτι τους. Ως κοινή βάση των ερωτωμένων εργατριών ήταν η μισθωτή τους σχέση, το φύλο και το μέγεθος της παραγωγικής μονάδας (μεγάλες βιομηχανίες). Μίλησαμε, όμως, και με πρώην εργάτριες, με φασονίστριες, με εργαζόμενες σε βιοτεχνίες, που δεν είχαν μια σταθερή, ή/και καθόλου μισθωτή εργασιακή σχέση, από όπου προέκυψαν δυνατότητες μεταξύ τους σύγκρισης (μισθωτές–«φασονίστριες», εργαζόμενες, σε μεγάλο μέγεθος βιομηχανία-εργαζόμενες σε μικρή βιοτεχνία, άνεργες-εργαζόμενες, συνταξιούχοι-εργαζόμενες, συνδικαλίστριες-μη συνδικαλίστριες κλπ.).

Οι περισσότερες γυναίκες ήταν παντρεμένες με παιδιά εφηβικής ηλικίας και πάνω. Το εκπαιδευτικό τους επίπεδο ήταν χαμηλό, δημοτικό, ή κάποιες από τις πρώτες τάξεις του (παλιού) εξαταξίου γυμνασίου. Οι περισσότερες προέρχονταν από την επαρχία, λιγότερες από την Αθήνα, ενώ υπάρχουν και δύο ομογενείς του εξωτερικού. Οι γονείς τους ήταν χαμηλότερου μορφωτικού επιπέδου από ό,τι οι ίδιες. Οι πατέρες τους ήταν, κυρίως, αγρότες, βιομηχανικοί εργάτες, ή μικροπωλητές και οι μητέρες τους ήταν καθαρίστριες, “φασονίστριες”, ή τις περισσότερες φορές έμεναν στο σπίτι («νοικοκυρές»).

Οι ερωτήσεις, βάσει ενός ημιδομημένου ερωτηματολογίου, το οποίο χρησιμοποιήθηκε ως οδηγός στη συζήτηση, ξεκινούσαν με το χώρο της απασχόλησής τους και ήταν περισσότερο απλές και «ανώδυνες» (λχ., αν τους αρέσει το είδος της δουλειάς τους, αν το είχαν επιλέξει, ή εάν βρέθηκαν τυχαία στο συγκεκριμένο κλάδο κ.ο.κ.) ποιες ήταν οι συνθήκες εργασίας τους, πόσα χρόνια εργασίας είχαν στον κλάδο (ο μέσος όρος του δείγματος ήταν από τρία έως δώδεκα χρόνια για τις εργαζόμενες και τις φασονίστριες και από 10 έως είκοσι για τις συνταξιούχους, τις άνεργες, τις πρώην εργαζόμενες) και ερωτήσεις σχετικές με τη συλλογική (συνδικαλιστική) τους δράση (κατά πόσο υπάρχει και με ποιους τρόπους αυτή εκφράζεται και αν δεν υπάρχει τους λόγους που αυτό συμβαίνει). Δημιουργείτο, έτσι, συνήθως, ένα κλίμα αμοιβαίας εμπιστοσύνης και συμπάθειας και ακολουθούσαν ερωτήσεις σχετικές με την οικογενειακή τους κατάσταση, τον τόπο καταγωγής τους, τα επαγγέλματα των γονέων και του συζύγου κ.ο.κ. (δημογραφικά στοιχεία). Στη συνέχεια οι ερωτήσεις αφορούσαν τις συνθήκες απασχόλησής τους, δηλαδή, τη συγκεκριμένη θέση εργασίας, τα ωράρια, τον χώρο του εργοστασίου κ.ο.κ. τις απόψεις τους για αυτές τις συνθήκες και το εάν αναζητούν τρόπους συλλογικής δράσης – στην περίπτωση που επιθυμούν τη βελτίωσή τους – ποιοί είναι αυτοί και τους λόγους για τους οποίους συμμετέχουν, ή δεν συμμετέχουν σε συλλογικές δράσεις στο χώρο απασχόλησής τους. Τέλος, ακολουθούσε συζήτηση για τη ζωή, την εργασία στο σπίτι, την κατανομή του υπόλοιπου «ελεύθερου» χρόνου, καθώς και τις απόψεις τους για την εργασία ανδρών και γυναικών στο εργοστάσιο, για την ισότητα των φύλων, για την οικιακή εργασία των γυναικών κ.ο.κ. προκειμένου να αναδυθεί ο τρόπος σκέψης και δράσης τους και να σκιαγραφηθούν οι συνισταμένες αυτής της σκέψης και δράσης.

Από αυτές τις συνομιλίες υπάρχουν 37 μαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις, μεταξύ των οποίων εργαζόμενες, συνταξιούχοι, απολυμένες του κλάδου, πρώην εργαζόμενες και άνεργες, φασονίστριες και, βεβαίως, συνδικαλίστριες. Εκτός αυτών, υπήρξαν, επίσης, συζητήσεις με εκπροσώπους της Ομοσπονδίας του κλάδου, με κάποιους βιομήχανους και βιοτέχνες. Συνολικά, όλα αυτά τα χρόνια έγιναν πάνω από 70 συναντήσεις με γυναίκες κυρίως (αλλά και μερικούς άντρες) που σχετίζονταν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, με τον κλάδο, από τους οποίους δόθηκαν χρήσιμες πληροφορίες για τις εργασιακές συνθήκες των γυναικών στον κλάδο και τον ίδιο τον κλάδο.

Κάποιες από τις μαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις είναι βιομηχάνων και εκπροσώπων της ομοσπονδίας του κλάδου. Οι υπόλοιπες είκοσιεπτά προέρχονται, κυρίως, από εργαζόμενες στον κλάδο, την εποχή της συνέντευξης και πρώην εργαζόμενες. Οι πέντε είναι από φασονίστριες (οι τρεις έγιναν, κατά την “Α” περίοδο” και οι δύο, κατά τη “Β”). Από τις υπόλοιπες είκοσι δύο, οι δέκα γίνονται κατά την πρώτη περίοδο και αφορούν έξι εργαζόμενες, την εποχή της συνέντευξης και τρεις, πρόσφατα, με την εποχή της συνέντευξης, απολυμένες και μία πολύ παλιότερα εργαζόμενη. Οι άλλες δώδεκα γίνονται κατά την Β’ Περίοδο και αφορούν οκτώ εργαζόμενες, κατά την εποχή της συνέντευξης, τέσσερις, πρόσφατα, με την εποχή της συνέντευξης, απολυμένες.

Οι συνεντεύξεις γίνονταν πρόσωπο με πρόσωπο, σε χώρο που επέλεγε η ερωτώμενη και γινόταν χρήση μαγνητοφώνου. Τις λίγες φορές που δεν μας επιτρεπόταν το μαγνητόφωνο, γινόταν χρήση σημειώσεων. Υπήρξαν και απόπειρες τηλεφωνικών συνεντεύξεων, που, εξαιτίας του φόβου των γυναικών, για πιθανή τους απόλυση (σε περίπτωση, που απαντήσουν σε ερωτήσεις, σχετικές με τις συνθήκες απασχόλησής τους) δεν έγινε κατορθωτό να ολοκληρωθούν. Παραμένει, ωστόσο, ενδεικτική η στάση αυτή των γυναικών, σαν αποτέλεσμα του κλίματος έμμεσης τρομοκρατίας από την εργοδοσία τους, σε συνάρτηση και με την κρίση του κλάδου γενικότερα. Ως προϋπόθεση των συνεντεύξεων ήταν η παράκληση των ερωτωμένων για ανωνυμία, η οποία και γίνεται σεβαστή. Υπήρχε ένας κοινός άξονας ερωτήσεων, για τις εργαζόμενες, τις συνταξιούχους, τις συνδικαλίστριες, τις πρώην εργαζόμενες του κλάδου και τις φασονίστριες.

Όπως είναι ευνόητο, οι ερωτήσεις τροποποιούνταν ανάλογα με το ερωτώμενο πρόσωπο. Λ.χ., στις φασονίστριες δεν ετίθεντο ερωτήματα σχετικά με τις συνθήκες εργασίας στο εργοστάσιο, αλλά με την κατανομή του χρόνου της αφανούς και αμειβόμενης εργασίας στο σπίτι. Στις δε εργαζόμενες, που ήταν ταυτόχρονα και συνδικαλίστριες, ετίθεντο ερωτήματα σχετικά με τους λόγους και τους τρόπους ενασχόλησής τους με το συνδικαλισμό κ.ο.κ. Όσον αφορά δε τους κεφαλαιούχους και συνδικαλιστές οι ερωτήσεις ήταν σχετικές με την πορεία του κλάδου, καθώς και τις απόψεις τους για τη θέση των γυναικών σε αυτόν.

Οι γενικότερες, πάντως, πληροφορίες που αφορούν τον κλάδο, όπως π.χ., οι επιδοτήσεις και η πορεία του, το αν, τελικά, απορροφώνται για τη “σωτηρία” των εργοστασίων, ή αν “μετακινούνται” σε άλλες δραστηριότητες κ.ο.κ «ενσωματώνονταν» στο Ι κεφάλαιο, σαν κάποια στοιχεία της θεωρητικής συζήτησης και στο ΙΙ, στην ιστορία της εξέλιξης του κλάδου και δεν συμπεριλαμβάνονται στις συνεντεύξεις.

Εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις με εργάτριες, οι οποίες απαντούσαν μονολεκτικά στις ερωτήσεις και δεν επέτρεψαν τη χρήση μαγνητοφώνου, οπότε και οι συνεντεύξεις αυτές δεν προσμετρήθηκαν στις είκοσι επτά, στις υπόλοιπες περιπτώσεις, υπήρχε ελευθερία λόγου και αρκετός χρόνος συζήτησης - πάνω από τρεις ώρες για μία έως τρεις συναντήσεις σε κάθε συνέντευξη.

Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί, πως, πέραν των παραπάνω συναντήσεων, υπήρξαν και τυχαίες συναντήσεις με ανθρώπους που εργαζόνταν, ή

είχαν, παλιότερα, εργασθεί στον κλάδο, οι οποίες, επίσης, δεν προσμετρώνται στις καταγεγραμμένες συνεντεύξεις. Υπήρξαν «αυθόρμητες» συζητήσεις μαζί τους, π.χ., για τους λόγους, για τους οποίους δεν εργάζονται, πλέον, στον κλάδο, για τις απόψεις τους πάνω στα προβλήματα και τις προοπτικές του κλάδου κλπ.

Από την επεξεργασία των συνεντεύξεων διαπιστώνεται η ενδεχόμενη ύπαρξη ταξικής συνείδησης και συλλογικής δράσης για την αλλαγή των εργασιακών συνθηκών του κλάδου, ή της μονάδας παραγωγής στον χώρο απασχόλησης.

Σε γενικές γραμμές, οι συνεντεύξεις απετέλεσαν το σημαντικότερο μέσον απόδειξης της θεωρίας, ως προς τους τρόπους ανάπτυξης της ταξικής συνείδησης και της συνείδησης του φύλου, στο παράδειγμα των εργατριών του κλάδου.

Οι συνεντεύξεις διακρίνονται σε δύο περιόδους: η πρώτη, περιλαμβάνει τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας της έρευνας (1990 – 1993) και η δεύτερη τα τελευταία χρόνια (1996 – 1999). Η πρώτη περίοδος διέπεται από ένα περισσότερο έντονο πολιτικό “κλίμα”, ενώ κατά τη δεύτερη περίοδο, παρατηρείται μια μείωση του ενδιαφέροντος των εργατριών του κλάδου για τα τεκταινόμενα στο εργοστάσιο, στον κλάδο, ή στα συνδικαλιστικά τους όργανα. Η πρώτη περίοδος χαρακτηρίζεται από μια μεγαλύτερη ανάπτυξη της ταξικής συνείδησης και των συλλογικών κινητοποιήσεων. Η δεύτερη, από μια στροφή σε επιλογές περισσότερο “ατομικές”, σε μια αμφισβήτηση (ή και καχυποψία) για κάθε συλλογική δράση.

Όπως ήταν επίσης προφανές, η δράση των εργατριών συσχετιζόταν με την οικογενειακή τους κατάσταση, τις αντιλήψεις για τα φύλα, καθώς και τον εσωοικιακό καταμερισμό εργασίας. Διαπιστώθηκε, εξάλλου, ότι, εάν υπήρχε μία εκ των προτέρων ερμηνεία για την κοινωνική πραγματικότητα, που αυτή ήταν, συνήθως, η πολιτική κουλτούρα της γονεϊκής οικογένειας, η συνδικαλιστική δράση ήταν περισσότερο θετική. Μία εκ των υστέρων ερμηνεία-συνειδητοποίηση της κοινωνικής πραγματικότητας προερχόταν βεβαίως και από τις ίδιες τις αντιφάσεις της παραγωγικής διαδικασίας, από τις συζητήσεις με άλλες εργαζόμενες, από το «κλίμα» της εποχής (λ.χ., “θερμότερο”, θεωρείται το κλίμα της πρώτης μεταδικτατορικής εποχής, σε σύγκριση με αυτό της δεκαετίας του 1990) κ.ο.κ.

Τα αποτελέσματα των συνεντεύξεων κατηγοριοποιούνται σε δύο μέρη: σε αυτά που αναφέρονται στην ανάπτυξη της ταξικής συνείδησης των εργατριών του κλάδου και σε αυτά που αναφέρονται στην ανάπτυξη της συνείδησης του φύλου.

Σε κάθε μία από τις δύο περιόδους παρατίθενται αποσπάσματα από τις συνεντεύξεις εκείνες, που θεωρούνται περισσότερο ενδεικτικές και αντιπροσωπευτικές του συνόλου των συνεντεύξεων και τίθενται ως μέσον απόδειξης των συμπερασμάτων μας.

Πριν από την επεξεργασία των συμπερασμάτων, τίθεται ο βασικός άξονας των θεμάτων, προς την κατεύθυνση των οποίων διεξάγονταν οι συνεντεύξεις με τις εργαζόμενες - μισθωτές, “φασονίστριες” και τις πρώην εργαζόμενες.

α.1) Ο άξονας των ερωτήσεων σε εργάτριες, πρώην εργάτριες και «φασονίστριες»

Ερωτήσεις, που αφορούν τη συγκέντρωση δημογραφικών και κοινωνικών στοιχείων (ηλικία, εκπαίδευση, οικογενειακή κατάσταση, επάγγελμα και μόρφωση γονέων κλπ.)

Ερωτήσεις σχετικές με την εργασία (το περιβάλλον του εργοστασίου, ή του σπιτιού και τις συνθήκες εργασίας)

Ερωτήσεις σχετικές με τη συλλογική δράση και τις μορφές δράσης που ενδεχομένως αναπτύσσει, ή είχε αναπτύξει στον εργασιακό της χώρο. (Απλή συμμετοχή στις εκδηλώσεις του σωματείου, ή του συνδικάτου εκλεγμένη στο σωματείο κλπ.)

Ερωτήσεις σχετικές με τους λόγους της συνδικαλιστικής δράσης, ή της απραξίας

Ερωτήσεις σχετικές με την ανάληψη ευθυνών στην συζυγική οικογένεια

Ερωτήσεις σχετικές με τις αντιλήψεις για τους ρόλους των φύλων στην οικογένεια και στη συλλογική δράση στον εργασιακό χώρο.

Ερωτήσεις σχετικές με την πορεία του συνδικαλισμού και την πορεία του κλάδου

Ελεύθερη συζήτηση, σε αναφορά με τα προηγούμενα.

β) Η επεξεργασία των συνεντεύξεων

β.1) Η πρώτη περίοδος, 1990 – 1993: οι συνεντεύξεις των εργατριών

Αυτήν την περίοδο καταγράφονται έξι μαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις εργατριών, τριών φασονιστριών και τεσσάρων πρώην εργαζομένων. Περισσότερες, όμως, συνομιλίες έγιναν εκτός μαγνητοφώνου, ιδιαίτερα σε περιόδους εργατικών κινητοποιήσεων, όπου υπήρχε η δυνατότητα συνομιλίας με εργάτριες, για τους λόγους των κινητοποιήσεών τους, για τις απόψεις τους για το συνδικαλισμό στο χώρο δουλειάς, ή ακόμα και για τη θέση των γυναικών στην εργασία και στην οικογένεια.

Τα κοινωνικά και δημογραφικά στοιχεία των ερωτωμένων αυτής της περιόδου αφορούν γυναίκες από 30 – 50 ετών, κυρίως, παντρεμένες από νεαρή ηλικία, με μεγάλα παιδιά. Είναι αγροτικής και λιγότερες εργατικής καταγωγής. Οι περισσότερες είναι απόφοιτες δημοτικού και λιγότερες εξατάξιου γυμνασίου. Οι περισσότερες έχουν τουλάχιστον δέκα χρόνια συνολικής και συνεχιζόμενης απασχόλησης στον κλάδο.

Είναι η εποχή, κατά την οποία, υπάρχει ακόμα μια σχετικά ανεπτυγμένη διεκδικητικότητα και συλλογική δραστηριοποίηση σε εργασιακά θέματα των γυναικών και των αντρών του κλάδου, μια μεγαλύτερη συμμετοχή στα πρωτοβάθμια σωματεία τους. Είναι, όμως, και η εποχή της απαρχής της κρίσης του κλάδου, παρόλο που αυτή δεν γίνεται εμφανής τον πρώτο καιρό, όσο, δηλαδή, η ζήτηση για τα προϊόντα του κλάδου παραμένει, ακόμα, σε κάποια επίπεδα. Η κρίση γίνεται εντονότερη προς το τέλος της δεκαετίας, το τέλος του 20ού αιώνα.

β.2) Η Ταξική Συνείδηση των Εργατριών του Κλάδου στην Α' περίοδο

Σε γενικές γραμμές, η ταξική συνείδηση των εργατριών αυτής της περιόδου θα εχαρακτηριζόταν σαν περισσότερο ανεπτυγμένη. Οι παράγοντες, οι οποίοι συνδιαμορφώνουν θετικά την ανάπτυξη αυτής της συνείδησης κατηγοριοποιούνται ως εξής:

Η συλλογική μισθωτή εργασία, το μέγεθος της μονάδας και οι σχέσεις εργοδότη-εργαζομένων, ως παράγοντες ανάπτυξης της ταξικής συνείδησης και της συνδικαλιστικής δράσης των εργατριών του κλάδου

Οι γυναίκες που εργάζονται σε ένα εργοστάσιο έχουν πολύ μεγαλύτερες πιθανότητες να αναπτύξουν την ταξική τους συνείδηση, μέσα από τη συλλογική δράση και μέσα από συζητήσεις με συναδέλφους τους, από ό,τι οι γυναίκες που κάνουν την ίδια εργασία στο σπίτι («φασονίστριες»). Η συλλογική μισθωτή εργασία αποτελεί μια βασική προϋπόθεση, για την ανάπτυξη της συλλογικής δράσης και της ταξικής συνείδησης.

Αυτό είναι εμφανές ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσης του κλάδου – σε «έντονη» πολιτικά εποχή – όπως καταδεικνύεται από συνέντευξη το 1990 με συνδικαλίστρια, πρόεδρο πρωτοβαθμίου σωματείου, 32 ετών, εκείνη την εποχή, απόφοιτη δημοτικού, αγροτικής καταγωγής, με δεκαπέντε χρόνια προϋπηρεσία στην ίδια μεγάλης μεγέθους βιομηχανία (ο ιδιοκτήτης της οποίας είχε κηρύξει πτώχευση) παντρεμένη, με δύο παιδιά. Το εργοστάσιο τελεί υπό κατάληψη, με βασικό αίτημα τη διακοπή της διαδικασίας της «εκκαθάρισης», της καταμέτρησης, δηλαδή και της εκτίμησης των μηχανημάτων και της εκποίησης τους από την τράπεζα, λόγω χρέους του εργοδότη. Η συνάντηση με εργάτριες της περιφρούρησης οδηγεί στη συνέντευξη από τη συγκεκριμένη εργάτρια και συνδικαλίστρια.

Στο παρακάτω απόσπασμα διαφαίνονται οι λόγοι ανάπτυξης συνδικαλιστικής δράσης και ταξικής συνείδησης: “...Εγώ δουλεύω από 15 χρονών, συνολικά πάνω από 15 χρόνια στο εργοστάσιο. Ήρθαμε οικογενειακά από τον Έβρο για να βρούμε δουλειά πρώτα στην Θεσσαλονίκη και μετά στην Αθήνα. Έπιασα προσωρινά δουλειά εδώ. Έμεινα, όμως, όλα αυτά τα χρόνια. Οι συνθήκες ήταν υποφερτές. Ο μισθός “κανονικός” (εννοεί, βάσει της συλλογικής σύμβασης). Στην αρχή δεν με ενδιέφερε η πολιτική. Με τις άλλες συναδέλφισσες μιλούσαμε για τα προσωπικά μας, που τελικά είδαμε πως ήταν για όλες μας ίδια προβλήματα.....Σιγά σιγά αρχίσαμε να μιλάμε για πολιτική και συνδικαλισμό. Έτσι άρχισα και εγώ, όπως και οι υπόλοιπες να ενδιαφερόμαστε.....”

Ένας βασικός λόγος συνειδητοποίησης και δράσης είναι η κοινωνικοποίηση μέσα στον ίδιο τον εργασιακό χώρο. Περισσότερες είναι οι προερχόμενες από τον εργασιακό χώρο και τη μορφή της συλλογικής μισθωτής παραγωγικής εργασίας

προσλαμβάνουσες, από ό,τι οι προσλαμβάνουσες σε απομονωμένη εργασία στο σπίτι.

Το μέγεθος της μονάδας επηρεάζει, επίσης, σημαντικά τις σχέσεις εργοδοτών εργαζομένων στη διαμόρφωση ταξικής συνείδησης και συλλογικής δράσης, για την επίλυση των εργασιακών προβλημάτων. Η συγκεκριμένη μονάδα είναι μεγάλου μεγέθους και οι σχέσεις περισσότερο απρόσωπες, κάτι που συνεπάγεται αύξηση των πιθανοτήτων συνδικαλιστικής δράσης. Στις μικρότερες μονάδες επικρατεί ένα “πατερναλιστικό κλίμα”, που εμποδίζει τη δημιουργία σωματείου, την ύπαρξη κινητοποιήσεων κλπ. Οι εργάτριες και οι εργάτες για την επίλυση των προβλημάτων τους προσφεύγουν σε “πρόσωπο με πρόσωπο” συνενόηση με τον εργοδότη, ή σε άλλη “εξατομικευμένη” μέθοδο (λ.χ., χρήση “μέσου”). Στη διάρκεια της έρευνας, υπήρξε βιοτεχνία, όπου οι δύο γιοι του εργοδότη είχαν παντρευτεί με εργάτριές τους, με αποτέλεσμα, οι υπόλοιπες εργάτριες (θεωρώντας ότι ανήκουν στην “οικογένεια” του εργοδότη) να συζητούν η καθεμιά χωριστά, όποιο εργασιακό πρόβλημα προέκυπτε, μαζί του, παρά με τις άλλες συναδέλφους τους. Δεν είναι τυχαίο ότι στη βιοτεχνία αυτή δεν υπήρχε σωματείο, δεν γίνονταν απεργίες κλπ., παρά το ότι ήταν “υγιής” βιοτεχνία, μέχρι τις αρχές του 1990. Το 1991 σε συνέντευξη με εργαζόμενη σε αυτήν, 31 έτους, απόφοιτη Λυκείου, αγροτικής καταγωγής με δέκα χρόνια προϋπηρεσίας στην ίδια μικρού μεγέθους μονάδα, παντρεμένη με μικρό παιδί παρατηρείται ότι όχι μόνο δεν υπάρχει ζήτημα συνενόησης μεταξύ των εργαζομένων, αλλά και ένας ανοικτός μεταξύ των εργατριών ανταγωνισμός. Λ.χ., κάποιες εργάτριες ζήτησαν το “συλλογικό επίδομα” (“πριμ παραγωγικότητας”) να το παίρνουν σαν “προσωπικό επίδομα”, να «ελέγχεται η μηχανή της καθεμιάς, ώστε να διαπιστώνεται η αύξηση, ή όχι, της παραγωγής», πρόταση η οποία υιοθετήθηκε από τη διοίκηση, παρά τις διαμαρτυρίες των υπολοίπων, δημιουργώντας έτσι προβλήματα στη συλλογικότητα και την αλληλεγγύη μεταξύ των εργαζομένων.

«Γινόταν ακόμα και σαμποτάζ από εργάτρια σε εργάτρια.... Απομακρυνόσουν για ένα λεπτό και όταν επέστρεφες έβλεπες τη μηχανή σου να έχει πρόβλημα.. Τα αφεντικά, σε γενικές γραμμές, ήταν καλοί άνθρωποι, συνεννοήσιμοι.. δεν τον περίμεναν αυτόν τον πόλεμο μεταξύ μας. Δεν ήξεραν πώς να αντιδράσουν...».

Σε αυτή την περίπτωση, ενώ ισχύει η συλλογική εργασία, το μέγεθος της μονάδας «επιτρέπει» τις περισσότερο διαπροσωπικές σχέσεις στις μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις και ανακόπτει την ανάπτυξη της συλλογικής δράσης.

Το μέγεθος της μονάδας συνυπάρχει όχι μόνο με την ανάπτυξη των διαπροσωπικών σχέσεων, αλλά και των καλών προσωπικών σχέσεων εργαζομένων-εργοδοτών, ούτως ώστε να μην επιτρέπεται η κάθε μορφή συνδικαλιστικής κινητοποίησης και διεκδίκησης.

Γι' αυτό, άλλωστε, στη συγκεκριμένη μελέτη ετέθη σαν μία από τις βασικές συνιστώσες, η απασχόληση των βιομηχανικών εργατριών σε μεγάλο μεγέθους

κλωστοϋφαντουργικές μονάδες, όπου δεν συναντώνται με την ίδια συχνότητα διαπροσωπικές σχέσεις εργοδοτών – εργαζομένων. Αλλά και η αμειβόμενη απασχόληση στο σπίτι, το λεγόμενο “φασόν” δεν μπορεί να αποτελέσει τη βάση συλλογικής δράσης, ή το μέσο πρόσληψης κοινωνικοποιητικών ερεθισμάτων προς αυτήν την κατεύθυνση.

Είναι ενδεικτική η συνέντευξη με «φασονίστρια», γύρω στα 50 (1992) με μεγάλα παιδιά (γιος φαντάρος 24 ετών, κόρη παντρεμένη) όπου ο χώρος εργασίας της ήταν το μοναδικό μεγάλο δωμάτιο («σαλόνι») που είχαν. Η ίδια (εργατικής καταγωγής, απόφοιτος δημοτικού) εργαζόταν, περίπου, 8 χρόνια στο φασόν, για να εξοικονομήσει χρήματα, μέχρι να τελειώσει ο γιος το στρατιωτικό και να βρει κάποια δουλειά. Δεν ενδιαφερόταν για πολιτική δράση, ή για προσωπικά δικαιώματα (ψυχαγωγία, ελεύθερο χρόνο κλπ.). Επειδή κάνει μια εργασία τελείως εξατομικευμένη δεν έχει και την δυνατότητα συλλογικής αντιμετώπισης των διαφόρων εργασιακών της προβλημάτων

Όσο δύσκολες και αν είναι οι συνθήκες εργασίας (λ.χ., ο χώρος εργασίας δεν είναι διαχωρισμένος από το υπόλοιπο σπίτι, για αυτό, όλο το σπίτι δείχνει ακατάστατο. Η ίδια δουλεύει, ενώ περνούν συνεχώς από εκεί τα πρόσωπα της οικογενείας της, λειτουργεί η τηλεόραση, χτυπάει το τηλέφωνο και δεν έχει το χρόνο να μιλήσει στη φίλη της που τη ζητάει. Πρέπει την άλλη μέρα να παραδώσει όσο το δυνατόν περισσότερα «κομμάτια». «Η άδεια του παιδιού τελειώνει, θα γυρίσει στο στρατό και πρέπει να του δώσω ένα χαρτζιλίκι...», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει) όσο χαμηλές και αν είναι οι αμοιβές για το κάθε “κομμάτι”, δεν έχει δυνατότητες επιλογής συλλογικής δράσης, που θα οδηγούσαν στη διαμόρφωση της ταξικής της συνείδησης. Κατ’ αυτήν την έννοια, μία από τις βασικές συνιστώσες σχηματισμού ταξικής συνείδησης για τις γυναίκες – ιδιαίτερα αυτές χαμηλού μορφωτικού επιπέδου και μειωμένων δυνατοτήτων πρόσβασης σε εκτός σπιτιού κοινωνικοποιητικές διαδικασίες – αποτελεί ο συλλογικός χώρος αμειβόμενης απασχόλησης και οι απρόσωπες σχέσεις με τους εργοδότες. Άλλη μία, εξίσου, σημαντική συνιστώσα αποτελούν, όμως και οι γενικότερες συνθήκες που ισχύουν στον κλάδο.

Οι γενικότερες συνθήκες που επικρατούν στον κλάδο: απαρχές της κρίσης, με σταθερή έως μικρή καθοδική τάση της ζήτησης γυναικείου εργατικού δυναμικού, ένας ακόμη καθοριστικός παράγοντας της ανάπτυξης συνδικαλιστικής δράσης και ταξικής συνείδησης

Στις αρχές της δεκαετίας του 1990 παρατηρείται μια σημαντική κάμψη στη ζήτηση και στην ανταγωνιστικότητα των προϊόντων τόσο στην εγχώρια, όσο και στην εξωτερική αγορά. Οι βάρδιες περικόπτονται σε δύο στα περισσότερα εργοστάσια, ενώ αποτελεί γεγονός η πλήρης διακοπή της λειτουργίας άλλων, μικρότερων και μεγαλύτερων ανταγωνιστικών μονάδων της χώρας.

Πριν από την δεκαετία του 1990, όμως, "...ο χώρος εργασίας είναι σαν αποπνικτικός...θόρυβος, άσχημες μυρωδιές και προπαντός πολύ ζέστη...Γίνονται δύο βάρδιες. Πριν έρθω εγώ τότε γινόταν και τρίτη βάρδια, η βραδυνή...Η κάθε υφάντρα είχε «στην επίβλεψή της» τρεις μηχανές. Οι άντρες εργαζόνταν στην αποθήκη και στις νηματικές μηχανές. Οι βάρδιες γίνονταν κυκλικά (πρωί, ή απόγευμα)...Διάλειμμα δεν γινόταν. δεν σταματούσαν οι μηχανές...αλλά όλοι ξεκουραζόμασταν για λίγο, όσο δούλευαν οι μηχανές..."

Οι συνθήκες εργασίας διαφέρουν, εφόσον πρόκειται για συνθήκες συνεχούς απασχόλησης στον κλάδο κατά τις οποίες παρατηρούνται συχνότερες συλλογικές κινητοποιήσεις.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1990, παρά το ότι παρατηρούνται σε μεγαλύτερο βαθμό σταδιακές απολύσεις, διακοπή της λειτουργίας πολλών μονάδων και μείωση της ζήτησης εργατικού δυναμικού, αρκετές είναι οι εργάτριες που δεν απομακρύνονται από την ενεργό δράση. Από τις συνεντεύξεις εργατριών εκείνης της εποχής προκύπτει ότι οι ίδιες και αρκετές από τις συναδέλφισσές τους συμμετείχαν συχνότερα σε στάσεις εργασίας, συνλεύσεις, ή κινητοποιήσεις που αποφασίζονταν από το σωματείο, ή την ομοσπονδία τους. Όσο, όμως, οι απολύσεις εντεινόταν, όσο οι περισσότερες μονάδες, έκλειναν, τόσο «έκαναν πίσω», τόσο η συλλογικότητα τους «έσπαζε», προσπαθώντας η καθεμία να βρει τρόπους να σώσει τη δική της δουλειά, τη δική της θέση στο εργοστάσιο.

Σύμφωνα με τις ερωτώμενες εκείνης της εποχής, οι απολύσεις άρχιζαν από τις πιο «δραστήριες» στο συνδικαλισμό, δηλαδή τις εργάτριες που ήταν εκλεγμένες στο σωματείο. Συνεχίζονταν με τις νεώτερες σε ηλικία, οι οποίες ήταν συνήθως και νεοεισερχόμενες στον κλάδο

Οι γενικότερες συνθήκες στον κλάδο μειώνουν ακόμα περισσότερο τους λόγους δραστηριοποίησης των εργατριών μικρών βιοτεχνιών. Είναι χαρακτηριστικά τα όσα ακούγονται από την πλευρά μιας βιοτέχνη – εργοδότης, για τις συνθήκες που επικρατούν στον κλάδο και για τις εργάτριες, που αναγκάζεται να "σχολάσει", σταδιακά και μέχρι να κλείσει η βιοτεχνία, στις αρχές του 1990. Τις εργάτριες τις

“σχολάει”, όχι επειδή έχουν “παράπονα μαζί της” (δηλαδή, διεκδικούν κάτι) αλλά επειδή υπάρχουν οικονομικές δυσχέρειες. Όπως αναφέρει, συγκεκριμένα: “Από την Κίνα, την Κορέα, την Ταϊβάν... αυτοί δουλεύανε με μια χούφτα ρύζι και μας φέρνανε εμάς πανιά μ’ένα κοστολόγιο, φερ’ ευτείν 800 δρχ. το μέτρο, όταν εμάς ήταν, τότε (αναφέρεται στη δεκαετία του 1980) τουλάχιστον 1000. Έτσι, άρχισε κάποια στιγμή να κλωτσάει η αγορά... Όταν το βρισκε φθηνότερο ο έμπορος, γιατί να σε κοιτάξει εσένα; Έπειτα, όταν το 1981, ανάλαβε ο Παπανδρέου, για πρώτη φορά, την πρωθυπουργία, άρχισε να δίνει ορισμένα... ορισμένα... αυτά στους εργαζόμενους, τα οποία καλώς τα έδινε, αλλά για εμάς ήταν δυσβάσταχτα, όταν ανέβασε το ημερομίσθιο τόσο. . ανέβασε το άλλο.. έβαζε εφορείες περισσότερο... Εγώ, αμέσως το αντιλήφθηκα, δεν πάμε καλά, είπα και σχόλασα προσωπικό... Από το 1981, όταν είμασταν 15, 16, 17 άτομα... μετά κρατηθήκαμε γύρω στα 5... μέχρι το 1992 που μείναμε οι δύο μας και ο γιος μας και αργότερα μόνος ο σύζυγος», μέχρι το 1993, που έκλεισε η βιοτεχνία

Οι μικρές βιοτεχνίες του κλάδου ήταν κερδοφόρες και με καλή παραγωγή, μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1990. Η κρίση του 1992, όμως, δεν ήταν παροδική, όπως οι προηγούμενες, με αποτέλεσμα τη σταδιακή διάλυση των μικρότερων μονάδων.

Η αυξανόμενη ζήτηση, η οποία παύει να ισχύει μετά τα πρώτα χρόνια του 1990, συνέτεινε στη δημιουργία ευνοϊκού κλίματος διεκδίκησης, αυτοπεποίθησης, αυτοεκτίμησης των εργατριών. Η απόλυση για “συνδικαλιστικούς λόγους” δεν αποτελούσε “φόβητρο”, όταν μπορεί την “άλλη, ακριβώς, ημέρα να σε πάρει το διπλανό εργοστάσιο”, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει μια εργάτρια. Η αύξηση της ζήτησης, ωστόσο, εξακολουθεί να μην επηρεάζει τη συλλογική δράση στις “φασονίστριες” και τη συλλογική κινητοποίησή τους, προς την κατεύθυνση της επίλυσης των εργασιακών τους προβλημάτων.

Οι γενικότερες πολιτικές – κοινωνικές συνθήκες που επικρατούν (το “πολιτικό κλίμα” της εποχής) και το Συνδικαλιστικό Κίνημα

Σημαντική, όμως, είναι και η συμβολή του γενικότερου πολιτικο-κοινωνικού «κλίματος» της εποχής, σε συνδυασμό με το ανεπτυγμένο συνδικαλιστικό κίνημα στη δημιουργία ταξικής συνείδησης και στη συμμετοχή σε συλλογικές κινητοποιήσεις.

Τις εποχές με «θερμότερο» πολιτικό κλίμα (όπως μπορεί να χαρακτηριστεί η πρώτη μεταδικτατορική περίοδος, π.χ.) παρατηρείται μια ανάπτυξη του συνδικαλιστικού κινήματος και μια μεγαλύτερη συμμετοχή των εργαζομένων σε συλλογικές κινητοποιήσεις.

Οι εργάτριες που κινητοποιούνται πιο «κοντά» στη δεκαετία του 1980 αναπτύσσουν μεγαλύτερη συνδικαλιστική δράση, ή επηρεάζονται από αντιλήψεις αμφισβήτησης των κομμάτων της συνδικαλιστικής ιεραρχίας κλπ. ακόμα και αν πρόκειται για εργάτριες με συγκεκριμένη κομματική κατεύθυνση. Συγκεκριμένα, από το 1990 έως το 1992, έγιναν συζητήσεις στα πλαίσια της έρευνας με εργάτριες, που εκείνη την εποχή έχαναν τη δουλειά τους, μετά από πολυετή απασχόληση, σε γνωστή μεγάλη κλωστοϋφαντουργική βιομηχανία της χώρας, λόγω διακοπής της λειτουργίας της σε κάποιες περιοχές. Προκειμένου να πιέσουν προς την επαναλειτουργία των μονάδων και μέσα στη δίνη ενός κλίματος συλλογικών κινητοποιήσεων ξεφεύγουν από τα κομματικά πλαίσια του πειθαρχημένου και «καθοδηγούμενου» κομματικού συνδικαλισμού και αποφασίζουν δράσεις, που εγκρίνονται από τις άμεσα ενδιαφερόμενες, δηλαδή, τις εργαζόμενες.

Το “κλίμα” της εποχής – “πλούσιο” και “θερμό” σε συλλογικούς και εργατικούς αγώνες και το “κλίμα” στο εργοστάσιο, η συλλογική εμπειρία και δράση, η συνύπαρξη και η ανταλλαγή εμπειριών – μπορούν να θεωρηθούν οι “γεννήτορες” της συνείδησης και της δράσης των εργατριών. Για κάποιες εργάτριες, η ύπαρξη ομοσπονδιών και εργατικών κέντρων αποτελεί μια αναγκαιότητα, όμως η εκλογή των αντιπροσώπων αξιολογούν πως πρέπει να γίνεται μέσα από ζυμώσεις στον ίδιο το χώρο της απασχόλησης και όχι μέσω υποδείξεων κάποιου κόμματος. Αυτό, κατά τη γνώμη τους, συνιστά την έννοια ενός αυτόνομου συνδικαλισμού, ο οποίος μπορεί να συνυπάρξει με την έννοια της αυτοδιαχείρισης των εργοστασίων, έννοιες που συζητώνται ακόμα στις αρχές του 1990, σαν απόηχος της πρώτης μεταδικτατορικής εποχής. Αυτές οι ίδιες εργάτριες διευκρινίζουν στη διάρκεια των συνεντεύξεων ότι η αναγκαιότητα ενός θεσμοθετημένου συνδικαλιστικού κινήματος εξακολουθεί να υπάρχει, ένα συνδικαλιστικό κίνημα που θα πρέπει να “προχωρά με το επίπεδο της εργατικής τάξης. . για να πεισθούν οι εργάτες πως εμείς κινούμε τις μηχανές και όχι οι βιομήχανοι...” όπως χαρακτηριστικά λέει μια εργάτρια.

Το “κλίμα της εποχής”, επομένως, συνδιαμορφώνει την ταξική συνείδηση, σε συνδυασμό με τη μισθωτή, συλλογική εργασία, η οποία ασκείται σε μεγάλες μεταποιητικές μονάδες, σε εποχές αυξημένης μάλλον ζήτησης εργατικού δυναμικού. Για τις “φασονίστριες”, τις απασχολούμενες στο σπίτι σε μη κανονικές συνθήκες εργασίας¹, το “κλίμα της εποχής” δεν φαίνεται να επιδρά στη διαμόρφωση ταξικής συνείδησης.

¹ Το ότι οι γυναίκες επιλέγουν συνθήκες κανονικής απασχόλησης και απορρίπτουν τα μοντέλα μειωμένης απασχόλησης και απασχόλησης στο σπίτι, διαπιστώθηκε και σε πρόσφατη ποιοτική μελέτη (σε δείγμα 33 ανέργων γυναικών) όπου επιλέγονται σαφώς οι «κανονικές» συνθήκες της εξωοικιακής αμειβόμενης απασχόλησης, σε σχέση με τη μερική εργασία, ή την αυτοαπασχόληση, ή την εργασία στο σπίτι (από το 70%, περίπου του δείγματος). Βλ., **Κανταράκη Μ.**, *Μελέτη αξιολόγησης μη αναγνωρισμένων εμπειριών και δεξιοτήτων των γυναικών – Ποιοτική διερεύνηση*, «Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας» (ΚΕΘΙ) Γενική Γραμματεία Ισότητας. Κοινοτική πρωτοβουλία Now, 1998 – 1999, σ. 101.

Η πολιτική κουλτούρα της γονεϊκής οικογένειας

Η πολιτική κουλτούρα της γονεϊκής οικογένειας αποτελεί μια “θετική προδιάθεση” για συμμετοχή σε συλλογική δράση και για περαιτέρω ανάπτυξη της ταξικής συνείδησης των εργατριών του κλάδου, πάντα, βεβαίως, με την προϋπόθεση ότι υπάρχουν και οι “κατάλληλες” συνθήκες γι’ αυτό, όπως η μισθωτή συλλογική εργασιακή σχέση σε μεγάλου μεγέθους εργοστάσιο, το κλίμα της εποχής. Στις περιπτώσεις εκείνες που δεν συντρέχουν οι υπόλοιπες προϋποθέσεις, όπως συμβαίνει με τις εργάτριες σε μικρές βιοτεχνίες, τότε, η συλλογική δράση αποτρέπεται και η ταξική συνείδηση δεν βρίσκει έρεισμα να εκφρασθεί στο χώρο εργασίας. Όπως, χαρακτηριστικά αναφέρει μια εργάτρια βιοτεχνίας, η οποία είχε μια εκ των προτέρων θετική στάση για το συνδικαλισμό, λόγω πολιτικής κουλτούρας της γονεϊκής οικογένειας βρισκόταν σε επαφή με τα συνδικαλιστικά όργανα του κλάδου, χωρίς, όμως, να “κάνει συνδικαλισμό” στο χώρο δουλειάς της, επειδή δεν το επέτρεπαν οι συνθήκες: “Κανείς άλλος, όμως, δεν ενδιαφερόταν για συνδικαλισμό, μέσα στο εργοστάσιό μου... Και εγώ ενδιαφέρθηκα, όχι γιατί είχα κάποιο πρόβλημα από τους εργοδότες . αλλά, έτσι, επειδή δούλευα... είπα πως πρέπει να ξέρω τι μου γίνεται.. Να ξέρω τα δικαιώματά μου. .Να δράσω για κάτι, γενικότερα. Βέβαια, η «μαγιά» ήταν τα μεγαλύτερα αδέρφια μου στο χωριό, που με έπαιρναν μαζί στους συλλόγους. Ήμασταν μαθητές, τότε όλοι. Είχε πέσει η χούντα... Ακούγαμε διάφορα τραγούδια .επαναστατικά... ξέρεις... Οι γονείς μας ήταν δημοκρατικοί άνθρωποι, αλλά δεν ασχολιόντουσαν πολύ... εμείς οι νέοι ασχολιόμασταν....”

Είναι εμφανές ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση, τόσο το «κλίμα» της εποχής, όσο και η πολιτική κουλτούρα της γονεϊκής οικογένειας συμβάλλουν αποφασιστικά στην πολιτικοποίηση της εργάτριας, στη θετική διάθεσή της για συνδικαλιστική δράση. Οι εκ των προτέρων πολιτικές, όμως, «ανησυχίες» δεν θα έβρισκαν τρόπο πραγματοποίησής τους, αν δεν υπήρχε η μισθωτή εξαρτημένη απασχόληση στο εργοστάσιο και η συλλογική εργασία. Η στάση της γονεϊκής οικογένειας στη διαμόρφωση των “πολιτικών” ανησυχιών, η στάση των αδερφών, των γονέων (ειδικά του πατέρα και των αγοριών αδερφών) δημιουργούν την προϋπάρχουσα ταξική συνείδηση. Οι γυναίκες, μάλιστα, που ζουν την “ένταση” της πολιτικής δράσης της γονεϊκής τους οικογένειας σε περιόδους, όπως η δικτατορία, φαίνεται ότι έχουν ανεπτυγμένη τη διάθεσή τους για συνδικαλιστική δράση, καθώς και την ανάγκη τους να συμμετέχουν σε ένα “κοινό” χώρο, να δραστηριοποιούνται προς την κατεύθυνση της αλλαγής των εργασιακών τους συνθηκών. Με αποτέλεσμα, η πολιτική κοινωνικοποίηση που έχουν πάρει από την οικογένειά τους να αποτελεί το έρεισμα για την ανάπτυξη της συνδικαλιστικής τους δράσης.

Η στάση και οι απόψεις του συζύγου. Η οικογενειακή κατάσταση των εργατριών

Για τις παντρεμένες εργάτριες, που επιθυμούν να συμμετέχουν σε συλλογικές κινητοποιήσεις του εργασιακού τους χώρου, η θετική στάση του συζύγου συμβάλλει σημαντικά σε αυτό. Στις περισσότερες περιπτώσεις, πάντως, ο σύζυγος μπορεί να συμφωνεί θεωρητικά με τη σύζυγο για τη στάση που αυτή θα κρατήσει σε απεργίες, κινητοποιήσεις κλπ., να της συμπαραστέκεται ηθικά, αλλά να μην τη διευκολύνει πρακτικά. Τότε η σύζυγος καταφεύγει στη «λύση» της ανάθεσης τμήματος των «καθηκόντων της» στη μητέρα, ή την πεθερά, όταν αυτές βρίσκονται στην ίδια περιοχή με τη συζυγική οικογένεια.

Οι δεσμοί της ελληνικής εργατικής οικογένειας² εξακολουθούν να παραμένουν ισχυροί, παρά το ότι η παραδοσιακή της μορφή διαμορφώνεται πλέον και από νεωτεριστικά στοιχεία, όπως ένα από αυτά είναι και η εξωοικιακή αμειβόμενη εργασία των γυναικών.

Μία, μόνον, από τις εργάτριες, η οποία, παρόλο που είχε «βοήθεια» από τη μητέρα της, συζήτησε το ζήτημα του καταμερισμού των εσωοικιακών ευθυνών και εργασιών, με το σύζυγό της και κατέληξαν σε από κοινού συμφωνία, τουλάχιστον, για τη χρονική περίοδο της συνέντευξης. Σε αυτήν την περίπτωση, είναι εμφανής η επίδραση της «δημόσιας ζωής» στον «ιδιωτικό βίο», εφόσον οι αντιλήψεις που μπορεί να δημιουργούνται μέσα από τη συλλογική δράση, όπως είναι το δικαίωμα των εργατριών για συλλογική δραστηριοποίηση, «μεταφέρονται» σε δικαίωμα, ως προς την κατανομή των εργασιών στο σπίτι. Επειδή δε, αποκτάται μεγαλύτερη αυτοεκτίμηση στη συλλογική δουλειά και στο συνδικαλισμό, ευκολότερα διεκδικούνται κάποια δικαιώματα και στο σπίτι.

Φαίνεται ότι η στάση του συζύγου, όμως, σε εποχές έντονης δραστηριοποίησης των εργατριών, δεν “λαμβάνεται, σοβαρά, υπόψη” από τις ίδιες τις εργάτριες, οι οποίες έχουν την “ευλιγισία” να την “παρακάμπτουν”, όταν αποτελεί “εμπόδιο” στη δράση τους. Είναι χαρακτηριστικά τα όσα αναφέρει εργάτρια μεγάλης μονάδας (χήρα η ίδια με τρία παιδιά) για τις περιπτώσεις συλλογικών κινητοποιήσεων, όπου παντρεμένες, ανύπαντρες, διαζευγμένες, χήρες, με, ή χωρίς παιδιά, όλες «εμπλέκονται» στη συλλογική δράση, ανεξάρτητα από τη θέση του συζύγου, ως προς τη δράση τους. Πρόκειται για περιπτώσεις, κατά τις οποίες, η οικογενειακή κατάσταση δεν επιδρά στην απόφαση για συλλογική δράση. Η εργασία είναι σημαντική για την επιβίωση και...«Δεν έχουμε άλλη λύση από τις κινητοποιήσεις για καλύτερες συνθήκες δουλειάς...». Έτσι, δημιουργούν το

² Σύμφωνα με ερευνητικά ευρήματα τεκμηριώνονται οι στενές σχέσεις του προσώπου με μέλη της εκτεταμένης οικογένειας, δημιουργώντας, έτσι, «πλέγματα αμοιβαίων υποχρεώσεων που ενώνουν τα μέλη της ευρύτερης αυτής εσω-ομάδας, σε στιγμές ανάγκης...», καθώς και η απόρριψη παραδοσιακών αξιών από τους νεότερους, που αφορούν, μεταξύ άλλων, την υποδεέστερη θέση της γυναίκας, αλλά όχι και απόρριψη που σχετίζεται με αξίες αλληλεγγύης κλπ. Βλ., Γεωργιάς Δ., *Ψυχολογικές διαστάσεις της Σύγχρονης Οικογένειας*, στο *Σύγχρονη Οικογένεια, Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, «Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών 98-99», Α' - Β', 1999, ειδ. τ., σ. 34-36 (σ. 21-47).

σωματείο τους. Συμμετέχουν όλες στις κινητοποιήσεις (και σε ό,τι γενικά αποφασίζεται από κοινού) Στις περιπτώσεις απεργίας, καμία εργάτρια δεν εισερχόταν στο εργοστάσιο και στις περιπτώσεις κατάληψης του εργοστασίου, όλες έπρεπε να παρευρίσκονται εκεί. Την εποχή που η συγκεκριμένη εργάτρια συμμετέχει στις συλλογικές κινητοποιήσεις, είναι, ήδη, χήρα. Τα παιδιά της εξυπηρετούνται μόνα τους, περιμένοντάς την, μέχρι να επιστρέψει από τη δουλειά, η οποία αποτελούσε και το μοναδικό τρόπο επιβίωσής τους, κάτι που δεν επέτρεπε να διακινδυνεύσει μια απόλυση, αλλά δεν την εμπόδιζε να συμμετέχει στις κινητοποιήσεις του εργασιακού της χώρου, λόγω αυξημένης ζήτησης του εργατικού δυναμικού.

Είναι, εξάλλου, προφανές ότι – και σε αυτήν την περίπτωση – οι εργαζόμενες με το “κομμάτι” στο σπίτι βρίσκονται σε δυσχερέστερη κατάσταση, εφόσον είναι περισσότερο εξαρτημένες από τη θέση τους στο σπίτι, καθώς και από την παραδοσιακή στάση των ίδιων και των συζύγων τους, ως προς τα στερεότυπα των φύλων (ευθύνες, δικαιώματα κλπ.). Όσο περισσότερο εγκλωβίζονται σε αυτά τα φυλετικά στερεότυπα και έχουν μειωμένες δυνατότητες κοινωνικοποίησης σε έναν εργασιακό, συλλογικό χώρο, σαν αυτόν των εργατριών, τόσο λιγότερες πιθανότητες ανάπτυξης συλλογικής δράσης έχουν και τόσο η πολιτική τους συνείδηση εξαρτάται από τη συνείδηση του συζύγου, από ό,τι από τις δικές τους τις προσλαμβάνουσες.

Ηλικία, εκπαιδευτικό επίπεδο, επαγγελματική εμπειρία και καταγωγή: παράγοντες που δεν επηρεάζουν θετικά, ή αρνητικά την ταξική συνείδηση

Όπως παρατηρείται, κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, οι εργάτριες με τις οποίες γίνονται οι συζητήσεις, ή οι συνεντεύξεις έχουν, ήδη, μια σημαντική επαγγελματική εμπειρία και στα τριάντα τους ακόμα, επειδή αρχίζουν από πολύ νωρίς τη δουλειά στο εργοστάσιο. Στο δείγμα μας δεν υπάρχουν νεώτερες εργάτριες, ή με πολύ μικρή επαγγελματική πείρα. Από τις υπόλοιπες, όμως, εργάτριες δίνονται οι πληροφορίες ότι όταν γίνεται μια κινητοποίηση συμμετέχουν οι περισσότερες σε αυτήν. Βεβαίως, η πολύχρονη επαγγελματική εμπειρία στο συλλογικό εργασιακό χώρο προσμετράται σαν μια θετική κοινωνικοποιητική παράμετρος στη ζωή τους. Η κοινωνικοποίησή τους, σε νεαρή ηλικία, σε συλλογικό χώρο εργασίας, στο χώρο του εργοστασίου, συμβάλλει στην ανάπτυξη της κριτικής αντιμετώπισης της κοινωνικής πραγματικότητας και των παγιωμένων καταστάσεων, στην ανάπτυξη μιας κοινωνικής συνείδησης, μιας δυνατότητας κοινωνικής κριτικής που αφορά το φύλο, ή την τάξη.

Όσον αφορά το εκπαιδευτικό επίπεδο, δεν παρατηρήθηκε κάποια διαφορά στην ανάπτυξη της δράσης, ή της ταξικής συνείδησης της εργάτριας, που έχει τελειώσει δημοτικό, με αυτήν που έχει πάει μέχρι την τρίτη, ή και την έκτη (τότε) γυμνασίου. Υπήρχαν εργάτριες που συμμετείχαν στις κινητοποιήσεις, είχαν συνεχή συνδικαλιστική δράση και ανεπτυγμένη ταξική συνείδηση και είχαν τελειώσει το δημοτικό, ή είχαν τελειώσει το εξατάξιο γυμνάσιο. Ή και το αντίθετο. Τα καθοριστικά στοιχεία της ανεπτυγμένης συμμετοχής τους και συνείδησής τους υπήρξαν η μορφή της απασχόλησης, το μέγεθος της μονάδας, το «κλίμα» της εποχής, η γενικότερη κατάσταση του κλάδου, η κουλτούρα της γονεϊκής οικογένειας κ.ο.κ. Δεν βρέθηκε, εξάλλου, συσχετισμός ούτε μεταξύ καταγωγής και ανάπτυξης συνδικαλιστικής δράσης και ταξικής συνείδησης.

Οι περισσότερες εργάτριες είναι αγροτικής καταγωγής, ελάχιστες εργατικής, ή μικροαστικής. Οι αγροτικής καταγωγής έχουν μετακινηθεί με μέρος, ή με όλη τη γονεϊκή τους οικογένεια στην πρωτεύουσα, κατά τη δεκαετία του 1960, όπου βρήκαν δουλειά σαν ανειδίκευτες εργάτριες (σε μια εποχή μεγάλης ζήτησης ανειδίκευτων εργατριών στην κλωστοϋφαντουργία/ένδυση).

Η συσχέτιση καταγωγής και συμμετοχής στη συνδικαλιστική δράση μόνον έμμεση είναι, με την έννοια ότι η μετακίνηση από την επαρχία στην Αθήνα παίζει σημαντικό ρόλο, εφόσον, στην επαρχία, οι ορίζοντες φαίνονται πιο στενοί και οι προσλαμβάνουσες περιορισμένες για τις γυναίκες. Στην Αθήνα, υπάρχει η αίσθηση της διευρυμένης κοινωνίας, του ρόλου του “κέντρου”, της πρωτεύουσας στην πολιτική και οικονομική ζωή όλης της χώρας, οι προσλαμβάνουσες εκεί είναι περισσότερες και οι ορίζοντες πιο πλατείς για τις γυναίκες.

Με αυτήν την έννοια, η μετακίνηση από την ύπαιθρο μπορεί να επιδράσει θετικά στην ανάπτυξη της ταξική συνείδησης και όχι αυτή καθεαυτή η καταγωγή. Επομένως, η κοινωνική κατάσταση (“τα δημογραφικά στοιχεία”) δεν φαίνεται να σχετίζονται σε αυτά τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας, που αναφερόμαστε με την ανάπτυξη δράσης, ή συνείδησης.

β.3) Η Συνείδηση του Φύλου των Εργατριών του Κλάδου στην Α' περίοδο

Σύμφωνα με τα όσα διαπιστώθηκαν καθόλη τη διάρκεια της έρευνας οι εργατρίες του κλάδου, σε γενικές γραμμές, δεν έχουν αναπτύξει συνείδηση φύλου, με την έννοια της ερμηνείας και της αναγωγής των “προσωπικών” προβλημάτων τους σε κοινωνικοπολιτικές παραμέτρους και την έννοια της συσπείρωσης σε αμιγείς γυναικείες οργανώσεις, όπου θα δρούσαν συλλογικά για την επίλυση αυτών των προβλημάτων. Η αρχική υπόθεση ότι η κοινωνικοποίηση μέσα από τον εργασιακό χώρο, ακόμα και για επαγγέλματα-προεκτάσεις του ρόλου του φύλου, μπορεί, εν δυνάμει, να οδηγήσει σε ουσιαστικότερη συνειδητοποίηση των ταξικών και των φυλετικών παραμέτρων, δεν επαληθεύεται παρά, έμμεσα, εφόσον η ύπαρξη ταξικής συνείδησης και συλλογικής δράσης μπορεί μόνον μερικά να “συμπαρασύρει” την οπτική του φύλου.

Όπως λέει πρώην εργάτρια, η οποία εργάστηκε για δέκα χρόνια σε μεγάλο κλωστούφαντουργικό εργοστάσιο και διέκοψε για να ανοίξει δική της οικογενειακή βιοτεχνία, παντρεμένη, με μεγάλα παιδιά, απόφοιτος δημοτικού, γύρω στα 40, η ίδια την εποχή της συνέντευξης (1992) από την εποχή που παντρεύεται, την εποχή, δηλαδή, που, ήδη, εργάζεται στο εργοστάσιο διεκδικεί «προσωπικό» χρόνο, χρόνο εκτός εξωοικιακής και εσωοικιακής εργασίας. Επιθυμεί να κάνει τα πράγματα που την ενδιαφέρουν (αθλητισμό και μουσική) και διεκδικεί τα δικά της, προσωπικά ενδιαφέροντα. Οι διεκδικήσεις αυτές αποτελούν μια μορφή συνειδητοποίησης των δικαιωμάτων του φύλου, εφόσον συνδέονται με διεκδικήσεις που αφορούν λ.χ., τον εσωοικιακό καταμερισμό εργασίας (προσπαθεί να πείσει τον άντρα της να μοιραστούν από κοινού μερικές, από τις εσωοικιακές ασχολίες, για να προλαβαίνει να ασχολείται με τα προσωπικά της ενδιαφέροντα) αλλά και με τη συμμετοχή στις συλλογικές κινητοποιήσεις της εποχής που απασχολείται στο εργοστάσιο. Η συνειδητοποίησή της αυτή προέρχεται από την ένταξή της στην αγορά εργασίας σε νεαρή ηλικία, αλλά και από το γεγονός ότι έπρεπε να αντιμετωπίσει μόνη της τη ζωή και όχι με τη βοήθεια της γονεϊκής της οικογένειας (είχε μητέρα ανάπηρη και ήταν ορφανή από πατέρα). Και όπως λέει η ίδια: «Ήμουν πάντα περήφανη και ανεξάρτητη σαν άνθρωπος. Δεν καταλαβαίνω, γιατί οι εργάτες να μην ζητάνε τα δικαιώματά τους, οι άντρες με τις γυναίκες να μην είναι ίσοι.. Οι γυναίκες πρέπει να εργάζονται και να κερδίζουν και αυτές χρήματα... Στις δουλειές του σπιτιού πρέπει να βοηθάει και ο άντρας... Οι εργάτες πρέπει να παλεύουν για το δικίο τους... Εγώ συμμετείχα σε όλα, στο εργοστάσιο, στις απεργίες, παντού...». Οι απόψεις της για ίσο καταμερισμό εργασίας, στο σπίτι, δεν μπορούν να υλοποιηθούν, επειδή προσκρούουν στη στάση του συζύγου. Οι απόψεις της, όμως, για το συνδικαλισμό στο εργοστάσιο, που βρίσκουν σύμφωνο το σύζυγο, υλοποιούνται απρόσκοπτα. Η ταξική της συνείδηση, η συλλογική της δράση, η συμμετοχή σε ό,τι συνέβαινε στον εργασιακό της χώρο προέρχεται από τη θέση της στην εργασία και το «κλίμα» της εποχής, ή της περιοχής

που ζει, εφόσον δεν υπήρχε αντίστοιχη πολιτική κουλτούρα από τη γονεϊκή της οικογένεια.

Η επίδραση του συζύγου στις αποφάσεις για συνδικαλιστική δράση θεωρείται μάλλον αμελητέα, επειδή παντρεύεται τρία χρόνια μετά την πρόσληψή της στη βιομηχανία και, ήδη, συνδικαλιζεται. Η διεκδικητικότητά της για ίση κατανομή της εσωοικιακής εργασίας, ή η προσπάθειά της να ασχολείται με τα ενδιαφέροντά της συσχετίζεται με το γεγονός της απασχόλησής της, ήδη, σε νεαρή ηλικία και με την ανεπτυγμένη διεκδικητικότητα στο μεγάλο μέγεθος εργοστάσιο που απασχολείται, την εποχή της αυξημένης ζήτησης της εργατικής δύναμης (1970-1990).

Παρά την ύπαρξη ενός έντονου πολιτικού κλίματος, η ίδια διατείνεται πως δεν επηρεάζεται από αυτό και δεν είναι ιδιαίτερα πολιτικοποιημένη.

Επομένως, ο σημαντικότερος παράγοντας που συντελεί στην ανάπτυξη και διεκδίκηση προσωπικών και κοινωνικών δικαιωμάτων είναι η κοινωνικοποίηση που προέρχεται από την εξωοικιακή απασχόληση (σε συνδυασμό με το γεγονός του ότι αναγκάζεται να “σταθεί στα πόδια της”, να βασισθεί στις δικές της δυνάμεις από νεαρή επίσης ηλικία).

Σχολιασμός τριών ενδεικτικών συνεντεύξεων

Στο σημείο αυτό παρατίθενται αποσπάσματα και στοιχεία της επεξεργασίας τριών ενδεικτικών συνεντεύξεων, της Α' περιόδου.

Η πρώτη είναι απολυμένης εργάτριας, τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1990, όπου διαφαίνονται οι παράγοντες ανάπτυξης συλλογικής δράσης και προκύπτουν συγκριτικά στοιχεία μεταξύ των προηγούμενων περιόδων απασχόλησης με την περίοδο της συνέντευξης.

Η δεύτερη αφορά φασονίστρια, η οποία παρά το ότι είναι πολιτικοποιημένη δεν έχει τη δυνατότητα συλλογικής δράσης, σχετικής με την αμειβόμενη απασχόλησή της.

Η τρίτη είναι μιας πρώην (και πολύ παλιότερης) εργάτριας, όπου γίνεται εμφανής η ανάπτυξη ταξικής συνείδησης και συλλογικής δραστηριοποίησης, μέσα σε συνθήκες, που την ενισχύουν, όπως είναι η συλλογική (αμειβόμενη/μισθωτή) εργασία, το έντονο "κλίμα της εποχής" (η ανάπτυξη συνδικαλιστικού κινήματος, εργατικών αγώνων) η ανεπτυγμένη ζήτηση και η προϋπάρχουσα πολιτική κουλτούρα, καθώς και η ενισχυτική στάση του συζύγου.

Πρώτη συνέντευξη

1992: Συνέντευξη με απολυμένη, άνεργη, 17 χρόνια εργαζόμενη σε μεγάλη βιομηχανική μονάδα ιματισμού. Μετανάστρια από τη Γερμανία. Χήρα με 3 παιδιά. Αγροτικής καταγωγής που ζει στην Αθήνα από το 1970. 52 ετών, την εποχή της συνέντευξης. Απόφοιτη του δημοτικού.

Εργαζόταν από το 1975 σε ένα από τα παραρτήματα του εργοστασίου. Το κεντρικό εργοστάσιο ήταν στο Λαύριο και τα παραρτήματά του στο Μοσχάτο, στο Νέο Φάληρο, στον Πύργο και στο Άστρος. Στο συγκεκριμένο εργοστάσιο συνολικά απασχολούνταν 2.500 εργαζόμενοι, οι περισσότερες γυναίκες. Τα προϊόντα (τζιν, φούστες, μπουφάν) εξάγονταν στη Δανία, Γερμανία και Ρωσία.

Στο χώρο εργασίας της υπήρχαν δύο όροφοι: στον πρώτο ήταν τα κοπτήρια και στο δεύτερο οι γαζωτικές μηχανές. Η ίδια εργαζόταν στο δεύτερο. Υπήρχε ο θόρυβος των μηχανών και η ζέστη που προκαλούσε η λειτουργία τους, αλλά ο χώρος ήταν τεράστιος και έδινε την άνεση στις εργάτριες να αποτραβηχτούν, αν ήθελαν για λίγα λεπτά και να καπνίσουν, να πιουν κάτι, ή να ξεκουραστούν, σε κάποια διαστήματα, εκτός των διαλειμμάτων. Τα πρώτα χρόνια γίνονταν δύο διαλείμματα. Μετά το 1978, όμως γίνεται ένα ενιαίο μεγαλύτερο διάλειμμα.

Οι μισθοί ήταν βάσει των συλλογικών συμβάσεων, αλλά υπήρχαν και τα «πριμ παραγωγικότητας», που για κάποιες εργάτριες, μπορεί να σήμαινε και ένα μισθό παραπάνω. Οι περισσότερες, όμως, έβγαζαν κατά μέσον όρο, αποδοχές από τα «πριμ» που αντιστοιχούσαν στο ένα τέταρτο του μισθού τους.

Δεν έπαιρναν ανθυγιεινό επίδομα, ή βαρέα ένσημα, επειδή στον ιματισμό δεν θεωρούνται οι συνθήκες εργασίας ιδιαίτερα δυσχερείς, όπως στην ύφανση (όπου υπάρχει π.χ., χνούδι στον αέρα, επικίνδυνο για την εισπνοή κλπ.).

Το 1983 έγινε προϊσταμένη τμήματος, επικεφαλής 40 εργατριών. Πιστεύει ότι κρίθηκε με αντικειμενικά κριτήρια, όπως ήταν η δεκαετής πείρα της, η συμπεριφορά της στη δουλειά, η έκφραση της άποψής της, χωρίς φόβους, απέναντι σε όλους, εργαζομένους και ανωτέρους, η ικανότητα αυτοπειθαρχίας της, η προσαρμοστικότητα της, η αποδοτικότητά της, η προθυμία της κ.α.

Παρά το ότι είναι προϊσταμένη, επιθυμεί και προσπαθεί οι σχέσεις της με τις υπόλοιπες εργάτριες να είναι καλή: «πέρασα απ' τις γαζωτικές μηχανές και ήξερα πώς ήταν.. Τις άφηνα να κάνουν ένα τσιγάρο...να ξεμουδιάσουν λίγο...καμιά τους δεν είχε παράπονο από μένα...Μόνο στο σωματείο δεν με θέλανε...Δεν με γράφανε επειδή ήμουνα προϊσταμένη. Μήπως, όμως, εργαζόμενη δεν ήμουν και γώ; Δεν έκανα το χατήρι των αφεντικών. Αν συνέβαινε κάτι στραβό, δεν ρουφιάνευα, τις κάλυπτα, όσο μπορούσα...»

Η βιομηχανία που απασχολείται το 1992, κηρύσσει πτώχευση. «Εφάπαξ», αποζημιώσεις, ακόμα και δεδουλευμένα δεν τους δόθηκαν ποτέ. Η Εθνική Τράπεζα που ήταν μέτοχος (είχε το 42% των μετοχών της μεγάλης αυτής βιομηχανίας) αποζημιώθηκε, όχι όμως και οι εργαζόμενοι, παρά τις ευνοϊκές δικαστικές αποφάσεις, οι οποίες εκδόθηκαν τα επόμενα χρόνια (διατηρείται μέχρι σήμερα επαφή με τις περισσότερες από τις συνομιλήτριες-εργάτριες).

Κατά τη γνώμη της, η συγκεκριμένη εταιρία μετέφερε τα κεφάλαιά της στην Αυστραλία. Το ερεύνησε προσωπικά η ίδια και όταν το ανακάλυψε, το κατήγγειλε

στους αρμόδιους φορείς, όπου και υποστήριξε ότι στην πραγματικότητα δεν πέρασε καμία κρίση. Μετά την απόλυση δεν μπορούσε να επαναπροσληφθεί σε κάποιο ανάλογο χώρο απασχόλησης και με τις ίδιες αποδοχές, εφόσον αρχίζει η κρίση του κλάδου και εφόσον στη συγκεκριμένη ηλικία και με τα συγκεκριμένα προσόντα, λ.χ., το χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο δύσκολα μπορεί να βρεθεί κάποια δουλειά.

Η αντίδραση των εργατριών δεν πρωτοεμφανίζεται με την πτώχευση. Ήδη από το 1973 παρατηρούνται συλλογικές κινητοποιήσεις με εργασιακά αιτήματα στο συγκεκριμένο εργοστάσιο. Σε αυτό συντελούν οι μη πατερναλιστικές σχέσεις εργαζομένων και εργοδοσίας, που επιτρέπουν τη δημιουργία σωματίου, το μέγεθος της μονάδας, το «κλίμα» της μεταδικτατορικής περιόδου, αλλά και η αυξημένη ζήτηση εργατικού δυναμικού. Σύμφωνα με τα παραπάνω, η συμμετοχή των γυναικών στα δρώμενα του εργασιακού τους χώρου είναι σημαντική, όσο οι προαναφερόμενοι παράγοντες εξακολουθούν να ισχύουν, σε μια δυναμική αλληλεπίδραση μεταξύ τους.

Δεύτερη συνέντευξη

1993: Συνέντευξη κατ' αποκοπήν εργαζόμενης στο σπίτι. 42 ετών. Με παιδιά εφηβικής ηλικίας. Παντρεμένη. Απόφοιτος δημοτικού. Απασχολείται στο φασόν 12 χρόνια. Είναι εργατικής καταγωγής. Γεννιέται και διαμένει σε γειτονιά της Αθήνας.

Δεν παρατίθεται ολόκληρη η συνέντευξη, αλλά κάποια εκ των στοιχείων της που θεωρούνται σημαντικά, ως προς την έλλειψη συλλογικής δράσης και αποδίδονται στην έλλειψη συλλογικού χώρου απασχόλησης.

Η συνέντευξη έγινε στο σπίτι της ερωτώμενης, το πρωί, κατά το διάστημα που η ίδια δούλευε και διήρκησε μέχρι το μεσημέρι, που τα παιδιά επέστρεψαν από το σχολείο και ο σύζυγος από τη δουλειά. Περιλαμβάνει την “ξενάγηση” στα μέσα και στους τρόπους, καθώς και στα προϊόντα της εργασίας (παιδικά ρούχα). Η συζήτηση εκτείνεται στις οικονομικές δυσχέρειες, που αντιμετωπίζει η οικογένεια και στην δυσκολία της αύξησης της παραγωγικότητας σε όλο και μικρότερο χρονικό διάστημα, στην ακρίβεια των υλικών και της συντήρησης της μηχανής, αλλά και σε θέματα που έχουν να κάνουν με το εργασιακό μέλλον των παιδιών της (ειδικά του γιού της) όσο εξαπλώνεται η ανεργία.

Μόνο λίγες ώρες μαζί της, συνειδητοποιεί κανείς τα διαφορετικά καθήκοντα που συνθέτουν την αμειβόμενη και μη αμειβόμενη εργασία στο σπίτι. Η συγκεκριμένη ερωτώμενη, παρόλο που είχε «δικό» της χώρο εργασίας (ένα δωμάτιο στην αυλή της μονοκατοικίας που διέμεναν, διαμορφωμένο, ειδικά γι’ αυτό το σκοπό) ο χρόνος της μοιράζονταν, ταυτόχρονα, στο ζέσταμα, λ.χ., του φαγητού και στο στρώσιμο του τραπεζιού, με τη δουλειά στη γαζωτική μηχανή. Το ίδιο απόγευμα, άλλωστε, έπρεπε να παραδώσει τα «έτοιμα» κομμάτια στον εργοδότη της, για τα οποία πληρωνόταν αμέσως. Η «ψυχαγωγία» της ήταν η συμμετοχή της σε κομματικές συγκεντρώσεις. Παλιότερα, όμως, όταν ήταν μικρότερα τα παιδιά και δεν «ευκαιρούσε» η μητέρα της να της τα αφήσει, συχνά, δεν συμμετείχε. Και ενώ είχε τη σύμφωνη γνώμη του συζύγου, δεν προσερχόταν η ίδια στις κομματικές εκδηλώσεις, αλλά πήγαινε μόνον ο σύζυγος. Την εποχή της συνέντευξης τα παιδιά ήταν μεγαλύτερα και αυτό της παρείχε περισσότερο ελεύθερο χρόνο. Πρόκειται για περίπτωση, κατά την οποία υπάρχει άμεση εξάρτηση της πολιτικής δράσης από τα οικιακά καθήκοντα, κάτι που ωστόσο δεν έχει συνειδητοποιήσει η ίδια, εφόσον αποδέχεται τα στερεότυπα του διαχωρισμού των ρόλων των φύλων. Σύμφωνα με αυτά, οι άντρες είναι εκείνοι που πρέπει να απασχολούνται εκτός σπιτιού γιατί αυτοί είναι που θα «στηρίξουν» οικονομικά το σπίτι και οι γυναίκες ασχολούνται κυρίως με το σπίτι - αν και βιάζεται να προσθέσει πως «τώρα, πρέπει να δουλεύουν και οι γυναίκες». Είναι προφανές ότι θεωρεί τη γυναικεία εργασία συμπληρωματική, όχι αυτονόητη και όχι πάντα αναγκαία.

Από τη συζήτηση προκύπτει πως θεωρεί άνευ αξίας και τη δική της εργασία και υποτιμά την οικονομική της συνεισφορά στο σπίτι. Αναφέρεται συχνά στην εργασία του συζύγου, σαν περισσότερο επίπονη και «στην ανάγκη του για ξεκούραση μετά τη δουλειά». Οι αντιλήψεις της, σχετικά με τον φυλετικό καταμερισμό των ρόλων, είναι παραδοσιακές. Η αμειβόμενη και η μη αμειβόμενη δουλειά στο σπίτι την εγκλωβίζουν, ακόμα περισσότερο, στα φυλετικά πλαίσια. Η κουλτούρα της γονεϊκής οικογένειας ενισχύει τις αντιλήψεις και τη στάση της στα θέματα του φύλου, εφόσον είναι παραδοσιακές. Όπως, αντίστοιχα, ενισχύει τις αντιλήψεις και τις στάσεις της, στα θέματα της πολιτικής δράσης, εφόσον προέρχεται από γονεϊκή οικογένεια με ανεπτυγμένη πολιτική συνείδηση και δράση. Η

συνύπαρξη προοδευτικών πολιτικών αντιλήψεων για τα “κοινά” και παραδοσιακών αντιλήψεων για τα φύλα συναντάται συχνά στην παρούσα έρευνα. Η δε ταύτιση του χώρου και του χρόνου των δύο εργασιών της δεν την κοινωνικοποιεί, όπως άλλες, εκτός σπιτιού, εργαζόμενες, μέσα από συλλογικές πολιτισμικές «ανταλλαγές».

Κατ’ αυτόν τον τρόπο, μια μονομερής κομματική δραστηριοποίηση συντείνει στην περαιτέρω ανάπτυξη της συνείδησης του φύλου. Άλλωστε, είναι αρκετά αποσπασματική. Η έννοια της ένταξης σε ένα συλλογικό «εμείς» έχει σημασία, όταν βοηθά την ανάπτυξη της κριτικής συνείδησης και συνενώνει πραγματικά κοινά χαρακτηριστικά και όχι επίπλαστα στοιχεία.

Τρίτη συνέντευξη

Για να γίνει περισσότερο κατανοητή η επίδραση της εποχής στη δράση και στην ταξική συνείδηση των γυναικών, παρατίθεται μια «ιστορική», τρόπον τινά, συνέντευξη με ηλικιωμένη κλωστοϋφαντουργό, η οποία εργαζόταν επί σειρά ετών σε μεγάλα εργοστάσια κλωστοϋφαντουργίας (1930-1945) και συμμετείχε σε οργανωμένες εργοστασιακές επιτροπές κατά τη διάρκεια της κατοχής. Την εποχή της συνέντευξης, είναι, ήδη, 85 ετών, χήρα, με δύο μεγάλους γιους, παντρεμένους με παιδιά. Η ίδια ζει μόνη της. Η συγκεκριμένη συνέντευξη δίνει μία δυνατότητα σύγκρισης της σκέψης, του λόγου, και των συνθηκών δράσης της ερωτώμενης με τις νεώτερες εργάτριες.

Η συγκεκριμένη συνομιλήτρια απασχολείτο σε μεγάλες βιομηχανίες, που βρίσκονται σε περιοχές, όπως της Λ. Ηρακλείου, της Αχαρνών, Α. Αντώνιο και Περισσό (βαμβακουργεία, εριουργεία, μεταξουργεία). Έκτοτε, άλλαξε πολλές εργασίες (πλύστρα, πρακτική νοσοκόμα κλπ.). Εργαζόταν από τα νεανικά της χρόνια, πριν και κατά τη διάρκεια της κατοχής (συνολικά 12 χρόνια). Τα συγκροτήματα στα οποία εργαζόταν απασχολούσαν 7.000, περίπου, συνολικά, εργαζόμενες-ους. Οι περισσότερες γυναίκες απασχολούνταν σε “γυναικείες” θέσεις (στις κλώστριες, στο μπομπινιούαρ και στην ύφανση) όπως και σήμερα. Επί κατοχής, συμμετείχε ενεργά και ήταν μέλος της εργοστασιακής επιτροπής, που συστάθηκε μετά από συζητήσεις με τους εργάτες και τους υπαλλήλους του εργοστασίου. Τα μέλη της Επιτροπής πρωτοβουλίας (που ήταν και μέλη του παράνομου, τότε, Κ.Κ.Ε.) εκ των οποίων ήταν η μόνη γυναίκα προέτειναν στους εργαζόμενους να κάνουν απεργία, προκειμένου να προωθηθούν αιτήματα όπως η αύξηση του συσσιτίου, η παροχή ρούχων από τα προϊόντα του εργοστασίου, η μείωση του χρόνου εργασίας, χωρίς την αντίστοιχη μείωση των αποδοχών τους κ ο.κ.

Τα αιτήματα έγιναν όλα δεκτά, απετέλεσαν εσωτερικό κανονισμό του εργοστασίου για τη διάρκεια, σχεδόν, όλων των χρόνων της κατοχής, αλλά τα μέλη της επιτροπής συνελήφθησαν και καταδικάστηκαν σε φυλάκιση (2 και πλέον ετών). Τόσο η ίδια, όσο και ο σύζυγός της (μέλος επίσης της επιτροπής) εκδιώχθηκαν από τη δουλειά τους. Μετά την αποφυλάκισή της και ενώ επαναπροσλήφθηκε, στο ίδιο εργοστάσιο λόγω της μεγάλης ζήτησης εργασίας, διοργάνωσε απεργία, επί γερμανικής, πλέον, κατοχής και τότε εκδιώχθηκε παντελώς από όλα τα εργοστάσια. Άλλωστε, όπως λέει και η ίδια, “οι εργοδότες δεν έκαναν εξαίρεση στις απολύσεις, ούτε οι κατακτητές στις διώξεις τι κι αν ήσουνα άντρας, τι κι αν ήσουνα γυναίκα”. Ο σύζυγός της, πολιτικοποιημένος ο ίδιος, ήταν σύμφωνος με την ανάπτυξη της συνδικαλιστικής δράσης της.

Αλλά, όταν μένει έγκυος αναγκάζεται να σταματήσει κάθε πολιτική δραστηριότητα και να διακόψει προσωρινά κάθε εργασία. Κάθε μορφή συνδικαλιστικής δραστηριότητας διακόπτεται, εφόσον η “φύση” των εργασιών που ασκεί, πλέον, δεν είναι συλλογική και εφόσον το παιδί πρέπει να το παίρνει πάντα μαζί της, κάτι που δυσχεραίνει, ασφαλώς, τις κινήσεις της.

Καθόλη τη διάρκεια των συναντήσεων για την παρούσα συνέντευξη δεν αναφέρεται - παρά μόνο μετά από συγκεκριμένες ερωτήσεις προς αυτή την κατεύθυνση - στη διαφορετική αντιμετώπιση των φύλων στην εργασία, στη δράση, στη ζωή. Θεωρεί πως οι περισσότεροι νέοι και οι περισσότερες νέες της εποχής της δεν συμμετείχαν ενεργά στο συνδικαλισμό, είτε γιατί “δεν είχαν μάθει στα δύσκολα”, είτε γιατί εμποδίζονταν από τους γονείς τους “να μην ανακατευτούν”: και μόνο μετά από επίμονες ερωτήσεις (γιατί οι γυναίκες, όμως, είναι πάντα λιγότερες συγκριτικά με τους άντρες) αναφερόταν στις αντιλήψεις που παρεμπόδιζαν περισσότερο τα

κορίτσια από ό,τι τα αγόρια στο «να ανακατευτούν με την πολιτική», ή «στην πείνα, που οδηγούσε όλο και περισσότερες νέες στην αγκαλιά ιταλών και γερμανών, αντί να της οδηγεί στον αγώνα και στο συνδικαλισμό». Θεωρεί πως οι “έξυπνοι άνθρωποι” ανεξάρτητα από το φύλο τους, πρέπει να συνδικαλιζονται, όπως έκανε και η ίδια. Και τέλος, εκτός από τις “γενικές συνθήκες”, δηλαδή τις συνθήκες που εμποδίζουν το συνδικαλισμό και για τα δύο φύλα, αποδίδει τα μικρότερα, συγκριτικά, ποσοστά συμμετοχής των γυναικών στον συνδικαλισμό, στην ανασφάλειά τους (“τα επόμενα χρόνια βγήκαν κι άλλες συνδικαλίστριες στα εργοστάσια... Αυτές ήταν και στο κόμμα για να έχουν κάποιο στήριγμα. .”) και στην έλλειψη εμπιστοσύνης που έχουν οι ίδιες οι γυναίκες για τον εαυτό τους (“...γιατί είναι πιο τολμηρές, όταν θέλουν, από τους άντρες... Αρκεί να πιστέψουν στον εαυτό τους”...).

Η επίδραση των γενικότερων συνθηκών (κατοχή, ζήτηση εργασίας) στη συγκεκριμένη εργάτρια μπορεί να θεωρηθεί καταλυτική, εφόσον το «κλίμα» της εποχής συμβάλλει σημαντικά ώστε το φύλο να μην αποτελεί διαφοροποιητικό παράγοντα και η δράση, ή η αντίληψη για κοινή συμμετοχή των δύο φύλων σε κρίσιμες περιόδους να είναι εντονότερη.

Οι γυναίκες στην πλειοψηφία τους, υπερβαίνουν τα όρια του “φύλου”, που τις θέλει «στραμμένες» στον ιδιωτικό χώρο, πειθαρχημένες και φοβισμένες, εφόσον, κατά τη διάρκεια της κατοχής, εκτός από το ότι αποτελούν το σημαντικότερο εφεδρικό στρατό εργασίας, ιδιαίτερα σε κλάδους “γυναικείους”, αποτελούν και τη σημαντικότερη “δύναμη” στο συνδικαλισμό και στην κοινωνική δράση των μετόπισθεν.

Βέβαια, οι αντικειμενικές συνθήκες, όπως είναι η ανάγκη για συνδικαλιστική αντιπαράθεση στο επιταγμένο εργοστάσιο οδηγούν στην αντικειμενική υπέρβαση και όχι πάντα στη συνειδητή υπέρβαση των παγιωμένων παραδοσιακών ρόλων των φύλων. Η διακοπή δε των κρίσιμων συνθηκών, οδηγεί στην επαναφορά γυναικών και ανδρών στους παραδοσιακούς τους ρόλους και στην αδυναμία συνειδητοποίησης αυτής της «υπέρβασης» των παραδοσιακών ρόλων των φύλων από τα ίδια τα υποκείμενα, ιδιαίτερα τις γυναίκες.

β.4) Η δεύτερη περίοδος 1996 – 1999: οι Συνεντεύξεις των Εργατριών

Από τις δεκατέσσερες μαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις αυτής της περιόδου με εργάτριες, οι οκτώ είναι εργατριών εν ενεργεία, την εποχή της συνέντευξης, οι τέσσερες πρώην εργατριών και οι δύο φασονιστριών. Οι περισσότερες από τις γυναίκες είναι γύρω στα 40. Παντρεμένες με παιδιά. Έχουν σημαντική προϋπηρεσία (τουλάχιστον δέκα χρόνων). Απόφοιτες της υποχρεωτικής εκπαίδευσης. Αγροτικής (και σπανιότερα) εργατικής καταγωγής.

Σε γενικές γραμμές, έχουν κοινά δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά με τις εργάτριες της Α' Ομάδας. Μόνο που εδώ οι συνθήκες διαφέρουν. Σε μικρό χρονικό διάστημα, οι όροι έχουν αντιστραφεί. Τα περισσότερα εργοστάσια διακόπτουν τη λειτουργία τους, ενώ ακόμα και στον κλάδο της ένδυσης, η προσφορά εργατικού δυναμικού υπερβαίνει τη ζήτηση. Το γενικότερο πολιτικό και κοινωνικό «κλίμα» μεταστρέφεται. Παρατηρείται μια μεγαλύτερη έλλειψη εμπιστοσύνης στο συνδικαλισμό. Η ανεργία εξαπλώνεται. Παρατηρείται μεγαλύτερη «στροφή» προς προσωπικές λύσεις, για την επίλυση συλλογικών εργασιακών ζητημάτων κλπ. Η ταξική συνείδηση αμβλύνεται. Οι εργάτριες που απομένουν δεν συμμετέχουν εύκολα στις-λιγότερες, πλέον-συλλογικές κινητοποιήσεις. Αποδέχονται ευκολότερα συνθήκες εργασίας, που τους προτείνονται από τους εργοδότες. Οι δε συλλογικές συμβάσεις αντικαθίστανται, συχνότερα, με «διαπροσωπικούς διακανονισμούς» εργοδοτών-εργαζομένων.

β.5) Η Ταξική Συνείδηση των Εργατριών του Κλάδου στη Β' περίοδο

Οι περισσότερες εργάτριες που συμμετέχουν στην έρευνα αυτής της περιόδου συμμετέχουν, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, σε (σποραδικές, πλέον) συλλογικές κινητοποιήσεις, ή στα συνδικαλιστικά όργανα του κλάδου αλλά εφιστούν την προσοχή στην κάμψη των συλλογικοτήτων, στο χώρο δουλειάς, στην αδιαφορία των συναδέλφων τους, στη μείωση των θέσεων εργασίας, σαν αποτέλεσμα της κρίσης του κλάδου, στο γενικότερο κλίμα ατομικισμού, που επικρατεί κλπ.

Οι παράγοντες που επιδρούν στην ενδεχόμενη διαμόρφωση της ταξικής συνείδησης των εργατριών αυτής της περιόδου κατηγοριοποιούνται, επίσης, ως εξής:

Η συλλογική μισθωτή εργασία, το μέγεθος της μονάδας και η σχέση εργοδότη-εργαζομένων

«Στο συνδικαλισμό «μπήκα» από τις συναδέλφισσές μου...παλιότερα ήταν αλλιώς τα πράγματα...οι πιο δραστήριες, οι μεγαλύτερες μου άνοιξαν τα μάτια, να ζητήσω τα δικαιώματά μου από πολύ νωρίς. Σήμερα, ό,τι και να λέμε στις νέες...δεν είναι το ίδιο » Η φράση αυτή προέρχεται από εργάτρια, 42 ετών, την εποχή της συνέντευξης (αρχές του 1999) αγροτικής καταγωγής, απόφοιτη τρίτης γυμνασίου νυκτερινού σχολείου, πρόσφατα παντρεμένης, με μωρό, που έχει πάνω από 20 χρόνια επαγγελματικής και συνδικαλιστικής εμπειρίας. Μέσα από τη συγκεκριμένη συνέντευξη προκύπτει μια αβεβαιότητα ως προς την ανάπτυξη της ταξικής συνείδησης – σε αυτά τα νεώτερα χρόνια – μόνον μέσω των εργασιακών σχέσεων και του μεγέθους του εργοστασίου. Μία εκ των βασικότερων υποθέσεων αυτής της εργασίας τίθεται σε αμφισβήτηση, εφόσον οι συλλογικές συνθήκες εργασίας, όσο υφίστανται, δεν επαρκούν από μόνες τους στη δημιουργία συλλογικής δράσης και ταξικής συνείδησης. Αυτό, ωστόσο, δεν συνεπάγεται πως η ανυπαρξία αυτών των συνθηκών (σε «φασονίστριες» ή σε «νοικοκυρές») μπορεί να αποτελέσει πρόσφορο έδαφος πολιτικής δράσης. Όπως διαφαίνεται και μέσα από συνεντεύξεις άλλων ερωτωμένων, όπως είναι λ.χ., κλωστοϋφαντουργού πρόσφατα (1996) με τη συνέντευξη (1997) απολυμένης, αγροτικής καταγωγής, απόφοιτο δημοτικού, 56 ετών, η οποία απασχολείτο στο εργοστάσιο πάνω από είκοσι χρόνια, η δραστηριοποίηση στο χώρο απασχόλησης και η ανάπτυξη της ταξικής συνείδησης σχετίζονται με τις προϋποθέσεις ύπαρξης συλλογικού χώρου εργασίας, μεγάλου μεγέθους εργοστασίου, μη πατερναλιστικών εργοδοτικών σχέσεων, αλλά και των άλλων παραγόντων, που έχουν την ίδια βαρύτητα με τους προαναφερόμενους πλέον. Η συγκεκριμένη εργάτρια ενδιαφέρεται για τα εργασιακά ζητήματα, από τη στιγμή που απασχολείται σε ένα συλλογικό χώρο, με κανονικές σχέσεις εργασίας και σταματά τη δράση όταν από τα μέσα του 1990, οι περισσότερες μονάδες της

περιοχής διαμονής και απασχόλησής της (Ν. Ιωνία) διακόπτουν τη λειτουργία τους, όπως και αυτή στην οποία απασχολείται και μειώνεται δραστικά η ζήτηση γυναικείου εργατικού δυναμικού. Υπάρχουν μονάδες που προσφέρουν εργασία σε άνδρες μετανάστες, οι οποίοι με χαμηλό εργασιακό κόστος ημερησίως, υφαίνουν, κόβουν και μεταφέρουν τόπια υφάσματος. «Μου κακοφαίνεται όταν πάω σε ένα εργοστάσιο και βλέπω έναν άντρα, συνήθως μαύρο, ή αλβανό, να προσπαθεί να περάσει την κλωστή από το μυτάρι και να λειοτομήσει το αφεντικό: πού θα πάει; θα μάθει...». «Μου είπε ο βιοτέχνης ότι έχει προσλάβει έναν ξένον άντρα που όλο το βράδυ, που ήταν μόνος του, έβγαζε το βράδυ μεγαλύτερη παραγωγή, απ'ότι ο ίδιος με όλη του την οικογένεια μαζί το πρωί. Αλλά, ξέρεις τι έκανε; Τον παρακολούθησε και τον είδε ένα βράδυ. Έπαιρνε κι άλλους φίλους του, συμπατριώτες του και τους μάθαινε τη δουλειά, βγάζοντας, ταυτόχρονα παραγωγή. Κι έτσι, όλο το βράδυ ο αργαλειός δεν σταματούσε και έβγαζε συνέχεια, συνέχεια...Μ' ένα 5χίλιορο...Τι να προσλάβει, μετά, εμένα;»

Η κρίση του κλάδου, η πληθώρα ανέργων και μάλιστα εργατριών κάποιας ηλικίας, με χρόνια προϋπηρεσία σε αυτόν, που δεν μπορούν να απορροφηθούν πουθενά άλλου, ανατρέπει τις συνθήκες διεκδίκησης και δημιουργίας συνείδησης για τις νεοεισερχόμενες στον κλάδο. Η συγκεκριμένη κλωστοϋφαντουργός, π.χ., θεωρείται αντιπροσωπευτική περίπτωση ενός σημαντικού αριθμού εργατριών, οι οποίες δεν έχουν επαρκή εκπαιδευτικά και επαγγελματικά προσόντα, για να απορροφηθούν κάπου άλλου, απολύονται σε μεγάλη ηλικία και έτσι δεν μπορούν να ενταχθούν στην αγορά εργασίας, και αναγκάζονται να κάνουν διάφορες άλλες - άτυπες, συνήθως εργασίες, χωρίς ασφάλιση, χωρίς "κανονικές" εργασιακές συνθήκες. Με τις απολύσεις αυτών των εργατριών "κλείνει" μια περίοδος διεκδίκησης στο χώρο απασχόλησης και ανάπτυξης των συλλογικοτήτων.

Όπως προαναφέρθηκε, οι σχέσεις εργασίας, δηλαδή, η επί οκτώρου βάσεως μισθωτή εξαρτημένη απασχόληση στις μεγάλες βιομηχανίες, όπου δεν συναντώνται πατερναλιστικές εργοδοτικές στρατηγικές αποτελούν εν δυνάμει χώρο ανάπτυξης των συλλογικοτήτων στα τέλη του αιώνα, μόνον όταν συντρέχουν και άλλες προϋποθέσεις. Στη σκέψη αυτή οδηγεί και η συνέντευξη με νεοεισερχόμενη σε μεγάλη βιομηχανία εργάτρια, με μικρή, κατά συνέπεια, προηγούμενη εργασιακή εμπειρία στον κλάδο (ήδη, όμως, εκλεγμένη στο σωματείο του εργοστασίου της) 40 ετών, την εποχή της συνέντευξης (1999) με απολυτήριο αντίστοιχο του εξατάξιου ελληνικού γυμνασίου, παντρεμένη με μεγάλα παιδιά, ομογενής του εξωτερικού. Η συγκεκριμένη εργάτρια είναι εκ των προτέρων θετικά διακείμενη στο συνδικαλισμό, λόγω πολιτικής κουλτούρας της γονεϊκής οικογένειας, αλλά και λόγω σύμφωνης γνώμης και ταυτόσημων απόψεων του συζύγου, ο οποίος ηθικά την υποστηρίζει στη συνδικαλιστική της δράση. Το «έδαφος» ανάπτυξης της συνείδησης είναι πρόσφορο, όπως προειπώθηκε, επειδή πρόκειται για μεγάλο μεγέθους εργοστάσιο, στο οποίο δεν συναντώνται διαπροσωπικές σχέσεις μεταξύ εργοδοτών-εργαζομένων. Υπάρχει

εκλεγμένο επταμελές σωματείο, που αποτελείται μόνον από γυναίκες στο οποίο είναι εκλεγμένη λίγους μήνες, πριν τις ημέρες της συνέντευξης. Η συγκεκριμένη μονάδα κατά τους τελευταίους μήνες του 1998, εφαρμόζει την τακτική της μεταφοράς των παραγωγικών μονάδων σε άλλες περιοχές με μειωμένο εργασιακό κόστος και των συνακόλουθων απολύσεων εργατριών «κατά κατηγορίες» - πρώτα οι νέες στην ηλικία μετά οι «σχεδόν» συνταξιούχες κλπ. Παρά το ότι οι εργάτριες ρωτούν να πληροφορηθούν τα εργασιακά τους δικαιώματα και βρίσκονται σε μεγαλύτερη επαφή με το σωματείο, δεν συμμετέχουν και στις κινητοποιήσεις, που αποφασίζονται από αυτό. Η συμμετοχή στις κινητοποιήσεις του σωματείου, ενώ θεωρητικά είναι απρόσκοπτη, εφόσον δεν απολύονται εργάτριες λόγω συνδικαλιστικής δράσης, στην πραγματικότητα δεν ισχύει, λόγω του γενικότερου κλίματος αδιαφορίας και ατομικισμού που επικρατεί, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της συνδικαλίστριας της συνέντευξης.

Υπάρχουν και περιπτώσεις μεγάλων μονάδων, στις οποίες παρατηρούνται νέου τύπου πατερναλιστικές σχέσεις. Σε τέτοιο εργοστάσιο έγινε επίσκεψη κατά τη διάρκεια της έρευνας και παρατηρήθηκε ότι προκειμένου να αποφεύγονται οι κινητοποιήσεις προσλαμβάνονται ζευγάρια, συγγενείς κλπ., ούτως ώστε ο ένας να «συνετίζει» τον άλλο, ως προς τη συνδικαλιστική δραστηριοποίηση (π.χ. οι παλιότεροι συγγενείς τους νεοεισερχόμενους, ή οι μεγαλύτεροι σε ηλικία τους νεώτερους συγγενείς κλπ.) προκειμένου να διατηρηθεί η «εργασιακή γαλήνη» και το «εργασιακό status». Αυτή η μορφή πατερναλιστικών σχέσεων επιδρά αρνητικά στη συνδικαλιστική δράση όχι μόνον των εργατριών της μεμονωμένης μονάδας, αλλά και στο σύνολο των απασχολουμένων του κλάδου.

Σε συνέντευξη με συνδικαλίστρια μονάδας με παρόμοια εργοδοτική στρατηγική η συγκεκριμένη ερωτώμενη, παρά το ότι προσελήφθη «χάριν» της αδερφής της, εντούτοις συμμετείχε στο σωματείο και στη διοίκηση της ομοσπονδίας εργαζομένων του κλάδου, έχοντας μια ταξική συνείδηση διαμορφωμένη από το συλλογικό χώρο απασχόλησης, την πολύχρονη εργασιακή εμπειρία και το έντονο πολιτικό κλίμα της εποχής της πρόσληψής της, τη δεκαετία του 1980, καθώς και την αυξημένη ζήτηση γυναικείου εργατικού δυναμικού. Στα τέλη της δεκαετίας, η τακτική της πρόσληψης συγγενών εφαρμόζεται συχνότερα και σε συνδυασμό με τις υπόλοιπες συνιστώσες - αλλαγή των εργασιακών σχέσεων, μείωση της ζήτησης εργατικού δυναμικού κλπ. - δημιουργείται ένα αρνητικό κλίμα ανάπτυξης της συλλογικής δράσης.

Οι εργάτριες των μικρών μονάδων, παρά το ότι οι βιοτεχνίες μειώνονται στη διάρκεια των τελευταίων ετών της εξεταζόμενης δεκαετίας δεν συστήνουν συχνά σωματεία. Όπως παρατηρήθηκε, κατά τη διάρκεια επίσκεψης σε βιοτεχνία, το φθινόπωρο του 1998, στην Καλλιθέα, η οποία λειτουργούσε εποχιακά, οι σχέσεις του βιοτέχνη με τις εργάτριες ήταν φιλικές και υπήρχε μια «άνεση» χρόνου στην εργασία, στις διακοπές για καφέ κλπ. Το συγκεκριμένο κλίμα δεν επιτρέπει, όπως είναι

προφανές, τη δημιουργία σωματείου και - όπως ακριβώς συνέβαινε με τις εργατρίες της «Α' περιόδου» - δεν δρα θετικά στη δημιουργία συλλογικοτήτων και συνείδησης της τάξης.

Το ενδιαφέρον για συνδικαλιστική δράση συχνά εμφανίζεται περιστασιακά, όσο δεν ανατροφοδοτείται από το κλίμα της εποχής, τις συνθήκες του κλάδου, ή τις συνθήκες του ίδιου του ατόμου.

Οι γενικότερες συνθήκες που επικρατούν στον κλάδο: κρίση, εποχιακή εντατικοποίηση, μείωση της ζήτησης εργατικού δυναμικού

“Στο δωρο, στα 460 λεπτά, είμαστε υποχρεωμένες να βγάζουμε μια καθορισμένη παραγωγή, στην αλυσίδα. Εγώ, λχ., πρέπει να κάνω σε 12 λεπτά ένα πακέτο 60αρυ» (εννοεί ότι πρέπει να γαζώσει 60 κομμάτια σε 12 λεπτά) «Αλλιώς, αν δεν το έκανα, πληρωνόμουν κανονικά βέβαια, αλλά είχα τις φωνές απ’την προϊσταμένη ..Συνήθως, εγώ, έκανα κάποια δέματα παραπάνω και έπαιρνα ένα 10%, δηλ. 1000-1500 δρχ. Όλες οι γυναίκες μπορούσαν να το κάνουν αυτό. Παλιότερα μας πίεζαν ..τόρα δεν θέλουν παραπάνω κομμάτια. Λένε, να βγαίνει η παραγωγή κανονικά...Κάνουμε ένα τέταρτο διάλειμμα. Τι να προλάβεις; Να φας; να κάνεις τσιγάρο; να πας τουαλέτα; Μετά καθισμένες ένα δωρο σε μια καρέκλα...Εγώ, όταν τελειώνα σηκωνόμουν, που δεν είμαι άνθρωπος της καρέκλας...Δεν σε αφήνουν να σηκωθείς, να κάνεις ένα τσιγάρο, ούτε να μιλήσεις. Η προϊσταμένη έκανε παρατηρήσεις της έλεγα: θέλεις να πάθω κατάθλιψη; Τώρα, με έχουν στην αποθήκη”. Αυτά είναι τα λόγια μιας εργάτριας, με τα οποία περιγράφονται οι εργασιακές συνθήκες στις μεγάλες βιομηχανίες του κλάδου. Οι γενικότερες συνθήκες του κλάδου αυτής της περιόδου σκιαγραφούν άλλοτε μια εντατική εργασία, λόγω εποχής – ιδιαίτερα για τις επιχειρήσεις που παράγουν εποχιακά προϊόντα – άλλοτε πλήρη διακοπή αυτής της εργασίας. Λιγότερες είναι οι μεγάλου μεγέθους υγιείς επιχειρήσεις, οι οποίες διατηρούν κανονικές συνθήκες εργασίας, υπό την έννοια του οκταώρου, της παροχής ασφάλισης και μισθού στους εργαζόμενους κλπ. Ως εκ τούτου, δεν θα είναι εύκολη η δημιουργία σωματείου σε μια βιομηχανία με εποχιακούς εργάτες, ή η δημιουργία ταξικής συνείδησης υπό το καθεστώς του φόβου της διακοπής της λειτουργίας της μονάδας.

Εξάλλου, η δημιουργία ταξικής συνείδησης των εργατριών παρεμποδίζεται από τη σύνθεση του εργατικού δυναμικού του κλάδου, όπως αυτό εξελίσσεται μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1990, με την ανατροπή των μέχρι τώρα εργασιακών δεδομένων της κατά φύλο απασχόλησης στον κλάδο. Όσο η τεχνολογία εξελίσσεται, όσο οι μηχανές τελειοποιούνται, τόσο απασχολούνται όλο και λιγότερες εργάτριες σε εργασίες όπως η κλώση, το γάζωμα κλπ. Αντίθετα, οι άντρες, ως μηχανικοί, ως βαφείς, ή ως εργαζόμενοι στην χάρτζα λ.χ., δεν χάνουν το ίδιο εύκολα τις θέσεις τους. Παρατηρείται, κατά συνέπεια μια, περίπου, ίση αναλογία. Οι γυναίκες εργαζόμενες στον κλάδο της κλωστοϋφαντουργίας δεν υπερτερούν, πλέον, των ανδρών, όπως συμβαίνει με τον κλάδο του ιματισμού. Η κλωστοϋφαντουργία αποτελεί ένα “γυναικείο” κλάδο μόνο για ορισμένα υπομήματά της πια. Π.χ., σε καθετοποιημένο εργοστάσιο με 800 εργαζόμενους, στο τμήμα της πλεκτικής απασχολούνται μόνο γυναίκες σε εργασίες όπως το γάζωμα και το πλέξιμο. Στην παραγωγή και στη βαφή των κλωστών και υφασμάτων απασχολούνται περισσότεροι άντρες και στο γάζωμα, που αποτελεί εργασία μικρής ειδίκευσης χρησιμοποιούνται -

τουλάχιστον μέχρι πρότινος - γυναίκες με λιγότερες τεχνικές γνώσεις. Όπου απαιτούνται περισσότερες τεχνικές γνώσεις και γίνονται περισσότερες ενδιάμεσες παρεμβάσεις στην παραγωγή, συνήθως, εργάζονται άντρες, οι οποίοι έχουν μεγαλύτερη δυνατότητα άμεσης επίβλεψης των μέσων παραγωγής τους και μεγαλύτερες δυνατότητες απόκτησης τεχνικών γνώσεων και – κατά συνέπεια – περισσότερες πιθανότητες παραμονής τους σε ένα χώρο απασχόλησης και οργάνωσής τους σε αυτόν.

Η κρίση του κλάδου απειλεί, κυρίως, εργάτριες, άνω των 45, με πολλά χρόνια συνολικής εργασίας σε ένα ή περισσότερα εργοστάσια, οι οποίες είναι χαμηλής εξειδίκευσης και μπορούν εύκολα να αντικατασταθούν από φθηνότερο ανειδίκευτο εφεδρικό εργατικό δυναμικό. Σύμφωνα με στοιχεία που συγκεντρώθηκαν κατά τη διάρκεια της έρευνας, σε περιπτώσεις πριν την απόλυση εργατριών αυτής της ηλικίας γίνονται άτυπες συμφωνίες μεταξύ εργατριών και εργοδοτών, προκειμένου να προσληφθούν, ή νέες σε ηλικία γυναίκες, ή οι ίδιες, με νέα συμβόλαια προσλήψεων. Σε αυτές τις περιπτώσεις οι εργάτριες υπογράφουν τη λήξη της συμβάσεώς τους και όταν δεν τηρείται η “συμφωνία” και επαναπροσλαμβάνονται αποδεικνύεται ότι η “εθελουσία” έξοδος αποτελούσε εντέλει μια “καλοστημένη παγίδα”³. Σε αυτήν την ηλικιακή κατηγορία παρατηρείται μεγαλύτερη ανασφάλεια, ως προς τη σταθερότητα της απασχόλησης, όσο οι εργασιακές θέσεις μειώνονται, όταν οι παραγωγικές διαδικασίες μεταφέρονται σε χώρες με φθηνότερο εργατικό κόστος, ή διακόπτονται. Πρόκειται για εργοστάσια, τα οποία δούλευαν βάσει υπεργολαβιών, κατά το τελευταίο τέταρτο του αιώνα, λ.χ., από χώρες, όπως η Δυτική Γερμανία, που τους παρέχονταν τα υλικά/οι πρώτες ύλες (κλωστές, ύφασμα) για να πραγματοποιήσουν τη ραφή στην Ελλάδα, με χαμηλό για τη Γερμανία εργατικό κόστος. Εργοστάσια, τα οποία, αν και αποτελούσαν μάλλον ένα είδος “φασονατζίδικου” με περισσότερο οργανωμένη μορφή⁴, παρείχαν σταθερή απασχόληση σε μεγάλο αριθμό εργατριών. Μετά την πτώση του “τείχους”, όπως ήταν αναμενόμενο, η μείωση του κόστους των μεταφορικών συντελείτο πλέον στην ίδια τη χώρα αφού το ράψιμο δινόταν σε περιοχές της πρώην Ανατολικής Γερμανίας.

Ωστόσο, σύμφωνα με τις περισσότερες εργάτριες ακόμα και σε παρόμοιες συνθήκες οι συλλογικές συμβάσεις δεν καταπατώνται εύκολα, εφόσον εξακολουθούν να παραμένουν μεγάλο μέγεθος μονάδας.

³ Παρόμοια περιστατικά συμβαίνουν ιδιαίτερα στην επαρχία, σύμφωνα με κλωστοϋφαντουργό, συνδικαλιστική εκπρόσωπο εργοστασίου της Λάρισας, μιας πρώην Βιομηχανικής Περιοχής (ΒΙ.ΠΕ.) που, σήμερα, είναι αποβιομηχανοποιημένη, όσον αφορά τον κλάδο.

⁴ Βλ. για την έννοια της υπεργολαβίας, Κατσορίδας, Δ. 1994, στο φασόν: *Ζωή και δουλειά με το κομμάτι στο Θέσεις*, τ. 48, σ. 25-38, όπου αναφέρεται πως σαν υπεργολαβία θεωρείται «η ανάθεση από μια επιχείρηση (εντολέας) σε μια άλλη (υπεργολάβος) της εκτέλεσης κάποιας υπηρεσίας, σύμφωνα με τις προδιαγραφές, ή το σχέδιο που δίνει ο εντολέας. Το φασόν υποδηλώνει κάθε είδος υπεργολαβικής παραγωγικής σχέσης... μια κατηγορία της υπεργολαβίας, που άλλοτε ταυτίζεται, άλλοτε διαχωρίζεται από αυτή... Άλλοτε εννοείται η δουλειά στο σπίτι... Μιλάμε για φασόν όταν ο υπεργολάβος δεν χρησιμοποιεί δικές του πρώτες ύλες, αλλά τις παίρνει από τον εντολέα»

Η στάση των περισσότερων εργατριών σε αυτές τις συνθήκες απασχόλησης - συνθήκες κατά τις οποίες “προσπαθούν οι εργοδότες να κάνουν οικονομία ακόμα και από το γάλα”, όπως αναφέρουν οι εργάτριες - είναι παθητική.

Λ.χ., η μεταφορά τμημάτων της παραγωγικής διαδικασίας σε βορειότερες περιοχές - όπου η αγορά των (ελληνικών) πρώτων υλών (βαμβακιού) συντείνει στη μείωση του κόστους, εφόσον η παρασκευή των νημάτων διενεργείται σε πλεκτήρια της Β. Ελλάδας - δεν συναντά αντιδράσεις από τις εργάτριες που παραμένουν στα υπόλοιπα τμήματα - γαζωτικής, κοπτικής, ελέγχου και συσκευασίας. Οι εναπομείνουσες εργάτριες δεν συστήνουν επιτροπές και δράσεις αλληλεγγύης προς τις απολυμένες συναδέλφους, παρά το ότι οι ειδικότερες συνθήκες το επιτρέπουν. Τα προϊόντα της συγκεκριμένης βιομηχανίας, π.χ., θεωρούνται καλής ποιότητας, είναι ανταγωνιστικά και απορροφώνται εύκολα από την αγορά, παρά τις σχετικά υψηλές τιμές τους, ενώ από το 1995 εκσυγχρονίζονται τα σχέδια των προϊόντων από κλασικά σε περισσότερο μοντέρνα, για να ανταγωνισθούν τα ομοειδή εισαγόμενα και επιπλέον δεν γίνονται απολύσεις για λόγους συμμετοχής στις συνδικαλιστικές κινητοποιήσεις.

Ακόμα και κατά την υπογραφή συλλογικών συμβάσεων ιματισμού και όχι πλεκτηρίου, δηλαδή, χαμηλότερου ημερομισθίου (η υφαντική αμειβεται περισσότερο από τον ιματισμό) λόγω μεταφοράς του τμήματος πλεκτικής εκτός Αθηνών, από τις οποίες θίγεται η πλειοψηφία των εναπομεινουσών εργατριών δεν συναντώνται κινητοποιήσεις. Η ακόμα και στις περιπτώσεις εκείνες, κατά τις οποίες ασκείται πίεση στις εργαζόμενες, για μεγαλύτερη εντατικοποίησή τους. «Ξέρεις πόσες αλλεργικές εκεί μέσα είναι με φάρμακα, για να μπορούν ν' αντέξουν; Η διπλανή μου έβγαζε κοκκινίλες στο πρόσωπο απ' το πολύ χνούδι...Κι όταν είναι βαμμένο και σκούρο, ακόμη χειρότερα. Και οι μυρωδιές απ' τις μηχανές...Μυρωδιά καμένου λάστιχου, όταν η μηχανή δουλεύει πάρα πολύ...Και ο θόρυβος...και τα μάτια μας...Άσχημες συνθήκες. Κι αυτή η πίεση να βγάζεις παραπάνω. Κι άλλο...κι άλλο...Πόσο; έλεγα στην προϊσταμένη. Πόσο ακόμα; Δεν είσαι ευχαριστημένη; Σε βάζανε σε τέτοιο λούκι παραγωγής...»

Οι απολύσεις σε μονάδες της Αθήνας αφορούν νέες και νεοεισερχόμενες στον κλάδο εργάτριες, ανύπαντρες, χωρίς παιδιά και υποχρεώσεις και όσες ετοιμάζονται να πάρουν σύνταξη. Αντίθετα, παραμένουν όσες έχουν σοβαρό πρόβλημα επιβίωσης, όπως χήρες, διαζευγμένες με παιδιά, που δεν θα κινητοποιηθούν εύκολα να διεκδικήσουν, φοβούμενες να χάσουν το μοναδικό εισόδημα, που είναι αυτό το οποίο προέρχεται από τη μισθωτή τους εργασία.

Επίσης, κατά τη διάρκεια της παρούσας έρευνας παρατηρείται μία ακόμα εργοδοτική στρατηγική, στις περιπτώσεις μείωσης του προσωπικού, αυτή της εκμάθησης της εκμάθησης όλων των φάσεων της παραγωγής, ούτως ώστε να μη χρειασθεί, ιδιαίτερος χρόνος εκπαίδευσης για τους εναπομείναντες και να αποκτηθεί

η ευελιξία ανταπόκρισης σε πολλαπλά καθήκοντα, σε όποια θέση εργασίας κληθούν να απασχοληθούν.

Μία εξίσου επιτυχημένη εργοδοτική στρατηγική, ως προς την αντιμετώπιση της ενδεχόμενης συνδικαλιστικής δράσης στο χώρο απασχόλησης φαίνεται ότι είναι και η διαρροή φημών, για την απόλυση κάποιου προσώπου, οι οποίες, όταν ερωτηθεί άμεσα ο εργοδότης να τις επαληθεύσει, διαψεύδονται. Η διαρροή φημών αποτελεί έναν, κατά κάποιο τρόπο, ανιχνευτή του εδάφους, πριν από την πραγματοποίηση κάποιων απολύσεων.

Και, σύμφωνα με τα λεχθέντα των εργατριών, ο “ανιχνευτής” αυτός δείχνει στην εργοδοσία την έλλειψη αντιδράσεων εκ μέρους της πλειοψηφίας των εργατριών στις περιπτώσεις των απολύσεων, ούτως ώστε αυτές όσο και νέες εργασιακές συνθήκες να μπορούν να γίνουν απρόσκοπτα.

Οι συλλογικότητες διαλύονται, επίσης και από τον καλλιεργούμενο ανταγωνισμό μεταξύ των εργατριών, ο οποίος προκύπτει από τη σύνδεση μισθού-παραγωγής. Εάν η Χ και η Ψ, λ.χ., δουλεύουν στην ίδια φάση παραγωγής και η Χ «βγάλει» 31 δέματα σε 12 λεπτά, ενώ η Ψ 30 δέματα στον ίδιο χρόνο, η Χ θα πληρωθεί παραπάνω χρήματα στο ημερομίσθιό της, κάτι που ενδεχόμενα θα δημιουργήσει ανταγωνισμό μεταξύ τους και θα αναστείλει επεκτεινόμενος τη συλλογική συσπείρωση των εργατριών.

Αλλά και η δομή στο χώρο εργασίας δημιουργεί «τριβές» μεταξύ των εργατριών, μεταξύ εκείνων που επιδιώκουν καλές σχέσεις με την προϊκταμένη, τη βοηθό της, ή το διευθυντή του κάθε τμήματος, που επιδιώκουν να είναι περισσότερο αρεστές στην εργοδοσία, προκειμένου να διορισθούν και οι ίδιες ως προϊσταμένες (εφόσον, δεν υπάρχουν κριτήρια αντικειμενικής αξιολόγησης, όπως θα ήταν, λ.χ., η πολυετής απασχόληση στη συγκεκριμένη παραγωγική διαδικασία, ή στο συγκεκριμένο εργοστάσιο) και μεταξύ εκείνων που συνδικαλίζονται, ή δεν επιδιώκουν να γίνουν αρεστές από τις προϊσταμένες, ή την εργοδοσία. Οι εργάτριες κρίνονται από τα υψηλότερα στελέχη (γενικό διευθυντή, προσωπάρχη, διευθυντές τμημάτων) τα οποία επιλαμβάνονται και υποθέσεων που δεν μπορούν να λύσουν οι προϊστάμενες, όπως, αντιδικίες μεταξύ εργατριών, «αργή ροή» της παραγωγής, κλοπή προϊόντων από τις εργάτριες κλπ. Γι' αυτό, ορισμένες επιθυμούν να έχουν την έγκριση των στελεχών αυτών, για να μη χάσουν τη δουλειά τους, παρά να συσπειρωθούν συλλογικά και να αντιμετωπίσουν οποιοδήποτε πρόβλημα μαζί τους.

Σημαντικές είναι οι αλλαγές των γενικότερων συνθηκών εργασίας σε σύγκριση με τις συνθήκες που επικρατούσαν τις προηγούμενες δεκαετίες του 1970 και 1980, στα ίδια εργοστάσια και στις οποίες αναφέρονται κάποιες εργάτριες επειδή επιφέρουν, κατά την άποψή τους, μείωση της συλλογικής δράσης των συναδελφισσών τους. Όπως μας λέει εργάτρια, 43 ετών, την εποχή της συνέντευξης (1999) - παντρεμένη με μεγάλα παιδιά, απόφοιτος δημοτικού, αγροτικής καταγωγής, με συνδικαλιστική δράση, η οποία απομακρύνθηκε ηθελημένα το 1985 από την

εργασία της, προκειμένου να μεγαλώσει τα παιδιά της και επανήλθε, το 1996 - οι εργασιακές συνθήκες και σχέσεις διαφοροποιούνται ανάμεσα στα 1970 - 1980 και στα τέλη του 1990 στη βιομηχανία, όπου εργάζεται.

«Την εποχή εκείνη πήγαινες, παρακολουθούσες σιγά-σιγά, σε βάζανε σε μια μηχανή κοντά (εννοεί για όσες προσλαμβάνονταν, για πρώτη φορά)...δεν σε πίεζε κανένας... ενώ, τώρα, απ' την ώρα που μπαίνεις, όλες είμαστε με το χρονόμετρο... Μ' ένα χρονόμετρο, μ' ένα ρολόι... Τότε δεν δούλευες με το άγχος. Υπήρχε και τότε μια «βάση» (εννοεί μια ορισμένη «νόρμα», ένα όριο παραγωγής) αλλά δούλευες σε ένα είδος και έβγαζες τη δουλειά πολύ άνετα. Ενώ, τώρα, δεν είναι συγκεκριμένο είδος... Μπορείς να κάνεις την ημέρα 3, 4, 5 είδη... (Εννοεί, να γαζωθεί το ίδιο τμήμα του ρούχου σε διαφορετικό όμως είδος, αντρικό, παιδικό, γυναικείο). Υπάρχει μια πίεση όταν δεν μπορείς να βγάλεις τη «βάση» σου... Πρέπει να «ρίξεις» τη βάση σου (δηλαδή να φθάσει ορισμένη ποσότητα παραγωγής, στη διάρκεια της βάρδιας) αλλιώς σου κάνουν παρατήρηση...».

Η ίδια δουλεύει σε γαζωτική μηχανή όλα αυτά τα χρόνια, χωρίς να έχει, μέχρι στιγμής, χρειασθεί να «πάει» σε άλλη μηχανή, εφόσον, στο συγκεκριμένο εργοστάσιο, δεν απαιτείται αυτή η «μετακίνηση» και καλύπτεται η παραγωγή με τον ισχύοντα καταμερισμό

Επίσης, όπως μας επισημαίνει, στα διεθνοποιημένα τμήματα της ίδιας βιομηχανίας, τις προηγούμενες δεκαετίες, υπήρχε μεγαλύτερη πειθαρχία, απ' ό,τι στα ελληνικά και μεγαλύτερη εντατικοποίηση για τις εργάτριες, ήδη από τότε, αν και οι εργάτριες εκεί είχαν μεγαλύτερες αποδοχές από τις εργαζόμενες στα ελληνικά τμήματα (στην παραγωγή). «Εμείς είχαμε μάθει να είμαστε πιο ελεύθερες. Να μην συμβιβαζόμαστε Πώς να σου εξηγήσω, βρε παιδί μου: Σου λει, σου φέρνω αυτό το είδος.. ό,τι σου έδινε, δεν έπρεπε να αντιδράς, «στην ξένη βιομηχανία», είτε εύκολο ήταν, είτε δύσκολο... εμείς στην ελληνική αντιδρούσαμε. Γιατί, να παίρνουν κάποιες μόνο τα εύκολα και άλλες μόνο τα δύσκολα.» Ο αυστηρότερος καταμερισμός εργασίας, κατά την δεκαετία του '90, εξαπλώθηκε και στα ελληνικά τμήματα, όχι χωρίς αντιδράσεις, αλλά η αύξηση της παραγωγής, ανά άτομο, δεν πληρώνεται, όσο πληρώνονταν στα μη ελληνικά τμήματα. Όπως τα περισσότερα εργοστάσια, έτσι και το «δικό της» εργάζεται με παραγγελίες από την Ευρώπη και έχει «μεταφέρει» τμήμα της παραγωγικής του διαδικασίας («φασόν») σε βαλκανική χώρα, όπου υπάρχει χαμηλότερο κόστος εργασίας, με αποτέλεσμα τη συρρίκνωση των εργαζομένων και τη διατήρηση μιας μόνο βάρδιας, της πρωινής. Όταν υπάρχει, επομένως, μείωση της παραγωγής απολύονται, συχνότερα, εργαζόμενες με διάφορες προφάσεις, όπως ότι «κάνουν πολλές απουσίες», ή βγάζουν «πολλά σκάρτα», ή «ότι παρουσιάζονται συχνά στον προσωπάρχη» (η έννοια της παρουσίας στον προσωπάρχη ισοδυναμεί με επίπληξη, όταν κάτι δεν γίνεται σωστά) ενώ στη θέση τους δεν προσλαμβάνονται νέα άτομα και δεν «δουλεύουν οι μηχανές» όσων απολύονται.

Στις σύγχρονες συνθήκες μείωσης της ζήτησης του κλάδου, οι εργάτριες δύσκολα συσπειρώνονται σε συλλογική δράση. «...Υπάρχουν και χωρισμένες που μεγαλώνουν παιδιά μόνες τους, που δεν θέλουν να χάσουν ούτε ένα πεντακοσάριο...Έτσι όπως πάει, το εργοστάσιο θα κλείσει και αν μείνει κάτι, θα διωχθούν οι ελληνίδες και θα προτιμηθούν οι αλλοδαπές, που παίρνουν πιο χαμηλό μεροκάματο και, συνήθως, δεν ζητούν ένσημα...» Η ίδια δραστηριοποιείται «υπερβαίνοντας» τις συνθήκες αυτές, λόγω οικογενειακής πολιτικής κουλτούρας.

Σε άλλη περίπτωση, περικόπτεται σταδιακά το ωράριο εργασίας σε μια ώρα και είκοσι λεπτά κάθε μέρα, που, συνολικά, αντιστοιχεί σε ένα ημερομίσθιο λιγότερο την εβδομάδα και σε τέσσερα ημερομίσθια και τέσσερα ένσημα λιγότερα το μήνα. Σε αυτές τις λιγότερο απειλητικές συνθήκες εργασίας, χωρίς οι εργάτριες να απολύονται, μειώνεται για τον εργοδότη το κόστος εργασίας και η συμμετοχή στις κινητοποιήσεις του σωματίου είναι μεγαλύτερη.

Όσον αφορά τις μικροβιοτεχνίες οι νέες συνθήκες που επικρατούν, π.χ., εποχιακή εργασία, πληρωμή κατόπιν εκπλήρωσης των παραγγελιών, λόγω έλλειψης ρευστότητας στην αγορά κλπ., σε συνδυασμό με την ύπαρξη ολιγομελούς προσωπικού, αλλά και συχνά διαπροσωπικών σχέσεων, δεν επιτρέπουν την ανάπτυξη συλλογικής δράσης και ταξικής συνείδησης.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, αναζητούν «προσωπικές» στρατηγικές, όπως ο διαπροσωπικός διακανονισμός με την εργοδοσία, η ανεύρεση άλλης δουλειάς κ.α.

Έτσι, όσο η μείωση της ζήτησης για γυναικείο εργατικό δυναμικό εξακολουθεί, τόσο το γυναικείο εργατικό δυναμικό βιώνει συνθήκες ανασφάλειας. Η ανασφάλεια των εργατριών μεγαλώνει, καθόσον ένα ανειδίκευτο και φθηνότερο από αυτές εργατικό δυναμικό τις ανταγωνίζεται. Η «ευελιξία» αυτού του εφεδρικού εργατικού δυναμικού προτιμάται επειδή μπορεί να ανταποκριθεί σε ό,τι του ζητηθεί, μην έχοντας δυνατότητες επιλογών, συσπείρωσης, κινητοποιήσεων. Μπορεί να υφάνει, να κεντήσει, να κόψει και να μεταφέρει το ύφασμα, ή, ακόμα και να επιδιορθώσει τη μηχανή, ή να επιληφθεί οποιουδήποτε προβλήματος στο χώρο απασχόλησης, χωρίς επιπλέον χρόνο εκμάθησης και χωρίς επιπλέον κόστος.

Οι γενικότερες πολιτικές – κοινωνικές συνθήκες που επικρατούν (το «πολιτικό κλίμα» της εποχής) και το Συνδικαλιστικό Κίνημα

Την περίοδο αυτή παρατηρείται μια γενικότερη αδράνεια, αδιαφορία, έλλειψη ιδεολογίας και ατομικισμός σε όλη την κοινωνία, που δεν βοηθά ούτε στην ανάπτυξη ταξικής συνείδησης, ούτε στην ανάπτυξη συνδικαλιστικού κινήματος. Σύμφωνα με ερωτηθείσες συνδικαλίστριες, παρατηρείται μια γενικότερη κρίση του συνδικαλισμού και της έννοιας του "συλλογικού", λόγω της θεοποίησης της ατομικής δράσης και σκέψης, λόγω της ανεργίας και του φόβου των απολύσεων, αλλά και λόγω της αναξιοπιστίας του συνδικαλιστικού κινήματος στους εργαζόμενους.

Δεν γίνονται σημαντικές κινητοποιήσεις όχι εξαιτίας του φόβου απόλυσης εφόσον, σύμφωνα με τα λεγόμενα μιας εργάτριας, «δεν φοβούνται την απόλυση, γιατί δεν υπάρχει απόλυση για λόγους απεργίας, είναι η νοοτροπία τέτοια, η καθεμία κοιτάζει την δουλειά της, τον εαυτό της...το συμφέρον της...δεν κάνουν απεργία. είναι μικρόψυχες » Αλλά και ο εργοδότης δεν «πιέζεται» από τις απεργίες, πλέον, εφόσον δεν υπάρχει συχνά η ανάγκη για μεγαλύτερη παραγωγή. Τις προηγούμενες δεκαετίες, όπως αναφέρει η ίδια εργάτρια, οι απεργίες δεν γίνονταν μόνο για λόγους οικονομικούς, αλλά και για λόγους συνοχής και αλληλεγγύης μεταξύ των εργατριών

Η κρίση του κλάδου, η μείωση της παραγωγής, η αύξηση της προσφοράς χαμηλόμισθου εργατικού δυναμικού, η εξάπλωση της ανεργίας για αριθμό εργατριών ενισχύεται από την κρίση των αξιών, την ανεύρεση ατομικών επιλογών, τη λογική του «ο σώζων εαυτόν σωθήτω». Σε όλα αυτά, δεν υπάρχει πανελλαδική, αντίστοιχη, ενιαία συνδικαλιστική στρατηγική, αλλά, ούτε και μεγάλη συμμετοχή στις αποφάσεις των σωματείων για δράση, ενώ, σύμφωνα με κάποιες ερωτώμενες, η προώθηση κομματικών, παρά εργασιακών θέσεων στο συνδικαλισμό αποθαρρύνει τη συμμετοχή στο σωματείο.

Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει πρώην εργάτρια με πολύχρονη επαγγελματική πείρα, ενώ "δραστηριοποιείτο" στο σωματείο, δεν βάζει υποψηφιότητα, επειδή θεωρούσε ότι αποδοχή υποψηφιότητας στο εργοστασιακό σωματείο, σήμαινε αποδοχή κομματικής ένταξης. Η συμμετοχή στη συλλογική δράση, η διεκδίκηση των αιτημάτων, στη "γραμμή" του σωματείου, δεν συνεπάγεται για ορισμένες από τις ερωτώμενες και ταυτόχρονη επιθυμία ταύτισης με κάποιο κόμμα.

Άλλες ερωτώμενες, όμως, που θεωρούν ότι δεν υφίσταται ταύτιση σωματείου-κομμάτων και χαρακτηρίζουν ως "μόνον εργασιακά" τα αιτήματα και τη στάση των συνδικαλιστικών τους οργάνων παρατηρούν ότι οι συναδέλφισσές τους δέχονται τις "επιλογές" και τις αποφάσεις του σωματείου, κάθε φορά, είναι ανάλογα με τις γενικότερες συνθήκες που επικρατούν στον εργασιακό χώρο. Ενδεικτικά

αναφέρεται ότι κατά τη δεκαετία του 1970, π.χ., τα αιτήματα των εργατριών αφορούσαν θέματα κοινωνικής ασφάλισης και ενσήμων ενώ, στα τέλη της δεκαετίας του 1990, αφορούν, λ.χ., την υλοποίηση των νόμων για ίση αμοιβή των εργατριών-εργατών, μισθολογική αύξηση για όλους⁵ κ.α. Ειδικά, για τα θέματα της ίσης αμοιβής θεωρείται πως «στην πράξη» υπάρχει «αυθαίρετη» μισθολογική ανισότητα μεταξύ των φύλων, που «αδικεί τις εργάτριες», όταν νεαρός νεοεισερχόμενος κοπτοράπτης έχει μεγαλύτερες αποδοχές από εργάτριες που «έχουν στην πλάτη τους» τρεις και πλέον δεκαετίες δουλειάς

Παρά τη διαπιστούμενη γενικότερη κρίση, αξιών, συλλογικής δράσης και συνδικαλισμού, κάποιες από τις ερωτώμενες εργάτριες είναι ευαισθητοποιημένες στα προβλήματα του κλάδου και συνδικαλίζονται, ή συμμετέχουν σε κάθε συλλογική δράση. Οι συναδέλφισσές τους, όμως – και μάλιστα σε όσων τα εργοστάσια παρατηρούνται απολύσεις, ή επιβολή νέων εργασιακών συνθηκών – αδρανούν, στην πλειοψηφία τους. Οι συγκεκριμένες εργάτριες αποτελούν, μάλλον εξαιρεση, που επιβεβαιώνει τον κανόνα και οι λόγοι για τους οποίους “υπερβαίνουν” τις γενικότερες συνθήκες και συνδικαλίζονται έχουν να κάνουν με την οικογενειακή τους κατάσταση - ανύπαντρες - τη “θετική” στάση του - επίσης, συνδικαλιστή, κάποιες φορές - συζύγου κλπ. Είναι χαρακτηριστική η στάση εκλεγμένης στη Γ.Σ.Ε.Ε. συνδικαλίστριας του κλάδου, η οποία, όχι μόνο πιστεύει ότι το συνδικαλιστικό κίνημα θα επανακάμψει, αλλά και πως οι εργαζόμενοι και εργαζόμενες θα λύνουν κάθε πρόβλημά τους, μέσα από αυτό, ακόμα και αν πρόκειται για τον “καφέ του προϊσταμένου”, αίτημα που δεν «αγγίζει» τους άντρες εργάτες, αντίστοιχα, στο βαθμό που δεν το βιώνουν ως πρόβλημα, αλλά και δεν έχει τη δυνατότητα να το προσεγγίσει ούτε το φεμινιστικό, ή το γυναικείο κίνημα. Το συνδικαλιστικό κίνημα θα πρέπει, κατά τη γνώμη της, να θέσει και το ζήτημα των θετικών διακρίσεων υπέρ των γυναικών (“απαράδεκτο να αρθεί η απαγόρευση της νυκτερινής εργασίας των γυναικών, λόγω της ισότητας”, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά) θέματα απασχόλησης για τις εγκυμονούσες σε βαριές ασχολίες ακόμα και ζητήματα σεξουαλικής παρενόχλησης, ή βιασμών από τους προϊστάμενους και τους εργοδότες, καθώς και ζητήματα που εξευτελίζουν την προσωπικότητα των εργατριών⁶.

⁵ Αίτημα που «διαμεσολαβείται», συνήθως, από τον Οργανισμό Μεσολάβησης για τις Εργατικές Συμβάσεις, από έναν «διαιτητή» που βρίσκεται μεταξύ εργοδοσίας και εργαζομένων και ο οποίος επιλέγεται, βάσει της ενασχόλησής του και των γνώσεών του πάνω στα εργασιακά ζητήματα και είναι νομικός, εργατολόγος κλπ. «αποδεκτός» τόσο από το Υπουργείο Εργασίας, όσο και από την Ομοσπονδία. Κατά την εκτίμηση αρκετών εργαζομένων, όμως, η διαμεσολαβητική επιτροπή δεν μπορεί να υπερβεί τα «όρια» που τίθενται από τον ετήσιο προϋπολογισμό, ή να επέμβει στην κρατική πολιτική και «βούληση».

⁶ Λίγες ημέρες πριν από τη συνέντευξη, υπήρξαν ανώνυμες καταγγελίες από εργοστάσια της επαρχίας, για εξαναγκασμό των γυναικών σε σεξουαλικές επαφές με προϊσταμένους κλπ. κατά τη διάρκεια της νυκτερινής τους βάρδιας, καταγγελίες που δεν μπόρεσαν να επαληθευτούν και να βγουν επώνυμα “προς τα έξω”, για λόγους, σχετιζόμενους με την κλειστή κοινωνία της επαρχίας και την γενικότερη αντίληψη ενοχοποίησης των γυναικών. Επίσης, την ημέρα της συνέντευξης, στα γραφεία του συνδικάτου, είχαν έλθει ανώνυμες καταγγελίες για εργοστάσιο που μείωνε το χρόνο παραμονής

Η συγκεκριμένη συνδικαλιστρια δίνει μεγαλύτερη βαρύτητα στο συνδικαλιστικό κίνημα, σε σχέση με τα υπόλοιπα κινήματα (“το γυναικείο θα έπρεπε να συνεργάζεται με το συνδικαλιστικό για διάφορα θέματα...ό,τι κι αν συμβεί οι εργάτριες σε μας θα τρέξουν να το καταγγείλουν”) λόγω του ότι η ίδια έχει “γεννηθεί” μέσα σε αυτό - κόρη, επίσης, βιομηχανικού εργάτη με συνδικαλιστική δράση - και χωρίς να έχει μετακινηθεί από το χώρο της κλωστοϋφαντουργίας, σαν εργαζόμενη και σαν συνδικαλιστρια, δεν θεωρεί πως οι εργάτριες μπορεί να έχουν κάποια αυτόνομη - εκτός συνδικάτου - δράση. Ήδη χαρακτηρίζεται σαν προβληματική η συμμετοχή των εργατριών στα σωματεία των εργοστασίων του κλάδου (“είναι δε τόσο τρομοκρατημένες, που κινητοποιούνται μόνον όταν το εργοστάσιο ερημώσει. Όταν ο ιδιοκτήτης έχει πάρει τα κεφάλαιά του και έχει φύγει εκτός Ελλάδας”).

Κάθε συλλογική ενέργεια εκκινείται από, ή γίνεται γνωστή στο συνδικάτο. Σε σύγκριση με την προηγούμενη δεκαετία και τις αρχές της δεκαετίας, του 1990, τώρα, στα τέλη της δεκαετίας, όχι μόνο δεν παρατηρούνται εκτός ελέγχου σωματείου και συνδικάτου ενέργειες, αλλά και όταν ακόμα το συνδικάτο επιδιώκει και προκαλεί κάποιες μορφές δράσης, οι εργάτριες, σπανιότερα, προβαίνουν σε συλλογικές ενέργειες και συνδικαλιστικές κινητοποιήσεις.

Αλλά, οι εργάτριες του κλάδου δεν αποτελούν ένα σχετικά άπειρο και νέο εργατικό δυναμικό, που για αυτό δεν διεκδικεί. Η συνδικαλιστική δράση τους υφίσταται ιστορικά παρά το ότι είναι μειωμένη και παρά τα «εμπόδια» που προσπαθούν οι ίδιες να υπερβούν. Τα ταξικά και του φύλου, της ανισότητας στην οικογένεια και στην κοινωνία⁷.

των γυναικών στη τουαλέτα και για εργοστάσιο που έβαλε σε αργία μια εργάτρια γιατί βρήκε ένα γαζάκι παραπάνω στο ρούχο, προκειμένου να εκφοβίσει και να εντατικοποιήσει την εργασία των υπολοίπων.

⁷ Οι συνδικαλιστικές οργανώσεις δείχνουν διστακτικές, αν όχι εχθρικές, από την αρχή του αιώνα, μέχρι και το Μεσοπόλεμο, για τα αιτήματα των εργατριών και παρά την «παράκληση» του γ.γ. της ΓΣΕΕ (το 1925) για αλληλεγγύη των εργατών προς τις εργάτριες, πολλά συνδικάτα, μέχρι και το 1928, δεν επιτρέπουν να εκλέγουν και να εκλέγονται γυναίκες εργαζόμενες και τις θεωρούν «ανυπεράσπιστα ομάδα», των οποίων η εργασία δεν μπορεί να αποτελεί επιλογή, αλλά λύση έσχατης «οικογενειακής» ανάγκης, βλ. Ψαρρά Α., *Μην πεις κακό για φαμπρικού... ..*, ό.π.

Η πολιτική κουλτούρα της γονεϊκής οικογένειας

Όσες από τις ερωτώμενες συνδικαλίστριες δεν έχουν συνειδητοποιηθεί μέσα στο πλαίσιο της συλλογικής εργασίας, ή λόγω του “κλίματος” της εποχής, έχουν αναπτύξει μια εκ των “προτέρων” πολιτική κουλτούρα από τη γονεϊκή τους οικογένεια, η οποία αποτελεί “πολύτιμη παρακαταθήκη” για αυτές, την εποχή της κρίσης του κλάδου και των συλλογικοτήτων.

Η συνδικαλίστρια της Γ.Σ.Ε.Ε., π.χ., που είναι κόρη συνδικαλιστή κλωστοϋφαντουργού δρα στα πλαίσια μιας οικογενειακής παράδοσης, η οποία θα μπορούσε να αποτελέσει τη βάση της ανεπτυγμένης ταξικής της συνείδησης και της συλλογικής της δράσης. Άλλες από τις εν ενεργεία εργάτριες αυτής της περιόδου διάκεινται θετικά σε κάθε συλλογικότητα, έχοντας δεχθεί ερεθίσματα από τον πατέρα τους. Οι δημοκρατικές απόψεις, το ότι ήταν “ιδεολόγος” και συμμετείχε σε κάθε κινητοποίηση του κλάδου του, ακόμα και όταν δεν ήταν οργανωμένος κομματικά θεωρείται πρότυπο δράσης για την ενήλικη κόρη και τη συμμετοχή της σε κάθε κινητοποίηση, ακόμα και όταν δεν είναι μέλος κόμματος, ή του ίδιου του σωματίου. Στο συνδικαλισμό “οδηγούνται” από τον πατέρα, ή εμπνέονται από τους πατέρες των γονιών, για «δράση» ή για πλατύτερη σκέψη. Ακολουθείται, δηλαδή, το «ενεργό» αντρικό πρότυπο, το οποίο διευρύνει τους ορίζοντες σκέψης και δράσης και προδιαθέτει θετικά προς την εξωοικιακή απασχόληση και προς τη συλλογική δράση. Μία συνδικαλίστρια αποδέχεται ότι η συνείδηση που έχει τώρα, «αποκτήθηκε» από τη διαπαιδαγώγηση του πατέρα της. («Ζούσα σε ένα τέτοιο κλίμα τέλος πάντων...Τις ωραιότερες συζητήσεις για το δίκιο του εργάτη τις έχω ακούσει από τον πατέρα μου »)

Η πολιτική κουλτούρα της γονεϊκής οικογένειας προδιαθέτει θετικά προς την απόκτηση ταξικής συνείδησης, προς τη συνειδητοποίηση των προβλημάτων που προέρχονται από το χώρο απασχόλησης, αλλά δεν συνεπάγεται θετική προδιάθεση προς την απόκτηση συνείδησης του φύλου. Η προαναφερόμενη συνδικαλίστρια, π.χ., πιέσθηκε επίσης από τον πατέρα της να παντρευτεί σε νεαρή ηλικία. Η δε διάκριση των ασχολιών και των εργασιών βάσει του φύλου, θεωρείται αυτονόητη για αυτήν.

Οι αντικειμενικές προσδιοριστικές συνθήκες της τάξης “συμπαρασύρουν” και τις παραδοσιακές στάσεις για τα φύλα. Για αυτό, στην παρούσα εργασία, θεωρήθηκε η μισθωτή εργασία, η συλλογική εξωοικιακή απασχόληση και οι υπόλοιπες συνιστώσες σαν οι κινητήριες δυνάμεις “απόδρασης” από τα παραδοσιακά πρότυπα του φύλου, οι οποίες θα δημιουργούσαν ένα ισχυρό αντίβαρο στην ανδροκεντρική κουλτούρα.

Η στάση και οι απόψεις του συζύγου. Η οικογενειακή κατάσταση των εργατριών

Οι περισσότερες από τις εργάτριες της «Β' περιόδου» είναι παντρεμένες και λιγότερες ανύπαντρες. Για τις ανύπαντρες η αμειβόμενη απασχόλησή τους αποτελεί ένα βασικό μέσο αυτοπραγμάτωσης. Και όπως είναι αναμενόμενο, όταν ασχολούνται με το συνδικαλισμό, ή και την επίλυση των προβλημάτων στον εργασιακό τους «χώρο», «δίνονται» απερίσπαστα σε αυτό – και όταν βεβαίως δεν συντρέχουν άλλοι λόγοι απομάκρυνσής τους από τους χώρους αυτούς, όπως, π.χ., απόλυση

Η ηλικία τους δε δεν επηρεάζει αυτή τους την επιθυμία για δράση εφόσον η μία πρώην εργάτρια μεγάλης μονάδας, που έχει απολυθεί το 1996, όταν κλείνει η μονάδα είναι πενήντα έξι (56) ετών, την εποχή της συνέντευξης και συμμετείχε ενεργά στις συλλογικές κινητοποιήσεις του εργοστασίου «της», ενώ επιθυμεί έντονα να «επανέλθει» εργασιακά και «συνδικαλιστικά», η δεύτερη είναι σαράντα δύο (42) ετών, εκπρόσωπος επαρχιακού σωματείου, έντονα δραστηριοποιημένη στο χώρο της και η τρίτη, τριάντα τριών (33) ετών και αυτή έντονα δραστηριοποιημένη στον εργασιακό της χώρο. Η δε οικογενειακή κατάσταση των τριών εργατριών (και οι τρεις ανύπαντρες χωρίς παιδιά) είναι «θετική» για την απρόσκοπτη συμμετοχή τους στο συνδικαλισμό

Όμως, από την άλλη, η οικογενειακή κατάσταση των υπολοίπων ερωτωμένων (παντρεμένες με παιδιά) δεν τις εμποδίζουν στο συνδικαλισμό, ή στην εργασία. Μία μόνο είχε σταματήσει τη δουλειά της για 10 χρόνια, μέχρι να μεγαλώσει τα παιδιά. Οι υπόλοιπες συνέχιζαν την εργασία, ή/και το συνδικαλισμό και όσο τα παιδιά ήταν μικρά, αφού τα άφηναν σε συγγενείς.

Οι συνδικαλίστριες δεν αρκεί να έχουν μόνο κάποια βοήθεια από συγγενείς τους στη φροντίδα των παιδιών τους, αλλά και τη θετική στάση του συζύγου. Όπως μας λέει συγκεκριμένη συνδικαλίστρια «στηριγμά» της στο συνδικαλισμό έχει τη σύμφωνη γνώμη του συζύγου, αλλά όχι την “πρακτική του συμβολή”, εφόσον την ευθύνη και τις εργασίες του σπιτιού τις αναλαμβάνει, σχεδόν, εξ ολοκλήρου η ίδια. Όταν τα παιδιά ήταν μικρότερα, συμμετείχαν τα θηλυκά μέλη της οικογένειας (γιαγιάδες) στο μεγάλωμά τους, όσο η ίδια δραστηριοποιείτο συνδικαλιστικά και εργαζόταν. Η ίδια θεωρεί πως η οικογένεια με το διαχωρισμό των ρόλων των φύλων, «που αποτελεί μικρογραφία της όλης κοινωνίας» έχει, τελικά, τη μικρότερη, κατά τη γνώμη της, επίδραση στη χειραφέτηση των γυναικών.

Την ίδια αντίληψη έχει και συνδικαλίστρια, της οποίας ο σύζυγος, επίσης, αποδέχεται τη δράση της, αλλά δεν μοιράζονται τις οικιακές εργασίες, εφόσον η ίδια εγκαταλείπει την απασχόλησή της για δέκα χρόνια, προκειμένου να μεγαλώσουν τα παιδιά λίγο, «αφού δεν είχε βοήθεια» στο σπίτι.

Για τις οικογένειες της εργατικής τάξης, όταν δεν υπάρχει άλλη εναλλακτική λύση, οι γυναίκες επιστρέφουν στο σπίτι, μέχρι να μεγαλώσουν λίγο τα παιδιά τους και η οικογένεια συντηρείται εξ ολοκλήρου με το μισθό του ενός συζύγου,

περιορίζοντας τα έξοδά της, όπως συνέβη με τη συγκεκριμένη οικογένεια. Ούτε η πολιτικοποίηση, ούτε η ανάγκη των γυναικών για εξωοικιακή απασχόληση μπορεί να αποτρέψει, σε αυτές τις περιπτώσεις, τον εγκλεισμό τους στο σπίτι, την απομάκρυνσή τους από την αγορά εργασίας και το συνδικαλισμό.

Στην περίπτωση αυτή, είναι προφανής ο συσχετισμός μητρότητας/εσωοικιακών καθηκόντων και απασχόλησης στο εργοστάσιο, ή συνδικαλισμού. Η ενδεχόμενη ταξική συνείδηση, ή η γονεϊκή, συζυγική, προσωπική πολιτικοποίηση/πολιτική κουλτούρα δεν επιδρά τότε.

Η «κοινή στρατηγική» με το σύζυγο, ως προς την συμμετοχή των εργατριών σε συλλογικές κινητοποιήσεις καθορίζεται σε σημαντικό βαθμό από την στάση του συζύγου, ο οποίος θα δει, ή όχι με κατανόηση τις συλλογικές κινητοποιήσεις και θα «επιτρέψει» να συμμετέχουν σε αυτές, με τη στάση του. Πάντως, όπως λέει και μια εργάτρια. “αφού ο άντρας μου δεν τρέχει έξω από το σπίτι να ασχολείται με το συνδικαλισμό, έτσι κι εγώ δεν μπορώ να το κάνω”.

Άλλη εργάτρια, παντρεμένη σχετικά πρόσφατα με τη συνέντευξη, επειδή συνδικαλιζείται πολλά χρόνια, δεν διακόπτει τις κινητοποιήσεις ούτε όταν κάνει παιδί. Ζητά και από το σύζυγο “στήριξη” σε αυτό και σε επίπεδο ηθικής, αλλά και “πρακτικής” συμπαράστασης (συμμετοχή στη φροντίδα του παιδιού). Η ίδια συμμετέχει σε δευτεροβάθμια συνδικαλιστικά όργανα και είναι πρόεδρος του σωματείου του εργοστασίου όπου απασχολείται. Είναι από τις λίγες συνδικαλίστριες που αντιλαμβάνεται την άμεση σχέση συνδικαλιστικής δράσης των γυναικών και εσωοικιακού καταμερισμού εργασίας και της συμβολής της αλλαγής του εσωοικιακού καταμερισμού εργασίας στην ανατροπή της μικρής συμμετοχής των γυναικών στη συνδικαλιστική δράση

Η σχέση στάσης συζύγου/οικογενειακής κατάστασης και συμμετοχής των εργατριών στις κινητοποιήσεις του χώρου απασχόλησης γίνεται περισσότερο αντιληπτή από τις ανύπαντρες εργάτριες. Η νεώτερη μάλιστα εξ αυτών υποστηρίζει ότι πολλές από τις συναδέλφισσές της δεν συμμετέχουν στις απεργίες, ή στις άλλες κινητοποιήσεις, που αποφασίζονται από το σωματείο, κυρίως λόγω του «ελέγχου» που υφίστανται από τους συζύγους τους. Σύμφωνα με τα λεγόμενά της, έχει δει να τις φέρνουν με τα αυτοκίνητά τους και να περιμένουν να δουν εάν «οι γυναίκες τους θα μπουν μέσα για να δουλέψουν», παρόλο που πολλές φορές, όπως αναφέρει, ο μισθός των γυναικών υπερβαίνει αυτόν του συζύγου τους. Λόγο, για τον οποίο οι εργάτριες δεν θα πρέπει να φοβούνται και να δέχονται τη συζυγική απαγόρευση. “Φταίνε, όμως, οι εργάτριες που δέχονται ό,τι τους λέει ο άντρας τους... Αυτές, πολλές φορές, φέρνουν περισσότερα χρήματα στο σπίτι... Για να καπνίζουν κρυφά ξέρουν .. για να κάνουν την επανάστασή τους και να πουν ότι θα πάρουν μέρος στην απεργία, δεν ξέρουν;” Και αλλού: “Οι γυναίκες πρέπει να αντιδρούν σε αυτά... εγώ δεν έχω ζήσει σε οικογένεια που υπάρχει καταπίεση και δεν ξέρω... Υπάρχει αδυναμία εξάρτησης... Αλλά, βλέπεις οι γυναίκες που παλεύουν, δεν

χάνονται... Χάνονται στη ζωή αυτοί που κλαίνε και λυπούνται τον εαυτό τους... Η καταπίεση υπάρχει και στο σπίτι και στο εργοστάσιο... Πρέπει, παντού, να αντιδράς... Εγώ αυτές που δεν μιλάνε, δεν τις λυπάμαι... Η αξιοπρέπεια είναι αξιοπρέπεια...» Η ίδια ακολουθεί την επιλογή της εργασίας, παρά το ότι πιέζεται από τη γονεϊκή οικογένεια, για γάμο. Αναγνωρίζει δε ότι η μη δημιουργία οικογένειας της παρέχει μεγάλη ευχέρεια κινήσεων στη συνδικαλιστική δράση στον εργασιακό χώρο. Η συγκεκριμένη συνδικαλίστρια αντιλαμβάνεται τη συσχέτιση οικογενειακής αφανούς εργασίας και συνδικαλισμού, καθώς και τη συσχέτιση παραδοσιακών αντιλήψεων, βάσει των οποίων δεν θεωρείται η γυναικεία αμειβόμενη εξωοικιακή απασχόληση «αυτονόητη» και αντιλήψεων που αποδέχονται την «υποταγή» των γυναικών στη γνώμη του συζύγου σε θέματα απασχόλησης, ή συνδικαλισμού με τη συνδικαλιστική δράση, μόνον έμμεσα.

Ενώ οι περισσότερες από τις ερωτώμενες συνδικαλίστριες αναγνωρίζουν την άμεση αρνητική επίδραση της οικογενειακής κατάστασης στη συνδικαλιστική δράση, μόνον όταν πρόκειται για εργάτριες – αρχηγούς μονογονεϊκών οικογενειών, οι οποίες «προτιμώνται» από τους εργοδότες, επειδή δεν συνδικαλίζονται. Οι εργάτριες «μόνες μητέρες» δεν συνδικαλίζονται εύκολα και δεν συμμετέχουν στην πλειοψηφία των κινητοποιήσεων του σωματείου, όταν δεν έχουν άλλο εισόδημα από το μισθό τους. Ο φόβος απόλυσης είναι περισσότερο έντονος σε αυτές και δημιουργεί μεγαλύτερες αναστολές για δράση στο χώρο απασχόλησης. Η έμμεση αυτή πίεση των εργοδοτών δεν αφήνει ανεπηρέαστη τη συνδικαλιστική δράση σε έναν χώρο απασχόλησης, ο οποίος συντίθεται στην πλειοψηφία του από γυναίκες αρχηγούς μονογονεϊκών οικογενειών και ομάδες συγγενών (αδερφές, μητέρες - κόρες κλπ.).

Ηλικία, εκπαιδευτικό επίπεδο, επαγγελματική εμπειρία και καταγωγή: η ενδεχόμενη επίδρασή τους στη δημιουργία Ταξικής Συνείδησης

Η πλειοψηφία των ερωτωμένων αυτής της περιόδου είναι ηλικίας πάνω από 40 ετών, την εποχή των συνεντεύξεων (1996 – 1999) εκτός από μία που είναι 33 ετών.

Επειδή δεν συνεχίζουν τις σπουδές τους (χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο) αρχίζουν να εργάζονται από νεαρή ηλικία στον κλάδο, έχοντας μετακινηθεί με συγγενείς (π.χ., αδέρφια) ή όλη τη γονεϊκή τους οικογένεια από την επαρχία, ή το νησί στην πόλη, είναι αγροτικής καταγωγής εκτός λίγων εξαιρέσεων, κατά τις οποίες, η μία προέρχεται από μεγάλη πόλη και ο πατέρας ήταν, επίσης, εργάτης και μία ομογενής του εξωτερικού, της οποίας ο πατέρας ήταν μετανάστης, βιομηχανικός εργάτης

Επειδή αρχίζουν να εργάζονται από τη νεαρή τους ηλικία, όσο, επομένως, μεγαλύτερης ηλικίας είναι, τόσο μεγαλύτερη επαγγελματική εμπειρία έχουν. Και όσο μεγαλύτερη είναι η επαγγελματική τους εμπειρία, τόσο περισσότερες και οι πιθανότητες να συνδικαλίζονται, εφόσον έχουν «προλάβει» τον κλάδο στη «χρυσή» εποχή της ανεπτυγμένης ζήτησης, στην εποχή της μεγάλης μονάδας, της συλλογικής εργασίας και της πρώτης μεταδικτατορικής έντονης πολιτικά περιόδου. Μόνο σε μία περίπτωση η ηλικία δεν συσχετίζεται με τα χρόνια απασχόλησης – είναι σαράντα δύο ετών την εποχή της συνέντευξης και νεοεισερχόμενη στον κλάδο.

Η ηλικία συσχετίζεται επίσης με τη συχνότητα των απολύσεων, ή ακόμα και την έλλειψη αντίδρασης σε αυτές. Όπως μας διαβεβαιώνουν οι εργάτριες αυτής της περιόδου, οι νέες, σε ηλικία, και νεοεισερχόμενες στο εργοστάσιο εργάτριες αποδέχονται συνήθως με μεγαλύτερη ευκολία την απόλυσή τους, «αφού το μέλλον είναι μπροστά τους να κάνουν ό,τι άλλο θέλουν και αφού δεν είναι παντρεμένες και ζουν με τις οικογένειές τους ακόμα» Αυτές δεν συσπειρώνουν σε μεγάλο βαθμό το σωματείο. “Γενικά, η νεολαία, αδιαφορεί στις κινητοποιήσεις του σωματείου...αδιαφορεί για τον συνδικαλισμό, αγόρια και κορίτσια, για τους ίδιους λόγους...Μένω στην δουλειά και δεν αντιδρώ, θα κερδίσω έτσι πιο εύκολα λεφτά. Το εύκολο κέρδος...Τα νέα παιδιά δεν έχουν ζήσει αγώνες, δεν έχουν ζήσει τίποτα. Φταιίμε και μεις που δεν τους έχουμε μάθει να αγωνίζονται...”

Η μη συμμετοχή τους σηματοδοτεί την έλλειψη ενδιαφέροντός τους για το χωρίς μέλλον, κέρδος και προοπτική επάγγελμα. Λόγω ηλικίας, εξάλλου, δεν έχουν «μνήμες» από παλιότερους αγώνες, δεν έχουν «μάθει» να δραστηριοποιούνται συλλογικά, αλλά και δεν υπάρχουν εκείνες οι προσλαμβάνουσες για επαρκή αξιολόγηση και επεξεργασία των συνθηκών απασχόλησης, λ.χ., δυνατότητα σύγκρισης προηγούμενων και σύγχρονων σχέσεων απασχόλησης στη μονάδα και στον κλάδο.

Οι ηλικιακά μεγαλύτερες, από την άλλη, έχοντας ζήσει σε έντονες πολιτικο-κοινωνικές συνθήκες και μη έχοντας μεγάλα περιθώρια επαγγελματικών επιλογών, θεωρούν περισσότερο «αυτονόητη» τη συμμετοχή τους σε μια συλλογικότητα και ευκολότερα «πειθόνται» υπέρ της συλλογικής δράσης. Άλλωστε, αυτές είναι που «πλησιάζουν», συχνότερα, το σωματείο. Ωστόσο, η δραστηριοποίησή τους δεν γίνεται σε καθημερινή βάση, λόγω της ανάληψης των οικιακών ευθυνών και της συχνής “δυσφορίας” των συζύγων τους, που “δεν θέλουν οι γυναίκες τους να λείπουν, συχνά, από το σπίτι”, όπως αναφέρεται από τις ερωτώμενες.

Υπάρχουν, βεβαίως και περιπτώσεις, όπως αυτή της τριαντατριάχρονης συνδικαλίστριας, η οποία, όμως έχει ήδη δεκαπέντε, περίπου, χρόνια εργασίας και συνδικαλιστικής δράσης (από το 1985 ως την εποχή της συνέντευξης, το 1999, που είναι τριαντατριών ετών) και παρά το σχετικά νεαρό της ηλικίας της, είναι ενεργή συνδικαλίστρια στο χώρο της.

Αλλά, εάν η ηλικία επιδρά θετικά, ή αρνητικά στη συλλογική δράση, σε συνδυασμό με την εμπειρία που προέρχεται από το συλλογικό χώρο απασχόλησης και το «κλίμα» της εποχής που έχει ζήσει και μεγαλώσει η κάθε εργάτρια, η καταγωγή αποτελεί έναν ακόμα σημαντικό παράγοντα στην ενδεχόμενη διαμόρφωση ταξικής συνείδησης και συλλογικής δράσης, με την έννοια της θετικής επίδρασης της μετακίνησης των περισσότερων εργατριών από την επαρχία στην πόλη και της δυσκολίας ανάπτυξης ταξικής συνείδησης, ή συλλογικής δράσης, σε περιπτώσεις παραμονής τους στον τόπο καταγωγής τους.

Σύμφωνα με εργάτρια – συνδικαλίστρια από την επαρχία – η συνέντευξη μαζί της έγινε κατά τη διάρκεια των εργασιών του Β’ Συνεδρίου της Ομοσπονδίας (7/12/1996) – από μεγάλη επαρχιακή πόλη, 42 ετών, με 12 χρόνια εργασιακής πείρας και συνδικαλισμού, παντρεμένη, με παιδιά – μία από τις σημαντικότερες αιτίες της «παθητικής στάσης» των γυναικών είναι ο φόβος της απόλυσης, η απειρία, η αδιαφορία των νεώτερων, αλλά και η επικρατούσα νοοτροπία – “το κλίμα της επαρχίας” – (“υπάρχει ακόμα σε μας, στην επαρχία, το κατεστημένο”) η οποία ενισχύει τη μάλλον αρνητική στάση των συζύγων (ούτε ενθαρρύνουν για συνδικαλισμό, ούτε συμμετέχουν ενεργά στην εσωοικιακή εργασία).

Θεωρεί, δηλαδή, πως τα προβλήματα του κλάδου και των εργατριών είναι περισσότερο έντονα στην επαρχία (έχοντας γεννηθεί και ζήσει σε αυτήν) παρά στην πρωτεύουσα: αναφέρεται στην παθητικότητα των περισσότερων εργαζομένων, στην αδιαφορία των περισσότερων νέων, στη νοοτροπία των συζύγων, στην κομματικοποίηση των αγώνων και στην έλλειψη αλληλεγγύης μεταξύ των εργαζομένων. «Το κλίμα της επαρχίας», όπως η ίδια το αποκαλεί, προάγει μια νοοτροπία και αντίληψη τού να μην ασχολούνται, ειδικά οι γυναίκες, με το συνδικαλισμό, σε συνδυασμό με το φόβο των απολύσεων, λόγω της κλειστής επαρχιακής κοινωνίας, όπου οι διαπροσωπικές σχέσεις είναι πιο έντονες. Με αυτήν

την έννοια, η καταγωγή επενεργεί επιβαρυντικά στην ύπαρξη συνδικαλισμού και στη συμμετοχή των γυναικών στις κινητοποιήσεις του κλάδου.

Για τη συγκεκριμένη ερωτώμενη, ωστόσο, παρά τα εντονότερα προβλήματα που θεωρεί ότι παρατηρούνται εντασσόμενη στη συλλογικότητα του εργασιακού χώρου από πολύ νωρίς, έχει μεγαλύτερη δυνατότητα συνειδητοποίησης των εργασιακών προβλημάτων και έχει – εν μέρει – «υπερβεί» τις συνθήκες ζωής της (παιδιά, συζυγική άρνηση, νοοτροπία περιβάλλοντος) συμμετέχοντας ενεργά στο «δημόσιο» χώρο, στο συνδικαλισμό. Είναι σημαντική δε αυτή η απόπειρα “υπέρβασης” του «ιδιωτικού» χώρου, διαμέσου της υπέρβασης της παραδοσιακής αντίληψης για το δικαίωμα στη συλλογική δράση.

Εν κατακλείδι, η άνοδος της ηλικίας επιδρά θετικά στην ανάληψη συλλογικής δράσης και στην ύπαρξη ταξικής συνείδησης, διότι συσχετίζεται με τη μακρόχρονη επαγγελματική εμπειρία και τις δυνατότητες σύγκρισης με τις προηγούμενες συνθήκες του κλάδου και του “κλίματος” της εποχής.

Το εκπαιδευτικό επίπεδο δεν επιδρά θετικά, ή αρνητικά στην ανάληψη συλλογικής δράσης και στην ανάπτυξη κάποιας συνείδησης.

Τέλος, η καταγωγή επιδρά μάλλον αρνητικά – στο σύνολο των εργατριών – με την έννοια της παραμονής στον επαρχιακό χώρο και επιδρά σημαντικά στις ερωτώμενες – με την έννοια της μετακίνησής τους και παραμονής τους στο χώρο απασχόλησης

β.6) Η συνείδηση του Φύλου των Εργατριών του Κλάδου τη Β' Περίοδο

Ακόμα και οι εργάτριες – συνδικαλίστριες του δείγματός μας αναγνωρίζουν ότι η συλλογική δράση στο χώρο απασχόλησης και η ανάπτυξη της ταξικής συνείδησης περιέρχονται σε κρίση.

Η ανάπτυξη της συνείδησης του φύλου δεν συναντάται στις εργάτριες αυτής της περιόδου, παρά το ότι είναι ευαισθητοποιημένες στα εργασιακά ζητήματα του φύλου, εφόσον σαν συνδικαλίστριες ενός «γυναικείου» επαγγέλματος γνωρίζουν τα ιδιαίτερα προβλήματα των εργατριών του κλάδου.

Τα προβλήματα αυτά, όμως, έχουν προσεγγισθεί μόνον από την «ταξική» οπτική, όπως είναι, π.χ., το «κλασικό» αίτημα της ίσης αμοιβής για ίση εργασία και όχι από την οπτική του φύλου, όπως είναι, π.χ., οι προϋπάρχουσες διαφορές των ρόλων των φύλων και η επίδρασή τους στον εργασιακό χώρο.

Βεβαίως, οι εργάτριες αυτής της περιόδου «αντικειμενικά» αμφισβητούν μέρος του παραδοσιακού τους ρόλου, εφόσον είναι απασχολούμενες εκτός σπιτιού και αρκετές από αυτές συνδικαλίστριες, αλλά δεν αμφισβητούν, στην πλειοψηφία τους, ό,τι αφορά τον εσωοικιακό καταμερισμό της εργασίας και τις γενικότερες αντιλήψεις, που επικρατούν για τα φύλα και τους ρόλους τους.

Από τις συνεντεύξεις με τις εργάτριες προκύπτουν πολύ λίγα στοιχεία συνειδητοποίησής τους, σε σχέση με την ύπαρξη ανισότητας και καταπίεσης μεταξύ των φύλων.

Μία από τις ερωτώμενες, π.χ., που θεωρεί ότι τα προβλήματα των γυναικών στον εργασιακό χώρο αφορούν, κυρίως τη μισθολογική ανισότητα μεταξύ εργατριών, έχει ταυτόχρονα συνειδητοποιήσει και το ζήτημα της «διπλής» εργασίας των γυναικών αλλά τη θεωρεί, ως δεδομένη συνθήκη και προσπαθεί – παρά το ότι έχει πολύ μικρό παιδί – να μην «εγκαταλείψει» το σωματείο, αν και δεν βρίσκεται σε «καθημερινή βάση» εκεί, όπως αναφέρει. Ο σύζυγός της, συνδικαλιστής και ο ίδιος, «κρατάει συχνά το παιδί», προκειμένου να ασκήσει η σύζυγός του τα συνδικαλιστικά της «καθήκοντα»

Η συνειδητοποίηση των ζητημάτων του φύλου για τις συνδικαλίστριες περιορίζεται σε εμφανή και “αναγνωρίσιμα” προβλήματα, όπως είναι το συγκεκριμένο, αυτό της μείωσης της συνδικαλιστικής δράσης των γυναικών, εφόσον οι περισσότερες από τις ερωτώμενες, σαν πεπειραμένες εργαζόμενες και συνδικαλίστριες στο χώρο της κλωστοϋφαντουργίας δεν είναι δυνατόν να παραβλέψουν τη μικρή συμμετοχή των γυναικών στο συνδικαλισμό, γενικότερα και στο συνδικαλισμό του κλάδου, ειδικότερα. Θεωρούν δε πως αποτελεί συνέπεια του φόβου και της μειωμένης αυτοπεποίθησης που δημιουργούνται στις εργάτριες από τις πιέσεις των εργοδοτών και την εφαρμογή των νέων στρατηγικών τους στο συγκεκριμένο κλάδο. Οι εργάτριες του κλάδου αποτελούν το “πρόσφορο έδαφος δοκιμής” νέων εργασιακών σχέσεων, σύμφωνα με αυτήν την άποψη, διότι

συνθέτοντας ένα νεώτερο και άπειρο εργατικό δυναμικό⁸, χαμηλής εξειδίκευσης, εκφοβίζεται και πειθαρχεί με μεγαλύτερη ευκολία. Η συγκεκριμένη διάρθρωση του συστήματος (“η πατριαρχία είναι βοηθητικό του καπιταλιστικού συστήματος”) η ιδεολογία των ρόλων για τα δύο φύλα, που θέλει τη γυναίκα να “είναι ικανή μόνο για το φαί. και να μη δοκιμάζονται πουθενά αλλού οι δυνατότητές της...”, η έννοια της συμπληρωματικότητας της γυναικείας εργασίας, η οποία ισχύει στις μέρες μας αλλά όχι και η έννοια της προσωρινότητας της γυναικείας εργασίας, “το ότι οι γυναίκες επιδιώκουν εργασιακή μονιμότητα σαν έναν ακόμα ανασταλτικό παράγοντα διεκδίκησης των εργασιακών τους δικαιωμάτων, λόγω του φόβου των απολύσεων είναι μερικά από τα βασικά αίτια της εφαρμογής των νέων εργασιακών σχέσεων στις γυναίκες, που σε σχέση με τη χαμηλή εξειδίκευση δημιουργούν το φόβο εκδιωγμού τους και τη συνακόλουθη μειωμένη συμμετοχή τους στο συνδικαλιστικό κίνημα. Ως εκ τούτου η χειραφέτηση των γυναικών – που ξεκινά από την οικονομική χειραφέτηση – αναστέλλεται. Είναι στην πορεία δε αυτής της χειραφέτησης, που οι γυναίκες συνειδητοποιούνται, “πολεμούν τις προκαταλήψεις και τα στερεότυπα του φύλου τους πιο δυναμικά”. Σε ερώτηση για τον επιβαρυντικό ρόλο του άνισου καταμερισμού της εργασίας στο σπίτι, ως προς τη μη συμμετοχή των γυναικών στο συνδικαλισμό, οι απαντήσεις επικεντρώνονται στην οικονομική ανισότητα των γυναικών, που “πρέπει να την πληρώσει το σύστημα οικονομικά...να της δώσει ασφαλή δουλειά και χρόνο για να δει τον εαυτό της...να κάνει πολιτική δουλειά...να μορφωθεί. Οι γυναίκες πρέπει να συνδικαλιστούν και να παλέψουν και για τις θετικές διακρίσεις στο χώρο της κλωστοϋφαντουργίας...Να μην υπάρχει νυκτερινή βάρδια, ούτε για τους άντρες, να μην ανέβει το όριο της συντάξιμης ηλικίας τους και να κατέβει και αυτό των αντρών.. Οι θετικές διακρίσεις είναι μία αναγνώριση του ρόλου που έχει η γυναίκα, της διπλής της καταπίεσης. Εφόσον αυτό είναι το σύστημα και δεν αλλάζει.. εφόσον είμαστε ανισότιμες, ας υπάρξουν και ανισότιμες θετικές διακρίσεις υπέρ των γυναικών...γιατί ο καταμερισμός της εργασίας στο σπίτι δεν μας λύνει το πρόβλημα...χρειάζεται χρήμα η ισότητα...”

Γενικότερα, οι γυναίκες με τις οποίες συζητάμε υπερβαίνουν αντικειμενικά, ενμέρει, τις παραδοσιακές κοινωνικές σχέσεις εφόσον απασχολούνται εκτός σπιτιού. Η συνειδητοποίηση των ανισοτήτων των φύλων γίνεται με έμμεσο τρόπο από τις περισσότερες συνδικαλίστριες, χωρίς αυτό να σημαίνει πως η συνδικαλιστική τους δράση επικεντρώνεται στις φυλετικές ανισότητες και εκκινείται από αυτές. Η επισήμανση, λ.χ., της οικογενειακής κατάστασης (γάμος, παιδιά, διαζύγιο) των συναδελφισσών τους, ως ανασταλτικού παράγοντα συνδικαλιστικής δράσης δεν συσχετίζεται άμεσα με τις ισχύουσες κοινωνικές σχέσεις των φύλων.

⁸ Έννοει και συνολικά σαν φύλο, από τις αρχές του αιώνα ως σήμερα, και για την καθεμιά σαν άτομο, από τα πρώτα χρόνια που εντάσσεται στην παραγωγή και μέχρι τη σύνταξη, διακόπτει για εγκυμοσύνες, τοκετούς, μεγάλωμα παιδιών, ή δεν επανεντάσσεται πια κλπ.

Η συλλογική, μισθωτή απασχόληση και η συλλογική δράση περικλείουν νεωτεριστικά στοιχεία οικονομικής, πνευματικής και κοινωνικής χειραφέτησης, αλλά δεν συνιστούν ολοκληρωμένη συνειδητοποίηση των προβλημάτων του φύλου.

Σχολιασμός τριών ενδεικτικών συνεντεύξεων

Στο σημείο αυτό παρατίθεται μια ενδεικτική συνέντευξη με “νεοεισαχθείσα” εργάτρια μεγάλου εργοστασίου, η οποία συνδικαλιζείται στον χώρο της απασχόλησής της.

Σκιαγραφούνται οι απόψεις της για το συνδικαλισμό, τις συνθήκες εργασίας και των ρόλων των φύλων.

Η συνέντευξη με τη συγκεκριμένη εργάτρια μπορεί να θεωρηθεί ενδεικτική των παραδοσιακών και νεωτεριστικών στοιχείων που συνυπάρχουν στις εργάτριες του δείγματός μας.

Στη συνέχεια παρατίθεται μια ενδεικτική συνέντευξη με εργάτρια, η οποία απασχολείται πολλά χρόνια στο ίδιο εργοστάσιο και συνδικαλιζείται, επίσης, πολλά χρόνια στον κλάδο. Η συνέντευξή της είναι ενδεικτική των εργατριών του δείγματος, οι οποίες έχουν περάσει από τις παλιότερες στις σύγχρονες συνθήκες απασχόλησης και συνδικαλισμού του κλάδου.

Τέλος, παρατίθενται στοιχεία από συνέντευξη με πρόσφατη απολυμένη εργάτρια, επίσης μακροχρόνια απασχολούμενη στον κλάδο και ενεργή στη συλλογική δράση του χώρου εργασίας, χωρίς να είναι συνδικαλίστρια, ενδεικτική των απολυμένων εργατριών και των δύο περιόδων της έρευνας. Ιδιαίτερα της δεύτερης.

Πρώτη συνέντευξη

1999: Ενεργή κλωστοϋφαντουργός. Εργαζόμενη για λίγους μήνες σε μεγάλη βιομηχανία. 42 ετών. Απόφοιτος τεχνικού επαγγελματικού λυκείου. Παντρεμένη με δύο παιδιά ενήλικα (18-20 ετών). Παιδί μεταναστών – ελλήνων εργατών. Η μητέρα καθαρίστρια. Ο πατέρας βιομηχανικός εργάτης, σε ευρωπαϊκή χώρα.

Παντρεύτηκε νωρίς. Εργάστηκε σε διάφορα επαγγέλματα πριν καταλήξει σε αυτό της κλωστοϋφαντουργού. Το επάγγελμα τής κλωστοϋφαντουργού δεν το επέλεξε και παρόλο που δεν της αρέσει, όπως αναφέρει, ωστόσο, συνδικαλιζεται στον εργασιακό της χώρο.

Η μονάδα στην οποία δουλεύει είναι μία από τις τελευταίες μεγάλες κλωστοϋφαντουργικές μονάδες και, για αυτό, οι τυπικοί όροι εργασίας εξακολουθούν να ισχύουν και στο βαθμό μάλιστα που έχει, συνήθως, πρόσβαση η ομοσπονδία και ασκείται έλεγχος των εργασιακών συνθηκών.

Οι συνθήκες για τις γυναίκες είναι δυσχερείς. Οι σιδερώτριες, π.χ., εισπνέουν ατμό. Οι γαζώτριες χνούδι. Άλλες είναι αλλεργικές, ιδιαίτερα στο σκούρο και στο βαμμένο ύφασμα. Άλλες έχουν πρόβλημα με τα μάτια τους από την χρήση της βελόνας. Άλλες με πονοκεφάλους που προέρχονται από τον εκκωφαντικό θόρυβο, όταν βρίσκονται 200 μηχανές σε ένα μόνο τμήμα. Οι λιποθυμίες των γυναικών στο εργοστάσιο ήταν καθημερινές, πριν από κάποια χρόνια και μειώθηκαν, μόνον όταν εγκαταστάθηκε σύστημα κλιματισμού. Οι άντρες εργάτες, είτε είναι ειδικευμένοι σαν μηχανικοί αυτοκινήτων, είτε είναι μερικά εξειδικευμένοι στο γάζωμα, στον κοποράπη κ.α., αλλά αυτοί οι τελευταίοι δεν μένουν, σαν τις γυναίκες, σε αυτές τις εργασίες. «Προωθούνται» επαγγελματικά και μισθολογικά περισσότερο. Η ίδια ερμηνεύει την εξέλιξη στο χώρο απασχόλησης σαν ένα προσόν του φύλου: «Λόγω του ότι ο άντρας είναι αυτός που κρατάει την οικογένεια...έχει τη μυϊκή δύναμη. Εγώ ξέρω ότι στη δουλειά μου ο βασικός μισθός είναι 148.000, οι άνδρες παίρνουν 180 000 Μπορεί να είναι μηχανικοί, ή να είναι στην αποθήκη...Μπορεί να είναι όλοι εξειδικευμένοι, ή να παίρνουν και πιτσιρικάδες και να τους μαθαίνουν, επιτόπου ..Η δουλειά του μηχανικού είναι πιο εύκολη...να φτιάξεις μια μηχανή...Δεν σου χαλάει καθημερινά...ούτε κάθε λεπτό. Δηλαδή φεύγουνε πολλές ώρες σκάρτες Δυστυχώς, όταν δεν ξέρεις να διοικείς μια επιχείρηση, έχεις πολλές φορές, έτσι τζάμπα και βερεσέ άτομα που στέκονται εκεί. Εκεί που πρέπει να δώσουν προσοχή και βάση...στις γυναίκες, δηλαδή, χτυπάνε τις γυναίκες που είναι ηρωίδες, που τόσο δουλεύουνε, τόσο πιέζονται, κάτω από άσχημες συνθήκες, οι γυναίκες κρατάνε την παραγωγή .».

Η προσέγγιση των εργατριών στο σωματείο είναι σπάνια. Επικρατούν οι «σιωπηροί κανόνες» της μερικής αδιαφορίας και της «γυναικείας ευπρέπειας», όπως αναφέρει χαρακτηριστικά, εφόσον «όλες οι γυναίκες στο εργοστάσιο πρέπει να είμαστε ευγενικές και σιωπηλές, χαμηλών τόνων...Οι προϊστάμενες μάς κάνουν συχνά παρατηρήσεις. Τι να κάνουν κι αυτές; Είναι αναγκασμένες από τα αφεντικά, πολλές φορές...»

Η ίδια αποδίδει μεγάλη σημασία στη συλλογικότητα και θεωρεί πως οι γυναίκες, όταν απομακρύνονται από τους εργασιακούς χώρους, «κλείνονται στο σπίτι και απομονώνονται από όλους και όλα».

Ο πατέρας της, έντονα πολιτικοποιημένο άτομο, την υποστήριξε στην πολιτικοποίησή της. Και ο άνδρας της «ανεχόταν» και «στήριζε» τη συμμετοχή της στο σωματείο. Από την άλλη, ο πατέρας της την πίεσε να παντρευτεί από μικρή και να μην συνεχίσει σπουδές, «γιατί τα κορίτσια πρέπει να παντρεύονται νωρίς».

«Υπάρχουν γονείς που μεγαλώνουν τα παιδιά τους και λένε ότι το αγόρι πρέπει, οπωσδήποτε, να σπουδάσει, γιατί αυτός θα φροντίσει την οικογένειά του, ενώ μια γυναίκα, φερ' ειπείν, μπορεί να έχει μια δουλίσσα, έτσι για να βοηθάει, βοηθητικός ο μισθός της γυναίκας, γιατί, κάποια στιγμή, μπορεί να κάτσει στο σπίτι με τα παιδιά της, με το νοικοκυριό της... Παλιότερα λέγαμε - και συγγνώμη - ότι η γυναίκα θα βρει ένα μαλάκα να τηνε ταΐζει...». Οι ρόλοι είναι ακόμα συγκεκριμένοι στις εργατικές οικογένειες και τα νεωτεριστικά στοιχεία δεν έχουν αφομοιωθεί. «...Ενώ δεν είναι έτσι τα πράγματα...Εγώ, πιστεύω, μια γυναίκα πρέπει να είναι κατοχυρωμένη να στέκεται στα πόδια της. Ο μισθός να είναι ίσος, για να μπορούν να κάνουν κάτι μαζί, να βοηθήσουν τα παιδιά τους και τον εαυτό τους...αλλά, τέλος πάντων, τέτοια νοοτροπία δεν υπάρχει...» «Οι γυναίκες, ακόμα, αισθάνονται ότι στήριγμά μου είναι ο άνδρας μου. Αυτή η πλευρά που λέγαν οι γονείς μας ότι η γυναίκα είναι πάντα πιο αδύναμη.. Γι'αυτό βοηθάνε την κοπέλα, με την λεγόμενη προίκα...»

Στη συνέχεια τονίζει ότι: «Εγώ δεν έχω τίποτα με τους άνδρες. Δεν πιστεύω καθόλου στο θέμα του φεμινισμού, να εξηγούμεθα. Φεμινισμός για μένα δεν λει απολύτως τίποτα. Δεν συμφωνώ εγώ σ'αυτό το ζήτημα...Ούτε ενάντια στον άνδρα είμαι, ούτε τίποτα...Εγώ είμαι με όλη την κοινωνία» Η έννοια του φεμινισμού δημιουργεί ενοχές, για την ίδια, όπως ενοχές της δημιουργεί και το ότι οι γυναίκες πρέπει να «τρέφονται» από το σύζυγο.

Συχνά, όταν αναφέρεται στις διαφορές των φύλων, μιλάει «για ανδροκρατούμενο κόσμο που δεν αλλάζει νοοτροπία, ακόμα και οι πιο προοδευτικοί δεν θα χαλάσουν την καριέρα τους με τίποτα» και προσπαθεί να βρει την ερμηνεία όλων αυτών ανατρέχοντας σε παλιότερες εποχές που ίσχυε η μυϊκή δύναμη..., ή σε διαφορετική ψυχολογία και τρόπο σκέψης. «Η γυναίκα είναι πιο λεπτή, πιο ευαίσθητη. Σκέπτεται θέματα που για έναν άνδρα μπορεί να είναι μηδενικά...Η νοοτροπία θέλει τον άνδρα να είναι πιο δυνατός...Είναι και η διαφορά σε προσωπικό επίπεδο. Εγώ ό,τι σκέφτομαι θα το βγάλω, ο άνδρας μου όχι...Η διαφορά δεν είναι πάντα άσχημη...Δεν ξέρω πόσο αυτό, βέβαια, έχει και τη γοητεία του...Δεν έχουμε ζήσει σε μια κοινωνία που να μεγαλώνανε το ίδιο τον άνδρα και τη γυναίκα...Είμαι περίεργη πώς θα καταλήγανε δυο μωρά που θα μεγαλώνανε το ίδιο. Να τους δίναμε ακριβώς τις ίδιες σκέψεις και τρόπο ντυσίματος...Αλλά, χρειάζεται το αρσενικό και το θηλυκό. Τι θα γινότανε μετά η ισορροπία...».

Μέσα από διακριτικές, αλλά επίμονες ερωτήσεις, όπως, «ποια θεωρείς πιο σημαντικά προβλήματα των γυναικών, σήμερα;» «Γιατί;» «Υπάρχουν διαφορετικοί λόγοι που οι γυναίκες δείχνουν αδιαφορία για το συνδικαλισμό, ή είναι ίδιοι για

άνδρες και για γυναίκες;» «Πώς νομίζεις πως βλέπουν οι άνδρες τις γυναίκες;» «Περιέγραψε μια μέρα σου» κλπ. γίνεται κατανοητό ότι εκτός των γενικοτήτων, τις οποίες δεν έχει επεξεργαστεί, ούτε αφομοιώσει μάλλον υπάρχει μια σύγχυση ανάμεσα σε αυτό που βιώνει, που αισθάνεται και αντιλαμβάνεται και σε αυτό που πρέπει να αισθάνεται, ή να αντιλαμβάνεται. Όμως, και πάλι αναφέρεται γενικά στα προβλήματα των γυναικών, τα οποία και συσχετίζει με αυτά των παιδιών και των νέων. Δεν της «επιτρέπεται» - από την εργατική της καταγωγή και κουλτούρα - να θέσει σε αμφισβήτηση, π.χ., το εάν και γιατί θα πρέπει οι γυναίκες να απασχολούνται ένα ακόμη δωρο στο σπίτι. Θεωρεί το ρόλο της «σαν γυναίκας» σαν αυτονόητο.

«...Σε άλλες οικογένειες δεν ξέρω, εγώ σου παίρνω παράδειγμα από τη δική μου πλευρά...Υπάρχουν και άντρες που θα απλώσουν και ένα ρούχο...». «Το μέγλωμα κάνει τις διαφορές; Τα γονίδια; Ο χαρακτήρας και η προσωπικότητα; Δεν ξέρω τι κάνει διαφορετικό τον άνδρα από τη γυναίκα».

Κατ' αυτόν τον τρόπο, δεν ανάγει τις κοινωνικές σχέσεις των φύλων σε πολιτικές αιτίες αλλά προτιμάται η εξατομίκευση των χαρακτηριστικών και των αιτιών της άνιση κατανομής των ρόλων των φύλων.

Ο πλήρης διαχωρισμός των ρόλων στην εσωοικιακή εργασία, οι παραδοσιακές γυναικείες και αντρικές ευθύνες αναδεικνύονται ανάγλυφα μέσα από τα δικά της βιώματα και απόψεις: «Αν εμένα ο άντρας μου μου φέρνει χαμηλό μεροκάματο, εγώ δεν πρέπει να τα βάλω μαζί του...φταίει η κυβέρνηση...έτσι γίνονται οι τσακωμοί στα σπίτια...».

«Για να κάνω συνδικαλισμό θα άφηνα κάποια πράγματα στη μέση...Κάνω τα γενικά. Να είναι καθαρά τα ρούχα που φοράς, να κάνεις ένα μαγείρεμα, μια γενική καθαριότητα... Όχι πολλά, πολλά... »

Είναι γεγονός, πάντως, πως η δική της ταξική συνειδητοποίηση και συνδικαλιστική δράση, παρότι ενισχύεται από τον εργασιακό της χώρο, δεν προέρχεται από αυτόν, όπως στις προηγούμενες περιπτώσεις. Προέρχεται από την οικογενειακή πολιτική της κουλτούρα και το ενεργό πρότυπο του συνδικαλιστή πατέρα, καθώς και τη σύμφωνη γνώμη - για τη δράση της - του συνδικαλιστή συζύγου.

Η συνδικαλιστική της δράση αναιρεί το θηλυκό, παθητικό πρότυπο της μητέρας, αλλά δεν επιδρά στην ισότιμη εσωοικιακή κατανομή ευθυνών και εργασιών, παρά το ότι ακόμα και στον κοινό χώρο του συνδικάτου “επιτρέπονται” οι διαφορές των φύλων σαν μορφή «θετικών διακρίσεων». «Οι σύντροφοι συνδικαλιστές μπορεί να μην με πολυφορτώνουν στις δουλειές, γιατί έχω τα παιδιά και το σπίτι. Ο άνδρας μου έχει μόνο τη δουλειά του και το συνδικάτο του...». Ο καταμερισμός της εσωοικιακής εργασίας, όχι μόνο είναι αυτονόητος, αλλά και σεβαστός από τους άνδρες συνδικαλιστές

Παρόλο δε που συμμετέχει ενεργητικά στο συνδικαλισμό, μόνο σε ένα δεύτερο επίπεδο συζήτησης αναρωτιέται, για τα αίτια της ύπαρξης της ασυμμετρίας

των φύλων, εντοπίζοντας τα αίτια της μειωμένης συμμετοχής των συναδελφισσών της στην αδιαφορία - ιδιαίτερα των ηλικιακά νεώτερων - και στο φόβο απόλυσης - ιδιαίτερα όσων έχουν ανάγκη εργασίας, όπως είναι οι διαζευγμένες-αρχηγοί μονογονεϊκών οικογενειών.

Η ερμηνεία των προβλημάτων του εργασιακού χώρου εκκινείται και βασίζεται στην – εκ των προτέρων – ταξική συνείδηση που έχει, παρά στο συλλογικό «γυναικείο» χώρο απασχόλησής της, όπως και η ερμηνεία των ανισοτήτων των φύλων στον εργασιακό χώρο είναι «προκαθορισμένη» και δεν μεταβάλλεται, λόγω της συγκεκριμένης απασχόλησης.

Δεύτερη συνέντευξη

1999: Συνέντευξη με κλωστοϋφαντουργό εν ενεργεία, περίπου 42 ετών. Αγροτικής καταγωγής. Απόφοιτη δευτέρας γυμνασίου. Συνδικαλίστρια, η οποία παραμένει στην ενεργό δράση, παρά τις οικογενειακές της υποχρεώσεις - πρόσφατα παντρεμένη με μωρό. Εργάζεται σε μεγάλη βιομηχανία. Είναι μακροχρόνια, πάνω από 30 χρόνια, απασχολούμενη και εκλεγμένη για πολλά, έξι συνεχή χρόνια, στο πρωτοβάθμιο σωματείο της μονάδας απασχόλησής της. Συνδικαλίζεται ενεργά πάνω από 20 χρόνια.

Ερχεται στην Αθήνα από την επαρχία με την γονεϊκή της οικογένεια. Η ανάγκη για επιβίωση οδηγεί όλα τα θηλυκά μέλη της οικογένειας στην αναζήτηση εργασίας στην κλωστοϋφαντουργία, λόγω χαμηλού εκπαιδευτικού επιπέδου, έλλειψης – άλλης – εξειδίκευσης και λόγω ύπαρξης γνώσεων ραπτικής, εκτός από τη μία αδερφή, η οποία «σπούδαζε, γιατί εκείνη τα έπαιρνε τα γράμματα και δεν συνέχισε τη δουλειά»⁹. Η ίδια, βρέθηκε τυχαία στο συγκεκριμένο εργοστάσιο - με μοναδικό κριτήριο τη γειννίαση με το σπίτι της. Μαθήτευσε σταδιακά σε όλες τις μηχανές -πρέσα, σίδερο, γαζωτική και έμαθε όλες τις ειδικότητες της παραγωγικής διαδικασίας αποθήκη, έλεγχος κλπ.

Η δομή της συγκεκριμένης πλεκτοβιομηχανίας, είναι κάθετη, όπως των περισσότερων μεγάλων βιομηχανιών. Οι εργάτριες οφείλουν να γνωρίζουν όλες τις ειδικότητες: την επεξεργασία του νήματος στο πλεκτήριο, την κοπή, τη γαζωτική, τη λεύκανση και το βάψιμο, το σιδέρωμα, τον έλεγχο, το πακετάρισμα, για την αποστολή τους σε εμπορικά καταστήματα της Αθήνας και της επαρχίας.

Στο εργοστάσιο «της» δεν γίνονται, μέχρι στιγμής, απολύσεις. Οι εργάτριες που απασχολούνται εκεί είναι από 19 μέχρι 55 ετών. Κατά την επιτόπια επίσκεψη στους χώρους της συγκεκριμένης μονάδας δεν διαπιστώθηκαν – εκτός των εκκωφαντικών θορύβων – δυσχερείς συνθήκες του εργασιακού περιβάλλοντος, όπως οσμές, σωματίδια, έλλειψη κλιματισμού, ιδιαίτερη ζέστη, λόγω θέρους κλπ. Στο διάλειμμα οι εργάτριες έτρωγαν απομονωμένες μεταξύ τους. Λιγότερες είχαν σχηματίσει μικρά πηγαδάκια και μιλούσαν. Υπήρχαν και ελάχιστες περιπτώσεις συγγενών (μητέρα με κόρη, αδελφές) που κάθονταν μαζί την ώρα της ξεκούρασης. Η ερωτώμενη αναφέρεται στη μειωμένη συμμετοχή των εργατριών στο σωματείο του συγκεκριμένου εργοστασίου, την οποία αποδίδει στη θετική στάση του ιδιοκτήτη. Διατηρεί μία «ελαστική» στάση απέναντι στους εργαζομένους, λ.χ., συζητά με το σωματείο, για ό,τι πρόβλημα προκύπτει, αποθαρρύνει τις συχνές επιπλήξεις των εργαζομένων από τις προϊσταμένες, καθώς και την «ισχυρή» πειθαρχία, τον εκφοβισμό κλπ. Δηλαδή, την αποδίδει σε μια μορφή πατερναλιστικής εργασίας που έχει κάνει την εμφάνισή της στο συγκεκριμένο εργοστάσιο, ήδη από την εποχή που η ίδια απασχολείται εκεί.

Εντοπίζει ανισότητες των φύλων στον εργασιακό χώρο, αναφερόμενη στις μισθολογικές ανισότητες αντρών-γυναικών, “εγώ που έχω τόσα χρόνια στην πλάτη μου παίρνω λιγότερα από έναν νεαρό που θα έρθει τώρα στη δουλειά...” και στη “διπλή” εργασία των γυναικών. Θεωρεί ότι οι σύζυγοι δεν παρέχουν την ανάλογη

⁹ Η οικογενειακή στρατηγική που ακολουθείται ιδιαίτερα μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1970, αλλά και στα τέλη της δεκαετίας του 1960, αφορά τη μετανάστευση από την ύπαιθρο στα αστικά κέντρα ολόκληρης της οικογένειας για ανεύρεση εργασίας και τη στήριξη των παιδιών (αγοριών ή κοριτσιών) που «έπαρναν τα γράμματα», δηλαδή, τη μετανάστευση στα αστικά κέντρα για εκπαιδευτικούς και για εργασιακούς σκοπούς.

πρακτική και ηθική στήριξη στις συζύγους και από όσα μας λέει και η ίδια “...τρέχω, τρέχω και δεν προλαβαίνω..”

Βεβαίως, η ίδια δεν διακόπτει την συνδικαλιστική της δράση, παρά το ότι έχει μικρό παιδί του οποίου οι ευθύνες κατανέμονται ανάλογα, κάθε φορά, όταν πρόκειται για συνδικαλιστικές κινητοποιήσεις – και στους δύο γονείς – σπανιότερα δε στις γιαγιάδες. Η πολύχρονη εργασιακή και συνδικαλιστική της εμπειρία, σε συνδυασμό με την οικογενειακή της κατάσταση – παντρεύεται αργότερα, σε ηλικία 40 ετών – καθώς και η κουλτούρα της γονεϊκής της οικογένειας και η στάση του συζύγου δεν επιτρέπουν τη διακοπή της συνδικαλιστικής της δράσης, παρά τις όποιες γενικότερες συνθήκες που επικρατούν στον κλάδο – αν και ειδικότερα στη δική “της” μονάδα οι συνθήκες είναι ευνοϊκές, όπως προαναφέρθηκε.

Τρίτη συνέντευξη

1997: Συνέντευξη με πρόσφατα απολυμένη εργάτρια, μετά από 25 χρόνια εργασίας σε μεγάλου μεγέθους μονάδα. 55 ετών. Ανύπαντρη χωρίς παιδιά. Απόφοιτος του δημοτικού. Αγροτικής καταγωγής. Σημαντική συλλογική δράση.

Η εποχή που άρχισε να δουλεύει στον κλάδο θα μπορούσε να χαρακτηριστεί σαν «τη χρυσή εποχή», με την έννοια της ζήτησης εργατικού δυναμικού και της αύξησης της παραγωγής, της εξαγωγής ή της ανεμπόδιστης απορρόφησης των προϊόντων από την εγχώρια αγορά. Οι συνθήκες εργασίας, ωστόσο - χνούδι, υγρασία, θόρυβος, εντατικοποίηση, έλλειψη διαλειμμάτων και κλιματισμού, μεγάλη σωματική κόπωση κ.α. - χαρακτηρίζονται σαν δυσχερείς. Έπαιρνε «βαρέα ένσημα» και, όπως όλες οι υφάντριες, μεγαλύτερο μισθό από τους άντρες εργάτες, οι οποίοι απασχολούνταν στην κεντητική και δεν εργάζονταν σε παρόμοιες συνθήκες. Βέβαια, συγκριτικά με τα εισοδήματα των εργαζομένων άλλων κλάδων - και παρά την μεγάλη ακμή του κλάδου της κλωστοϋφαντουργίας - τα ημερομίσθια ήταν χαμηλά και συμπληρώνονταν από την επιπλέον παραγωγή, που μπορεί να έβγαζαν οι εργάτριες και οι εργάτες μέσα στο δωρο, ή από τις υπερωρίες, που, συχνά έκαναν.

Επειδή η παραγωγή στηριζόταν στην εντατική εργασία, παρά στην αποδοτικότητα των υφαντικών μηχανών, γίνονταν, τρεις βάρδιες (6πμ-2μμ., 2-10μμ., 10μμ-6πμ.). Στην τρίτη νυχτερινή βάρδια δούλευαν μόνον άντρες. Οι γυναίκες αντέδρασαν συλλογικά και ζήτησαν να μην κάνουν την τρίτη βάρδια, με αποτέλεσμα το αφεντικό να υποχωρήσει και να σταματήσει να τις πιέζει. Τα επιχειρήματα των εργατριών, που δεν χρειάστηκε να μοχθήσουν για να τα κάνουν αποδεκτά, στηρίχθηκαν σε «φυλετικά» κριτήρια. Είναι προφανές ότι η νυχτερινή εργασία στερούσε τη δυνατότητα για την πρωινή φροντίδα του σπιτιού, γεγονός που θα δημιουργούσε δυσκολίες και προβλήματα στην οικογενειακή τους ζωή.

Στο τέλος της δεκαετίας του 1980, από το 1987 και μετά σταμάτησε η διαδικασία της κλώσης, τέθηκαν εκτός λειτουργίας η βιάστρα και τα στριμόνια και έπαιρναν έτοιμες «μπομπίνες», οπότε αρχίζει και η σταδιακή απόλυση προσωπικού. Τη 10ετία του '90 και όσο έρχονταν ομοειδή εισαγόμενα από τρίτες χώρες σε φθηνότερες τιμές, «η δουλειά αρχίζει να σπάει», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει. Τα προϊόντα δεν τα απορροφούσε η ελληνική αγορά, εξαγωγές δεν γίνονταν πλέον, παραγγελίες δεν έρχονταν. Το εργοστάσιο έκλεισε, διώχνοντας και τις τελευταίες εργάτριες μεταξύ των οποίων και η συνομιλήτριά μας, το 1996.

Η συγκεκριμένη υφάντρα δεν προσλαμβάνεται από μονάδες, που μέχρι τώρα, χρησιμοποιούσαν, κυρίως, γυναίκες, εφόσον η υφαντική θεωρείται «γυναικείο» προσόν και στη θέση των απολυμένων εργατριών, που «στοιχίζουν ακριβά» προσλαμβάνονται άντρες, που προέρχονται από χαμηλότερα συγκριτικά με την εργάτρια, κοινωνικο-οικονομικά στρώματα - επειδή είναι ανειδίκευτοι μετανάστες, πρόσφυγες και «στοιχίζουν» ακόμα φθηνότερα. Και ενώ περιορίζεται η ζήτηση γυναικών - και μειώνονται οι «γυναικείες» θέσεις σε αυτές τις μονάδες - και ενώ η υφαντική φαίνεται ότι δεν θεωρείται, πλέον «γυναικείο προσόν», η υφάντρα της συνέντευξης δεν θεωρείται «ικανή» για «αντρικές» δουλειές όχι γιατί δεν τις γνωρίζει, ή δεν μπορεί να τις μάθει, αλλά, γιατί, η αγορά, στο σύνολό της, προσφέρει εργασία,

βάσει των γυναικείων και των αντρικών χαρακτηριστικών των εργαζομένων. Θεωρείται, επομένως, ικανή να εργασθεί, βάσει κάποιων “γυναικείων” προσόντων σε ορισμένα επαγγέλματα, όπως της καθαρίστριας ενώ “ακυρώνονται” αυτά ακριβώς τα «γυναικεία της προσόντα», όταν ο συγκεκριμένος κλάδος περνάει κρίση. Σε αυτήν την περίπτωση, το φθινό εργατικό δυναμικό το αποτελεί άλλη κατηγορία, χαμηλότερου γοήτρου από τις εργάτριες, όπως είναι οι άντρες μετανάστες. Η “εξίσωση”, επομένως, των κοινωνικά αποδιδόμενων φυλετικών χαρακτηριστικών γίνεται από την αγορά, περιστασιακά και σε συγκεκριμένες περιπτώσεις, εφόσον οι πιθανότητες μετακίνησης των εργατριών σε άλλον εργασιακό – μη «γυναικείο» χώρο, με καλύτερες αποδοχές και συνθήκες εργασίας και με περισσότερες δυνατότητες ανέλιξης είναι μικρές. Οι εργάτριες, που βρίσκονταν για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα στο ίδιο εργοστάσιο, στον ίδιο κλάδο, στην ίδια εξειδίκευση, απορροφώνται μόνον από άλλες εργασίες που «προσιδιάζουν» στο φύλο τους - καθαρίστριες, συνοδοί παιδιών και ηλικιωμένων κλπ.- και εργάζονται σε μη κανονικές συνθήκες απασχόλησης. Δεν έχουν εκπαιδευτεί αρκετά για να μπορέσουν να εργασθούν κάπου αλλού, ούτε είναι σε ηλικία να εκπαιδευτούν. Δεν έχουν, όπως είναι αναμενόμενο, οικονομική ή κοινωνική δύναμη, λόγω της ταξικής τους θέσης, αλλά δεν έχουν και άλλη δυνατότητα αλλαγής ταξικής θέσης.

Η συγκεκριμένη ερωτώμενη ερμηνεύει την κοινωνική πραγματικότητα, μέσα από την προηγούμενη εξωοικιακή αμειβόμενη εργασιακή της εμπειρία όταν αναζητά απεγνωσμένα να εργασθεί “και όχι μόνο για οικονομικούς λόγους”, όπως λέει, “αλλά να Για να νιώθω ότι κάνω κάτι, ότι επικοινωνώ με κάποιους, ότι υπάρχω...”

Είναι προφανές ότι η ανεργία δημιουργεί συναισθήματα ανασφάλειας και ανικανότητας ενώ η εργασία έναν χώρο “δημιουργίας”, καταξίωσης και κοινωνικής ανάδειξης.

β.7) Συμπεράσματα από την εμπειρική έρευνα

Το δείγμα της συγκεκριμένης εργασίας προέρχεται από τη δεκαετία του 1990. Δεκαετία, κατά την οποία διακόπτουν τη λειτουργία τους πολλές από τις μεγάλες, αλλά και τις μικρές μονάδες στο χώρο της κλωστοϋφαντουργίας. Η συμμετοχή στο συνδικαλισμό του κλάδου αναμφισβήτητα επηρεάζεται από τις συνθήκες του κλάδου και από το γενικότερο «πολιτικό κλίμα».

Οι κινητοποιήσεις σε συνδικαλιστικό επίπεδο και η ανάπτυξη της ταξικής συνείδησης, σε έντονες πολιτικές συνθήκες και σε συνθήκες σημαντικής ζήτησης γυναικείου εργατικού δυναμικού είναι εμφανείς τόσο στην «ιστορική» συνέντευξη της ηλικιωμένης κλωστοϋφαντουργού, που «κατεβάζει» το διακόπτη για να αρχίσει η απεργία, όσο και στην εργάτρια από την ομάδα περιφρούρησης της κατάληψης του εργοστασίου και πρόεδρο του σωματίου Παρατηρείται ότι η γενικότερη πολιτικο-κοινωνική κατάσταση και οι ειδικότερες οικονομικές συνθήκες του κλάδου προκαλούν τη γέννηση μιας συνείδησης και ενός λόγου, που χαρακτηρίζονται από αδιαφορία για τη συλλογική δράση και ατομικισμό

Σε συνεντεύξεις με πρώην εργαζόμενες παρατηρείται ότι οι γυναίκες έχουν επηρεασθεί από την εποχή της προηγούμενης απασχόλησής τους (1975, 1978, 1990) εποχή εντονότερων και γενικότερων πολιτικών κινητοποιήσεων. Η συνειδητοποίηση των εργασιακών προβλημάτων πηγάζει από τις γενικότερες συνθήκες της εξωοικιακής αμειβόμενης απασχόλησης. Στην παρούσα εργασία υποστηρίζεται ότι η – κάτω από οποιοδήποτε συνθήκες – αμειβόμενη εξωοικιακή απασχόληση των γυναικών στη βιομηχανία – ακόμα και για επαγγέλματα-προεκτάσεις του ρόλου των φύλων – δημιουργεί το εν δυνάμει υπόβαθρο συνειδητοποίησης των προβλημάτων της εργασίας και της τάξης, σε συνδυασμό, βεβαίως με τις συνθήκες του κλάδου, του κλίματος και άλλες συνιστώσες, όπως αποδείχθηκε από το συγκεκριμένο δείγμα.

Μία εξ αυτών αποτελεί και η έλλειψη πατερναλιστικού κλίματος, ιδιαίτερα για τις μεγαλύτερες επιχειρήσεις στον εργασιακό χώρο, η οποία δημιουργεί ευνοϊκότερες συνθήκες για την ύπαρξη ταξικής συνείδησης και συλλογικής δράσης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, εάν πρόκειται για μεγάλη επιχείρηση, λ.χ., όπου δεν επικρατεί πατερναλιστική τακτική στην υπεργολαβία, ή συμβάσεις έργου, αναπτύσσεται ευκολότερα, όπως είναι προφανές, η συλλογική αντιμετώπιση των κοινών προβλημάτων.

Μία άλλη σημαντική συνιστώσα αποτελεί και η ηλικία των ερωτωμένων. Είναι ενδεικτικό ότι όλες οι συνεντεύξεις αφορούσαν γυναίκες με μακροχρόνια εργασιακή εμπειρία, οι οποίες συνδικαλιζόνται, ή έστω θεωρούνται ενεργά άτομα στο χώρο απασχόλησής τους.

Η ηλικία διαδραματίζει σημαντικό ρόλο διότι συσχετίζεται με δράση και έντονες μνήμες από εποχές πολιτικοποίησης και συνδικαλισμού, όπου οι γυναίκες αναλαμβάνουν, ευκολότερα, κάποιους ρόλους στα «κοινά».

Διαπιστώνεται ότι οι μεγαλύτερες σε ηλικία γυναίκες θεωρούν αυτονόητο το να εργάζονται, ή το να συμμετέχουν “στα κοινά”, όποια και αν είναι η οικογενειακή τους κατάσταση.

Οι μεγαλύτερες σε ηλικία γυναίκες με την πείρα που έχουν δεν εκφοβίζονται το ίδιο εύκολα με τις νεώτερες από την εργοδοσία, προϊστάμενες/νους κλπ. και σε κάποιες περιπτώσεις, μάλιστα, περιμένουν μεγαλύτερη κατανόηση από αυτούς. Σε γενικές γραμμές, συμμετέχουν ευκολότερα σε συλλογικές κινητοποιήσεις.

Άλλες σημαντικές συνιστώσες αποτελούν η αναφερόμενη ως «γονεϊκή πολιτική κουλτούρα», βάσει της οποίας προδιαγράφεται η στάση των ερωτωμένων, καθώς και η στάση του συζύγου – η ηθική και πρακτική υποστήριξη. Ιδιαίτερα η συμπεριφορά του πατέρα και του συζύγου - συνδικαλιστές, ή μέλη κόμματος - όχι μόνον επιδρά στη διαμόρφωση άποψης και στάσης, αλλά και «επιτρέπε»-προωθεί την πολιτική/συνδικαλιστική δράση των θυγατέρων, ή συζύγων. Αντίθετα, η στάση, ή η δράση της μητέρας δεν φάνηκε να επιδρά σημαντικά στο δείγμα ως προς τη διαμόρφωση της συνδικαλιστικής δράσης των ερωτωμένων.

Όπως είναι προφανές, για τις ερωτώμενες ανύπαντρες συνδικαλίστριες, η συνειδητοποίηση κυρίως προέρχεται από το χώρο απασχόλησης και το κλίμα της εποχής.

Ακόμα, ο προσφορότερος τόπος ανάπτυξης της συνείδησης και της δράσης, σύμφωνα με το δείγμα της συγκεκριμένης εργασίας, είναι η Αθήνα. Η μετακίνηση από την ύπαιθρο στην πόλη με το σύνολο, ή τμήμα της γονεϊκής οικογένειας και η δημιουργία συζυγικής οικογένειας στην πόλη, αποτελούν θετικό παράγοντα διαμόρφωσης και ανάπτυξης της συνείδησης και της δράσης. Στην επαρχία – όπως αναφέρεται – «οι ορίζοντες είναι στενοί, ενώ στην Αθήνα διευρύνονται»¹⁰. Όσο πιο “ανοικτή” θεωρείται μία κοινωνία τόσο περισσότερο ευκολύνεται η δράση των γυναικών σε αυτήν, εφόσον μειώνεται η επίδραση του κοινωνικού ελέγχου στη ζωή των ερωτωμένων. Στην Αθήνα, εξάλλου, συναντώνται συχνότερα μονάδες μεγάλου μεγέθους με μεγάλο αριθμό απασχολούμενων, γεγονός το οποίο διευκολύνει περισσότερο την δυνατότητα ανάληψης δράσης και ανάπτυξης της ταξικής συνείδησης διότι αυξάνεται η δυνατότητα συνεννόησης, επικοινωνίας, ανταλλαγής απόψεων κλπ

Επίσης, αποφασιστικός παράγοντας στη δράση και στην ανάπτυξη συνείδησης της τάξης είναι και η αντίληψη για τη συμμετοχή, ή όχι των γυναικών

¹⁰ Στη διάρκεια της έρευνας υπήρξε η πληροφόρηση για βιομηχανική μονάδα της επαρχίας, στην οποία από τους 480 εργαζομένους συμμετείχαν στο σωματείο και είχαν ενεργή δράση 120 άτομα, όλες γυναίκες, ανεξάρτητα από την ηλικία τους και την οικογενειακή τους κατάσταση. Όταν προέκυψε πρόβλημα αφνίδιας απόλυσης 50 εργαζομένων, αρχές του 1999, οι άντρες εργαζόμενοι, 86 άτομα, περίπου, έκαναν «δική» τους σύσκεψη και αποφάσισαν να συμμετέχουν και αυτοί στο σωματείο - «των γυναικών» - να γραφτούν μέλη του και να αποφασίσουν από κοινού δράση. (Είναι ενδιαφέρον ότι τότε ακριβώς γράφτηκαν και αρκετές ακόμα γυναίκες).

στα κοινά. Αντίληψη που υπάρχει de facto σε όσες συμμετέχουν με κάποιον τρόπο στο δημόσιο χώρο και συγκρούεται με την υπόλοιπη ζωή τους, ή τις άλλες, περισσότερο παραδοσιακές αντιλήψεις τους.

Η ύπαρξη της συγκεκριμένης αντίληψης στις εκτός του σπιτιού ερωτώμενες του δείγματος δεν συνεπάγεται ανάλογη ευαισθητοποίηση στα ζητήματα του φύλου, ωστόσο. Η οικογενειακή ζωή των εργαζομένων στο εργοστάσιο, ή στο «φασόν» είναι σε προτεραιότητα και αποσπά σημαντικά ποσοστά ενέργειας. Η όποια συνειδητοποίηση των προβλημάτων του φύλου περιορίζεται μόνον σε προβλήματα γυναικείας ανεργίας και τη συλλογική αντιμετώπισή της από το συνδικαλιστικό κίνημα.

Ως εκ τούτου, η συνειδητοποίηση των ανισοτήτων μεταξύ των φύλων δεν σχετίζεται ευθέως και δεν συναρτάται αμέσως και κατ' ανάγκην με τη συνδικαλιστική δράση. Οι στάσεις και αντιλήψεις των συνδικαλιστριών για τον «ιδιωτικό» χώρο δεν είναι συναφείς με τις στάσεις και τις αντιλήψεις τους για το «δημόσιο» χώρο. Λ.χ., ακόμα και αν κάποιες από τις ερωτώμενες συνδικαλίστριες υποστηρίζουν ριζοσπαστική συνδικαλιστική δράση στο χώρο απασχόλησής τους διαφοροποιούν τη στάση τους στην «ιδιωτική» τους ζωή. Παρόλ' αυτά, η από κοινού κινητοποίηση και συμμετοχή στην επίλυση των εργασιακών προβλημάτων δημιουργεί μια νεωτεριστική στάση ζωής, η οποία εν δυνάμει περιλαμβάνει και μη παραδοσιακές αντιλήψεις, ως προς τις σχέσεις των φύλων.

Από την άλλη, η κατανομή της εργασίας μεταξύ των συζύγων, σπανίως, μεταβάλλεται από την συνδικαλιστική δραστηριότητα και συνειδητοποίηση και άλλες γυναίκες κυρίως του δικού της συγγενικού περιβάλλοντος «καλύπτουν» τα εργασιακά τους οικιακά «καθήκοντα» τις στιγμές της απουσίας τους. Και με αυτήν την έννοια, οι εμπειρίες του «δημόσιου τομέα» δεν επηρεάζουν την ιδιωτική σφαίρα.

Οι συνδικαλίστριες του δείγματος εκφράζουν συγκεκριμένα αιτήματα και συγκεκριμένες αγωνίες, που σχετίζονται με το μέλλον του κλάδου, την επιβίωση των ίδιων και των απολυμένων συναδέλφων τους, αλλά και την αδιάφορη και ατομικιστική στάση που επικρατεί.

Και οι πρώην εργαζόμενες του δείγματος που είχαν αναπτύξει συμμετοχή σε συλλογικές εργασιακές συνθήκες, ακόμα και αν οι συνθήκες αυτές δεν ισχύουν πλέον και συνδικαλιστική δράση, αναπτύσσουν ευκολότερα συνείδηση των προβλημάτων της τάξης. Στη συνειδητοποίησή τους, εξάλλου, συμβάλλουν εκτός από τη μακροχρόνια εργασιακή εμπειρία και το κλίμα της εποχής της απασχόλησής τους

Οι φασονίστριες, όμως και μάλιστα όσες ενδιαφέρονται για τα «κοινά» επηρεάζονται περισσότερο από τη γονεϊκή/συζυγική οικογένεια, το φιλικό τους περιβάλλον, την ύπαρξη, ή όχι, έντονης πολιτικής δραστηριότητας στην κοινωνία,

παρά από την εργασία που κάνουν, αυτή καθ' εαυτή¹¹. Η δε ηλικία των παιδιών τους δεν σχετιζόταν με τη συνέχιση, ή όχι, της εργασίας τους στο «φασόν», αλλά με τη χαμηλή τους εξειδίκευση και την έλλειψη δυνατότητας για ανεύρεση άλλης εργασίας.

Το φασόν αποτελεί μια εργασία με «γυναικεία» χαρακτηριστικά: η απροσδιοριστία του χρόνου έναρξης και λήξης στις οικιακές εργασίες – «γυναικεία» καθήκοντα, προσιδιάζει στους ρυθμούς εργασίας που τηρούνται και στο φασόν.

Η ταύτιση εργασιακού και ιδιωτικού χώρου οδηγεί κάθε εργαζόμενη στην απομόνωση και, κατά συνέπεια, στην ελλιπή συνδικαλιστική δραστηριότητα.

Ένα μεγάλο ποσοστό από πρώην εργαζόμενες σε βιομηχανίες και βιοτεχνίες του κλάδου, οδηγείται σε συνθήκες «φασόν», εφόσον, είναι ελαφρά ειδικευμένες σε εργασίες, όπως η ραφή και η κοπή των υφασμάτων («σε γυναικείες, δηλαδή εργασίες») και δεν έχουν άλλη επιλογή, εφόσον οι γυναίκες αυτές ανήκουν στις χαμηλότερες κοινωνικο-οικονομικές τάξεις. Επιπλέον, δεν έχουν τη δυνατότητα να προσλάβουν άλλη γυναίκα για το σπίτι τους και δραστηριότητες, όπως η καθαριότητα, το μαγείρεμα, το ράψιμο κ.ά., αν δεν τις «μοιραθούν» με κάποια συγγενή τους, τις κάνουν μόνες τους, με αποτέλεσμα, να απασχολούνται τον περισσότερο χρόνο στο σπίτι - τότε με την αμειβόμενη και τότε με την «αφανή» τους εργασία - και να μην έχουν χρόνο, ή να μειώνεται το ενδιαφέρον τους για ο,τιδήποτε άλλο.

Αυτή ακριβώς, άλλωστε, είναι και η λογική του φασόν: Να δίνεται η «δυνατότητα» στις γυναίκες να αμειφθούν, χωρίς να «παραμελήσουν» τις αναπαραγωγικές τους δραστηριότητες και την εργασία τους στο σπίτι.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, διαπιστώνεται μεγαλύτερη αποδοχή του παραδοσιακού ρόλου - αντιλήψεις, στάσεις σε θέματα κατανομής της εργασίας κατά φύλο, για τις ίδιες και τα παιδιά τους - στις φασονίστριες, από ό,τι στις απασχολούμενες στο εργοστάσιο

Και με αυτήν την έννοια, η συνδικαλιστική προϋπάρχουσα εμπειρία των απολυμένων εργατριών δημιουργεί σημαντικό υπόβαθρο για την απόκτηση ταξικής συνείδησης από ό,τι των φασονιστριών, εφόσον συνδέεται με την συλλογικότητα της εργασίας και τα βιώματα της γενικότερης πολιτικής κινητικότητας της εποχής¹².

¹¹ Έτσι, οι φασονίστριες, λ.χ., που είχαν παλιότερα απασχοληθεί σε βιομηχανική μονάδα του κλάδου, σε μαζικό εργασιακό χώρο, θεωρούν ότι συναντούν μεγαλύτερα προβλήματα στην κατ' αποκοπήν εργασία, παρά στην μισθωτή απασχόληση στο εργοστάσιο. Θεωρούν ότι η «διπλή» ταυτόχρονη εργασία με τις δουλειές του σπιτιού, η μη ύπαρξη διαφορετικών χώρων-χρόνων εργασίας-ανάπαυσης κ.ο.κ. δημιουργούν εντονότερα προβλήματα υγείας σωματικής και ψυχικής.

¹² Οι «μισθωτές - φασονίστριες», οι οποίες συμμετείχαν σε μη καταγεγραμμένη συζήτηση κατά τη διάρκεια επίσκεψης στο συνδικάτο Δυτικής Αττικής, εκείνες, δηλαδή, που δουλεύουν «με το κομμάτι», σε εργαστήρια φασόν, τα οποία εξαρτώνται από την υπεργολαβία των βιοτεχνιών, δεν είναι ούτε ακριβώς φασονίστριες, ούτε ακριβώς εξαρτημένες μισθωτές. Όταν, επομένως, αποφασίζουν να δράσουν συλλογικά, επισκέπτονται το συνδικάτο, όπου πληροφορούνται, λ.χ., το πώς θα πάρουν τα δεδουλευμένα, πώς «πηγαίνει» ο κλάδος, τι κάνουν τα συλλογικά όργανα για αυτόν, εάν μπορούν να συμμετέχουν και οι ίδιες σε κάποια συνέλευση κλπ. Πρόκειται για μια στρατηγική επιβίωσης, που ακολουθείται όταν δεν μπορεί να βρεθεί ένας περισσότερο «εξατομικευμένος» τρόπος επίλυσης των

Όσον αφορά δε την παρατηρούμενη τάση εξομίωσης των φύλων στην αγορά, προς τα χαμηλότερα («γυναικεία») εισοδήματα «προς τα κάτω», καθώς και ως προς την πρόσληψη και αντρών για – πρώην – «γυναικείες εξειδικεύσεις» φαίνεται ότι χρησιμοποιούνται τα ιδεολογήματα της κυρίαρχης ανδροκεντρικής κουλτούρας, περί «γυναικείας» και «αντρικής» εργασίας, τα οποία είναι εμφανή, όχι τόσο στα εργοστάσια, όσο στην ενασχόληση με το φασόν. Εφόσον στα εργοστάσια απολυμένες εργάτριες αντικαθίστανται – και – από άντρες μετανάστες, που αποτελούν φθηνότερο εργατικό δυναμικό, αλλά στην κατ' αποκοπήν απασχόληση, όπου η ενασχόληση στο σπίτι συμπορεύεται με την αμειβόμενη εργασία εξακολουθούν να υπάρχουν μητέρες-σύζυγοι.

Σε γενικές γραμμές, η δημιουργία ταξικής συνείδησης των γυναικών του δείγματος είναι αποτέλεσμα ενός συνδυασμού παραγόντων: η εργασία σε βιομηχανική μονάδα, το μέγεθος του εργοστασίου, η έλλειψη πατερναλιστικής εργοδοσίας, η ζήτηση γυναικών στον κλάδο, η ανάπτυξη του συνδικαλιστικού κινήματος, το “κλίμα της εποχής”, η προϋπάρχουσα πολιτική, γονεϊκή κουλτούρα και τέλος η οικογενειακή κατάσταση των εργατριών, ο αριθμός και η ηλικία των παιδιών, η “στήριξη” των παντρεμένων εργατριών από το σύζυγο κ.α.

Η δημιουργία, όμως, συνείδησης του φύλου δεν απορρέει μόνον από αυτά. Πρόκειται για μια κατάσταση πολιτικής διεκδίκησης, που υπερβαίνει τα στενά εργασιακά πλαίσια και αφορά στην αντίληψη για τη θέση του φύλου στην κοινωνία, στην πολιτική, στην οικογένεια, στην εργασία και στο συνδικαλισμό.

Η δε θέση των γυναικών στο σύστημα παραγωγής αποτελεί πάντως δύναμη ένα “αντικειμενικό” έναυσμα για την πορεία χειραφέτησής τους και η συλλογική δράση ενισχύει περαιτέρω την πορεία της συνειδητοποίησής τους.

μισθολογικών κλπ. προβλημάτων και, εφόσον, η προσφυγή στα συνδικαλιστικά όργανα, σε εποχές κρίσης του κλάδου αλλά και των συλλογικοτήτων, μειώνεται με το πέρασμα των χρόνων.

Επίλογος

Στη συγκεκριμένη μελέτη η σύνδεση μάκρο και μικρο επιπέδου επιχειρήθηκε μέσα από μια διττή παράθεση:

Αφενός, των στοιχείων εκείνων της ιστορικής εξέλιξης του κλάδου που συνέβαλαν στη διαμόρφωση των σύγχρονων συνθηκών εργασίας και στην κρίση του κλάδου, με συνέπεια τη μείωση της ζήτησης γυναικείου εργατικού δυναμικού – στοιχείων που αναδείχθηκαν μέσα από τη συγκέντρωση σχετικής βιβλιογραφίας και στατιστικών δεδομένων. Καθώς επίσης και την θεωρητική συζήτηση εννοιών, όπως αυτές της τάξης, του φύλου και της μεταξύ τους αλληλοσυσχέτισης, μέσω της εργασίας, του συνδικαλισμού, της πολιτικής και της κουλτούρας για τις γυναίκες της εργατικής τάξης.

Αφετέρου, των στοιχείων εκείνων που προέκυψαν από την επεξεργασία των εμπειρικών δεδομένων, όπως οι συζητήσεις με «πρωταγωνιστές» του κλάδου, οι συνεντεύξεις με εργάτριες, οι επιτόπιες επισκέψεις σε μεγάλο και μικρό μεγέθους μονάδες, σε σπίτια και σε χώρους συνδικαλισμού, η παρατήρηση με την παρακολούθηση συνεδρίων, ή διαφόρων κινητοποιήσεων των εργαζομένων του κλάδου, η διαχρονική σύγκριση των απαντήσεων και της στάσης των εργαζομένων κ.ο.κ.

Κατά τρόπον ώστε, η εμπειρία, η ερμηνεία της, το μικρο- επίπεδο να επαληθεύει, ή να ανατρέπει την θεωρία, τα αντικειμενικά δεδομένα, το μάκρο-επίπεδο. Κατά τρόπον ώστε, η θεωρία να εμπλουτίζεται, να διευρύνεται, ή να ανασκευάζεται από την εμπειρία.

Η τάξη συνιστά για τα υποκείμενα της μελέτης ένα σύνολο αντικειμενικών δεδομένων. Επαληθεύεται από την εμπειρία - τις επιτόπιες επισκέψεις, την παρατήρηση, τις συνεντεύξεις, τη σύγκριση.

Η θεωρία του προσδιορισμού της εργατικής τάξης, μέσα από αντικειμενικά κριτήρια, όπως είναι η μη κατοχή των μέσων παραγωγής, η χειρωνακτική εργασία, ως μόνου τρόπου επιβίωσης και προέλευσης των εισοδημάτων, η μειωμένη πρόσβαση στην πολιτική ιεραρχία, σε καταναλωτικά αγαθά και υπηρεσίες, το μειωμένο κύρος και γόητρο των συμμετεχόντων σε αυτήν, καθώς και η συνειδητοποίηση των προαναφερομένων αντικειμενικών κριτηρίων/συνθηκών, επαληθεύεται από τα εμπειρικά δεδομένα.

Οι εργάτριες του δείγματος δεν έχουν άλλο τρόπο επιβίωσης από αυτόν της προσφοράς και διάθεσης της εργατικής τους ικανότητας στην αγορά. Όπως και οι άντρες συνάδελφοί τους έχουν μειωμένη πρόσβαση στα κέντρα ελέγχου της πολιτικής εξουσίας, μικρή καταναλωτική δυνατότητα, χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, είναι, κυρίως, αγροτικής καταγωγής και βάσει αυτών συνιστούν από κοινού την εργατική τάξη.

Ένα επίσης κριτήριο της ένταξης στην εργατική τάξη, σύμφωνα με τα προαναφερόμενα, αποτελεί και η ανάπτυξη της ταξικής συνείδησης με την έννοια της ενσυνείδητης γνώσης των ταξικών συνθηκών, της θέσης στην παραγωγική διαδικασία, των εργασιακών σχέσεων και των συνθηκών του εργασιακού περιβάλλοντος, αλλά και με την έννοια της ανάγκης για συλλογική/συνδικαλιστική δράση, προκειμένου αυτές οι συνθήκες να βελτιωθούν.

Οι βασικές συνιστώσες της ανάπτυξης ταξικής συνείδησης και συνδικαλιστικής δράσης είναι η απασχόληση στην βιομηχανία, οι σχέσεις της μισθωτής απασχόλησης, σε συνδυασμό με το μέγεθος της μονάδας και τις απρόσωπες, τυπικές και μη πατερναλιστικές σχέσεις εργοδοτών-εργαζομένων.

Η εξατομικευμένη αμειβόμενη κατ' αποκοπήν εργασία στο σπίτι, καθώς και η αμειβόμενη μισθωτή εργασία σε μικρές μονάδες παραγωγής, όπου κυριαρχεί η πατερναλιστική εργοδοτική στρατηγική, δεν παρέχουν πρόσφορο έδαφος για την ανάπτυξη της συλλογικής/συνδικαλιστικής δράσης.

Η μισθωτή αμειβόμενη απασχόληση σε μεγάλου μεγέθους μονάδες, όπου υφίστανται τυπικές σχέσεις εργατών-εργοδοτών και κανονικές εργασιακές σχέσεις, είναι πρωτεύουσας σημασίας στο βαθμό που συμβάλλουν στην ανάπτυξη ταξικής συνείδησης και συλλογικής/συνδικαλιστικής δράσης.

Στην περίπτωση κατά την οποία, όμως, η ταξική συνείδηση προηγείται τρόπον τινά της συλλογικής/συνδικαλιστικής δράσης, τότε η έμφαση δίνεται στη γονεϊκή πολιτική κουλτούρα, που προϋπάρχει της ένταξης στην αγορά εργασίας. Στο οικογενειακό περιβάλλον και ιδιαίτερα στο «ενεργό» πρότυπο του πατέρα.

Η θετική επίδραση της πολιτικής προϋπάρχουσας κουλτούρας της γονεϊκής οικογένειας ενισχύεται και από την κινητικότητα που παρατηρείται στις γυναίκες του δείγματος, κινητικότητα γεωγραφική, εφόσον αφορά την εσωτερική μετανάστευση από την ύπαιθρο στις μεγάλες πόλεις ολόκληρων οικογενειών, ή γόνων αγροτικών οικογενειών και κινητικότητα κοινωνική και διαγενεακή, εφόσον αφορά επαγγελματική και κοινωνική μετακίνηση της σύγχρονης γενεάς, σε σύγκριση με τις προηγούμενες γενεές (αγρότες γονείς→ παιδιά βιομηχανικοί εργάτες) αλλά και την άνοδο του μορφωτικού επιπέδου των παιδιών έναντι του μορφωτικού επιπέδου των γονέων (αγράμματοι γονείς→ παιδιά τελειόφοιτοι δημοτικού, γυμνασίου). Η μετακίνηση από κοινωνίες με περιορισμένους ορίζοντες σε κοινωνίες περισσότερο ανοικτές, όπου υπάρχει μεγαλύτερη δυνατότητα προσλαμβανουσών ενισχύει τη δημιουργία ταξικής συνείδησης και αυξάνει τις δυνατότητες συλλογικής δράσης.

Μία εξίσου σημαντική συνιστώσα της ανάπτυξης ταξικής συνείδησης είναι το περισσότερο, ή λιγότερο έντονο γενικότερο πολιτικό «κλίμα» που επικρατεί και μάλιστα σε συνδυασμό με τις γενικότερες συνθήκες του κλάδου. Η αυξημένη ζήτηση γυναικείου εργατικού δυναμικού και οι κανονικές συνθήκες απασχόλησης – οκτάωρο, σταθερή-μη εποχιακή απασχόληση, συγκεκριμένη θέση και εξειδίκευση στην αλυσίδα παραγωγής κ.ο.κ. – σε συνδυασμό με το «έντονο πολιτικό κλίμα»,

πληθαίνουν τις πιθανότητες συμμετοχής σε συλλογικές κινητοποιήσεις και ανάπτυξης της ταξικής συνείδησης

Βασικότερη, βεβαίως, προϋπόθεση της ανάπτυξης ταξικής συνείδησης και συλλογικής δράσης θεωρείται στην παρούσα εργασία και ο παράγοντας του φύλου, εφόσον λαμβάνεται υπόψη ότι το φύλο συμβάλλει θετικά, ή αρνητικά στην ένταξη στην αγορά εργασίας και στη συνδικαλιστική συμμετοχή.

Οι γυναίκες στο σύνολό τους έχουν μειωμένες πιθανότητες ένταξης στην αγορά εργασίας και δράσης στο “δημόσιο” χώρο, στην πολιτική, ή στο συνδικαλισμό. Κινητοποιούνται βάσει μιας – ανδροκεντρικής – κουλτούρας των φύλων, η οποία τις ωθεί σε στάσεις, συμπεριφορές και αντιλήψεις σχετιζόμενες με τον λεγόμενο ιδιωτικό χώρο, ο οποίος υποτιμάται και διαχωρίζεται από τον λεγόμενο δημόσιο χώρο.

Όσο δε λιγότερα είναι τα νεωτεριστικά στοιχεία σε μια τάξη, τόσο μεγαλύτερη και η σχέση των γυναικών αυτής της τάξης με τον ιδιωτικό χώρο και τις προτεραιότητες του συζυγικού ρόλου.

Είναι προφανές ότι η υποτίμηση των εργατριών του κλάδου στην αγορά εργασίας συνδέεται με την υποτίμησή τους ως φύλο. Η βάση της ανισότητας συντίθεται τόσο από οικονομικά στοιχεία - χαμηλά ημερομίσθια, μη δυνατότητες επαγγελματικής ανέλιξης κλπ - όσο και από πολιτιστικά - ύπαρξη συγκεκριμένων δεξιοτήτων, που αποτελούν προέκταση του κοινωνικού ρόλου του φύλου, κοινωνική υποτίμηση του φύλου κλπ.

Στην εργατική τάξη, σύμφωνα με τη θεωρία και τα δεδομένα της εμπειρίας, η κουλτούρα των φύλων με την έννοια της αποδοχής της ιεράρχησης των φύλων, των παραδοσιακών αντιλήψεων της διαφορετικής αξιολόγησής τους, καθώς και του άνισου καταμερισμού των καθηκόντων στο σπίτι, είναι περισσότερο ισχυρή. Επιπλέον, «ανευρίσκεται» και διέπει εξωοικιακούς-«δημόσιους» χώρους, όπως είναι η αγορά και ο συνδικαλισμός.

Οι γυναίκες της εργατικής τάξης εισέρχονται στην αγορά εργασίας με μειωμένα σε σχέση με τους άντρες της ίδιας τάξης προσόντα, τόσο σε συμβολικό, όσο και σε πραγματικό επίπεδο.

Σε πραγματικό επίπεδο, λόγω της χαμηλής μόρφωσης, ή εξειδίκευσης που τις οδηγεί σε επαγγέλματα-προεκτάσεις του παραδοσιακού τους ρόλου ως φύλου, αλλά συχνά, και λόγω της οικογενειακής τους κατάστασης, λ.χ., διαζευγμένες, ή παντρεμένες με παιδιά.

Σε συμβολικό επίπεδο, λόγω της αποδοχής της ιεράρχησης των φύλων και της- κατά συνέπεια - δημιουργίας μειωμένης αυτοπεποίθησης.

Σύμφωνα με τα προαναφερόμενα, οι γυναίκες της εργατικής τάξης συνιστούν μια κοινή ομάδα με τις άλλες γυναίκες, βάσει των κριτηρίων που διέπουν το κοινωνικό φύλο, τα οποία συνθέτουν μια αντικειμενική πραγματικότητα και μια συμβολική τάξη πραγμάτων, αντιληπτή, ή όχι από τους άνδρες, ή τις γυναίκες.

Η ανάδειξη των ανισοτήτων των φύλων είναι περισσότερο εμφανής στα παραδοσιακά χαμηλού γοήτρου και περιορισμένης ανέλιξης «γυναικεία» επαγγέλματα-προεκτάσεις του ρόλου του φύλου.

Ως εκ τούτου, παρά το ότι οι εργάτριες καταπιέζονται και αλλοτριώνονται, όσο και οι εργάτες στην αλυσίδα παραγωγής, το γεγονός ότι οι εργάτριες δεν απασχολούνται απομονωμένα στο σπίτι, όπως συμβαίνει με τις φασονίστριες, λ.χ., το ότι ο χώρος και ο χρόνος εργασίας τους διαχωρίζεται από αυτόν της “οικιακής” τους απασχόλησης, οδηγεί στη σκέψη ότι η εργασία στο εργοστάσιο, όποιες κι αν είναι οι εργασιακές συνθήκες, παρέχει, εντέλει μεγαλύτερη δυνατότητα συνειδητοποίησης της κοινωνικής και της ατομικής πραγματικότητας, αλλά και μεγαλύτερη δυνατότητα ανάληψης δράσης, για την αναδιαμόρφωση αυτών των πραγματικοτήτων. Μέσα στο εργοστάσιο αναπτύσσονται αμοιβαίες συλλογικές σχέσεις, μέσα από τις οποίες οι άνθρωποι ανταλλάσσουν δραστηριότητες, εμπειρίες, σκέψεις και γνώσεις. Και όπως επισημάνθηκε και σε προηγούμενες έρευνες (των Ι. Λαμπίρη – Δημάκη και Μ. Νικολαΐδου) η εργασία των βιομηχανικών εργατριών παρά τις όποιες “αναστολές”, που προέρχονται από την έντονη, ακόμη επίδραση της ελληνικής οικογένειας (1950-1970) στην εξωοικιακή τους συλλογική δράση, συνιστά μια καταρχήν αντικειμενική δυνατότητα χειραφέτησής τους.

Η εργασία για τις εργάτριες του κλάδου αποτελεί ένα βασικό μέσον κοινωνικοποίησής τους. Τους παρέχει τη δυνατότητα για περισσότερες προσλαμβάνουσες, μέσα από την ανταλλαγή εμπειριών, τη συμμετοχή τους σε ένα συλλογικό “εμείς”, παρά το ότι για τις γυναίκες της εργατικής τάξης, η εργασία αυτή παρέχεται, κυρίως, με τη μορφή της «προέκτασης» των δεξιοτήτων του ρόλου τους, ως μητέρων και ως συζύγων, σε ασχολίες όπως αυτές της πλύστρας, της παραδουλεύτρας, της εργάτριας σε βιομηχανίες, ή βιοτεχνίες ύφανσης και ιματισμού κλπ.

Η απασχόληση των γυναικών στη βιομηχανική κλωστοϋφαντουργία, παρά το ότι διεξάγεται σε συνθήκες εκμετάλλευσης, στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, συνιστά, ταυτόχρονα, από τότε, και ένα στοιχείο οικονομικής και κοινωνικής χειραφέτησης για αυτές, εφόσον η είσοδος στην αγορά εργασίας τις μεταθέτει υποχρεωτικά σε ένα άλλο κοινωνικοποιητικό περιβάλλον, συλλογικής απασχόλησης, τις ανταμοίβει και τις ικανοποιεί, ως προς την «ορατότητα» του προϊόντος της εργασίας τους, μια ορατότητα που δεν γίνεται δυνατή, όσον αφορά την εσωοικιακή τους εργασία, κατά τρόπον ώστε να συνιστά την δυνατότητα δημιουργίας μιας κριτικής κοινωνικής συνείδησης.

Κατά την δεκαετία του 1990 και τις απαρχές του 21^{ου} αιώνα, οι θέσεις εργασίας των γυναικών μειώνονται στον κλάδο και η ανεργία πλήττει, κυρίως, εργάτριες γύρω στα πενήντα, οι οποίες δεν απορροφώνται αλλού, ενώ δεν βρίσκονται ούτε σε συντάξιμη ηλικία. Η κρίση του κλάδου, της μείωσης της ζήτησης εργατικού δυναμικού και του συνδικαλιστικού κινήματος - και με την ποσοτική έννοια της αριθμητικής συμμετοχής και με την ποιοτική έννοια της εμπιστοσύνης στα

συλλογικά όργανα και στην ποιότητα των διεκδικήσεων - συμπορεύονται με την μεταβολή των εργασιακών σχέσεων και την τάση ανεύρεσης ατομικής λύσης.

Επιπλέον, η επίδραση της ανδροκεντρικής κουλτούρας στο γυναικείο συνδικαλισμό μονον προσφάτως γίνεται αντιληπτή από ορισμένες συνδικαλίστριες (όπως φαίνεται μέσα από πρόσφατα συνέδρια και εκδόσεις της Γραμματείας Γυναικών της ΓΣΕΕ) και πολύ λιγότερο γίνεται αντιληπτή από τις ερωτώμενες του δείγματος.

Ο ιδιωτικός χώρος θεωρείται άνευ πολιτικής σημασίας, διαφοροποιείται και αυτονομείται από τον δημόσιο, ενώ ο δημόσιος – στην παραδοσιακή πολιτική σκέψη – σχετίζεται άμεσα, ή έμμεσα με την άσκηση της κρατικής εξουσίας και θεωρείται μείζονος σημασίας.

Ριζοσπαστικά κινήματα που ανεπτύχθησαν στη διάρκεια των δεκαετιών 1960 και 1970 ανέδειξαν την αλληλεπίδραση ιδιωτικού-δημοσίου, καθημερινότητας-πολιτικής. Η πλειοψηφία των συνδικαλιστών, όμως, καθώς και η πλειοψηφία του δείγματος θεωρώντας αυτονόητες και κάνοντας αποδεκτές ορισμένες από τις παραδοσιακές αξίες και πρακτικές των κοινωνικών φύλων δεν τις συσχετίζουν με την ανάπτυξη της συνδικαλιστικής δράσης των ίδιων, ή των συναδελφισσών τους.

Κατά συνέπεια, η αμφισβήτηση των εργασιακών συνθηκών και η ένταξη στη μισθωτή, εξαρτημένη και συλλογική απασχόληση δεν συνεπάγεται ευθέως την αμφισβήτηση των κοινωνικών ανισοτήτων των φύλων.

Εντούτοις, όσο μεγαλύτερη είναι η κρίση της ζήτησης εργατικού δυναμικού των «κανονικών» συνθηκών απασχόλησης και του συνδικαλισμού, όσο περισσότερο αμβλύνεται η γενικότερη πολιτική κινητικότητα και δίνει τη θέση της στην αδιαφορία και στον ατομικισμό, τόσο μειώνονται και οι πιθανότητες ανάπτυξης ταξικής συνείδησης, η πιθανότητα ανάπτυξης συλλογικής δράσης, η πιθανότητα ανάπτυξης κριτικής συνείδησης για τους ρόλους των φύλων και η πιθανότητα ανάπτυξης νεωτεριστικών στάσεων και συμπεριφορών των βιομηχανικών εργατών και εργατριών.

Η διαπλοκή δομών και υποκειμένων σηματοδοτεί μια αέναη πάλη των πρωταγωνιστών της ανθρώπινης ιστορίας. Η επιβολή των οικονομικο-κοινωνικών συνθηκών, ενίοτε, στην ανθρώπινη βούληση δεν σημαίνει το τέλος, ή τη διακοπή αυτής της πάλης. Το τέλος της κλωστοϋφαντουργίας, στα τέλη του 20ού αιώνα, δεν γίνεται ερήμην των πρωταγωνιστών του κλάδου. Οι κοινωνικές, πολιτικές, πολιτισμικές και οικονομικές συνθήκες επιδρούν στη συνείδηση και στη δράση των εργαζομένων. Η συλλογική δράση διαμορφώνεται από την εξατομικευμένη συνείδηση, την ατομική επεξεργασία της αποκρυσταλλωμένης πραγματικότητας επιδρά, με τη σειρά της, στην πορεία των δομών, συνεχίζοντας, έτσι, τη γοητευτικά απρόβλεπτη αλληλοσυσχέτιση δομών και ανθρώπινης βούλησης. Τη διαπλοκή της αντικειμενικής κοινωνικής πραγματικότητας και της συνειδητοποίησής της από τα δρώντα υποκείμενα, αναδεικνύοντας, ταυτόχρονα, τα υποκείμενα και τις δομές στους παράλληλους και αλληλοσυσχετιζόμενους ρόλους τους.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΟΥ ΚΛΑΔΟΥ 1981 - 1991

Βιομηχανική υφαντουργία : κωδικός 23 (Ε.Σ.Υ.Ε)
(πχ. βιομηχανία νημάτων υφασμάτων από βαμβάκι, κωδικός 232
φινιστήρια, τυποβαφεία και βαφεία, κωδικός 237 κ.ο.κ.)

Τα βιομηχανικά καταστήματα και οι εργαζόμενοι σ' αυτά

Πίνακας 1

Τα βιομηχανικά καταστήματα και οι εργαζόμενοι σ' αυτά
Σύνολο χώρας

Έτος	Αριθμός βιομηχανικών καταστημάτων που απασχολούν πάνω από 10 άτομα	Αριθμός ατόμων που απασχολούνται σε βιομηχανικά καταστήματα, άνω των 10 ατόμων
1981	από 10-19 άτομα	4 608
	» 20-29 »	1 310
	» 30-49 »	1.133
	» 50-99 »	741
	» 100 και άνω	742
Σύνολο	8.564	385.207

1991		
	από 10-19 άτομα	4 890
	» 20-29 »	1 202
	» 30-49 »	941
	» 50-99 »	662
	» 100 και άνω	574
Σύνολο	8.269	333.622

ΠΗΓΗ : Ε.Σ.Υ.Ε., Στατιστική Έρευνα Βιομηχανίας του έτους 1981, 1988, π.1, σ.60 και Ε.Σ.Υ.Ε., Στατιστική Έρευνα Βιομηχανίας του έτους 1991, 1995, π.1, σ.15

Κατά τη δεκαετία 1981-1991 παρατηρείται μια κάμψη, τόσο επί του συνόλου των μονάδων (-3,4%) όσο και επί του συνόλου των εργαζομένων σ' αυτές (-13,4%).

Μέγεθος καταστημάτων και ο αριθμός απασχολουμένων

Πίνακας 2

Ο κλάδος υφαντικής βιομηχανίας για το 1981 και 1991
Σύνολο χώρας.

Έτος	Αριθμός βιομηχανικών καταστημάτων του κλάδου 23, που απασχολούν πάνω από 10 άτομα	Αριθμός ατόμων που απασχολούνται στα βιομηχανικά καταστήματα του κλάδου 23, με πάνω από 10 άτομα
1981	983	65.362
1991	768	43.016

ΠΗΓΗ : Ε.Σ.Υ.Ε., Στατιστική Έρευνα... , ό.π., 1988, π.2, σ.16 και 1995 π.2, σ.16

Ο αριθμός των βιομηχανικών καταστημάτων του κλάδου, που απασχολούν πάνω από 10 άτομα, μειώθηκε κατά 21,87%, στο σύνολο της χώρας, για τη δεκαετία 1981-1991. (Παρέμεινε το 78,13%). Ο αριθμός των απασχολουμένων στα συγκεκριμένα βιομηχανικά καταστήματα μειώθηκε κατά 34,18% (παρέμεινε το 65,82%).

Τα βιομηχανικά καταστήματα και οι εργαζόμενοι σ'αυτά

Πίνακας 3

Βιομηχανίες που απασχολούν πάνω από 10 εργαζομένους και
βιομηχανίες του κλάδου 23

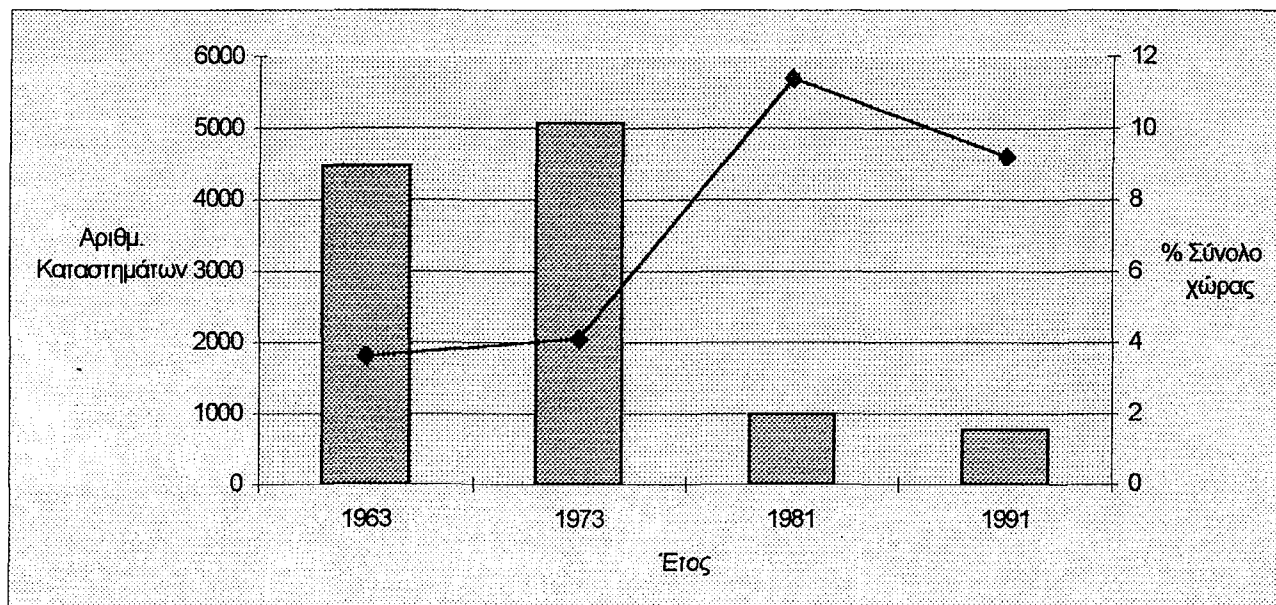
Έτος	Βιομηχανικά καταστήματα άνω των 10 ατόμων στην επικράτεια της χώρας	Βιομηχανικά καταστήματα του κλάδου 23 άνω των 10 ατόμων στην επικράτεια της χώρας	Βιομηχανικά καταστήματα άνω των 10 ατόμων στην περιφέρεια πρωτεύουσας	Βιομηχανικά καταστήματα του κλάδου 23 άνω των 10 ατόμων στην περιφέρεια πρωτεύουσας
1981	8 564	983	3.774	406
1991	8 269	768	3.163	277

ΠΗΓΗ Ε.Σ.Υ.Ε., Στατιστική Έρευνα... .., ό π., 1988, σ. 60 και 1995, σ. 15

Το ποσοστό μείωσης των βιομηχανικών καταστημάτων του κλάδου, που απασχολούν, πάνω από δέκα άτομα, στη δεκαετία 1981-1991, είναι 22%, ενώ το σύνολο των βιομηχανικών καταστημάτων στη χώρα, με τον ίδιο αριθμό απασχολουμένων και την ίδια χρονική περίοδο, μειώνεται (μόνο) κατά 3,4%.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1Α

Εξέλιξη του αριθμού των καταστημάτων του κλάδου 23 και του ποσοστού του (%) στο σύνολο των βιομηχανικών καταστημάτων της χώρας

ΠΗΓΗ: ΕΣΥΕ, Αποτελέσματα απογραφής βιομηχανίας-βιοτεχνίας του 1963, 1965, σ. 14, ΕΣΥΕ, Αποτελέσματα βιομηχανίας-βιοτεχνίας και ορυχείων του 1973, 1975, π. 1, σ. 21, ΕΣΥΕ, Στατιστική Έρευνα βιομηχανίας του 1981, 1988, π. 2, σ. 16 και ΕΣΥΕ, Στατιστική Έρευνα βιομηχανίας του 1991, 1995, π. 2, σ. 16.

Μέγεθος καταστημάτων κατά αριθμό απασχολούμενων

Πίνακας 4

Περιφέρεια πρωτεύουσας

Έτος	Αριθμός βιομηχανικών καταστημάτων που απασχολούν πάνω από 10 άτομα	Αριθμός ατόμων που απασχολούνται σε βιομηχανικά καταστήματα, άνω των 10 ατόμων
1981	3.774	147.510
1991	3.163	113.676

ΠΗΓΗ : Ε.Σ.Υ.Ε., Στατιστική Έρευνα....., ό.π., 1988, π.9, σ.37, 1995, π.2, σ. 16

Όπως είναι αναμενόμενο ένα μεγάλο ποσοστό βιομηχανικών μονάδων και εργαζομένων σ' αυτές συγκεντρώνεται στην περιοχή πρωτεύουσας. Διαρκούς δε της δεκαετίας 1980 – 1990, παρατηρείται μια πτώση ελαφρά μεγαλύτερη στην περιοχή της πρωτεύουσας, σε σύγκριση με το σύνολο μονάδων και εργαζομένων της χώρας.

Πίνακας 5

Τα βιομηχανικά καταστήματα και οι απασχολούμενοι στον κλάδο 23
Περιφέρεια πρωτεύουσας

Έτος	Αριθμός βιομηχανικών καταστημάτων του κλάδου 23, που απασχολούν πάνω από 10 άτομα	Αριθμός ατόμων που απασχολούνται στα βιομηχανικά καταστήματα του κλάδου 23, με προσωπικό άνω των 10 ατόμων
1981	406	25.234
1991	277	12.661

ΠΗΓΗ : Ε.Σ.Υ.Ε., *Στατιστική Έρευνα...*, ό.π., 1988, π.9, σ.37 και 1995 π.1, σ.15

Ο αριθμός των βιομηχανικών καταστημάτων του κλάδου, που απασχολούν πάνω από δέκα άτομα, για την περιοχή της πρωτεύουσας, μειώνεται κατά 32% (μένει το 68%) και των εργαζομένων σε αυτά, κατά 50%, για τη δεκαετία 1981-1991.

Τα βιομηχανικά καταστήματα και οι εργαζόμενοι σ' αυτά

Πίνακας 6

Εργαζόμενοι βιομηχανικών καταστημάτων και εργαζόμενοι του κλάδου 23

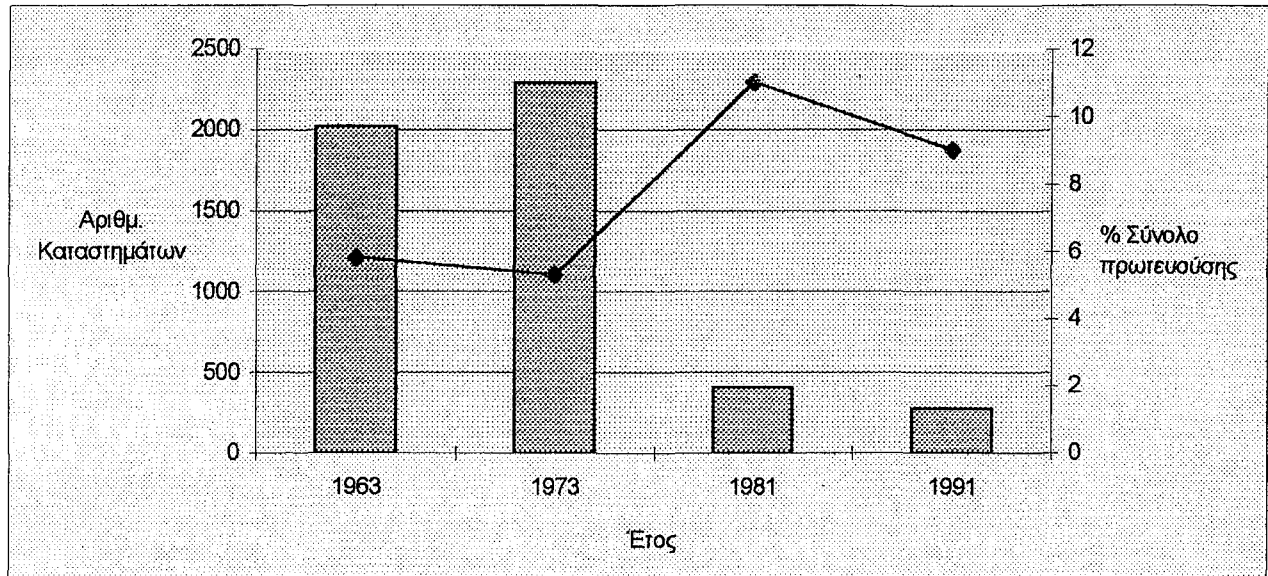
Έτος	Εργαζόμενοι στα βιομηχανικά καταστήματα, στην επικράτεια της χώρας	Εργαζόμενοι στα βιομηχανικά καταστήματα του κλάδου 23, άνω των 10 ατόμων στην επικράτεια της χώρας	Εργαζόμενοι στα βιομηχανικά καταστήματα άνω των 10 ατόμων στην περιφέρεια της πρωτεύουσας	Εργαζόμενοι στα βιομηχανικά καταστήματα άνω των 10 ατόμων στην περιφέρεια της πρωτεύουσας του κλάδου 23
1981	385.207	65.362	147.510	25.234
1991	333.622	43.016	113.676	12.661

ΠΗΓΗ : Ε.Σ.Υ.Ε., Στατιστική Έρευνα....., ό.π., σ. 60 και 1995, σ. 15

Αντίστοιχα, το σύνολο των εργαζομένων στη βιομηχανία της χώρας (για τα καταστήματα που απασχολούν, πάνω από 10 άτομα) μειώνεται, μεταξύ 1981-1991, κατά 13%, περίπου, ενώ στον κλάδο κατά 34%, περίπου. Η σημαντική μείωση των εργαζομένων στα - άνω των 10 απασχολούμενων - καταστήματα του κλάδου είναι εμφανής και στην περιοχή της πρωτεύουσας φθάνει το 50%, ενώ στο σύνολο της βιομηχανίας μειώνεται κατά 23%, για τη χρονική περίοδο 1981-1991.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1B

Εξέλιξη του αριθμού των καταστημάτων του κλάδου 23 και του ποσοστού τους (%) στο σύνολο των βιομηχανικών καταστημάτων της πρωτεύουσας

ΠΗΓΗ: **ΕΣΥΕ**, *Αποτελέσματα απογραφής βιομηχανίας-βιοτεχνίας του 1963, 1965*, σ. 15, **ΕΣΥΕ**, *Αποτελέσματα βιομηχανίας-βιοτεχνίας και ορυχείων του 1973, 1975*, π. 1, σ. 23, **ΕΣΥΕ**, *Στατιστική Έρευνα βιομηχανίας του 1981, 1988*, π. 9, σ. 37 και **ΕΣΥΕ**, *Στατιστική Έρευνα βιομηχανίας του 1991, 1995*, π. 2, σ. 16.

Παρατηρήσεις στους πίνακες 1 έως 6

Στους πίνακες 1 έως 6 καταγράφονται τα βιομηχανικά καταστήματα συνολικά και αυτά του κλάδου 23, καθώς και ο αριθμός των απασχολούμενων, για την επικράτεια της χώρας και για την περιφέρεια της πρωτεύουσας, για τα έτη 1981 και 1991. Τα ποσοστά που δίδονται αφορούν μεγέθη επιχειρήσεων που απασχολούν πάνω από δέκα άτομα. Η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία εντάσσει αυτές τις βιομηχανικές μονάδες στη «Μεγάλη Βιομηχανία».

Αναλυτικότερα παρατηρείται μια ελαφρά συνολική κάμψη των βιομηχανικών καταστημάτων μεταξύ 1981-1991, που οφείλεται στη διακοπή της λειτουργίας των μεγαλύτερων μονάδων γι' αυτό το διάστημα (1981 - 1991). Η κάμψη αυτή επιδρά και στο σύνολο των εργαζομένων και ιδιαίτερα των μεγαλύτερων επιχειρήσεων. Επειδή, η μεγαλύτερη συγκέντρωση μονάδων και εργαζομένων είναι στην περιοχή της πρωτεύουσας, η διακοπή λειτουργίας των επιχειρήσεων στην επικράτεια της πρωτεύουσας επηρεάζει το ποσοστό του συνόλου των επιχειρήσεων της χώρας. Η ποσοστιαία συμμετοχή των εργαζομένων στα βιομηχανικά καταστήματα της πρωτεύουσας, προς το σύνολο της χώρας είναι του ύψους του 34,07%, σύμφωνα με την Ε.Σ.Υ.Ε¹. Ενώ, η κάμψη, μεταξύ του 1981 στο 1991, των καταστημάτων του κλάδου στην πρωτεύουσα, επιδρά, λόγω της μεγάλης συγκέντρωσης των καταστημάτων εκεί, στο συνολικό αριθμό καταστημάτων και εργαζομένων της χώρας. Γενικά, παρατηρείται μια σημαντική πτώση από το 1981 ως το 1991, για τον κλάδο 23, που είναι της τάξης του 50% των εργαζομένων του κλάδου στην πρωτεύουσα.

Σε ένα πρόσφατα δημοσιευμένο άρθρο², που επιβεβαιώνει τα παραπάνω, σημειώνεται πως, «από το 1990, η απασχόληση σημειώνει ελεύθερη πτώση», για τον κλάδο της κλωστοϋφαντουργίας και ακόμα ότι, «σημαντική ήταν η συρρίκνωση της απασχόλησης...στην περιοχή της πρωτεύουσας». Αλλά, «η συμβολή της κλωστοϋφαντουργίας στην εξάπλωση της ανεργίας στις τοπικές αγορές εργασίας», όπως σωστά επισημαίνεται, «εξαρτάται από το βάρος συμμετοχής του κλάδου στην απασχόληση της περιοχής, το βαθμό προλεταριοποίησης του τοπικού εργατικού δυναμικού...(την) αγροτική, ή τουριστική δραστηριότητα... (καθώς και από την) ευκολότερη απορρόφηση των ανέργων από περιοχές με υψηλό βαθμό εκβιομηχάνισης και αστικοποίησης...». Κατ' αυτόν τον τρόπο, η απορρόφηση των γυναικών που έχασαν τη θέση τους είναι, θεωρητικά, περισσότερο εύκολη στην περιοχή της Αθήνας, σε άλλους τομείς, ή κλάδους ή, τουλάχιστον, συναντώνται περισσότερες «ευκαιρίες» μερικής απασχόλησης, μείωσης της ανεργίας, μέσω επιδοτούμενων σεμιναρίων, ή/και άτυπης απασχόλησης (φασόν κ.λπ.) στον ίδιο τον κλάδο.

¹ Βλ., Ε.Σ.Υ.Ε., Στατιστική έρευνα Βιομηχανίας έτους 1991, σ.11

² Βλ. Καραμεσίνη Μ., Αναδιάρθρωση, ανταγωνιστικότητα και απασχόληση στην ελληνική κλωστοϋφαντουργία, 1994, Δελτίο ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, τ.44, σ.21-28.

Τα βιομηχανικά καταστήματα και οι εργαζόμενοι σ' αυτά

Πίνακας 7

Οικονομικά ενεργός Πληθυσμός κλάδου 23 κατά φύλο

Σύνολο Χώρας

1981	Σύνολο	60.237	1991	42.308
	άρρενες	28.275		21.975
	θήλεις	31.962		20.333

Περιφέρεια πρωτευούσης

1981	Σύνολο	22.875	1991	13.025
	άρρενες	11.278		6.634
	θήλεις	11.597		6.571

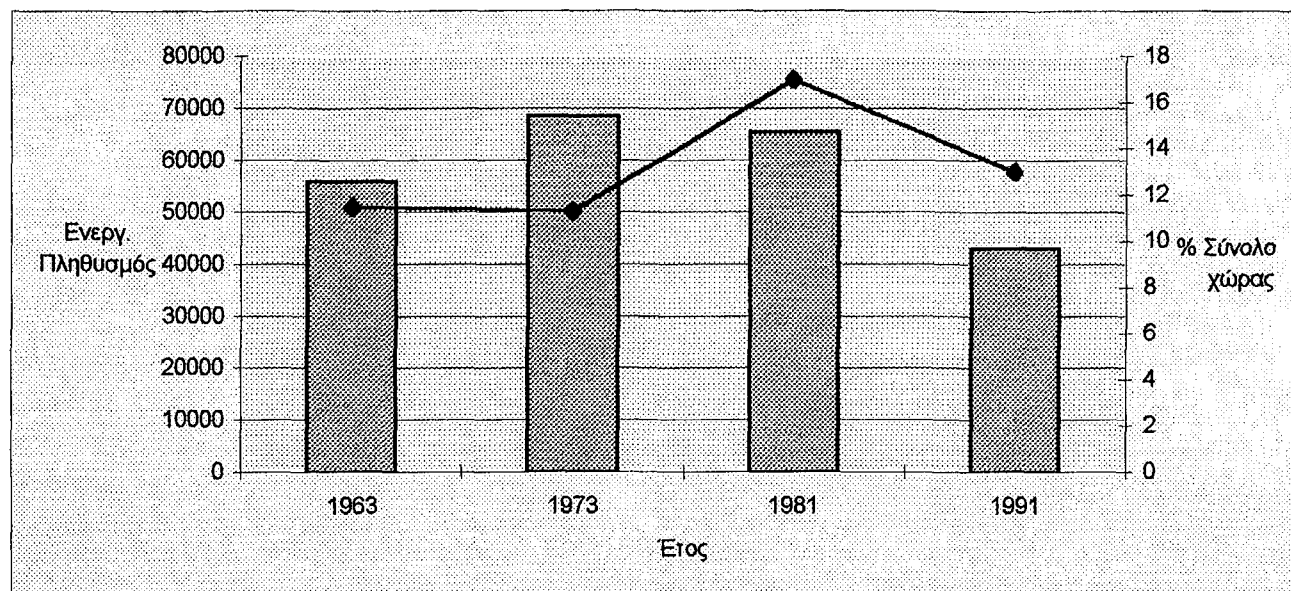
ΠΗΓΗ : Ε.Σ.Υ.Ε., Απογραφές 1981, *Οικονομικά Ενεργός Πληθυσμός κατά διψήφιο κλάδο οικονομικής δραστηριότητας και φύλο* (Τμήμα απασχόλησης). 1991 π.1 και 8 σελ.1 και 25

1981-1991: Για τους άντρες εργαζόμενους του κλάδου η μείωση είναι της τάξης του 22,3% και για τις γυναίκες του 36,4%, στο σύνολο της χώρας.

Στην περιφέρεια πρωτευούσης ο αντρικός πληθυσμός, που εργάζεται στον κλάδο, μειώνεται κατά 41%, περίπου, ενώ ο γυναικείος μειώνεται κατά 43,3%.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2Α

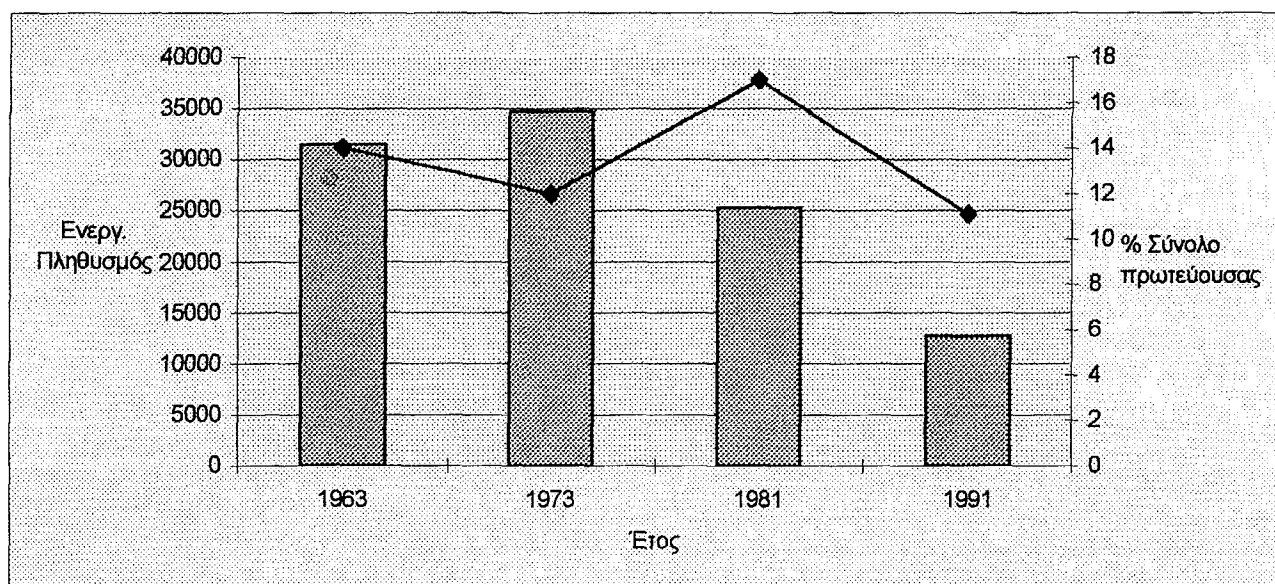
Εξέλιξη του οικονομικά ενεργού πληθυσμού του κλάδου 23 και του ποσοστού του (%) στο σύνολο της βιομηχανικής απασχόλησης

ΠΗΓΗ: ΕΣΥΕ, Αποτελέσματα απογραφής βιομηχανίας-βιοτεχνίας του 1963, 1965, σ. 14, ΕΣΥΕ, Αποτελέσματα βιομηχανίας-βιοτεχνίας και ορυχείων του 1973, 1975, π. 1, σ. 5, ΕΣΥΕ, Στατιστική Έρευνα βιομηχανίας του 1981, 1988, π. 2, σ. 16 και ΕΣΥΕ, Στατιστική Έρευνα βιομηχανίας του 1991, 1995, π. 2, σ. 16.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2Β

Εξέλιξη του οικονομικά ενεργού πληθυσμού του κλάδου 23 και του ποσοστού του (%) στο σύνολο της βιομηχανικής απασχόλησης στην περιφέρεια πρωτεύουσας

ΠΗΓΗ: ΕΣΥΕ, Αποτελέσματα απογραφής βιομηχανίας-βιοτεχνίας του 1963, 1965, σ. 15, ΕΣΥΕ, Αποτελέσματα βιομηχανίας-βιοτεχνίας και ορυχείων του 1973, 1975, π. 1, σ. 23, ΕΣΥΕ, Στατιστική Έρευνα βιομηχανίας του 1981, 1988, π. 9, σ. 37 και ΕΣΥΕ, Στατιστική Έρευνα βιομηχανίας του 1991, 1995, π. 1, σ. 15.

Η κατά φύλο απασχόληση στον κλάδο 23 της βιομηχανίας 1987-1995

Πίνακας 8

<u>Έτος</u>	<u>Σύνολο χώρας</u>			<u>Περιφέρεια Πρωτεύουσας</u>		
	<u>Σύνολο</u>	<u>Άρρενες</u>	<u>Θήλειες</u>	<u>Σύνολο</u>	<u>Άρρενες</u>	<u>Θήλειες</u>
1981	67.730	29.332	38.398	-	-	-
1983	62.400	27.800	34.600	-	-	-
1984	61.334	26.934	34.400	-	-	-
1985	65.678	29.704	35.974	-	-	-
1986	66.602	31.594	35.007	-	-	-
1987	63.024	30.287	32.737	22.868	11.842	11.026
1988	64.230	30.890	33.340	21.701	11.091	10.614
1989	57.979	28.955	29.024	20.296	10.113	10.183
1990	55.992	26.975	29.017	20.284	9.790	10.494
1991	46.102	21.256	24.846	18.240	8.330	9.910
1992	43.079	21.723	21.357	15.579	7.314	8.265
1993	34.280	19.340	14.940	14.172	7.841	6.331
1994	32.439	17.243	15.196	13.286	6.938	6.348
1995	29.915	16.704	13.211	11.069	6.208	4.861

ΠΗΓΗ: Ε.Σ.Υ.Ε., 1981-1990, Οικονομικά Ενεργός Πληθυσμός κατά διψήφιο κλάδο, οικονομική δραστηριότητα και φύλο, σ. 1-25, π. 1-8.

Παρατηρήσεις στον πίνακα 8

Για τον συγκεκριμένο πίνακα, πρέπει καταρχάς να ληφθεί υπόψη η επισήμανση των υπευθύνων του Τμήματος Απασχόλησης της ΕΣΥΕ, πως τα δημοσιευμένα στοιχεία τα αφορώντα τον Οικονομικά Ενεργό Πληθυσμό του κλάδου των απογραφών του 1981 και 1991, συμπεριλαμβάνουν εκτός από τους/τις εργαζόμενους/ες, τους/τις πρώην εργαζόμενους/ες στον κλάδο, αλλά και τους/τις φασονίστριες/νίστριες.

Τα στοιχεία του Τμήματος Απασχόλησης τα αφορώντα τα έτη 1987 έως 1995, αναφέρονται στους πραγματικά απασχολούμενους του κλάδου.

Ωστόσο τα ποσοστά μείωσης του Οικονομικά Ενεργού Πληθυσμού, τόσο για το σύνολο της χώρας, όσο και για την περιφέρεια της πρωτεύουσας είναι υψηλότερα στις γυναίκες, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η συνολική κάμψη του κλάδου δεν πλήττει και τους άνδρες.

Το ερώτημα που τίθεται για τους μελλοντικούς ερευνητές είναι, κατά πόσο μπορεί να θεωρηθεί “γυναικείος” ο κλάδος, εφεξής, με την έννοια του επαγγέλματος-προέκτασης του ρόλου του φύλου.

Ενα ακόμα ζήτημα είναι η αληθής καταγραφή των ατύπως απασχολούμενων γυναικών: πόσες φασονίστριες απασχολούνται στην πραγματικότητα και πόσες είναι οι επίσημα καταγεγραμμένες στον Ο.Ε.Π. του κλάδου.

Επειδή μάλλον απασχολούνται πολύ περισσότερες από ό,τι δηλώνουν στους απογραφείς, ο κλάδος δεν «χάνει» τον γυναικείο «πληθυσμό» απασχόλησης στην ουσία, αλλά εκείνο που εξαλείφεται είναι η καταγεγραμμένη τυπική εργασία³.

Η έννοια της “Απασχόλησης” δίνει διαφορετικά στοιχεία από αυτή του «Οικονομικά Ενεργού Πληθυσμού», εφόσον αφορά πραγματικά ποσοστά απασχολούμενων και όχι τον εν δυνάμει, ικανό προς εργασία πληθυσμό.

Και επειδή δεν υπήρχαν αναλυτικά κατά φύλο στοιχεία, από το 1981-1986, για την περιοχή πρωτεύουσας, περιοριζόμαστε στις γενικές παρατηρήσεις που αφορούν το σύνολο της χώρας: κρίση για την απασχόληση το 1984 και ανάκαμψη το 1985.

Από το 1987 έως και το 1992 τα ποσοστά των συνολικά απασχολούμενων στη Βιομηχανία παραμένουν σταθερά⁴: 715.651, 706.527, 714.866, 719.865, 698.999 (ανά έτος) τόσο για τούς άντρες (512.422, 499.482, 499.367, 501.814, 491.755,

³ Βλ. Ε.Σ.Υ.Ε, *Αποτελέσματα απογραφής...*, ό.π., 1988, σ. 17 και *Αποτελέσματα απογραφής... ..*, ό.π., 1995, σ. 15, π.1. Παρατηρείται πως η συνολική κάμψη της βιομηχανίας τεκμαίρεται και μέσα από την πτώση του αριθμού των οικογενειακών επιχειρήσεων με τα μη αμειβόμενα μέλη. Έτσι, ενώ το 1981, για 385.207 συνολικά απασχολούμενους, στη «Μεγάλη Βιομηχανία» (άνω των 10 ατόμων) σε 8.564 καταστήματα, υπάρχουν 10.917 επιχειρηματίες και μη αμειβόμενα μέλη το 1991, για 333.622 συνολικά απασχολούμενους σε 8.269 βιομηχανικά καταστήματα, οι μη αμειβόμενοι και οι επιχειρηματίες είναι 8.296 (αλλά και ο αριθμός των αμειβομένων παρουσιάζει, όπως φαίνεται και στους προηγούμενους πίνακες, πτώση, ήτοι 374.290 οι αμειβόμενοι, το 1981 και 325.326 το 1991).

⁴ Σύμφωνα με τα στοιχεία που μας δόθηκαν από το Τμήμα Απασχόλησης της ΕΣΥΕ.

487.332) - παρά τις μικρές απώλειες (π.χ. από το 1987-1988: 12.940) όσο και για τις γυναίκες (203.227, 207.046, 215.499, 218.051, 207.244, 211.448).

Τα ποσοστά των συνολικά απασχολούμενων στη περιφέρεια πρωτεύουσας παραμένουν επίσης σταθερά: 296.061, 288.762, 300.008, 289.960, 287.025, 290.073 - και για τους εργάτες και τις εργάτριες εκεί.

Η κλωστοϋφαντουργία είναι σε καλύτερα επίπεδα, εφόσον, από το σύνολο 700.000, περίπου, συνολικά απασχολούμενων στη Βιομηχανία, το 9% απασχολείται στην κλωστοϋφαντουργία (πάνω από το 7%, για την περιφέρεια πρωτεύουσας) και ειδικά για τις γυναίκες, τα ποσοστά απασχόλησης στην κλωστοϋφαντουργία είναι μεγαλύτερα αυτών των αντρών.

Ένα μεγάλο τμήμα της απασχόλησης (36% περίπου) βρίσκεται, όπως φαίνεται και σε προηγούμενους πίνακες, συγκεντρωμένο στην πρωτεύουσα (όπως, άλλωστε και το σύνολο της βιομηχανίας, πάνω από 40% είναι στην περιοχή πρωτεύουσας). Η γυναικεία απασχόληση δεν κατανέμεται, εξίσου με την ανδρική, ούτε στο σύνολο της χώρας, ούτε στην περιοχή της πρωτεύουσας. Από το 1987 ως το 1991, παρατηρείται μία ελαφρά πτωτική τάση των απασχολούμενων στον κλάδο, γυναικών, ενώ μεγαλύτερη πτωτική τάση παρουσιάζει η ανδρική εργασία, στην περιοχή της πρωτεύουσας. Η κάμψη της γυναικείας εργασίας είναι εντονότερη από το 1987 ως το 1991, έναντι της ανδρικής στο σύνολο της χώρας. Παρά την κρίση του κλάδου, η γυναικεία εργασία παραμένει υψηλότερη της ανδρικής, λόγω του ότι στα στοιχεία αυτά συμπεριλαμβάνονται και εργαζόμενα με το κομμάτι άτομα. (Όσο, άλλωστε, είναι εντονότερη η κρίση του κλάδου, τόσο αυξάνεται η “καθαρά” “γυναικεία” απασχόληση στο φασόν) .

Από το 1987 ως το 1989, το ποσοστό των απασχολούμενων του κλάδου παραμένει σταθερό (π.χ., το 1987, οι απασχολούμενοι στον κλάδο, για το σύνολο της χώρας, είναι 63.024 – 30.287 άντρες και 32.737 γυναίκες – και στην περιφέρεια πρωτεύουσας είναι 22.868 – 11.842 άντρες και 11.026 γυναίκες – και το 1988 είναι 64.230 οι απασχολούμενοι του κλάδου στη χώρα – 30.890 άντρες και 33.340 γυναίκες – και στην περιφέρεια πρωτεύουσας είναι 21.705 – 11.091 άντρες και 10.614 γυναίκες).

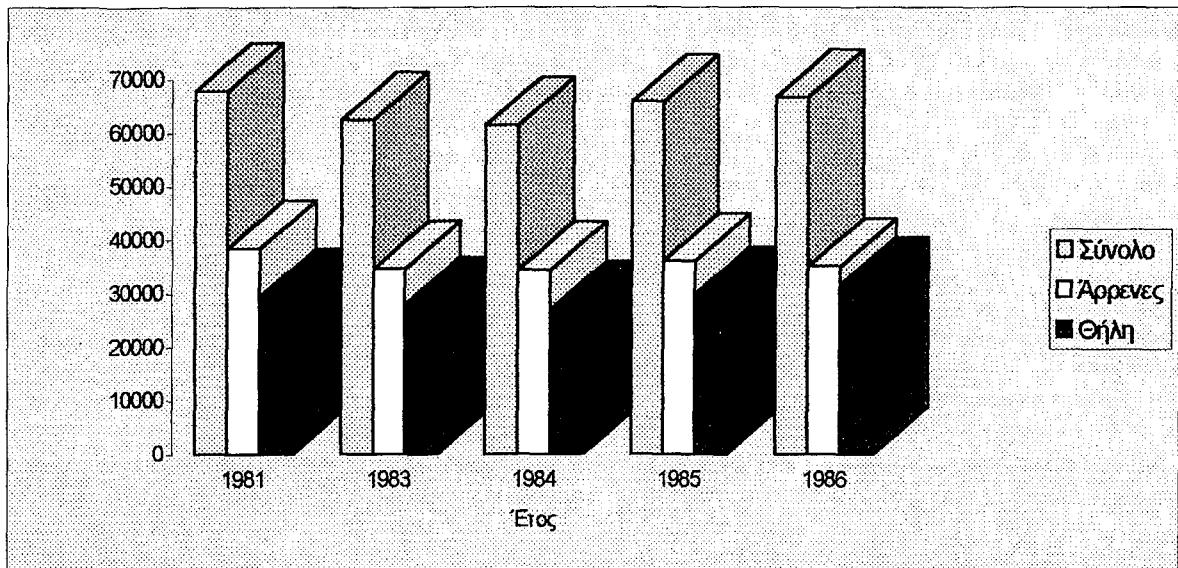
Από το 1990 ως το 1992 ακολουθεί μία κατακόρυφη πτώση των απασχολούμενων στον κλάδο και για το σύνολο της χώρας και για την περιφέρεια πρωτεύουσας και για τα δύο φύλα των απασχολούμενων στον κλάδο, αλλά με τις γυναίκες να υπερτερούν έναντι των ανδρών κλωστοϋφαντουργών. Από το 1992 ως το 1995 η πτώση συνεχίζεται για τους απασχολούμενους και τις απασχολούμενες του κλάδου σε όλη τη χώρα και ιδιαίτερα στην πρωτεύουσα, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις τα ποσοστά των ανδρών υπερτερούν, πλέον, αυτών των γυναικών (λ.χ., 1995, στους 29.915 απασχολούμενους του κλάδου στο σύνολο της χώρας, οι 16.704 είναι άνδρες και οι 13.211 είναι γυναίκες, ενώ το 1993, στους 14.172 απασχολούμενους του

κλάδου στην περιφέρεια πρωτεύουσής οι 7.841 είναι άνδρες και οι 6.331 είναι γυναίκες κ.ο.κ).

Με συνέπεια αυτό να επιδρά στη συνολικότερη κάμψη της γυναικείας τυπικής απασχόλησης στη βιομηχανία της χώρας (όσο, βέβαια, εξακολουθεί να θεωρείται σημαντικός για την παραδοσιακή ελληνική βιομηχανία).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3Α

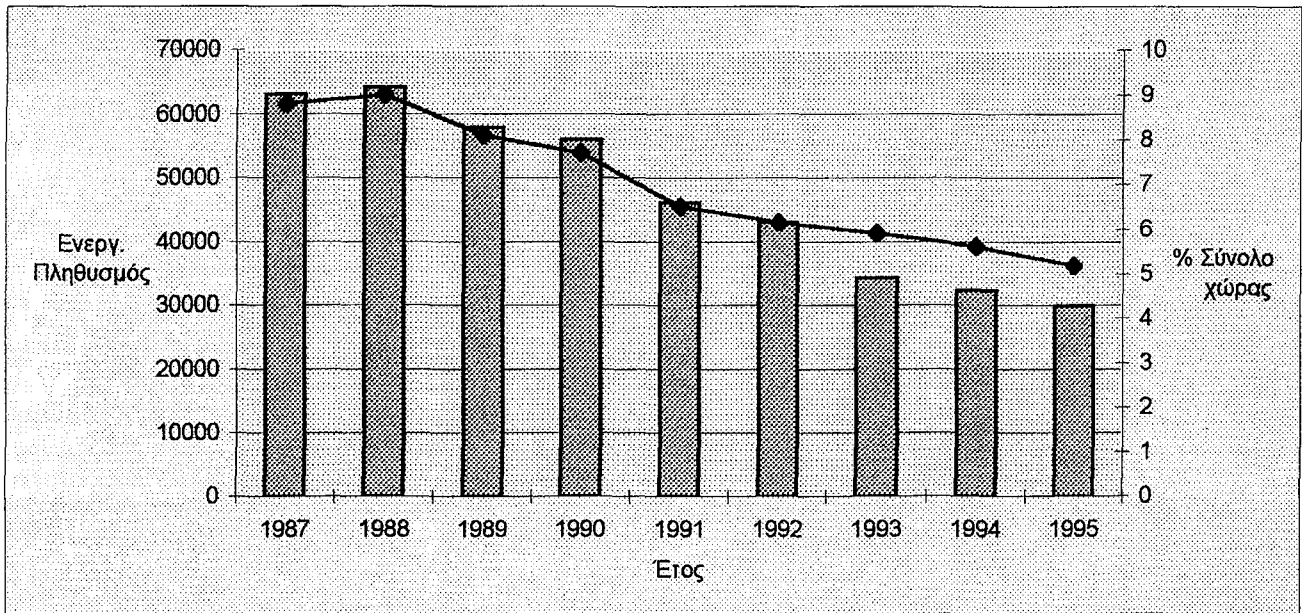
Η συνολική και η κατά φύλα απασχόληση του κλάδου 23 για τα έτη 1981, 1983, 1984, 1985, 1986

ΠΗΓΗ: ΕΣΥΕ, Απογραφές 1981-1991, Οικονομικά ενεργός πληθυσμός κατά διψήφιο κλάδο οικονομικής δραστηριότητας και κατά φύλο, 1997 (τμήμα απασχόλησης, ΕΣΥΕ) π. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, σ. 1-25.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4Α

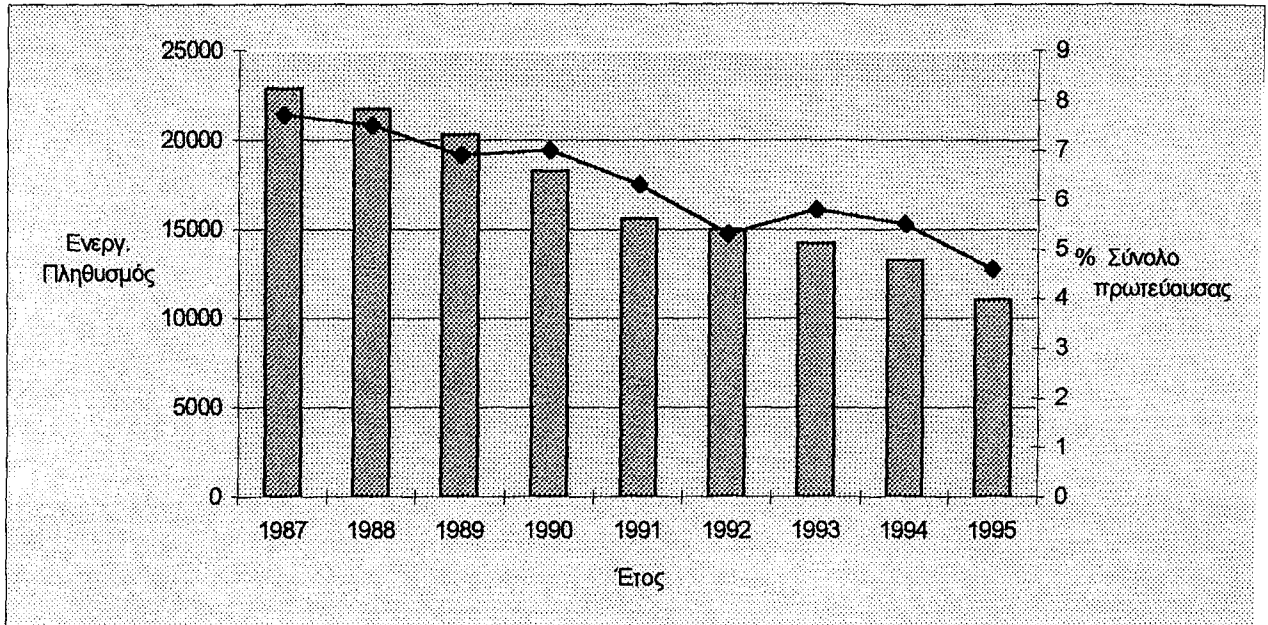
Η συνολική απασχόληση του κλάδου 23 και του ποσοστού της (%) στο σύνολο της βιομηχανικής απασχόλησης κατά τα έτη 1987-1995

ΠΗΓΗ: ΕΣΥΕ, Απογραφές 1981-1991, Οικονομικά ενεργός πληθυσμός κατά διψήφιο κλάδο οικονομικής δραστηριότητας και κατά φύλο, 1997 (τμήμα απασχόλησης, ΕΣΥΕ) π. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, σ. 1-25.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4B

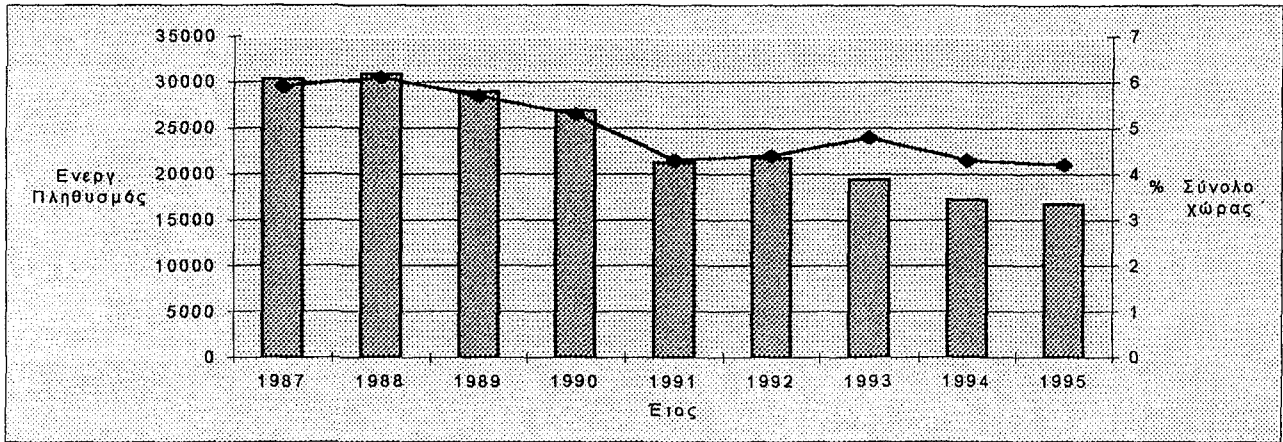
Η συνολική απασχόληση του κλάδου 23 και του ποσοστού της (%) στο σύνολο της βιομηχανικής απασχόλησης κατά τα έτη 1987-1995 της περιφέρειας πρωτεύουσας

ΠΗΓΗ: ΕΣΥΕ, Απογραφές 1981-1991, Οικονομικά ενεργός πληθυσμός κατά διψήφιο κλάδο οικονομικής δραστηριότητας και κατά φύλο, 1997 (τμήμα απασχόλησης, ΕΣΥΕ) π. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, σ. 1-25.

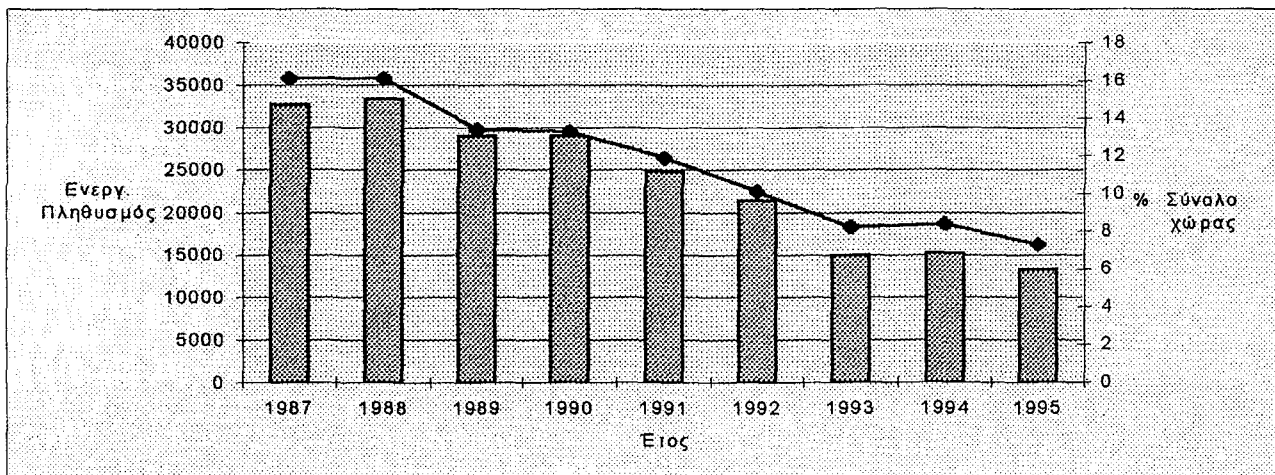
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5Α

Η απασχόληση των αντρών του κλάδου 23 και του ποσοστού της (%) στο σύνολο της βιομηχανικής απασχόλησης των αντρών κατά τα έτη 1987-1995

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5Β

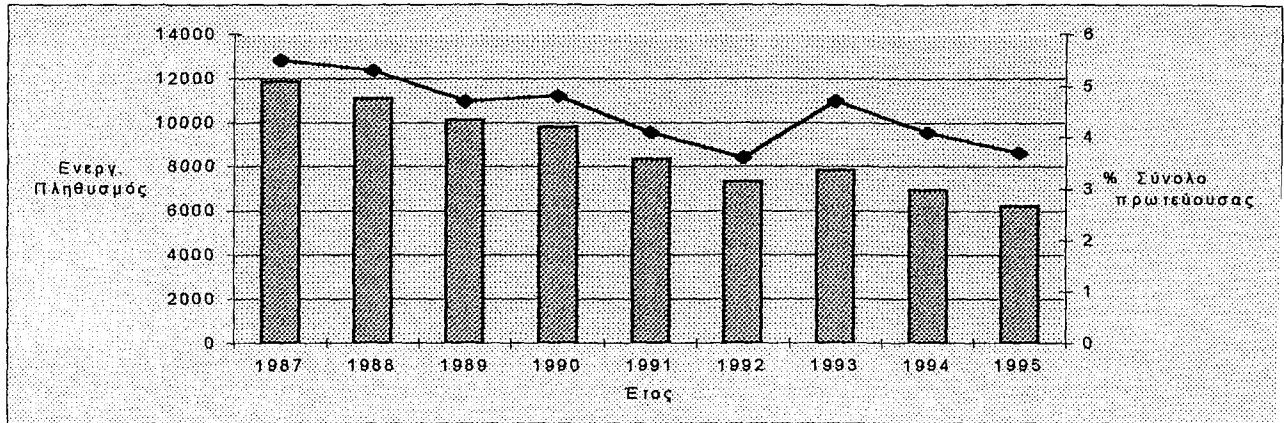
Η απασχόληση των γυναικών του κλάδου 23 και του ποσοστού της (%) στο σύνολο της βιομηχανικής απασχόλησης των γυναικών κατά τα έτη 1987-1995

ΠΗΓΗ: Ε.Σ.Υ.Ε., Απογραφές 1981-1991, Οικονομικά ενεργός πληθυσμός κατά διψήφιο κλάδο οικονομικής δραστηριότητας και κατά φύλο, 1997 (τμήμα απασχόλησης, ΕΣΥΕ) π. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, σ. 1-25.

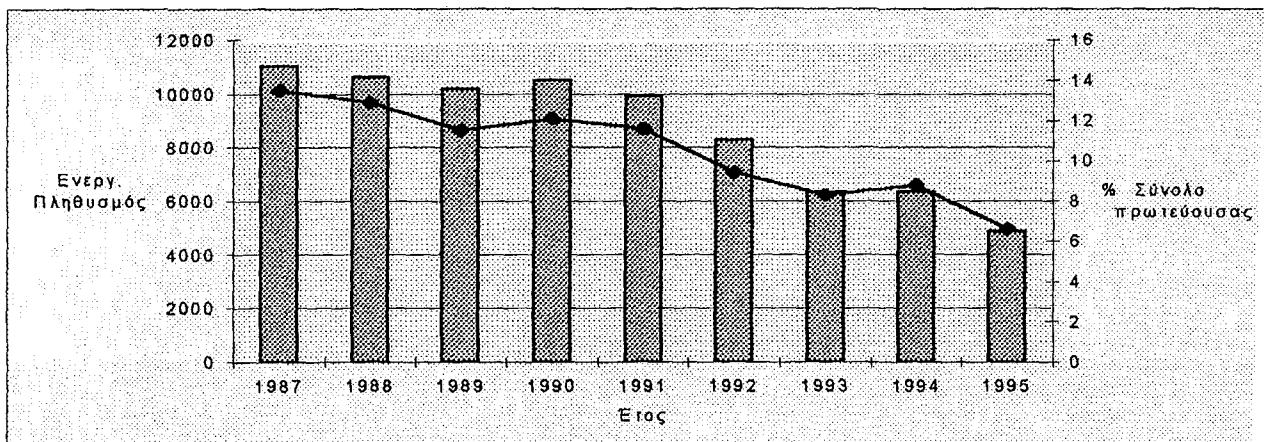
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 6Α

Η απασχόληση των αντρών του κλάδου 23 και του ποσοστού της (%) στο σύνολο της βιομηχανικής απασχόλησης των αντρών κατά τα έτη 1987-1995 στην περιφέρεια πρωτεύουσας.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 6Β

Η απασχόληση των γυναικών του κλάδου 23 και του ποσοστού της (%) στο σύνολο της βιομηχανικής απασχόλησης των γυναικών κατά τα έτη 1987-1995 στην περιφέρεια πρωτεύουσας.

ΠΗΓΗ: Ε.Σ.Υ.Ε., Απογραφές 1981-1991, Οικονομικά ενεργός πληθυσμός κατά διψήφιο κλάδο οικονομικής δραστηριότητας και κατά φύλο, 1997 (τμήμα απασχόλησης, ΕΣΥΕ) π. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, σ. 1-25.

Στους επόμενους πίνακες 1Α και 2Α παρατίθεται ο αριθμός των καταστημάτων του κλάδου σε σχέση με τους εργαζόμενους εκεί για το σύνολο της χώρας και την περιφέρεια πρωτεύουσας, τις δεκαετίες '60 και '70, όπου παρατηρείται άνθιση του κλάδου συγκριτικά με τις επόμενες δεκαετίες '80 και (ιδιαίτερα) '90, 3Α και 4Α

Υφαντικές βιομηχανίες – Κλάδος 23

Αριθμός καταστημάτων κατά μεγάλους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας και Μέση Ετήσια Απασχόληση – Οικονομικά ενεργός πληθυσμός (απόλυτοι αριθμοί, αναλογίες, συγκρίσεις, παρατηρήσεις).

Πίνακας 1Α

Έτος	Αριθμός καταστημάτων κλάδου 23	Μέση Ετήσια Απασχόληση
1963	Σύνολο χώρας	
	4.465 σε σύνολο 122.856 (ο κλάδος 23 για το σύνολο των βιομηχανιών μεγάλου μεγέθους αποτελεί το 3,6%)	55.916 σε σύνολο 482.294 εργαζ. (οι εργαζόμενοι στον κλάδο αποτελούν το 11,5% του συνόλου των εργαζομένων στη μεγάλου μεγέθους βιομηχανία της χώρας)
	Περιφέρεια πρωτεύουσας	
	2.021 σε σύνολο 34.303 βιομηχανικών καταστημάτων Πάνω από το ήμισυ των βιομηχανιών και βιοτεχνιών του κλάδου 23 είναι εγκατεστημένα στην πρωτεύουσα και το 28%, περίπου, του συνόλου των καταστημάτων. Τα βιομηχανικά και βιοτεχνικά μεγέλου μεγέθους καταστήματα αποτελούν το 5,8% του συνόλου των βιομηχανικών και βιοτεχνικών καταστημάτων της περιφέρειας πρωτεύουσας.	31.426 σε σύνολο 225.870 εργαζ. Το 45%, περίπου, των απασχολούμενων του κλάδου 23 βρίσκεται στην πρωτεύουσα, όπου βρίσκεται και το 48% του Ο.Ε.Π. της βιομηχανίας της χώρας. Το 14% περίπου, του συνόλου των εργαζομένων της βιομηχανίας της περιφέρειας πρωτεύουσας είναι κλωστοϋφαντουργοί.

Πίνακας 2Α

Έτος	Αριθμός καταστημάτων κλάδου 23	Μέση Ετήσια Απασχόληση
1973	Σύνολο χώρας	
	5.076 σε σύνολο 121.357 Παρά την ελαφρά μείωση του συνόλου των βιομηχανικών και βιοτεχνικών καταστημάτων της χώρας από τη 10ετία του '60, στη δεκαετία του '70, τα βιομηχανικά και βιοτεχνικά καταστήματα του κλάδου 23 παρουσιάζουν μια ελαφρά αύξηση και αποτελούν το 4,1% στο σύνολο των καταστημάτων	68.419 σε σύνολο 604.042 εργαζ. Παρά την παρατηρούμενη ελαφρά μείωση των καταστημάτων η απασχόληση (και σε σύγκριση με την προηγούμενη 10ετία) έχει αυξηθεί και για το σύνολο των εργαζομένων στη μεταποίηση (κατά 20% περίπου) και για τους εργαζόμενους στον κλάδο (κατά 18%). Οι απασχολούμενοι του κλάδου αποτελούν και γι' αυτήν την 10ετία, το 11,3% του συνόλου των απασχολούμενων στη μείζονα βιομηχανία της χώρας.
	Περιφέρεια πρωτεύουσας	
	2.287 σε σύνολο 42.907 Στην περιφέρεια πρωτεύουσας, τόσο το σύνολο της μείζονος μεταποίησης, όσο και ο κλάδος 23, εμφανίζουν ανοδική τάση, σε σύγκριση με τη 10ετία του '60. Η ποσοστιαία αναλογία, όμως, του κλάδου 23 στο σύνολο της βιομηχανίας κυμαίνεται στα ίδια με την προηγούμενη 10ετία επίπεδα (5,3%). Και γι' αυτήν την δεκαετία, τα μισά περίπου των καταστημάτων του κλάδου συγκεντρώνονται στην περιφέρεια πρωτεύουσας.	34.659 σε σύνολο 279.824 Η ελαφρά αύξηση της παρούσας 10ετίας στα καταστήματα και στην απασχόληση γενικά και για τον κλάδο δεν σημαίνει και μεγαλύτερη – ανάλογη – αύξηση της απασχόλησης των εργαζομένων στην κλωστοϋφαντουργία της πρωτεύουσας, στο σύνολο των βιομηχανικών εργαζομένων της πρωτεύουσας (περίπου 12%, η ποσοστιαία αντιστοιχία) ίσως, και λόγω, της αγοράς νέων μηχανημάτων, που αυξάνουν την παραγωγή, απασχολώντας λιγότερα άτομα.

ΠΗΓΗ: Ε.Σ.Υ.Ε., Αποτελέσματα βιομηχανίας – βιοτεχνίας και ορυχείων του 1973, 1975, π.1, σ.3, 5, 21, 23.

Πίνακας 3Α

Έτος	Αριθμός καταστημάτων κλάδου 23	Οικονομικά Ενεργός πληθυσμός
1981	Σύνολο χώρας	
	983 σε σύνολο 8.564 Από τη δεκαετία του '60 παρατηρείται μια μείωση των βιομηχανικών καταστημάτων. Ο κλάδος 23 δεν επηρεάζεται στον ίδιο βαθμό.	65.362 σε σύνολο 385.207 εργαζομένων Συγκριτικά με τις δύο προηγούμενες «χρυσές δεκαετίες» της βιομηχανίας, παρατηρείται μείωση και του βιομηχανικού Ο.Ε.Π. της χώρας, κατά μέσο όρο 45%, που, όμως, δεν είναι πτώση της ίδιας τάξης με τα βιομηχανικά καταστήματα. Η δε αναλογία των κλωστοϋφαντουργών προς το σύνολο των βιομηχανικών εργατών έχει αυξηθεί σημαντικά (17%) συγκριτικά με τις προηγούμενες δεκαετίες.
	Περιφέρεια πρωτεύουσας	
	406 σε σύνολο 3774 Λιγότερο από το 50% περίπου των βιομηχανικών καταστημάτων και περισσότερο από το 50% των βιομηχανικών καταστημάτων του κλάδου 23, είναι συγκεντρωμένα στην πρωτεύουσα. Η αναλογία αυτή παραμένει περίπου ίδια και για τις προηγούμενες δεκαετίες. Μεταβάλλεται η αναλογία καταστημάτων του κλάδου 23, ως προς το σύνολο των βιομηχανικών καταστημάτων, 11% περίπου, με αυξητική τάση.	25.234 σε σύνολο 147.510 του Ο.Ε.Π. Το σύνολο των βιομηχανικών εργαζομένων μειώθηκε σημαντικά σε σχέση με τις δύο προηγούμενες δεκαετίες, κατά μέσο όρο, 55%, για τον κλάδο 23, η μείωση ήταν της τάξης του 21%, ενώ η ποσοστιαία αναλογία εργαζομένων του κλάδου / σύνολο εργαζομένων στη βιομηχανία της πρωτεύουσας έχει ανοδική τάση, συγκριτικά με τις δύο προηγούμενες δεκαετίες, 17% περίπου, στη δεκαετία του 1990.

ΠΗΓΗ: Ε.Σ.Υ.Ε., Στατιστική Έρευνα Βιομηχανίας του 1981, 1988, π.1, σ.60, π.2, σ.16 και π. 9, σ. 37.

Πίνακας 4Α

Έτος	Αριθμός καταστημάτων κλάδου 23	Οικονομικά Ενεργός πληθυσμός
1991	Σύνολο χώρας	
	768 σε σύνολο 8.269 Παρατηρείται ελαφρά μείωση σε σχέση με τη 10ετία του '80, 9,2% η ποσοστιαία αναλογία καταστημάτων του κλάδου 23, στο σύνολο βιομηχανικών καταστημάτων	43.016 σε σύνολο 333.622 εργαζομένων 13%, περίπου, η ποσοστιαία αναλογία. Ενώ η μείωση του βιομηχανικού Ο.Ε.Π. από τις δεκαετίες '60 και '70, κυμαίνεται σε χαμηλότερα επίπεδα του '90 από αυτή του '80, μέσος όρος 45%, για τον κλάδο 23 για αυτή τη 10ετία συγκριτικά με τις προηγούμενες 1960-1970 κυμαίνεται στο 30%, περίπου, κατά μέσο όρο.
	Περιφέρεια πρωτεύουσας	
	277 σε σύνολο 3.163 Η μείωση των καταστημάτων από τη δεκαετία του '80, για την περιφέρεια της πρωτεύουσας, είναι της τάξης του 45% για τον κλάδο 23. Η αναλογία των καταστημάτων του κλάδου προς τα υπόλοιπα είναι, περίπου, 9%	12.661 σε σύνολο 113.676 του βιομηχανικού Ο.Ε.Π. στην περιφέρεια πρωτεύουσας. Κατά 50% περίπου μείωση για τον Ο.Ε.Π. του κλάδου από τη 10ετία του 1980 καθώς και μικρότερης τάξης μείωση του συνόλου των βιομηχανικών εργατών της πρωτεύουσας 34%. Παρατηρείται και πτώση της ποσοστιαίας αναλογίας συγκριτικά με τη 10ετία του 1980, 11,1%, αλλά και με τις υπόλοιπες 10ετίες.

ΠΗΓΗ: Ε.Σ.Υ.Ε., Στατιστική Έρευνα Βιομηχανίας του 1991, 1995, π.1, σ.15, π.2, σ.16.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές

- Σύλλογος Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως, Αθήναι, 1872.
- Το πρώτον Γυναικείον Σωματείον εν Ελλάδι υπό Ν.Γ.Ζ. Αθήναι, 1920.

Εφημερίδες

- Βήμα (Το) «Βαυαρικό ενδιαφέρον για την Πειραιϊκή Πατραϊκή», 20/2/1993, σ. 5.
- Εθνος (Το) «Εργαζόμενοι στο σπίτι: μέχρι το 2000 θα δουλεύουν με συστήματα τηλεεργασίας», 9/2/1995.
- Ελεύθερα Συνδικάτα. Δεκαπενθήμερο Όργανο του Δημοκρατικού Συνδικαλιστικού Κινήματος, 1/3/1961.
- Ελεύθερα Συνδικάτα. Δεκαπενθήμερο Όργανο του Δημοκρατικού Συνδικαλιστικού Κινήματος, 15/4/1962, τ. 150.
- Ελευθεροτυπία (Η) “Τεξτίλια: Γιατί από τους εργαζόμενους;”, 2/7/1991, σ. 33.
- Ελευθεροτυπία (Η) “Πειραιϊκή: 1500 απολύσεις”, 30/10/1992, σ. 20.
- Ελευθεροτυπία (Η) «35ωρο – 4ήμερο: φάρμακο για την ανεργία», 11/2/1995, σ. 16
- Ελευθεροτυπία (Η) «Οι πλούσιοι πλουσιότεροι και οι φτωχοί φτωχότεροι». Από τη μελέτη του ICAP για τη βιομηχανική ανάπτυξη των κλάδων στη χώρα, 18/11/1995, σ. 52-53.
- Ελευθεροτυπία (Η) «Στον αέρα και οι 400 κλωστοϋφαντουργοί της Καλαμάτας», 24/7/1996, σ. 5.
- Ελευθεροτυπία (Η) “Απ’ την απεργία στην αργία και στην ανεργία” (Ένθετο αφιέρωμα στη γιορτή της Πρωτομαγιάς) 30/3/1999.
- Ελευθεροτυπία (Η) “Η Νέα Τάξη και η Αριστερά στην Ευρώπη” (Φωτόπουλος Τ.) 3/7/1999, σ. 9.

- Ελευθεροτυπία (Η) “Η αθέατη όψη της μείωσης του χρόνου εργασίας” (Κορωναίου Α.) 23/12/2000, σ. 12.
- Ενημέρωση (μηνιαία έκδοση του ΙΝΕ της ΓΣΕΕ) «Μερική απασχόληση», Μάρτιος 1996, τ. 12
- Ενημέρωση (μηνιαία έκδοση του ΙΝΕ της ΓΣΕΕ) Γυναίκες, Σεπτέμβριος 1996, τ. 17.
- Εξπρές “Απαιτούνται μέτρα για την κλωστοϋφαντουργία”, 7/3/1992, σ. 5.
- Εξπρές “SOS απ’ την Ελληνική κλωστοϋφαντουργία”, 11/6/1997.
- Επενδυτής (Ο) «Το Βαμβάκι καίει την κλωστοϋφαντουργία. Απειλείται η ακριβή και σπάνια, πλέον, πρώτη ύλη. Κερδισμένες οι εταιρείες με αποθέματα», 20/2/1994, σ. Ε4.
- Εποχή (Η) «Πέντε μέτρα για την αντιμετώπιση της ανεργίας», 3/11/1996, σ. 18.
- Εποχή (Η) «Γυναίκες και Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση», 13/4/1997.
- Εφημερίς Εργαζομένων Γυναικών (εβδομαδιαία) Η εργαζόμενη Γυναίκα, Αθήνα, 16/1/1954, φ. 3, περ. Β’.
- Εφημερίς (Η) των Εργατών. (Εβδομαδιαία πολιτική, κοινωνική, οικονομική, φιλολογική και των ειδήσεων). «Το ιστορικόν της Ιδρύσεως και λειτουργίας των Κοινωνικών Ασφαλίσεων. Η μεγαλύτερα των εργατικών επιδιώξεων έγινε τώρα πραγματικότητα», 5/9/1938, αρ. φ. 31, σ. 5.
- Εφημερίς (Η) των Εργατών. (Εβδομαδιαία πολιτική, κοινωνική, οικονομική, φιλολογική και των ειδήσεων). «Το κέντημα. Μια Επίσκεψη σ’ όλα τα διαμερίσματα του Μεγάλου Εργοστασίου των Ελληνικών Υφαντηρίων, που εργάζονται 1200 εργάτες και εργάτριες», 9/10/1938, αρ. φ. 33, σ. 6.
- Καθημερινή, «Η Τουρκική κλωστοϋφαντουργία υφαίνει τον ιστό της, στην Ευρώπη, παρά τα σημεία κόπωσης, που εμφανίζουν οι εξαγωγές ετοίμων ενδυμάτων», 13/12/1992.
- Καθημερινή, «Αντιδράσεις για την επαναλειτουργία της Πειραιϊκής Πατραϊκής απ’ το Σύνδεσμο Βιομηχάνων Κλωστοϋφαντουργίας», 7/12/1993, σ. 21.

- Καθημερινή, «Σ' ένα ποτήρι γάλα οδηγεί ο μίτος του Γ. Δοντά: Η πορεία του απ' το μικρό γαλατάδικο των Φαρσάλων στην κλωστοϋφαντουργία Επίλεκτος», 11/6/1995, σ. 52.
- Καθημερινή, «Οι νέες τεχνολογίες, κλειδί για την ανάπτυξη της κλωστοϋφαντουργίας, τόσο στην Ελλάδα, όσο και στην υπόλοιπη Ε.Ε. Δύο εταιρείες-πρέσβεις της Ελληνικής Κλωστοϋφαντουργίας, Σκλάβος ΑΒΕΕ και Industrial Technologies S.A “εξάγουν με επιτυχία Know How σ' όλον τον κόσμο”, 1/6/1997, 6.57.
- Καθημερινή, “Πόσο χρήσιμα είναι σήμερα τα συνδικάτα;” (Συνέντευξη του καθ. του Παντείου Γ.Κουκουλέ) 2/5/1999, σ. 3.
- Κέρδος (Το) «Κλωστοϋφαντουργία: κρίση για Τρίτη συνεχή χρονιά», 19/7/1990, σ. 10-11.
- Κέρδος (Το) Ειδική έκδοση για την Κλωστοϋφαντουργία, Μάιος 1998.
- Ναυτεμπορική «Κατηγορία της Γ.Σ.Ε.Ε. για την κλωστοϋφαντουργία», 31/1/1995, σ. 1.
- Ναυτεμπορική. (Ειδική Ετήσια έκδοση). «Κλωστοϋφαντουργία - έτοιμο ένδυμα», Μάρτιος 1997, σ 1-16.
- Ναυτεμπορική, «Ο Σύνδεσμος των Ελλήνων Βιομηχάνων Κλωστοϋφαντουργών ζητάει απ' τη Θεσσαλονίκη, Εθνική κλαδική στρατηγική», 22/5/1997, σ. 11.
- Ναυτεμπορική, “Ξεκαθάρισμα τοπίου το 1996 για την Ευρωπαϊκή κλωστοϋφαντουργία. Αναδιάρθρωση με απώλειες αλλά και βελτίωση της ανταγωνιστικότητας”, 9/6/1997.
- Ναυτεμπορική, “Retex για τους ανέργους της κλωστοϋφαντουργίας”, 9/6/1997, σ. 10.
- Ναυτεμπορική, “Πρωτοφανής κάμψη στις τιμές χονδρικής πώλησης”, 10/6/1997, σ. 8.
- Ναυτεμπορική, “Χαμόγελα στην κλωστοϋφαντουργία”, 26/7/1997, σ. 8-9.
- Ναυτεμπορική, “Επενδύσεις 9,5 δις από κλωστοϋφαντουργίες και βιομηχανίες ένδυσης- υπόδησης”, 24/8/1997.

- Ναυτεμπορική, “Το 1997 αφετηρία ανάκαμψης για βαμβακουργία και κλωστήρια”, 28/8/1997, σ. 24.
- Ναυτεμπορική, “Κλωστούφαντουργία-Ενδυση: Απάντηση στην κρίση με ολοκληρωμένη στρατηγική. Στην αφετηρία της ανάκαμψης”, Ιούλιος 1998, σ. 17-22.
- Νέα (Τα) «Δεν μας καλύπτουν τα Ελληνικά αιτήματα έξω απ’ τη συμφωνία της GATT», 4/12/1993, σ. 56.
- Νέα (Τα) «Ποδαρικό με απολύσεις. Η νέα χρονιά βρήκε στο δρόμο τους 450 εργαζομένους της εταιρείας Λέκκα Α.Ε.», 4/1/1994, σ. 26.
- Νέα (Τα) «Προχωρεί η νομιμοποίηση των παράνομων αλλοδαπών εργατών», 11/2/1995.
- Νέα (Τα) «Οκτώ επώδυνα βήματα», 29/3/1997, σ. 4.
- Νέα (Τα) Οι στόχοι του ευρωπαϊκού κοινωνικού κινήματος. Ενάντια στην πολιτική της απολιτικοποίησης (Ν. Παναγιωτόπουλος) 25/9/2000, σ. 10-11.
- Νέα (Τα) του Ε.Λ.Ι.Α. “Το πρόσωπο της Γυναίκας”, 6/3/1998.
- Οδηγητής (Ο) «Τα προβλήματα της γυναίκας υπόθεση όλων των εργαζομένων. Β’ Πανελλαδική Σύσκεψη Γυναικών της ΕΣΑΚ-Σ», 18/10/1994, τ. 527, σ. 7.
- Παρόν (Το) “Κλωστούφαντουργία: λουκέτα, απολύσεις, αλλά όχι μόνον αυτά...Ανεργία, κερδοσκοπία «υφαίνοντα» μαζί...”, 5/3/1995, σ. 17.
- Πριν, “Η παγκοσμιοποίηση του χρηματιστικού κεφαλαίου”, 8/6/1997, σ. 19.
- Πριν, “Οι γυναίκες γιορτάζουν μια μέρα για να τις εκμεταλλεύονται διπλά όλο το χρόνο”, 7/3/1999, σ. 15.
- Πρώτη (Η) «Ώρα μηδέν για 12.000 εργάτες. 14 επιχειρήσεις κλωστούφαντουργίας έχουν πληγεί από την ένταξη στην Ε.Ο.Κ. και πέντε οδηγούνται σε κλείσιμο», 19/8/1986, σ. 36-37.
- Ριζοσπάστης (Ο) «Η κολασμένη ζωή των κλωστούφαντουργών. Ντύνουμε τους άλλους και εμείς είμαστε γυμνοί », 19/4/1945 – 25/4/1945.

- Ριζοσπάστης (Ο) “Εμείς θέλουμε να δουλέψουμε. Κατάληψη του εργοστασίου «Κλωστήρια Φαλήρου» έκαναν οι εργάτες”, 4/12/1987, σ. 14.
- Ριζοσπάστης (Ο) «Ανεργία: Ξηλώνεται η κλωστοϋφαντουργία» και «Πειραιϊκή Πατραϊκή: Μείον 5.000 θέσεις εργασίας», 15/12/1992.
- Ριζοσπάστης (Ο) «Ιματισμός: το φασόν καλύπτει την ανεργία. Οι άνεργοι του κλάδου ονομάζονται επιχειρηματίες. Ένας κλάδος εκτός κλάδου», 16/12/1992, σ. 12.
- Ριζοσπάστης (Ο) «Φασόν: 16 και 17 ώρες δουλειάς. Νέες μορφές εκμετάλλευσης», 26/2/1993, σ. 12.
- Ριζοσπάστης (Ο) «Πειραιϊκή Πατραϊκή: ήταν μια φορά και έναν καιρό μια αυτοκρατορία... Ποιοι και πώς εκτέλεσαν το καμάρι της Ελληνικής βιομηχανίας», 28/8/1993, σ. 18
- Ριζοσπάστης (Ο) «Κλωστοϋφαντουργία – Ιματισμός – Δέρμα: Η ισχύς εν τη ενώσει», 3/3/1994, σ. 19
- Ριζοσπάστης (Ο) «Τα συνδικάτα σήμερα: εργατικό κέντρο Πειραιά. Δεν φταίει μόνον η ανεργία», 6/3/1994, σ. 18
- Ριζοσπάστης (Ο) «Εργαζόμενοι στο Γαβριήλ: Μαζικά στον Αγώνα», 24/9/1994, σ. 15:
- Ριζοσπάστης (Ο) «Για τη σωτηρία της κλωστοϋφαντουργίας», 2/11/1995, σ. 15.
- Ριζοσπάστης (Ο) “Οικονομική παγκοσμιοποίηση και προλεταριακή ανασυγκρότηση”, 8/6/1997, σ. 14.
- Ριζοσπάστης (Ο) “Κλωστοϋφαντουργία. Χιλιάδες γυναίκες απολύονται”, 12/3/2000, σ. 22.
- Σοσιαλιστική Ζωή. (Μηνιαίο Όργανο του Σοσιαλιστικού Ομίλου Γυναικών) Ιούνιος 1993, τ. 56.
- Φύλλο Εφημερίδας Κυβερνήσεως (ΦΕΚ) Κύρωση σχεδίου νόμου για την εφαρμογή της Συνταγματικής Αρχής της ισότητας Ανδρών και Γυναικών στον Αστικό Κώδικα. Ν. 1329/1983.

Περιοδικά – Μπροσούρες – Τετράδια

- Αγώνας (Ο) της Γυναίκας, «Η θέση της Γυναίκας στην Κλωστοϋφαντουργία», 1983, τ. 18, σ. 6.
- Αγώνες (Οι) των Γυναικών σε εργατικές και αγροτικές κινητοποιήσεις απ' τον Οκτώβριο του 1974, μέχρι τον Οκτώβριο του 1980 (ανυπόγραφη μπροσούρα) 1980.
- Οικονομικός (Ο) Ταχυδρόμος, «Οι υπερχρεωμένες κλωστοϋφαντουργικές επιχειρήσεις», 19/5/1994, σ. 24-30.
- Ομοσπονδία Γυναικών Ελλάδος, «Η Γυναίκα από την σκοπιά των εργαζομένων στους κλάδους της κλωστοϋφαντουργίας, ιματισμού, δέρματος» (από τον πρόεδρο της Ομοσπονδίας Ιματισμού, Παγκλέ Φ.) 1993, σ. 12-13.
- Πολίτης (Ο) Ιανουάριος 2000, τ. 72.
- Σκούπα για το Γυναικείο Ζήτημα, Ιούνιος 1979, τ. 2.
- Σοσιαλιστική Ζωή. (Μηνιαίο Όργανο του Σοσιαλιστικού Ομίλου Γυναικών) 20/7/1935, σ 11-12.
- Σύγχρονη Γυναίκα, «Κλωστοϋφαντουργίνες. Ένα δυναμικό κομμάτι της Εργατικής τάξης με χιλιάδες προβλήματα» και «Γυναικεία Ζωή. Σελίδες απ' την ιστορία του Γυναικείου Εργατικού Κινήματος», 1979, αρ. τ. 9, σ. 19-22.
- Σύγχρονη Γυναίκα, «Με τις κλωστοϋφαντουργίνες ο αγώνας δεν σταματά», Μάρτιος-Απρίλιος 1985, τ. 39, σ. 23-26
- Τετράδια του ΙΝΕ. «Δίκτυα. Βιομηχανική Πολιτική. Απασχόληση. Ινστιτούτο εργασίας της ΓΣΕΕ. Πρακτικά του Συνεδρίου Ιστορίας των Γυναικών», Απρίλιος- Σεπτέμβριος 1996, τ. 6-7.

Δελτία – Ειδικές Εκδόσεις – Εκθέσεις – Καταστατικά – Επιθεωρήσεις

- Δελτίο της ΓΣΕΕ, Β' Πανελλαδική Σύσκεψη συνδικαλιστριών της Γενικής Γραμματείας ΓΣΕΕ, 30 Νοεμβρίου-1 Δεκεμβρίου 1995.
- Δελτίο Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχάνων (ΣΕΒ) «Θέσεις των Ευρωπαϊκών Συνδικάτων για έξοδο από την κρίση της Κοινοτικής Βιομηχανίας Κλωστοϋφαντουργίας και Ένδυσης» (Κυριακούλιας Π.) Φεβρουάριος – Μάρτιος 1994, τ. 36-37, σ. 57-69.
- Δελτίο Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχάνων (ΣΕΒ) «Η Ελληνική βιομηχανία κατά το έτος 1995», 1996.
- Διεθνής Επιθεώρηση Εργασίας. Εργασία Μερικής Απασχόλησης. Μια διεθνής ποσοτική σύγκριση, 1985, τ. 135, φ. 5.
- Ειδική Έκδοση του Δελτίου του Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχάνων (Μαρινόπουλος Δ) 1964, σ. 26.
- Ειδική Έκδοση του Δελτίου του Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχάνων (Δράκος Γ.) 1965, σ. 37.
- Έκδοση Ομοσπονδίας Κλωστοϋφαντουργών. «Για το Δικαίωμα της Κλωστοϋφαντουργίας στη Δουλειά και στη Ζωή», Αθήνα 1985.
- Έκδοση Ομοσπονδίας Κλωστοϋφαντουργών. «Πανελλαδική Σύσκεψη για τη Νεολαία της Ομοσπονδίας Κλωστοϋφαντουργών», Αθήνα, 1986.
- Έκδοση Ομοσπονδίας Κλωστοϋφαντουργών. «Προβληματικές Επιχειρήσεις: να δημιουργηθεί ο Εθνικός Φορέας Κλωστοϋφαντουργίας. Όχι επιστροφή στους ιδιώτες», Αθήνα 1986.
- Έκδοση Ομοσπονδίας Κλωστοϋφαντουργών, «Διήμερο Συμπόσιο. Κλωστοϋφαντουργία και εργασιακό περιβάλλον». Επιτροπές υγιεινής και ασφάλειας. Αθήνα, 30-31 Οκτωβρίου 1987.
- Έκθεση για την ανταγωνιστικότητα της Ευρωπαϊκής Βιομηχανίας Κλωστοϋφαντουργίας και ειδών ένδυσης. Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων. Βρυξέλες, Οκτώβριος 1993.

- Καταστατικό της Ενοποιημένης Ομοσπονδίας Κλωστοϋφαντουργών, Ιματισμού, Δέρματος (Ο.Ε.ΚΙ.ΔΕ.) 1992.

Στατιστικές Εκδόσεις

- Απογραφή του Πληθυσμού του 1928. Εθνικόν Τυπογραφείον, 1937.
- Bulletin of women and employment in the E.C., Οκτώβριος 1994.
- Δελτίο της I.C.A.P., Η Ελλάδα σε αριθμούς, 1994.
- Δελτίο της I.C.A.P., Η Ελλάδα σε αριθμούς, 1995.
- Δελτίο Τύπου Ε.Σ.Υ.Ε. Απογραφή εργατικού δυναμικού. Έρευνα απασχόλησης για το 1989, Αθήνα, 1991.
- Δελτία Τύπου Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας. Απογραφή Εργατικού Δυναμικού, 1992.
- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία. Αποτελέσματα Ετήσιας Βιομηχανικής Ερεύνης έτους 1958 Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήναι, 1961
- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία. Αποτελέσματα της Απογραφής Βιοτεχνίας, Βιομηχανίας και Εμπορίου της 28^{ης} Σεπτεμβρίου 1984, Αθήνα, 1988, Τ. 1, τ. Α'.
- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία. Ετήσια στατιστική βάμβακος και ηλιανθού, Αθήνα, Φεβρουάριος 1988.
- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία. Στατιστική έρευνα βιομηχανίας για το έτος 1991, Αθήνα, 1994.
- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία. Παραγωγή βιομηχανικών προϊόντων, κατά τα έτη 1990, 1991, 1992, Αθήνα, 1995.

Ελληνόγλωσσα βιβλία και άρθρα

- Αβδελά Έ., Εργασία: Λύση των προβλημάτων ή αφετηρία του προβληματισμού; στο περιοδικό «Σκούπα για το Γυναικείο Ζήτημα» τ. 5, Ιούλιος 1981, σ. 50-54.
- Αβδελά Έ. - Ψαρρά Α., Ο φεμινισμός του Μεσοπολέμου - Μια ανθολογία. Γνώση. Αθήνα. 1985
- Αβδελά Έ., Ποιες δουλειές παίρνουν οι γυναίκες στο "Δίνη Φεμινιστικό Περιοδικό" τ.1, Δεκέμβριος 1986, σ. 60-61.
- Αβδελά Έ., Το αντιφατικό περιεχόμενο της κοινωνικής προστασίας: Η νομοθεσία για την εργασία των γυναικών στη βιομηχανία, 19ος - 20ος αιώνας, στο περιοδικό «Τα Ιστορικά», τ. 81, 1990, σ. 339 – 360.
- Αβδελά Έ., Στοιχεία για την εργασία των γυναικών στο Μεσοπόλεμο: όψεις και θέσεις, Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός (επιμ. Μαυρογορδάτος Γ., Χατζηιωσήφ Χ.) Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1992, σ. 193-204.
- Αβδελά Έ., Ιστορική αναδρομή στην μισθωτή εργασία των γυναικών στην Ελλάδα 19ος-20ος αι. Εισήγηση στα Φεμινιστικά Σεμινάρια του Ινστιτούτου Διαρκούς Επιμόρφωσης Δημοσίων Υπαλλήλων, 1992-1994
- Αβδελά Έ., Ιστορία των γυναικών, ιστορία του φύλου, φεμινιστική ιστορία : μεθοδολογικές διεργασίες και θεωρητικά ζητήματα μιας εικοσαετίας: στο περ. «Δίνη Φεμινιστικό Περιοδικό», τ.6, 1993, σ. 12-30.
- Αβδελά Έ., Η μισθωτή εργασία ως προνομιακό πεδίο για τη συγκρότηση κοινωνικών κινημάτων στο μεσοπόλεμο, στο περιοδικό «Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης» (αφιέρωμα στα κοινωνικά κινήματα-κοινωνικές επιστήμες). Περιοδική Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης, τ. 8 Αθήνα. Θεμέλιο, 1996, σ. 83-89
- Αγριαντώνη Χ., Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα, το 19ο αιώνα. Ιστορικό Αρχείο, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Μελέτες Νεοελληνικής Ιστορίας. Αθήνα. 1986
- Αγριαντώνη Χ., Ρετσίνας και Κούππας: δύο από τις σημαντικότερες ελληνικές επιχειρήσεις, στυλοβάτες της πειραϊκής βιομηχανίας στην εφημ. «Καθημερινή της Κυριακής», της 30 Απριλίου 1995, σ. 20-22.

- Αινείας Τ., Στα υφαντήρια. Εργατική Εστία. Περιοδική έκδοση του ομώνυμου οργανισμού, Απρίλιος 1948, τ.10, περ. Β', σ. 240-241.
- Αλεξανδρόπουλος Σ., Αναζητώντας στρατηγική ή ταυτότητα: ζητήματα θεωρίας των κοινωνικών κινήματων στο περ «Επιθεώρηση κοινωνικών ερευνών», τ. 86, ΕΚΚΕ, 1995, σ.83-113
- Αλεξιάτος Γ., Η εργατική τάξη στην Ελλάδα. Από την πρώτη συγκρότηση στους ταξικούς αγώνες του Μεσοπολέμου, Ρωγμή, Αθήνα, 1997
- Αλζών Κ., Η διπλή καταπίεση της γυναίκας: εξουσία αστική, εξουσία αντρική, Ράππας, Αθήνα, 1976
- Αλιβιζάτος Ν., Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της Ελληνικής εμπειρίας. Θεμέλιο. Αθήνα, 1983
- Αμίν Σ., Η άνιση ανάπτυξη, Καστανιώτης, Αθήνα, 1976
- Αμίν Σ., Τάξη και έθνος. Ηρόδοτος. Αθήνα, 1996
- Αμπεντρότ Β., Κοινωνική Ιστορία του ευρωπαϊκού εργατικού κινήματος, Οδυσσέας Αθήνα, 1976
- Αναστασόπουλος Γ., Ιστορία της Ελληνικής Βιομηχανίας 1840-1940. Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία Α.Ε., Πειραιεύς, 1947.
- Αντιεξουσιαστικές Γυναικείες Εκδόσεις. Ρατσισμός, σεξισμός και κοινωνική τάξη. Αθήνα, 1992.
- Αντωνοπούλου Μ., Θεωρία και ιδεολογία στη σκέψη των κλασσικών της κοινωνιολογίας, Παπαζήσης, Αθήνα, 1991 (β' εκδ.)
- Αποστολάκος Χ., Μισθοί και Ημερομίσθια. Συλλογικά Συμβάσεις Εργασίας. Αθήναι, 1947.
- Αποστολίδης Λ., Σύγχρονα προβλήματα του εργατικού κινήματος. Συνδικάτα και σοσιαλιστικός μετασχηματισμός. Αιχμή. Αθήνα, 1984.
- Αποστολίδης Μ., Έρευνα επί της ανεργίας εν Ελλάδι. Εθνικόν Τυπογραφείον. Αθήναι, 1932.

- Αρόν Ρ., Για τη Βιομηχανική κοινωνία. Κάλβος. Αθήνα, 1981
- Ασδραχάς Σ. (επιμ.) Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (17ος-19ος αι.) Μέλισσα. Αθήνα, 1979
- Ασδραχάς Σ., Ζητήματα ιστορίας, Θεμέλιο. Αθήνα. 1983
- Ασδραχάς Σ., Ελληνική οικονομία και κοινωνία του 18ου και 19ου αιώνα, Ερμής. Αθήνα, 1988
- Αυδή-Καλκάνη Τ., Η επαγγελματικά εργαζόμενη ελληνίδα. Παπαζήσης. Αθήνα, 1978
- Αυδή-Καλκάνη Τ., Φεμινισμός και Εργασία. Νέοι Καιροί. Αθήνα, 1988
- Αυδή-Καλκάνη Τ., Εκείνο το πρωί: Πειραιάς 1892. Η πρώτη απεργία εργατριών στην Ελλάδα. Νέοι Καιροί. Αθήνα, 1992.
- Αυτόνομη Γυναικεία Εκδοτική Ομάδα, Οι γυναίκες στην Ισπανική Επανάσταση. Αθήνα, 1988.
- Βάγιας Α., Συνδικαλιστική Νομοθεσία. Αθήνα, 1975
- Βάησκοφ Β., Η φιλοσοφία της Συμπληρωματικότητας στο Τσαούσης Δ., Εισαγωγή στις Πανεπιστημιακές Σπουδές, Gutenberg, Αθήνα, 1996.
- Βαΐου Ν., Στρατηγάκη Μ., Χρονάκη Ζ., Αμειβόμενη εργασία στο σπίτι: μια γυναικεία δουλειά και μια ιδεολογία στο περ. «Σύγχρονα Θέματα», τ. 45, Απρ.-Μαΐος-Ιούν. 1991, σ. 47-53.
- Βαΐου Ν.-Λαμπριανίδης Λ.-Χατζημιχάλης Κ.- Χρονάκη Ζ., Διάχυτη εκβιομηχάνιση στη Θεσ/νίκη, στο περ. «Σύγχρονα θέματα», τ. 45, Απρ.-Μαΐος-Ιούν. '91.
- Βαΐου Ν.- Στρατηγάκη Μ., Το φύλο στην κοινωνική έρευνα στο Η κοινωνική έρευνα στην Ελλάδα σήμερα, μια αποτίμηση της ερευνητικής δραστηριότητας του ΕΚΚΕ. ΕΚΚΕ. Αθήνα. σ.48-58
- Βαΐου Ν. - Γεωργίου Ζ., Γυναίκες και ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, στο Ειδικό Αφιέρωμα στην εφημ. «Εποχή», Πέρα απ' το Μάαστριχτ., 13 Απριλίου 1997.

- Βαΐου Ν., Χατζημιχάλης Κ., Με την ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς: Πόλεις, περιφέρειες και Άτυπη εργασία. Εξάντας. Αθήνα, 1997.
- Balandier G., Πολιτική Ανθρωπολογία. Παπαζήσης. Αθήνα, 1990 (β' εκδ.)
- Βακαλούλης Μ., Κρίση της εργασίας και διεργασίες κρίσης στο περ. «Ουτοπία». τ. 12. Σεπτ -Οκτ 1994, σ. 39-143.
- Βακαλόπουλος Κ., Η ιστορία του νεώτερου Ελληνισμού 1204-1940. Κυριακίδης. Θεσσαλονίκη, 1990
- Βαξεβάνογλου Α., Οι Έλληνες Κεφαλαιούχοι 1900-1940. Κοινωνική και Οικονομική προσέγγιση, Θεμέλιο Αθήνα, 1994
- Βαρίκα Ε., Η εξέγερση των Κυριών. Η Γένεση μια φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα, 1833 - 1907. Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας. Αθήνα, 1987
- Βαρίκα Ε., Αντιμέτωπες με τον εκσυγχρονισμό των θεσμών: ένας δύσκολος φεμινισμός στο Λεοντίδου Ε. Ammers, Η Ελλάδα των Γυναικών. Εναλλακτικές Εκδόσεις. Αθήνα, 1992, σ. 67-80
- Βασιλειάδης Σ., Η ελληνική κλωστοϋφαντουργία μπροστά στη δεκαετία του '90. Εισηγήσεις του Α' συνεδρίου της Εταιρείας Οικονομολόγων Θεσ/νίκης (14,15 και 16-12-1990) Η ελληνική Οικονομία μπροστά στη δεκαετία του '90, Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη, 1991, σ. 58-61.
- Βασιλείου Θ., Σταματάκης Ν., , Λεξικό Επιστημών του Ανθρώπου. Gutenberg. Αθήνα, 1992.
- Βελανίτης Σ., Η κοινωνική ασφάλις εν Ελλάδι, Αθήναι, 1951.
- Βέλτσος Γ., Κοινωνιολογία των θεσμών, Οικογένεια και Φαντασιακές Σχέσεις. Απ' τις γενεολογικές - γραμμικές στις κρατικές οργανώσεις. Παπαζήσης. Αθήνα, 1979.
- Βέλτσος Γ., Οι απροσδιόριστοι παράγοντες. Δοκίμια δομικής κοινωνικής ψυχολογίας. Παπαζήσης. Αθήνα, 1981.
- Βέμπερ Μ. (βλ. Weber M.)

- Βερβενιώτη Τ., Η γυναίκα της Αντίστασης, Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική, Οδυσσέας. Αθήνα, 1994.
- Βεργάρα Φ., Συνηγορία υπέρ του βολонταρισμού, στο περιοδικό «Άρδην», τ. 8, Μάϊος – Ιούνιος '97.
- Βεργόπουλος Κ., Εθνικισμός και οικονομική ανάπτυξη. Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο. Εξάντας. Αθήνα, 1978.
- Βεργόπουλος Κ., Αποανάπτυξη σήμερα. Δοκίμιο για τη δυναμική σταθερότητα στη Ν. Ευρώπη. Εξάντας. Αθήνα, 1986.
- Βεργόπουλος Κ., Η παγκοσμιοποίηση σήμερα, στο περ. «Άρδην», τ. 8, Μάϊος – Ιούνιος '97, σ. 41-63.
- Βεργόπουλος Κ. Μουζέλης Ν., Τσουκαλάς Κ., Χαραλάμπης Δ. κ.α., Το κράτος στον περιφερειακό καπιταλισμό. Εξάντας. Αθήνα, 1985.
- Βινναΐ Γ., Η κοινωνική ψυχολογία της εργατικής τάξης. Αναγνωστίδης. Αθήνα, χ.χ.
- Βλάχος Γ., Πολιτική, τ. Γ'. Αθήνα, 1981.
- Bock G., Πέρα από τις διχοτομίες. Προοπτικές στην ιστορία των Γυναικών στο περ. «Δίνη, Φεμινιστικό περιοδικό», τ. 6, 1993, σ. 55-83.
- Bonefeld W., Holloway J. (επιμ.) Μεταφορντισμός και κοινωνική μορφή. Μια Μαρξιστική συζήτηση για το μετα-φορντικό κράτος. Εξάντας. Αθήνα, 1993
- Βούλγαρης Γ., Η σημερινή κρίση του καπιταλισμού. Θεμέλιο. Αθήνα, 1982
- Βουτυράς Σ., Η νέα εργατική τάξις. Συμβολή εις την θεμελίωσιν της συγχρόνου κοινωνικής πολιτικής, Αθήναι, 1971
- Βουτυράς Σ., Η Γυναίκα στη Μισθωτή Εργασία. Για μια σύγχρονη κοινωνική πολιτική στο πρόβλημα της εργαζόμενης ελληνίδας. Παπαζήσης. Αθήνα, 1981
- Βουτυράς Σ., , Μητρικός μισθός: επαναστατική προοπτική ή οπισθοδρόμηση στην ισότητα των φύλων; τ. Α'. Σάκκουλας. Αθήνα, 1987

- Burgel G., Αθήνα: Η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας. Εξάντας. Αθήνα, 1976
- Γαλατά Β., Το επίπεδο κατάρτισης, η Απασχόληση και η Επαγγελματική εξέλιξη των γυναικών, στο περ. του Ι.Ν.Ε. της Γ.Σ.Σ.Ε. Φεβρουάριος 1996
- Καργουέ L., Το ναυάγιο της ευρωπαϊκής υφαντουργίας, στο Αντιστάσεις στην Παγκοσμιοποίηση, τ. 15, στην εφημ. «Monde Diplomatique» (ελλ. έκδ.) Δεκ. 1998, σ. 75-79.
- Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος, Ο ελληνικός συνδικαλισμός και τα προβλήματα των εργαζομένων. Αθήναι, 1956.
- Γεωργιάς Δ., Κοινωνική Ψυχολογία τ. Α' Πανεπιστήμιο Αθηνών. 1986
- Γεωργιάς Δ., Ψυχολογικές διαστάσεις της Σύγχρονης Οικογένειας, στο Σύγχρονη Οικογένεια, Διεπιστημονικές προσεγγίσεις, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών 98-99, Α' – Β', 1999, ειδ. τ., σ. 34-36 (σ. 21-47)
- Γεωργακοπούλου Β., Τεχνικο-οργανωτικός εκσυγχρονισμός, πιέσεις της συγκυρίας και οι επιπτώσεις τους σε βασικές εργασιακές επιλογές των επιχειρήσεων στο περ. «Ενημερωτικό Δελτίο του Ινστιτούτου Εργασίας» της ΓΣΕΕ, Ιούν-Ιούλ. '94, σ. 6-12.
- Γεωργακοπούλου Β., Κουζής Γ., Βασικές τάσεις της εργασιακής και μισθολογικής πολιτικής των επιχειρήσεων, στο περ. του ΙΝΕ της ΓΣΕΕ, Ιουν-Ιουλ. 1994, σ. 13-26.
- Γιαννίτσης Τ., Ελληνική Βιομηχανία: ανάπτυξη και κρίση. Gutenberg. Αθήνα, 1983
- Γιαννίτσης Τ., Η Ένταξη στην Ε.Ο.Κ. και οι επιπτώσεις στη βιομηχανία και στο εμπόριο. Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών (Ι.Μ.Μ.). Αθήνα, 1988
- Γιαννίτσης Τ. (επιμ.) Βιομηχανική και τεχνολογική πολιτική στην Ελλάδα. Θεμέλιο. Αθήνα, 1993
- Γιαννιού-Γαϊτάνου Α., Γυναίκα και Πολιτική, Αθήναι, 1925.
- Cipolla M., Η Ευρώπη πριν τη Βιομηχανική Επανάσταση: Κοινωνία και οικονομία 1000-1700 μ.Χ. (επιμ. Παναγιωτόπουλος Β.) Θεμέλιο. Αθήνα, 1988

- Γκασούκα Μ., Συνδικάτα και Γυναίκες: Σχέσεις Ιεραρχίας και ασυμμετρίας στο περ «Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων», τ.4, Οκτώβριος 1996, σ. 46-52.
- Γκασούκα Μ., Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις του φύλου. Συστήματα εξουσίας και ιεραρχίας. Αθήνα, 1998
- Γκασούκα Μ., Γυναικών Λόγος Πολιτικός. Ατραπός. Αθήνα, 1999
- Giddens A., Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία (επιμ. Κονιαβίτης Θ.) Οδυσσέας, Αθήνα, 1993 (γ' έκδ.)
- Γκολομάζου-Παπά Κ., 1994, Γυναίκες και Συνδικαλισμός: η περίπτωση των γυναικών αντιπροσώπων των δευτεροβάθμιων συνδικαλιστικών οργανώσεων στα πανελλαδικά συνέδρια της ΓΣΕΕ, 1976-1986 στο Η κοινωνική έρευνα στην Ελλάδα, σήμερα. ΕΚΚΕ. Αθήνα, 1994, σ. 454-463.
- Godelier M., Μαρξιστικοί ορίζοντες στην κοινωνική ανθρωπολογία. Gutenberg. Αθήνα, 1988
- Godelier M., Οι γυναίκες και η πολιτική εξουσία. Στο Duby G. Perrot M. (επιμ) Γυναίκες και Ιστορία. Ελληνικά Γράμματα. Αθήνα, 1995, σ. 109-122
- Gorz A., Αντίο προλεταριάτο, Νέα Σκέψη. Αθήνα. 1986
- Γκούτος Χ., Ο συνδικαλισμός στο Ελληνικό κράτος 1834-1914. Ε.Ε.Ε. Δελτίου Εργατικής Νομοθεσίας. Αθήνα, 1988
- Γκράμσι Α., Για το Μακιαβέλι, για την πολιτική και για το σύγχρονο κράτος. Ηριδανός. Αθήνα, χ.χ.
- Γκράμσι Α., Οι διανοούμενοι. Στοχαστής. Αθήνα, 1972
- Γκράμσι Α., Ιστορικό υλισμός. Τετράδια της φυλακής. Οδυσσέας. Αθήνα, 1973
- Γκράμσι Α., Η οργάνωση της Κουλτούρας. Στοχαστής. Αθήνα, 1973
- Γκυρβίτς Ζ. (επιμ. Τσούσης Δ.) Μελέτες για τις σύγχρονες τάξεις από το Μάρξ μέχρι σήμερα. Gutenberg. Αθήνα, 1986

- Clark J., , Μαρξ Μπακούνιν και κοινωνικός μετασχηματισμός, Αρδην. Αθήνα, 1994
- Cougola K., Γάμος, εταιρίες και παιδεραστία στην Αρχαία Ελλάδα. Παπαδήμα. Αθήνα, 1999
- Corrain J., Το τέλος της μισθωτής εργασίας, στο Αντιστάσεις στην παγκοσμιοποίηση στην εφημ. «Monde Diplomatique» (ελλ. έκδ.) τ.15, Δεκ. 1998, σ. 42-44.
- Δαμόφλη Β., Η γυναικεία εργασία στην Ελλάδα και ΕΟΚ στο περ. του Ι.Ν.Ε. της Γ.Σ.Ε.Ε, τ. 6-7, Αυγ. Σεπτ. 1991, σ. 42-46.
- Δάφνερ Α., Ελεύθερος χρόνος και κοινωνικότητα στον αστικό χώρο στο Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών. τ. 96-97 ΕΚΚΕ, 1998, σ. 7-35.
- Δεδουσόπουλος Α., Φωτεινοπούλου Κ., Διερεύνηση των αναγκών τεχνικής εκπαίδευσης σε τοπικό επίπεδο. Οι περιπτώσεις Νέας Ιωνίας και Καλαμάτας. Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο και Π.Ε.Τ.Α. 1992
- Δεμίρη Κ., Τα ελληνικά κλωστοϋφαντουργεία, ιστορική και τυπολογική διερεύνηση. Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ιδρυμα ΕΤΒΑ. Αθήνα, 1991
- Δεμερτζής Ν., Κουλτούρα, Νεωτερικότητα, Πολιτική Κουλτούρα. Παπαζήσης. Αθήνα, 1989
- Δεμερτζής Ν., Μεταμοντέρνα εξατομίκευση και απαξίωση του ιδιωτικού βίου. Στην εφημ. Ελευθεροτυπία (ενθ. Βιβλιοθήκη) 17 Μαρτίου 2000, σ. 10
- Δερτιλής Γ., Ελληνική οικονομία και βιομηχανική επανάσταση. Σάκκουλας. Αθήνα, 1984
- Δερτιλής Γ., Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909. Εξάντας. Αθήνα, 1985
- Δεσύπρη Μ., Η Γυναίκα και η κοινωνική πρόνοια. Φεμινιστική Βιβλιοθήκη. Αθήνα 1922.
- Δημοκρατική Πανεπιστημονική Κίνηση, Η ΕΟΚ και τα προβλήματα της ελληνικής βιομηχανίας. Gutenberg. Αθήνα, 1984,

- Διαμαντόπουλος Θ., Εισαγωγή στην πολιτική. Σάκκουλας. Αθήνα-Κομοτηνή, 1983
- Δοξιάδης Κ., Ουτοπία και ηθική: τα κοινωνικά κινήματα στη σύγχρονη ιδεολογία. Στο κοινωνικά κινήματα και κοινωνικές επιστήμες στο Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης. Περιοδική Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης, Θεμέλιο. Αθήνα, 1996, σ. 51-82
- Δουκάκης Λ. Ν., Οι εργασιακές σχέσεις και ο τύπος της μισθωτής εργασίας στη διάρκεια της μεταπολεμικής εκβιομηχάνησης και της κρίσης. Στο περ. "Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών", τ. 59, ΕΚΚΕ. 1985, σ. 3-40.
- Δουκάκης Λ. Ν., Εργασιακές σχέσεις: οικονομία και θεσμοί. Οδυσσέας. Αθήνα, 1988
- Δουλκέρη Τ., Η συμμετοχή της ελληνίδας στην οικογένεια και εργασία. Σάκκουλας. Αθήνα, 1986
- Δουλκέρη Τ., Ισότητα των δύο φύλων στις εργασιακές σχέσεις. Παπαζήσης. Αθήνα, χ.χ.
- Δρίτσα Μ., Βιομηχανία και τράπεζες στην Ελλάδα του μεσοπολέμου. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης Αθήνα, 1990
- Δρυλλεράκης Ι., Κίνητρα για βιομηχανικές και βιοτεχνικές επενδύσεις, Ζαχαρόπουλος. Αθήνα, 1980
- Duby G. και Perrot M., Γυναίκες και Ιστορία (επιμ. στα πρακτικά του συμποσίου της Σορβόνης, 13-14-11-1992 μτφρ. Καρλαύτη Κ. και επιμ. για την ελλ. γλώσσα Τσοκόπουλος Β.). Ελληνικά Γράμματα. Αθήνα, 1995
- Duverger M. Εισαγωγή στην Πολιτική. Παπαζήσης. Αθήνα, 1985
- Δώδου Δ. κ.ά., Έρευνα για την πολιτική συμπεριφορά των γυναικών Μέρος Α'. Γυναικεία Απασχόληση. Μέρος Β'. Σύνοψη πρώτων αποτελεσμάτων. Τελική έκθεση για την πολιτική συμπεριφορά των γυναικών. Γ.Γ.Ι. Νοέμβριος, 1988
- Εθνική Έκθεση της Ελλάδας για το 4^ο Παγκόσμιο Συνέδριο Γυναικών του ΟΗΕ στο Πεκίνο. Η κατάσταση των γυναικών στην Ελλάδα, κατά τη δεκαετία 1984-1994. Υπ. Προεδρίας. Γ.Γ.Ι. Εθνικό Τυπογραφείο. Αθήνα, Μάρτιος 1995.

- Eightal G., Οικονομική και Κοινωνική Κατάσταση στην Ελλάδα μετά το 1821. Μπάϋρον. Αθήνα, χ.χ.
- Ελεφάντης Α., Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στο μεσοπόλεμο. Ολκός. Αθήνα, 1976
- Εμπορικός Σύλλογος Πειραιώς. Έκθεση ιστορικών ενθυμημάτων. Πειραιάς, εμπόριο, βιομηχανία. Πειραιάς, 1991.
- Έλιοτ Τ. Σ., Σημειώσεις για τον ορισμό της κουλτούρας. Πλέθρον. Αθήνα, 1980
- Εγγκελς Φ., Αντι-Ντύριγκ. Αναγνωστίδης. Αθήνα, 1963 (α' έκδ.)
- Εγγκελς Φ., Η καταγωγή της οικογένειας της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους (εισ. Leacock E. B) Θεμέλιο. Αθήνα, 1978
- Εργατικό Κέντρο Πειραιώς, Οι εργάται του Πειραιώς προς το Ανώτατον Συμβούλιον Εργασίας, 1912
- Εταιρεία Οικονομολόγων Θεσσαλονίκης. Εισηγήσεις Α' Συνεδρίου. Η Ελληνική Οικονομία μπροστά στη δεκαετία του 1990. Θεσσαλονίκη, Σάκκουλας 14-16/1/1990.
- ΕΤΒΑ., Διεύθυνση Μελετών, Ελληνική Βιομηχανία και Ανάπτυξη. Ανατομία των συνθηκών Αγοράς της Βιομηχανίας, 1978.
- Ευελπίδης Χρ., Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Ελλάδος. Παπαζήσης. Αθήνα, 1950
- Ευμοιρίδης Α., Ευρωπαϊκή ενοποίηση και κλωστοϋφαντουργία. Ίδρυμα Οικονομικών Βιομηχανικών Ερευνών (Ι.Ο.Β.Ε.). Αθήνα, 1990
- Ζησιμόπουλος Α., Προσδιοριστικοί παράγοντες της γυναικείας απασχολήσεως. Μέτρα, κίνητρα προς περαιτέρω ενεργοποίησιν. ΚΕΠΕ. Αθήνα, 1975
- Giddens A., Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία, Οδυσσέας. Αθήνα, 1993 (γ' έκδ.)
- Gisela B., Πέρα απ' τις διχοτομίες. Προοπτικές στην ιστορία των γυναικών. Στο περ. «Δίνη Φεμινιστικό Περιοδικό», τ. 6, 1993

- Ζολώτας Ξ., Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχανίσεως. Τράπεζα της Ελλάδος. Διεύθυνσις οικονομικών μελετών. Σειρά ειδικών μελετών. Αθήναι, 1964 (β' έκδ.)
- Harnecker M., Βασικές έννοιες του ιστορικού υλισμού. Παρατηρητής. Αθήνα, χ.χ.
- Holmes J., Οργάνωση και γεωγραφική διάρθρωση των υπεργολαβιών παραγωγής. Στο περ. "Σύγχρονα θέματα", Αθήνα, τ. 45, 1991, σ. 17-25.
- Horkheimer M., Φιλοσοφία και κοινωνική κριτική. Ύψιλον. Αθήνα, 1984
- Howard K., Sharp J., Η Επιστημονική Μελέτη, Gutenberg, Αθήνα, 1998.
- Θανοπούλου Μ., Έρευνα για τα Κοινωνικά χαρακτηριστικά της γυναικείας Απασχόλησης. Η γυναικεία απασχόληση ή η γυναικεία εργασία στην Ελλάδα: κύριες τάσεις και κατευθύνσεις της μεταπολεμικής βιβλιογραφίας. ΕΚΚΕ και Γ.Γ.Ι.-Υπουργείο Προεδρίας. Αθήνα, 1992
- Θεοδώρου Β., Λούκος Χ., Το αρχείο της βιομηχανίας «Κλωστήριον και Υφαντήριον Ε. Λαδοπούλου Υιών εν Σύρω», Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού. Παράρτημα του περ. Μνήμων, 1996, τ. 18
- Θεοφανίδης Σ., Μεθοδολογία της Επιστημονικής Σκέψης και Έρευνας, Έκδ. Μπένου Ε., Αθήνα, 1998
- James S. Καλοί και καλύτεροι πολίτες. Η ιδιότητα του πολίτη και η γυναικεία ανεξαρτησία. Στο περ. «Δίνη» τ. 8, 1995-1996, σ. 130-152
- Ίδρυμα Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών. Ο κλάδος των υποκαμίσων. Μονάδα κλαδικής βιομηχανικής έρευνας και ενημέρωσης, Σεπτέμβριος 1993, τ. 108.
- Ιωακείμογλου Η., Αναδιάρθρωση και Διεθνής Εξειδίκευση της Ελληνικής Βιομηχανίας. Ινστιτούτο Εργασίας της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδας, στο "Δελτίο του ΙΝΕ της ΓΣΕΕ", χ.χ., σ. 149-150
- Ιωακείμογλου Η., Μυθολογία της αγοράς εργασίας. Οι τρεις θεμελιώδεις μύθοι για την ανεργία. Στην εφημ. "Εποχή", Αθήνα, 20 Απρ. 1977, σ. 5.
- Ιωακείμογλου Η., - Κατσορίδας Δ., Εργασία και μερική απασχόληση στο "Δελτίο ΙΝΕ/ΓΣΕΕ", τ. 44, Οκτώβριος 1994

- Ιωακείμογλου Η. - Κατσορίδας Δ., Επεξεργασία στοιχείων "Δελτίο ΙΝΕ/ΓΣΕΕ", τ. 36-37, Φεβρ.-Μαρτ. 1994
- Ιωακείμογλου Η - Κατσορίδας Δ., Επεξεργασία ειδικού ενθέτου για την αύξηση του ποσοστού συμμετοχής των γυναικών στην απασχόληση, στο "Δελτίο ΙΝΕ/ΓΣΕΕ", τ. 38-39, Απρ.Μαΐος 1994
- Ιωακείμογλου Η., Καμινιώτη Ο., Κωστάκη Α., Σκοπελίτου Θ., Εκπαίδευση, Φύλο και Τρόπος Ένταξης στην Αγορά εργασίας στο Ανεργία, Εργασία, Εκπαίδευση-Κατάρτιση στην Ελλάδα και στη Γαλλία (πρακτικά Ελληνογαλλικού συνεδρίου) επιμ. Μαράτου-Αλιπράντη Λ., Χατζηγιάννη Α. ΕΚΚΕ. Αθήνα, 1998, σ. 91-107
- Ιωάννου Χ., Μισθωτή απασχόληση και συνδικαλισμός στην Ελλάδα. Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών Αθήνα, 1989
- Ιωάννου Χ., Υγιεινή και Ασφάλεια της Εργασίας και Κοινωνικός Αποκλεισμός στο Διαστάσεις του Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα. ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1999, τ. Β', σ. 229, 261
- Καβουνίδη Τ., Καπιταλιστική ανάπτυξη και απασχόληση γυναικών στη μεταποίηση στην Ελλάδα, στο περ. «Σύγχρονα Θέματα», τ. 14, Μάρτιος 1982, σ. 53-63
- Κακλαμανάκη Ρ., Η θέση της ελληνίδας στην οικογένεια, κοινωνία, πολιτεία. Παιδεία. Αθήνα, 1979
- Καλαφάτης Θ., Παγκοσμιοποίηση και Ιστορία, στην εφημ. «Εποχή», 8 Ιουνίου 1997, σ. 23.
- Καλλωνιάτης Κ., Κλωστοϋφαντουργία: κλάδος εθνικής σημασίας, αλλά και κρατικής εγκατάλειψης, άρθρο στο περ. "Επιλογή", τ. 58, Μάιος, 1995, σ. 66.
- Καλλωνιάτης Κ., Κατούφα Ε., Κλωστοϋφαντουργικά προϊόντα, ο κλάδος της υφαντουργίας, Κλαδική έκθεση, τ. 96, ΙΟΒΕ, 1992
- Καλλωνιάτης Κ., Κατούφα Ε., Κλωστικά προϊόντα, μη υφασμένα υφάσματα, Κλαδική έκθεση, τ 103, ΙΟΒΕ, 1992
- Κανελλόπουλος Κ., Εισοδήματα και φτώχεια στην Ελλάδα, προσδιοριστικοί παράγοντες, ΚΕΠΕ. Αθήνα, 1986

- Κανελλόπουλος Κ., Ανθρώπινοι πόροι, πληθυσμός, αγορά εργασίας. ΚΕΠΕ. Αθήνα, 1994
- Κανταράκη Μ., Μελέτη αξιολόγησης μη αναγνωρισμένων εμπειριών και δεξιοτήτων των γυναικών – Ποιοτική διερεύνηση, Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ) Γενική Γραμματεία Ισότητας. Κοινοτική πρωτοβουλία Now, 1998 – 1999.
- Κανταράκη Μ., Φύλο και Τάξη στη σύγχρονη Ελληνική Κοινωνία. Η μελέτη των βιομηχανικών εργατριών στην κλωστοϋφαντουργία-ένδυση, μέσα απ' τις εργασιακές τους σχέσεις και το συνδικαλισμό. Στο Δομές και Σχέσεις εξουσίας στη Σημερινή Ελλάδα (7^ο Επιστημονικό Συνέδριο. Πάντειο Πανεπιστήμιο. 21-24 Απριλίου 1999). Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα. Αθήνα, 2000, σ. 421-431.
- Καραμάνου Α., Η ελληνίδα στην εκπαίδευση και εργασία. Ο.Α.Ε.Δ.. 1984
- Καραμεσίνη Μ., Η Βιομηχανική Αναδιάρθρωση και ο ρόλος της βιομηχανικής πολιτικής στην Ελλάδα, κατά τη διάρκεια της κρίσης στο Δελτίο του Ι.Ν.Ε./Γ.Σ.Ε.Ε., τ. 40-41, Ιουν -Ιουλ. '94, σ. 85-95.
- Καραμεσίνη Μ., Αναδιάρθρωση, ανταγωνιστικότητα και απασχόληση στην ελληνική κλωστοϋφαντουργία, "Δελτίο Ι.Ν.Ε./Γ.Σ.Ε.Ε.", τ. 44, Οκτ. 1994, σ. 21-31.
- Καραμεσίνη Μ., Άτυπη απασχόληση και ο ρόλος του κράτους στην Ελληνική αγορά εργασίας στο "Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών" τ. 100, ΕΚΚΕ. 1999, σ. 3-32
- Καραμπελιάς Γ., Μικρομεσαία Δημοκρατία. Κομμούνα. Αθήνα, 1982
- Καραμπελιάς Γ., Σύγχρονος Καπιταλισμός και Επαναστατικό Υποκείμενο. Κομμούνα. Αθήνα, 1983
- Καραμπελιάς Γ., Στα μονοπάτια της Ουτοπίας, στο περ. «Άρδην», τ. 8. Μάιος – Ιούνιος 1997
- Καραποστόλης Β., Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία (1960-1975) διδ. δ. σε Πάντειο Πανεπιστήμιο. ΕΚΚΕ. Αθήνα, 1983
- Καραποστόλης Β., Συμβίωση και Επικοινωνία στην Ελλάδα. Αλεξάνδρεια. Αθήνα, 1987

- Καραποστόλης Β., Τάσεις κινητικότητας εργασίας στην Ελληνική βιομηχανία. ΕΚΚΕ. Αθήνα, 1989
- Καρζής Θ., Η γυναίκα της νέας εποχής. Αναγέννηση. Τουρκοκρατία. Γαλλική επανάσταση. Φιλιπότης. Αθήνα. 1990
- Καρζής Θ., Η γυναίκα στον 20ο αιώνα. Φιλιπότης. Αθήνα. 1993
- Κασιμάτη Κ., Κριτική στο βιβλίο των Ντ.Βαΐου, Κ.Χατζημιχάλη (1997, Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς. Πόλεις, περιφέρειες και άτυπη εργασία. Αθήνα: Εξάντας) στο περ. "Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών", τ. 96-97, ΕΚΚΕ, 1998, σ. 337-341.
- Κασιμάτη Κ., Σχέση ανάμεσα στην εκπαίδευση και στην επαγγελματική κινητικότητα στο Η κοινωνιολογία στην Ελλάδα σήμερα. Με κείμενα 30 συγγραφέων Λαμπίρη Δημάκη Ι., Παπαζήση, 1987, σ. 195-197.
- Κασιμάτη Κ., Το ελληνικό σχολείο και ο χώρος της εργασίας στο "Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών", τ.70, ΕΚΚΕ, 1988, σ. 116-135.
- Κασιμάτη Κ., Τάσεις κινητικότητας στην ελληνική βιομηχανία, ΕΚΚΕ. Αθήνα, 1989
- Καστοριάδης Κ., Η φαντασιακή Θέσμιση της Κοινωνίας, Ράππα. Αθήνα, 1985,
- Κατούφα Ε., Ο κλάδος των υποκαμίσων. Μονάδα κλαδικής βιομηχανικής έρευνας και ενημερώσεως, στο Δελτίο του ΙΟΒΕ, τ. 108, Σεπτέμβριος 1993, σ. 1-3
- Κατράνης Α., Η θεσμική διάσταση του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου. Η εξέλιξη της GATT από προσωρινή συμφωνία σε διεθνή οργανισμό, (α' μέρος: το σύστημα της GATT, σ.15-42. Μέρος β': ο Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου ως Διεθνής Οργανισμός, σ. 43-77) στο σύμμεικτο έργο: Οι συμφωνίες του Γύρου της Ουραγουάης για το διεθνές εμπόριο αγαθών και υπηρεσιών. Ελληνική Εταιρεία Διεθνούς Δικαίου και Διεθνών Σχέσεων. Σάκκουλας. Αθήνα, 1995
- Κατσανέβας Θ., Εργασιακές Σχέσεις στην Ελλάδα: Το θεσμικό πλαίσιο και οι συλλογικές διαπραγματεύσεις, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών. Σειρά (2) Επιστημονικές Μελέτες, Αθήνα, 1983.

- Κατσανέβας Θ., Το Σύγχρονο Συνδικαλιστικό Κίνημα στην Ελλάδα. Νέα Σύνορα. Αθήνα, 1994
- Κατσορίδας Δ., Η ανεργία στην Ελλάδα και οι επιπτώσεις της στους εργαζόμενους, στο "Δελτίο του Ι.Ν.Ε./Γ.Σ.Ε.Ε.", τ. 6-7, Αυγ.-Σεπτ. 1991 σ. 24-31.
- Κατσορίδας Δ., Φασόν: Ζωή και δουλειά με το κομμάτι στο περ. «Θέσειω», τ. 48, 1994, σ. 25- 38.
- Κατσορίδας Δ., Μια οικονομία σε «κατάρρευση»; Μια διαφορετική ανάλυση για το χαρακτήρα του ελληνικού καπιταλισμού. Αθήνα, 1996
- Κάτσου Γ.Χ.- Ιωάννου Χρ., Κλωστοϋφαντουργία-Ενδυση. Θέματα Προγραμματισμού, Διερεύνηση αναπτυξιακών δυνατοτήτων. ΚΕΠΕ. Αθήνα, 1986
- Κατσούρας Σ., Το φασόν, στο "Δελτίο Ι.Ν.Ε./ΓΣΕΕ", τ. 23. Ιαν.1993
- Καφάτου Σ., Καπιταλισμός και περιφέρεια: η ιστορία της υπανάπτυξης στη Λατινική Αμερική Νεφέλη. Αθήνα, 1981
- Κέντρο Επαγγελματικής Κατάρτισης του Ινστιτούτου Εργασίας της ΓΣΕΕ, Κοινωνική θέση και κοινωνική συνείδηση στην περιοχή του Ηρακλείου. Ποιοτική διερεύνηση, 1996
- ΚΕΠΕ, Η Ελληνική Εκπαίδευση στον ορίζοντα του 2000, 1995.
- Κεραμίδου Ι., Η μορφή ρύθμισης της σχέσης μισθωτής εργασίας και η συσσώρευση του κεφαλαίου στην Ελλάδα μεταπολεμικά. Διδ. δ. Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1996
- Κερασώτης Π., Βαμβακοκλωστική. Κλωστοϋφαντουργική Βιβλιοθήκη, 1943, 8^{ος} τ.
- Κερασώτης Π., Η ελληνική κλωστοϋφαντουργία κάτω από το φακό της αμερόληπτης ιστορίας. Κλωστοϋφαντουργική Βιβλιοθήκη, 1944.
- Κερασώτης Π., Ο αργαλειός και η υφαντική στους θρύλους και τα τραγούδια, 1/5/1950.

- Κετσετζοπούλου Μ., Μπούζας Ν., Λειτουργίες της αγοράς εργασίας και κοινωνικός αποκλεισμός στο Διαστάσεις του Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα, τ. Α' ΕΚΚΕ. Αθήνα, 1996, σ. 137-170
- Κιντής Α., Ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας επιτεύξεις, προβλήματα, προοπτικές. Gutenberg. Αθήνα, 1982
- Kindleberger C. H. Br., Οικονομική Ανάπτυξη. Παπαζήσης. Αθήνα, 1982
- Κολονταί Α., Οικονομική και σεξουαλική απελευθέρωση της γυναίκας. Πύλη. Αθήνα, 1975
- Κονδύλης Π., Η παρακμή του αστικού πολιτισμού. Απ'τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή κι απ'τον φιλελευθερισμό στην αστική δημοκρατία. Θεμέλιο. Αθήνα, 1991
- Κονιόρδος Σ., Εξουσιαστικές δομές στις εργασιακές σχέσεις: συνέχεια και ασυνέχεια στις εργοδοτικές στρατηγικές ελέγχου, σε μικρές μεταποιητικές επιχειρήσεις, στο Δομές και Σχέσεις Εξουσίας στη σημερινή Ελλάδα (7^ο Πανεπιστημιακό Συνέδριο. Πάντειο Πανεπιστήμιο. 21-24 Απριλίου 1999). Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα. Αθήνα, 2000, σ. 818-837
- Κόρακας Α., Περιφερειακή ανάπτυξη και τοπικές κοινωνίες(..περί επικουρικότητας εταιρικών σχέσεων ενδογενούς ανάπτυξης και άλλων) στο περ. "Σύγχρονα Θέματα". Αθήνα, τ 90-93. Απρ.-Μαΐος-Ιουν. 1991
- Κορδάτος Γ., Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος με βάση άγνωστες πηγές και ανέκδοτα αρχεία. Μπουκουμάνης. Αθήνα, 1972
- Κορδάτος Γ., Ιστορία της Ελληνικής εργατικής τάξης. Μπουκουμάνης. Αθήνα 1972
- Κορς Κ., Μαρξισμός και φιλοσοφία. Ύψιλον. Αθήνα, 1981
- Κουζής Γ., Λευκή Βίβλος: απασχόληση και εργασιακές σχέσεις στο Δελτίο του ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, τ. 36-37, Φεβρ.-Μαρτ. 1994, σ. 7-22.
- Κουζής Γ., Ευελιξία του χρόνου εργασίας στο "Δελτίο ΙΝΕ/ΓΣΕΕ", τ. 40-41, 1994, σ. 27-30.

- Κουζής Γ., Ειδικές και ευέλικτες μορφές απασχόλησης στο "Δελτίο του ΙΝΕ/ΓΣΕΕ", τ. 40-41, Ιου.-Ιουλ. 1994, σ. 32-37.
- Κουκουλές Γ.Φ., Η συνέχεια στην ιστορία ως τραγική επανάληψη: η περίπτωση του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος (1936-1948) Σημειώσεις για το Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Κουκουλές Γ., Τζανετάκος Β., Συνδικαλιστικό Κίνημα 1981 - 1986. Η μεγάλη ευκαιρία που χάθηκε. Οδυσσέα. Αθήνα, 1986
- Κουκουλές Γ., Για μια ιστορία του ελληνικού Συνδικαλιστικού Κινήματος. Οδυσσέας. Αθήνα, 1994 (β' εκδ.)
- Κουκουλές Γ., Ελληνικά Συνδικάτα :Οικονομική Αυτοδυναμία και εξάρτηση (1938-1984). Συμβολή στη διερεύνηση της υπόθεσης ανυπαρξίας ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος. Οδυσσέας. Αθήνα, 1994
- Κουκουλές Γ., Πόσο χρήσιμα είναι τα συνδικάτα σήμερα; Στην εφημ. "Καθημερινή", 2 Μαΐου, 1999, σ. 63
- Κουκουλές Γ.Φ., Πετρινώτη Ξ. (επιμ.) Επετηρίδα Εργασίας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Παντείου. Αθήνα, 1998
- Κουλουγλιώτης Ν., Επιχείρηση και κοινωνία. Σύγχρονη Εκδοτική. Αθήνα, 1992
- Κουτσιουμάρης Γ., Η μορφολογία της Ελληνικής Βιομηχανίας. ΚΕΠΕ. Αθήνα. 1963
- Κραβαρίτου Μανιατάκη Γ., Οι εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα. Εξάντας. Αθήνα, 1986
- Κραβαρίτου Γ., Οι συνέπειες των νέων μορφών απασχόλησης στο εργατικό δίκαιο και στην κοινωνική ασφάλιση στο περ. "Θέσεις", τ.17, 1991, σ. 25-41.
- Κραβαρίτου Γ., Αναζητώντας εκατό συλλογικές συμβάσεις με αναφορά στην εργασία των γυναικών, στο "Δελτίο ΙΝΕ/ΓΣΕΕ", τ. 6-7, Αυγ.-Σεπτ. 1991, σ. 37-42
- Κραβαρίτου Γ., Δίκαιο και Φύλο. Παπαζήσης. Αθήνα, 1996

- Κρίβας Σπ., Γεωργακάκος Στ., Χάντζιου Ε., Διαφορές μεταξύ των φύλων ως προς τα επαγγελματικά κίνητρα και την επαγγελματική συμπεριφορά. Μια ερευνητική προσέγγιση της ελληνικής πραγματικότητας Πάτρα: Συμβούλιο Ισότητας. Πάτρα, 1987
- Κυριαζή Ν., Η κοινωνιολογική έρευνα-Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών, Ελληνικές Επιστημονικές Εκδόσεις, Αθήνα, 1998
- Λαμπίρη-Δημάκη Ι., Η Κοινωνιολογία και η Μεθοδολογία της. Σάκκουλας. Αθήνα, Κομοτηνή, 1990
- Λαμπίρη-Δημάκη Ι., Κελπερής Χ., Κοινωνικές Έρευνες με στατιστικές μεθόδους. Αθήνα Σάκκουλας 1995
- Λάνγκ Τ και Χάινς Κ., Εμπόριο και περιβάλλον. Ο νέος προστατευτισμός στο περ «Άρδην», τ. 8, Μάϊος – Ιούνιος 1997
- Λαφάργκ Π., Το δικαίωμα στην τεμπελιά. Ελεύθερος Τύπος. Αθήνα, 1981
- Λένιν Β.Ι., Η μεγάλη πρωτοβουλία. Στο Διαλεχτά Έργα (1919). Έκδ. της Κ.Ε. του Κ Κ.Ε., τ. Β', χ χ.
- Λένιν Β. Ι Οι δύο τακτικές. Κλασσικά Κείμενα. Αθήνα, χ.χ.
- Λένιν Β.Ι, Για τη χειραφέτηση της γυναίκας. Πλανήτης. Αθήνα, χ.χ.
- Λεντάκης Α. Κεφαλάς Κ. (μτφρ., επιμ.) Παλατινή Ανθολογία. Κώδικας Ελληνικής Ανθολογίας μτφ. Παλατιανή Βιβλιοθήκη. Χαϊδεμβέργης Δωρικός, 1988.
- Λεξικό Κοινωνιολογίας. Πατάκης. Αθήνα, 1991.
- Ληξουριώτης Γ., Προστατευτικός νομοθετικός παρεμβατισμός και η εμφάνιση του εργατικού δικαίου στην Ελλάδα: η περίπτωση της παιδικής εργασίας στο (συλλ. τομ.) Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός (επιμ. Μαυρογορδάτος Γ., Χατζηιωσήφ Χ) Παν/κές εκδόσεις Κρήτης. Ηράκλειο, 1992, σ. 205-223
- Λιάκος Α., Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το Διεθνές Γραφείο εργασίας στο Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός (επιμ. Μαυρογορδάτος Γ., Χατζηιωσήφ Χρ.) Παν/κές εκδόσεις Κρήτης. Ηράκλειο, 1992, σ.205-223.

- Λιάκος Α., Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών. Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος. Αθήνα. 1993
- Λιανός Θ., Τέλος και αφετηρία για τα εργατικά σωματεία Α' μέρος στην εφημ. «Το Βήμα», 24 Αυγούστου 1997 και Β' μέρος 7 Σεπτεμβρίου 1997, σ. Α9 και Α17.
- Λιβιεράτος Δ., Το ελληνικό εργατικό κίνημα 1918-1923. Καρανάσης. Αθήνα, 1976
- Λιβιεράτος Δ., Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (τρεις τόμοι). Κομμούνα-Εναλλακτικές εκδόσεις, Αθήνα, 1994
- Λιούις Τ., Ο Μαρξισμός του Μάρξ. Μπουκουμάνης. Αθήνα, 1975
- Λίποβατς Θ., Η απάρνηση του πολιτικού. Οδυσσέας. Αθήνα, 1988
- Λοβέρδος Σ., Η Μελέτη, «Αι εργαζόμενοι Ελληνίδες», 1907, τ. 2.
- Λούκατς Γκ., Ιστορία και ταξική συνείδηση, Οδυσσέας. Αθήνα, 1975
- Λουξεμπουργκ Ρ., Τι ζητάει ο Σπάρτακος, και Γράμματα από τη φυλακή, Ύψιλον. Αθήνα, 1979 (β' εκδ.)
- Λυδάκη Ά., Οι τσιγγάνοι στην πόλη. Καστανιώτης. Αθήνα, 1998
- Λυκούδης Ε., Οικονομική Επιθεώρησης. «Ενώσεις Εργοστασιαρχών εν Ελλάδι Βιομηχανία και αι απεργίαι υπό την έποψιν της Νομοθεσίας και της Πολιτικής Οικονομίας». Σύρος, 1883, αρ. φ. 128, σ. 303.
- Λυμπεράκη Α., Βιομηχανικές συνοικίες γύρω από την Αθήνα; αναδιαρθρωτική εμπειρία, προβλήματα, προοπτικές στο περ. «Σύγχρονα Θέματα», τ. 45, Απρ.-Ιουν. 1991, σ. 54-60.
- Λυμπεράκη Α., Η πρόκληση της ανάπτυξης σε μικρή κλίμακα:οικονομική ευελιξία και κοινωνικές δυσκαμψίες. Παπαζήσης. Αθήνα, 1992
- Λυμπερόπουλος Κ., Η εργασία απ' τον αυταρχισμό στη συμμετοχή, στο περ. «Συνδικαλιστική Επιθεώρηση», τ. 67-68, Ιούλ. - Αύγ. 1990, σ.57 - 73.

- Λύτρας Α., Προλεγόμενα στη θεωρία της Ελληνική κοινωνικής δομής. Νέα Σύνορα – Α.Α. Λιβάνη. Αθήνα, 1993
- Λώλος Σ., Παπαγιαννάκης Λ., Η Ελληνική Βιομηχανία στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Επιπτώσεις από την ένταξη στην ΕΟΚ και προοπτικές. Ακαδημία Αθηνών, Δημοσιεύματα Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής κοινωνίας, τ. 5. Αθήνα, 1993
- Λώλος Σ., Εννοιολογική ταξινόμηση της ανεπίσημης οικονομίας στο περ. «Σύγχρονα Θέματα», τ. 40, Απρ.-Μαΐος-Ιουν. 1991, σ. 40-46.
- Μαγγανάρα Ι. (επιμ. έκδ) Εργασία, Συνδικαλισμός και ισότητα των φύλων. Εισηγήσεις σεμιναρίου. Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας και Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Οδυσσέας. Αθήνα, 1998
- Μαγγιώρου Μ., Ο Λειτουργισμός στην πολιτική θεωρία και οι επιπτώσεις στη γυναικεία καταπίεση στο δελτίο του ΕΚΚΕ, τ. 57, 1985, σ. 3-23.
- Μακρής Ε., Οικονομικός Ενεργός Πληθυσμός της Ελλάδος και η απασχόλησις αυτού, 1891-1971, Στατιστικά Μελέται, 1891-1971, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1972, σ. 129-147
- Μαλλιάρκου Ν., Οικιακή εργασία και καπιταλιστική παραγωγικότητα στο περ. «Πόλη των γυναικών-ανοικτό περιοδικό θεωρητικών και πρακτικών προβλημάτων», τ.8, Μάρτιος 1983, σ. 2-7.
- Mancur O., Κατσούλης Η., Η Λογική της συλλογικής δράσης: Δημόσια Αγαθά και η θεωρία των ομάδων, Παπαζήσης. Αθήνα, 1991
- Μάο Τσε Τουνγκ, Αποσπάσματα για την πολιτιστική επανάσταση, Αθήνα: Πολιτιστική Επανάσταση, 1976.
- Μαράτου Αλιμπράντη Λ., Χατζηγιάννη Α. (επιμ.) Ανεργία, Εργασία, Εκπαίδευση, Κατάρτιση στην Ελλάδα και στη Γαλλία (πρακτικά Ελληνογαλλικού συνεδρίου) ΕΚΚΕ. Αθήνα, 1998
- Μαράτου Αλιμπράντη Λ., Οι ρόλοι των φύλων στην Ελληνική κοινωνία. Στο Δομές και σχέσεις εξουσίας στη σημερινή Ελλάδα (7^ο Πανεπιστημιακό Συνέδριο. Πάντειο Πανεπιστήμιο. 21-24 Απριλίου 1999). Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα. Αθήνα, 2000, σ.483-498

- Marcuse H., Εξουσία και οικογένεια. Κάλβος. Αθήνα, 1976
- Marcuse H., Έρως και πολιτισμός. Κάλβος. Αθήνα, 1981
- Marcuse H., Λόγος και επανάσταση, Ο Χέγκελ και η γέννηση της κοινωνικής θεωρίας. Ύψιλον. Αθήνα, 1985
- Μαρματάκη Μ., Πετρινώτη Ξ., Γυναίκες, Εργασία, Νέες Τεχνολογίες, Ελλάδα, ΕΟΚ. Σύνδεσμος για τα δικαιώματα της Γυναίκας. Αθήνα, 1989
- Μαρξ Κ., Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα (1844). Γλάρος. Αθήνα, 1975
- Μαρξ Κ. Μισθωτή εργασία του κεφαλαίου (1849). Θεμέλιο. Αθήνα, 1977
- Μαρξ Κ., Το Κεφάλαιο (1867). Σύγχρονη Εποχή. Αθήνα, 1978
- Μαρξ Κ., Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας (τ. Α', Β' και Γ' 1850-1851) Grundrisse. Στοχαστής. Αθήνα, 1984
- Μαρξ Κ., Μισθός, τιμή και κέρδος. Κλασσικά Κείμενα. Αθήνα, χ.χ.
- Μαρξ Κ., Ένγκελς Φ., Η Αγία Οικογένεια (Η Κριτική της Κριτικής). Αναγνωστίδης Αθήνα, χ.χ.
- Μαρξ Κ., Ένγκελς Φ., Το Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος. Αναγνωστίδης. Αθήνα, χ.χ.
- Μαρξ Κ., Ένγκελς Φ., Κριτική της πολιτικής οικονομίας (1859) Θεμέλιο. Αθήνα, 1978
- Μάρξ Κ.-Ένγκελς Φρ.-Λένιν Β.Ι., Για το Γυναικείο Ζήτημα (συλλογή κειμένων) Σύγχρονη Εποχή. Αθήνα, 1987
- Marshall T. H., Bottomore T., Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη. Gutenberg. Αθήνα, 1995
- Mascel P., Αναδιάρθρωση του Κεφαλαίου και πλεονεκτήματα της καθυστέρησης στις περιφερειακές περιοχές στο περ. «Πόλη και Περιφέρεια», τ. 9, Ιαν-Απρ. 1984, σ. 43-45
- Ματίκ Π., Μάρξ και Κέϋνς, Οδυσσέας. Αθήνα, 1978

- Μαυρέας Κ., όψεις εκπροσώπησης εργατικών συμφερόντων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Η περίπτωση της παράταξης «Στρατή». Στο περ. «Θέσεις», τ. 49, 1994
- Μαυρογορδάτος Γ., Μεταξύ Πιτυοκάμπτη και Προκρούστη. Οι επαγγελματικές οργανώσεις στη σημερινή Ελλάδα. Οδυσσέας. Αθήνα, 1988
- Μέγας Χ., Οι αγώνες έφεραν αποτέλεσμα στο Πρωτομαγιά: Απ' την απεργία στην αργία (και την ανεργία) Εφημ. "Ελευθεροτυπία", 30 Απριλίου, 1999, σ. 2.
- Μείλεμπελτ Α., Φεμινισμός και Σοσιαλισμός. Νέα Σύνορα. Αθήνα, 1983
- Μεσάρος Ι., Η θεωρία του Μαρξ για την αλλοτρίωση. Ράππα. Αθήνα, 1974
- Μεταξάς Α.Ι.Δ., Πολιτική επιστήμη Ι. Πολιτική μεθοδολογία. Σάκκουλας. Αθήνα, 1979
- Μεταξάς Α.Ι.Δ., Πολιτική επιστήμη. Σύγχρονοι κλάδοι και περιεχόμενο Εισαγωγική θεώρηση Σάκκουλας. Αθήνα, 1979
- Μητρόπουλος Α., Θεωρητικά ζητήματα του συνδικαλιστικού κινήματος. Σάκκουλας. Αθήνα/Κομοτηνή, 1984
- Μητρόπουλος Α., Το 1992 και το εργατικό κίνημα. Τολίδης. Αθήνα, 1989
- Μητρόπουλος Α., Εργασία και συνδικάτα στη Μεταβιομηχανική κοινωνία: ο εφιάλτης της δυαδικής κοινωνίας. Νέα Σύνορα. Αθήνα, 1993
- Μητσόπουλος Π., Τα όρια της συνδικαλιστικής δράσης. Άλφα Ι.Μ. Σκαλίκη. Αθήνα, Ιούλιος 1950
- Μητσός Α., Η Ελληνική Βιομηχανία στη διεθνή αγορά: κρατική προστασία και ανταγωνιστική θέση της εγχώριας παραγωγής πριν και μετά την ένταξη στην Ε.Ο.Κ. Θεμέλιο. Αθήνα, 1989
- Μίτσελ Τ., Η εποχή της γυναίκας. Πύλη. Αθήνα, 1976
- Μισέλ Λ. Μουσούρου Λ., Κοινωνιολογία της οικογένειας και του γάμου. Βασικά στοιχεία για την ελληνική οικογένεια, Gutenberg. Αθήνα, 1985

- Μιχαήλ Σ., Πέρα από τον μύθο, στο περ. «Άρδην», τ. 8, Μάϊος – Ιούνιος 1997
- Μοσκόφ Κ., Εισαγωγικά στην Ιστορία του Κινήματος της εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα. Καστανιώτης. Αθήνα, 1985
- Μοσχονάς Α., Παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα σημειώσεις πάνω στον ιστορικό σχηματισμό τους στην Ελλάδα, στο Κοινωνικές τάξεις, κοινωνική αλλαγή και οικονομική ανάπτυξη (διεθνές συνέδριο). Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, τ. Α'. Αθήνα, 1986
- Μοσχονάς Α., Ταξική πάλη στην Ελλάδα και Ε.Ο.Κ.: Ένταξη και κοινωνικά συμφέροντα. Ι.Μ.Μ., τ. Α'. Αθήνα, 1990
- Μοσχονάς Α., Ελληνικό Συνδικαλιστικό Κίνημα και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση στο Δομές και Σχέσεις εξουσίας στη Ήμερινή Ελλάδα. (7^ο Επιστημονικό Συνέδριο 21-24 Απριλίου 1999. Πάντειο πανεπιστήμιο) Ίδρυμα Σάκη Καραγιωργα. Αθήνα, 2000, σ. 795-817
- Μόσχου - Σακορράφου Σ., Ιστορία του Ελληνικού Φεμινιστικού Κινήματος. Αθήνα, 1990
- Μουδόπουλος Σ., Ο Ν.281/1914 για τα επαγγελματικά σωματεία και η επίδρασή του στην εξέλιξη του Συνδικαλιστικού Κινήματος, στο Μαυρογορδάτος Γ., Χατζηιωσήφ Χρ. (επιμ.) Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός, Παν/κές εκδόσεις Κρήτης (συλ. τομ.) Ηράκλειο, 1992, σ. 225-253.
- Μουζέλης Ν., Νεοελληνική Κοινωνία. Όψεις υπανάπτυξης. Εξάντας. Αθήνα, 1978
- Μουζέλης Ν., Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημπεριφέρεια. Θεμέλιο. Αθήνα, 1987
- Μουζέλης Ν., Η φτώχεια της κοινωνιολογικής Θεωρίας στο «Σύγχρονη Κοινωνιολογική θεωρία» (επιμ. Πετμεζίδου Μ.) Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης. Ηράκλειο, 1998, τ. Β', σ. 345-370
- Μουσούρου Λ., Γυναικεία απασχόληση στην Ελλάδα και αλλού. Εστία. Αθήνα, 1985
- Μουσούρου Λ., Γυναικεία απασχόληση, δέκα ζητήματα. Gutenberg. Αθήνα, 1993

- Μπαϊρακτάρης Κ., Ψυχική υγεία και κοινωνική παρέμβαση, εμπειρίες, συστήματα, πολιτικές (πρόλογος, επιμ. Καραμπελιάς Γ.) Εναλλακτικές εκδόσεις/Αντιπαραθέσεις. Αθήνα, 1994
- Μπακαλάκη Α. (επιμ.) Ανθρωπολογία, Γυναίκες και φύλο με κείμενα των Ortner S., Strathern M., Rosaldo M. κλπ.) Αλεξάνδρεια. Αθήνα, 1994
- Μπακαλάκη Α., Ελεγκίτου Ε., Η εκπαίδευση εις τα του οίκου και τα γυναικεία καθήκοντα εις την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1926. Γενική Γραμματεία Ισότητας, Κέντρο Θεμάτων Ισότητας. Αθήνα, 1987
- Μπακούνιν Μ.Α., Αντιεξουσιαστικός Σοσιαλισμός. Κατσανός. Θεσ/νίκη, χ.χ.
- Μπακούνιν Μ., Θεός και Κράτος (1882) Διεθνής Βιβλιοθήκη, Αθήνα. 1974
- Μπαλτάς Α., Φουρτούνης Γ., Ο Λουί Αλτουσέρ και το τέλος του κλασικού Μαρξισμού. Ο πολίτης. Αθήνα, 1994
- Μπαμπανάσης Σ και Σούλας Κ., Η Ελλάδα στην περιφέρεια των αναπτυγμένων χωρών. Θεμέλιο. Αθήνα, 1976
- Μπαρούτας Κ., Η κραυγή των Ελλήνων. Πολιτικά συνθήματα, επευφημίες, συλλαλητήρια, εκλογικές συγκεντρώσεις, εκλογική ποίηση, 1821-1989 (πρόλ. Γιανουλόπουλος Γ.) Σαββάλα. Αθήνα, 1992
- Μπάμπας Σ., Εργασία και κοινωνικές σχέσεις. Βήματα στη μεταβιομηχανική Ελλάδα. Νέα Σκέψη. Αθήνα, 1990
- Μπελαβίλας Ν., Βιομηχανική αρχιτεκτονική: η ανόρθωση μιας διαφορετικής αρχιτεκτονικής υποταγμένης στις ανάγκες της βιομηχανικής παραγωγής, άρθρο στην εφημ. «Καθημερινή» 30 Απρ. 1995, σ. 23-27.
- Μπέμπελ Α., Η γυναίκα και ο σοσιαλισμός. Ιστορικές εκδόσεις. Αθήνα, 1981
- Μπεναρόγιας Α., Η πρώτη σταδιοδρομία του Ελληνικού προλεταριάτου. Ολκός. Αθήνα, 1975
- Μπούκτσιν Μ., Ο Μαρξισμός σαν αστική κοινωνιολογία. Ελεύθερος Τύπος. Αθήνα, 1987

- Μπρής Χ., Οι μισθωτοί της Κλωστοϋφαντουργίας υπό την προστασίαν των κοινωνικών ασφαλίσεων. Περίοδος Α', Αθήναι, 1948.
- Μυρογιάννης Γ., Η Συμφωνία για το εμπόριο των κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων στο Οι συμφωνίες του Γύρου της Ουραγουάης για το Διεθνές Εμπόριο Αγαθών και Υπηρεσιών. Ελληνική Εταιρεία Διεθνούς Δικαίου και Διεθνών Σχέσεων Σάκκουλας. Αθήνα, 1995, σ. 263-280.
- Ναζάκης Χ., Η παγκοσμιοποίηση της παραγωγής. Στο περ. «Άρδην», τ. 8. Μάιος- Ιούνιος 1997,
- Νέγκρι Α., Από τον εργάτη μάζα, στον κοινωνικό εργάτη, Κομμούνα. Αθήνα, 1983
- Νεγρεπόντη-Δελιβάνη Μ., Βιοτέχναι και βιοτεχνία της Β.Ελλάδος, Ε.Κ.Κ.Ε.. Αθήνα, 1974
- Νεγρεπόντη-Δελιβάνη Μ., Η προβληματική ελληνική βιομηχανία και κάποιες λύσεις της. Παρατηρητής. Αθήνα, 1983
- Νεγρεπόντη-Δελιβάνη Μ., Λευκή Βίβλος και Ελληνική ιδιομορφία άρθρο στην εφημ. «Ελευθεροτυπία», Αυγ. 1995, σ. 28.
- Νεφελούδης Β., Απομυθοποίηση με τη γλώσσα των αριθμών. Αρμός. Αθήνα, 1973
- Ντε Σενλύ Φ., Ο ανταγωνισμός ανάμεσα στα γένη στη σύγχρονη Γαλλία στο Duby G., Perrot M. (επιμ.) Γυναίκες και Ιστορία. Ελληνικά γράμματα. Αθήνα, 1995, σ. 143-158
- Νικολαΐδου Μ., Η γυναίκα στην Ελλάδα. Δουλειά και χειραφέτηση. Καστανιώτης. Αθήνα, 1978
- Νικολάου-Σμοκοβίτη Λ., Νέοι θεσμοί στις εργασιακές σχέσεις. Παπαζήσης. Αθήνα, 1987
- Νικολινάκος Μ., Μελέτες πάνω στον ελληνικό καπιταλισμό. Νέα Σύνορα. Αθήνα, 1976
- Νοτά Ν., Η οικονομική αυτονομία των γυναικών στο Duby G., Perrot M. (επιμ.) Γυναίκες και Ιστορία. Ελληνικά γράμματα. Αθήνα, 1995, σ. 195-209

- Ντεμπόρ Γ., Η Κοινωνία του Θεάματος. Διεθνής Βιβλιοθήκη. Αθήνα, χ.χ.
- Ντομπ Μ., Σουήζη Π., Τακαχάσι Κ., Χιλ Κ., Προκάτσι Τζ., Χομπσάουμ Ε., Μέρινγκτον Τζ., Χίλτον Ρ., Η μετάβαση από τον φεουδαλισμό στον καπιταλισμό, Θεμέλιο. Αθήνα, 1982
- Ντυρκάϊμ Ε. (επιμ. Μουσούρου Λ.) Οι κανόνες της κοινωνιολογικής Μεθόδου (1895) Ο Ε. Ντυρκάϊμ και η κοινωνιολογία του. Gutenberg. Αθήνα, 1978
- Ξανθάκης Μ., Η κρίση της ελληνικής μεταποίησης, Παπαζήσης. Αθήνα, 1989
- Ξηραδάκη Κ., Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα. Πρωτοπόρες Ελληνίδες, 1830 - 1936 Γλάρο. Αθήνα, 1988
- Ossowski St., Η ταξική δομή στην κοινωνική συνείδηση. Κάλβος. Αθήνα, 1984
- Offe C., Κοινωνία της εργασίας. Νήσος. Αθήνα, 1993
- Ο' Μπράϊαν Μ., Φιλοσοφία της αναπαραγωγής. Νέα Σκέψη. Αθήνα, 1988
- Οργανισμός Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού, Επιστημονική Επετηρίδα του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου. Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, 1996.
- Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων, Κοινωνιολογία Γ' Λυκείου, Αθήνα, 1998 (α' έκδ.)
- Παναγιωτόπουλος Β., Η Βιομηχανική Επανάσταση και η Ελλάδα 1832-1871 στο «Εκσυγχρονισμός και Βιομηχανική Επανάσταση στα Βαλκάνια, τον 19ο αιώνα», Θεμέλιο, Αθήνα, 1980, σ. 216-236.
- Παναγιωτόπουλος Ν., Οι στόχοι του Ευρωπαϊκού κοινωνικού κινήματος. Ενάντια στην πολιτική της απολιτικοποίησης, εφημ. "Τα Νέα", 25/9/2000, σ. 10-11.
- Παναγιωτοπούλου Ρ., Απασχόληση και πολιτική συμπεριφορά των γυναικών: μερικές προκαταρκτικές σκέψεις στο περ. «Δίνη Φεμινιστικό Περιοδικό», τ. 4, 1989, σ. 55-61.
- Πανεθυμιτάκης Α., Έννοια και εκτίμηση της εισαγόμενης συστηματικής κλαδικής παραγωγικότητας στο Εταιρία Ελλήνων οικονομολόγων Θεσ/νίκη, Εισηγήσεις Α'

Συνεδρίου, Η Ελληνική Οικονομία μπροστά στη δεκαετία του '90. Σάκκουλας. Θεσσαλονίκη, 1991

- Παντελίδου-Μαλούτα Μ., Γυναίκες και πολιτική. Η πολιτική φυσιογνωμία των Ελληνίδων. Gutenberg. Αθήνα, 1992
- Παντελίδου-Μαλούτα Μ., Για το φεμινισμό της κρίσης: Απ' τη διαφορά των φύλων στη(ν) (πολυποίκιλη) γυναικεία υποκειμενικότητα, στο περ. «Δίνη Φεμινιστικό Περιοδικό», τ. 8, 1995-1996, σ. 101-109
- Παντελίδου-Μαλούτα Μ., Φεμινιστικό κίνημα, φεμινιστική θεωρία και ιδιότητα του πολίτη στο Κοινωνικά Κινήματα και Κοινωνικές Επιστήμες στο Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης. Περιοδική έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης, τ. 8, Θεμέλιο, Νοέμβριος 1996, σ. 154-180
- Παπαγεωργίου Γ., Η γυναικεία πολιτική διαμαρτυρία: η περίπτωση της Ελλάδας στο Η κοινωνική έρευνα στην Ελλάδα. Ε.Κ.Κ.Ε. Αθήνα, 1994 σ. 441-452.
- Παπαδημητρίου Ζ., Κοινωνιολογικά Ανάλεκτα: Όψεις της Σύγχρονης Βιομηχανικής Κοινωνίας. University Studio Press: Εκδόσεις επιστημονικών βιβλίων και περιοδικών. Θεσσαλονίκη, 1996
- Παπαδημητρίου Ζ., Το φαινόμενο των προβληματικών επιχειρήσεων στην Ελλάδα, από σχέδιο έρευνας για το Ι.Μ.Μ (σε συνδιάσκεψη ερευνητών αδημοσίευτο. 26 Νοεμβρίου 1987)
- Παπαδόπουλος Π., Η ταξική διάρθρωση της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα. 1987
- Παπαστάμος Σ., Σύγχρονες έρευνες στην Κοινωνική Ψυχολογία. Οδυσσέας. Αθήνα, 1989
- Παπαστεφανάκη Λ., Στα καπνομάγαζα, στα υφαντουργεία. Στο Γυναίκα και εργασία. Απ' την αφάνεια στην αναγνώριση. Στην εφημ. «Καθημερινή» (ένθετο Επτά Ημέρες) 2 Μαΐου 1999, σ. 5-8
- Παπαταξιάρχης Ευθ., Παραδέλλης Θ. (επιμ.) Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα. Πανεπιστήμιο Αιγαίου. 1992
- Πεσμαζόγλου Β., Η εμπορική πολιτική της Ευρωπαϊκής Κοινότητας στον τομέα της Κλωστοϋφαντουργίας. Διδακτορική Διατριβή στο Πάντειο Πανεπιστήμιο

Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σπουδών. Αθήνα. 1990

- Πετμεζίδου Τσουλουβή Μ., Κοινωνικές τάξεις και μηχανισμοί κοινωνικής αναπαραγωγής, Εξάντας. Αθήνα, 1987
- Πετμετζίδου Μ. (επιστ. επιμ.) Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία, τ.1 και τ.2. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1998
- Πετράκη Γ - Ντελφί Κ., Η γυναίκα στην παραγωγή, η γυναίκα στην κοινωνία στο περ. «Δεκαπενθήμερος Πολίτης», τ. 30, 28 Δεκεμβρίου 1984, σ. 28 – 31.
- Πετράκη Γ., Βιομηχανικές πολιτικές διαχείρισης της εργασίας, 1950-1993. Παρουσίαση της μελέτης βιομηχανικής αναδιάρθρωσης και οργάνωσης της εργασίας. Οι περιπτώσεις δύο επιχειρήσεων κλωστοϋφαντουργίας. Επιτόπια έρευνα στο "Δελτίο του Ι.Ν.Ε / Γ Σ.Ε.Ε ", τ. 40-41, Ιαν. 1994, σ: 49-73.
- Πετρινώτη Ξ , Οι προσδιοριστικοί παράγοντες της γυναικείας συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό στην Ελλάδα, 1961-1971 οικονομική διερεύνηση (δ.δ.) Αθήνα, 1981
- Πετρινώτη Ξ., Κράτος και εργασιακές σχέσεις: Η πολιτική οικονομία των εργασιακών σχέσεων. Παπαζήσης. Αθήνα, 1987 (β' έκδ.)
- Πετρινώτη Ξ., Αγορές εργασίας, Παπαζήσης. Αθήνα, 1989
- Πετρινώτη Ξ., Συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό, στο "Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών" του Ε.Κ.Κ.Ε., τ.74, 1989, σ. 105-140.
- Πετρινώτη Ξ., Η δόμηση των εσωτερικών αγορών εργασίας: φύλο, τεχνολογία, ανταγωνισμός. Η περίπτωση των Τραπεζών. Παπαζήσης. Αθήνα, 1998
- Πετρινώτη Ξ., Κουκουλές Γ. (επιμ.) Επετηρίδα εργασίας για την 15ετία 1981-1996 Αθήνα, 1998
- Πιζάνιας Π., Οι φτωχοί των πόλεων, Θεμέλιο. Αθήνα, 1995
- Πολέμη Π., Η βιβλιοθήκη του Ελληνικού Λαογραφικού Ιστορικού Αρχείου-Ε.Λ.Ι Α Ελληνικά βιβλία 1864-1900, πρώτη καταγραφή. Βιβλιολογικό εργαστήριο (επιστ. υπ. Φιλ. Ηλιού, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου) Αθήνα, 1990

- Πολύζος Ν., Συνεργατισμός. Ανωτάτη Βιομηχανική Σχολή Πειραιώς, 1959.
- Πολυχρόνης Λ., Τα εργατικά σωματεία. Αθήναι, 1949.
- Πουλαντζάς Ν., Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις. Θεμέλιο. Αθήνα, 1975 (α' έκδ.) και 1982 (β' έκδ.)
- Πουλαντζάς Ν., Οι κοινωνικές τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό, Θεμέλιο. Αθήνα, 1981
- Πουλιόπουλος Π., Δημοκρατική ή Σοσιαλιστική επανάσταση στην Ελλάδα; Εκδόσεις Εργατική Δημοκρατία. Αθήνα, 1992
- Πούρκος Μ., Ο ρόλος του πλαισίου στην ανθρώπινη επικοινωνία, την εκπαίδευση και την κοινωνικο-ηθική μάθηση. Gutenberg. Αθήνα, 1997
- Ρήγα Α.Β. Bell J., Μισθολογικός σχεδιασμός παιδαγωγικής και κοινωνικής έρευνας: οδηγός για φοιτητές και υποψήφιους διδάκτορες. Gutenberg. Αθήνα, 1997
- Ρηγίνος Μ., Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936. Βιομηχανία. Βιοτεχνία. Ίδρυμα έρευνας και παιδείας της εμπορικής τράπεζας της Ελλάδος. Αθήνα. 1987
- Ρήγος Α., Κοινωνικές Διαστάσεις της πολιτικής σκηνής στην Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935 (δ.δ.) Πάντειο Πανεπιστήμιο Α' και Β' τ. Αθήνα, 1987
- Ρήγος Α., Προσεγγίσεις νεοελληνικής πολιτικής, Παπαζήσης. Αθήνα, 1990
- Ρήγος Α., Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935, Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής, Θεμέλιο. Αθήνα, 1992
- Ρήγος Α., Τα κρίσιμα χρόνια, α' τ. 1922-1935 και β' τ. 1935-1941, Παπαζήσης. Αθήνα, 1995
- Ρίφκιν Τ., Το τέλος της εργασίας και το μέλλον της, Νέα Σύνορα. Αθήνα, 1996
- Ροδάκης Π., Τάξεις και στρώματα στη νεοελληνική κοινωνία, Μυκίνηαι. Αθήνα, 1975

- Ρομπόλης Σ., Η αναπτυξιακή στρατηγική του Λευκού Βιβλίου και οι προοπτικές της ελληνικής οικονομίας, στο «Δελτίο του Ι.Ν.Ε./Γ.Σ.Ε.Ε.», Απρ.-Μαΐος '94, σ. 3-8
- Ρουμποθάμ Σ., Σίγκας Λ., Γουεϊνράιτ Χ., Πέρα απ'τον κατακερματισμό. Φεμινισμός και η οικοδόμηση του σοσιαλισμού. Θεωρία. Αθήνα, 1983
- Ρουμποθάμ Σ., Στο περιθώριο της ιστορίας: 300 χρόνια γυναικείας καταπίεσης και αγώνων, Γνώση. Αθήνα, 1984
- Ρούσης Γ., Συμμετοχή των εργαζομένων: Πεδίο ταξικής πάλης, ή ταξικής συνεργασίας; Σύγχρονη Εποχή. Αθήνα, 1985
- Ρουσόπουλος Ο.Α., Σηροτροφικά: πραγματεΐαι περί καλλιέργειας της μορέας, ανατροφή του μεταξοσκώληκος και κατεργασίας της μετάξης, Βιβλιοθήκη της Βιομηχανικής και εμπορικής Ακαδημίας, τη επεξεργασία του Ι. Σ.Μανιατάκη, γεωπόνου καθηγητού της Σηροτροφίας κ.λ.π. εν τη Βιομηχανική και Εμπορική Ακαδημία, Βιβλιοθήκη, Αθήναι, 1900.
- Ρυλμόν Λ. Π., Το Λευκό Βιβλίο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και η δράση του Συνδικαλιστικού Κινήματος στο «Δελτίο του Ι.Ν.Ε. /Γ.Σ.Ε.Ε.» τ. 36-37, Φεβρ.-Μάρτ. 1994, σ. 3-6
- Ρυλμόν Λ. Π., Η Βιομηχανική αναδιάρθρωση και οι επιπτώσεις της για τους εργαζόμενους στη Βιομηχανία. Συμπεράσματα του Ι.Ν.Ε/Γ.Σ.Ε.Ε. στο «Δελτίο του Ι.Ν.Ε. της Γ.Σ.Ε.Ε.», τ. 40-41, Ιουν.-Ιουλ. 1994, σ. 38-48.
- Σακελλαρόπουλος Θ., Οικονομία, Κοινωνία, Κράτος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου (1918-1940) Πληροφόρηση. Αθήνα, 1991
- Σακελλαρόπουλος Θ., Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη: Κράτος και Οικονομία στην Ελλάδα 1830-1922, Εξάντας. Αθήνα, 1991
- Σακελλαρόπουλος Θ., Προβληματικές επιχειρήσεις Κράτος και Κοινωνικά Συμφέροντα τη δεκαετία του '80, Κριτική. Αθήνα, 1992
- Σαμαρτζή Μ., Όνομα: Γυναίκα. Εξάντας. Αθήνα, 1992
- Σαμπουτζάκη Π., Μεταποιητική δραστηριότητα και αστικός χώρος: μια εμπειρική έρευνα στο κέντρο της Αθήνας στο «Σύγχρονα Θέματα», τ.45, 1995 σ. 61-69.

- Σαρρής Ν., Εισαγωγή στην Κοινωνιομετρία, την ομαδική θεραπεία και το ψυχόγραμμα. Γραμμή. Αθήνα, 1985
- Sanglas L. F., Οι προοπτικές της ευρωπαϊκής αγοράς εργασίας μτφρ. στο «Δελτίο Ι.Ν.Ε/Γ.Σ.Ε.Ε.», τ.6-7, Αυγ.-Σεπτ.1991, σ. 32-36.
- Σβορώνος Ν., Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας, Θεμέλιο. Αθήνα, 1986
- Segal M.H., Dasen P.R., Berry J.W., Roostingha Y.H., Διαπολιτισμική Ψυχολογία. Η μελέτη της ανθρώπινης συμπεριφοράς σε παγκόσμιο, οικολογικό, πολιτιστικό πλαίσιο (επιμ. Δ.Γεωργιάς). Ελληνικά Γράμματα. Αθήνα, 1996 (β' εκδ.)
- Σκουτέρη -Διδασκάλου Ν., Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα Ο Πολίτης. Αθήνα, 1991(β' εκδ.)
- Schwartzberg. R. G., Πολιτική Κοινωνιολογία, τ.1, τ.2, Παρατηρητής. Αθήνα, 1984
- Σεφεριάδης Σ., Το συνδικαλιστικό κίνημα πριν τη δικτατορία 1962-1967, στο Ελληνική επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης. Περιοδική έκδοση της Ελληνικής εταιρείας πολιτικής επιστήμης Τ. 12. Θεμέλιο. Αθήνα, Νοέμβριος 1998
- Σιδηροπούλου – Δημακάκου, Η επαγγελματική κατάρτιση των γυναικών στο Μαγγανάρα Ι. (επιμ.) Εργασία, Συνδικαλισμός και Ισότητα των φύλων, Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας, Οδυσσέας, 1998.
- Σινόπουλος Τ., Ο επαγγελματικός χώρος της γυναίκας και η κοινωνική ποινή της, Αθήνα: Επιθεώρηση του Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα, 1986, σ. 212-220.
- Σπουρδαλάκης Μ., Για τη θεωρία και μελέτη των πολιτικών κομμάτων, Εξάντας, Αθήνα, 1990.
- Σπυρόπουλος Γ., Εργασιακή Σχέση. Νομοθεσία Δικαιωμάτων και Υποχρεώσεων Εργοδοτών-Εργαζομένων, Παπασωτηρίου. Αθήνα, 1994
- Σταυρόπουλος Α., Βιομηχανικοί Κλάδοι, Σταμούλης. Πειραιάς, 1989
- Συμεωνίδου Χ., Απασχόληση και γονιμότητα γυναικών στην περιοχή της πρωτεύουσας (διδ. διατρ στο Παν/μιο του Λονδίνου το 1988) Ε.Κ.Κ.Ε.. Αθήνα, 1990

- Συμεωνίδου Χ., Κοινωνικο-οικονομικοί προσδιοριστικοί παράγοντες της γονιμότητας στην Ελλάδα. Ε.Κ.Κ.Ε.. Αθήνα, 1992
- Συμεωνίδου Χ., Απασχόληση και ανεργία των γυναικών στην Ελλάδα. Αξιολόγηση σχετικών πολιτικών. Στο Ανεργία, Εργασία, Εκπαίδευση, Κατάρτιση στην Ελλάδα και στη Γαλλία. Πρακτικά Ελληνογαλλικού Συνεδρίου (επιμ. Μαράτου Αλιπράντη Λ., Χατζηγιάννη Α.) ΕΚΚΕ. Αθήνα, 1998, σ. 181-201
- Συμεωνίδου Χ.- Μαγδαληνός Μ., Αλληλεξάρτηση μεταξύ γυναικείας απασχόλησης και γονιμότητας στο Η κοινωνική έρευνα στην Ελλάδα, Ε.Κ.Κ.Ε., 1994, σ. 464-489.
- Συμεωνίδου Χ., Ο αποκλεισμός των γυναικών απ' την αγορά εργασίας στην Ελλάδα στο Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα. Κύρια Θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων της πολιτικής, (επιστ. Υπεύθ. Κατσούλης Η., επιμ. Καραντινός Δ.,- Μαράτου Αλιπράντη Λ., Φρονίμου Ε.) τ. Β' Ε.Κ.Κ.Ε. Αθήνα, 1996, σ. 133-158
- Σύνδεσμος Ελλήνων Βιομηχάνων (Σ.Ε.Β.) «Αγορά εργασίας και διάρθρωση αμοιβών εις την Ελληνικήν Βιομηχανίαν. Ειδικαί Μελέται. Αθήναι, 1973, τ. 3.
- Τάκαρη Ν., Η κοινωνική και επαγγελματική θέση της γυναίκας (στην Ελλάδα και στο εξωτερικό) Αθήνα, 1978
- Τεντοκάλη Β., Κοινωνική Δόμηση της ταυτότητας των δύο φύλων στο περ. «Σύγχρονα Θέματα», τ.45, Απρλ. Ιουν. 1991, σ. 101-106.
- Τζάνος Δ., Φασόν και μερική απασχόληση: οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος, στο Οικονομική Ενημέρωση Ιονικής και Λαϊκής Τράπεζας, τ.6, Απρ.-Ιουν 1988, σ. 60-64.
- Τζεκίνης Χ., Εργασιακές σχέσεις και ανάπτυξη, Παπαζήσης. Αθήνα, 1984
- Τζεκίνης Χ., Ροδόπουλος Κ., Προβλήματα και προοπτικές της μερικής απασχόλησης, ΟΑΕΔ, 1986, σ. 6-32.
- Τομαρά Σιδέρη Μ., Ανακοίνωση στο Πανελλήνιο Δημογραφικό Συνέδριο, Πληθυσμός και Ανάπτυξη στην Ελλάδα. Αθήνα, 19-20 Νοεμβρίου 1998.
- Τομαρά Σιδέρη Μ., Ιστορική Δημογραφία. Απ' τις δημογραφικές διαδικασίες στις συλλογικές νοοτροπίες και συμπεριφορές, Παπαζήσης, Αθήνα, 1998.

- Τομαρά Σιδέρη Μ., Η Ελληνική Αυτοδιοίκηση (κοινότητα βίου-κράτος-πολιτική) Παπαζήσης. Αθήνα, 1999
- Τομαρά Σιδέρη Μ., Εκπαιδευτική πορεία και κοινωνική καταγωγή, στο Σύγχρονη Οικογένεια. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις στην «Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών», τ. 98-99, Α'-Β', 1999, Σ. 183-198
- Τομαρά Σιδέρη Μ., Ο Ελληνισμός της Αιγύπτου, στο «Ελληνικός Πολιτισμός», Ανοικτό Πανεπιστήμιο Πατρών (υπό έκδ.)
- Τόμσον Ε. Π., Χρόνος, Εργασιακή πειθαρχία και Βιομηχανικός Καπιταλισμός, Νησίδες. Θεσ/νίκη, 1994 (β' εκδ.)
- Τουρνικιώτης Π., Για το συνδικαλισμό (σε κείμενα του Κ. Μάρξ και του Φ. Ενγκελς: ο συνδικαλισμός: Θεωρία, οργάνωση και δράση) Παρίσι 1972, Αναγνωστίδης. Αθήνα, 1975
- Τρακάκης Γ., 1954, Η εκβιομηχάνισις της χώρας, Αθήνα, 1954.
- Τσαμουργκέλης Γ., Η απομυθοποίηση του οικονομικού θαύματος της κας Θάτσερ στη γλώσσα των αριθμών: μια εισαγωγή στη θατσερική περιπέτεια της ελληνικής οικονομίας στο περ «Σύγχρονα Θέματα», τ.45, Απρ.-Μάϊος-Ιουν. 1991, σ. 107-113
- Τσαούσης Δ., Χρηστικό Λεξικό Κοινωνιολογίας, Gutenberg. Αθήνα, 1987
- Τσαούσης Δ., Εισαγωγή στις Πανεπιστημιακές Σπουδές, Gutenberg, Αθήνα, 1996
- Τσάρτας Π., Θανοπούλου Μ., Μανώλογλου Ε., Μάρκου Α., Αποβιομηχανοποιημένες περιοχές και ζητήματα κοινωνικού αποκλεισμού στο Δαστάσεις Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα, τ. Α', ΕΚΚΕ., Αθήνα, 1999, σ. 229-250
- Τσελίκα Η., Νεολαία και κοινωνική δυναμική, Οδυσσέας. Αθήνα, 1991
- Τσέτκιν Κ., Ο Λένιν για τη γυναίκα. Μνήμη. Αθήνα, 1975
- Τσικνής Σ., Χατζημιχάλης Κ., Τσιλένης Σ., Υπεργολαβίες παραγωγής και άτυπες εργασιακές σχέσεις στην πόλη. Στο περ. «Σύγχρονα Θέματα». Ιούνιος 1991, σ. 13

- Τσιλένης Σ. - Χατζημιχάλης Κ., Υπεργολαβίες παραγωγής και άτυπες εργασιακές σχέσεις στην πόλη στο περ. «Σύγχρονα Θέματα», τ. 45. Απριλ.-Μαΐος-Ιουν 1991
- Τσοκόπουλος Β., Πειραιάς 1835-1870 Εισαγωγή στην ιστορία του Ελληνικού Μάντσεστερ, Καστανιώτης. Εταιρεία Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας της Ελλάδας. Αθήνα, 1984
- Τσοκόπουλος Β., Το Ελληνικό Μάντσεστερ: Ιστορία της Πειραιϊκής Βιομηχανίας στην εφημ. «Καθημερινή». 30 Απριλίου 1995
- Τσοτσωρός Σ., Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου (1898-1939). ΜΙΕΤ Αθήνα, 1993
- Τσουκαλάς Κ., Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος, Θεμέλιο. Αθήνα, 1983
- Τσουκαλάς Κ., Εργασία και εργαζόμενοι στην πρωτεύουσα: αδιαφάνειες, ερωτήματα, υποθέσεις στο Ε.Κ.Κ.Ε. τ.60, 1986, σ. 3-71
- Τσουκαλάς Κ., Κράτος - Κοινωνία - Εργασία στην μεταπολεμική Ελλάδα, Θεμέλιο Αθήνα, 1987
- Τσουκαλάς Κ., Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα. Θεμέλιο. Αθήνα, 1987
- Τσουκαλάς Κ., Είδωλα πολιτισμού, Θεμέλιο. Αθήνα, 1991
- UNESCO, Ιστορία της Ανθρωπότητας, Τεγόπουλος Χ., Νίκας και Σια Ο.Ε., 1970.
- Walker D., Charman K., Η χωροθέτηση της βιομηχανίας. Παπαζήσης. Αθήνα, 1992
- Weber M., Δοκίμια επί της θεωρίας των κοινωνικών επιστημών. Τ. Β', ΕΚΚΕ. Αθήνα, 1972
- Weber M., Βασικές έννοιες της Κοινωνιολογίας (1913) Κένταυρος. Αθήνα, 1983
- Weber M., Η επιστήμη ως επάγγελμα. Κριτική της θεωρίας του Stamler (1909). Η γέννηση του σύγχρονου καπιταλισμού. Παπαζήσης. Αθήνα, χ.χ.
- Weisskopf V., Η Κβαντική επανάσταση. Κάτοπτρο. Αθήνα. 1994

- Φαίεριστον Σ., Η διαλεκτική του Σεξ. Ο φάκελος της Φεμινιστικής Επανάστασης, Ράππας. Αθήνα, 1983
- Φακιολάς Ρ., Νέα τεχνολογία και διάρθρωση της απασχόλησης, κατά οικονομικό τομέα στο Εταιρεία Ελλήνων Οικονομολόγων Θεσ/νίκης, Εισηγήσεις του Α' Συνεδρίου της Εταιρείας Οικονομολόγων Θεσ/νίκης (14,15 και 16/12/1990) Η ελληνική Οικονομία μπροστά στη δεκαετία του '90, Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη, 1991, σ. 58-61
- Φαράκας Γ., Σαρτρ, Ηθική χωρίς Θεό, στο περ. «Πολίτης Μηνιαία Επιθεώρηση», τ. 72, Ιανουάριος 2000, σ. 28-32
- Φεραρότι Φ (επιμ.) Οι κλασικοί της κοινωνιολογίας. Οδυσσέας. Αθήνα, χ.χ.
- Φίλιας Β., Εισαγωγή στη Μεθοδολογία και τις τεχνικές των κοινωνικών ερευνών, Gutenberg. Αθήνα, 1977
- Φίλιας Β., Κοινωνιολογία της Υπανάπτυξης. Σύγχρονη Εποχή. Αθήνα, 1996
- Φίλιας Β., Η Κοινωνιολογία του Πολιτισμού. Α' τ., Παπαζήσης, Αθήνα, 2000
- Φίσερ Ε., Τι είπα πραγματικά ο Μαρξ. Γλάρος. Αθήνα, χ.χ.
- Φλεβίλ Ζ., Η γυναίκα και ο κομμουνισμός. Γνώσεις. Αθήνα, χ.χ.
- Φότερ Γ., Κοινωνία των πολιτών. Φιλίστωρ. Αθήνα, 1996
- Φραγκάκη-Ιωάννου Μ., Ανάπτυξη, ανταγωνιστικότητα και απασχόληση, οι κατευθύνσεις της Λευκής Βίβλου και οι ιδιαιτερότητες της εργασίας των γυναικών στο «Δελτίο της Ι.Ν.Ε/Γ.Σ.Ε.Ε.», Απρ.-Μαΐος 1994, σ. 30-39
- Φραγκουδάκη Α., Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης. Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο. Παπαζήσης. Αθήνα, 1983
- Φραγκουδάκη Α., Τα προβλήματα και οι αντιφάσεις της επιστήμης των γυναικών. Στο περ. «Δίνη Φεμινιστικό Περιοδικό», τ. 8, 1995-1996, σ. 120-129
- Φωτεινοπούλου Κ., Μανωλόπουλος Ν., Ανάγκες τεχνικής εκπαίδευσης των μεσαίων στελεχών στην ελληνική κλωστοϋφαντουργία και το έτοιμο ένδυμα, CEDEFOP. 1989

- Χατζηιωάννου Ι. (εκδ) Βιομηχανία-Εμπόριον, Πανελλήνιον Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος 1821-1921. Η χρυσή βίβλος του Ελληνισμού, Αθήναι, 1923 (Β' τ.).
- Χατζηιωσήφ Χ., Η Γηραιά Σελήνη, η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία 1830-1940, Θεμέλιο. Αθήνα, 1993
- Χατζημιχάλης Κ. - Τσιλένης Σ., Υπεργολαβίες παραγωγής και άτυπες εργασιακές σχέσεις στην πόλη, στο Σύγχρονα Θέματα, περίοδος β', 14^{ος} χρ., τ. 45, Απρ. - Ιουν. 1991, σ. 13 – 16
- Χλέτσος Μ., Γυναικεία εργασία και παραοικονομία στην Ελλάδα στο Δελτίο της Ι.Ν.Ε/Γ.Σ.Ε.Ε, τ.6-7 Αυγ -Σεπτ. 1991, σ. 47-58
- Χλέτσος Μ., Η εκπαίδευση ως ενεργητική πολιτική απασχόλησης στο Ανεργία, Εργασία, Εκπαίδευση-Κατάρτιση στην Ελλάδα και στη Γαλλία (Πρακτικά Ελληνογαλλικού συνεδρίου Επιμ. Μαράτου-Αλιπράντη Λ., Χατζηγιάννη Α.) ΕΚΚΕ. Αθήνα, 1998, σ. 151-179
- Χούηλερ Σ.- Φεντερίκι Σ., Η Πολιτική Οικονομία της Γυναικείας Απελευθέρωσης, μτφρ. Ν. Αλεξίου, Ελεύθερος Τύπος. Αθήνα, χ.χ.
- Χρονάκη Ζ., Εργαζόμενες γυναίκες. Η εισοδος των γυναικών στη μισθωτή εργασία (1850-1900) στο Γυναίκα και Εργασία. Απ' την αφάνεια στην αναγνώριση. Στην εφημ. «Καθημερινή», 2 Μαΐου 1999, σ. 2-4
- Ψαλιδόπουλος Μ., Κείμενο για την ελληνική βιομηχανία τον 19ο αιώνα: φυσική εξέλιξη ή προστασία, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ε.Τ.Β.Α. Αθήνα, 1994
- Ψαρρά Α., Φεμινίστριες, σοσιαλίστριες, κομμουνίστριες: γυναίκες και πολιτική στο μεσοπόλεμο, στο Μαυρογορδάτος Γ., Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.) Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός (συλλ. τομ.) Παν/κές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1992, σ. 67-91
- Ψαρρά Α., Μην πεις κακό για φαμπρικού. Ο γυναικείος συνδικαλισμός και οι αγώνες για ισότητα στο Μεσοπόλεμο. Στην εφημ. «Καθημερινή» 2 Μαΐου 1999, σ. 20-22
- Ψημίτης Μ., Εναλλακτικά κοινωνικά κινήματα: Η αναζήτηση του εφικτού ανάμεσα σε υποκείμενες ανάγκες και κρατικές πολιτικές, στο Κοινωνικά Κινήματα και Κοινωνικές Επιστήμες. Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής

Επιστήμης. Περιοδική έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης, τ. 8, Θεμέλιο, Νοέμβριος 1996, σ. 17-53

- Ψημμένος Ι., Μετανάστευση από τα βαλκάνια-κοινωνικός αποκλεισμός στην Αθήνα, Παπαζήσης. Αθήνα, 1994
- Ψυρούκης Ν., Το νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο, Επικαιρότητα. Αθήνα, 1977
- Ψυρούκης Ν., Οι ταξικοί αγώνες στην εποχή του καπιταλισμού, α' τ. (τέλη 16^{ου} αιώνα – 1871) Επικαιρότητα, Αθήνα, 1989
- Ψυχοπαίδης Κ., Κρίση Θεωρίας στις σύγχρονες κοινωνίες, στο μεταφορντισμός και κοινωνική μορφή, Bonefeld W., Holloway J. (επιμ.) Εξάντας,. Αθήνα, 1993, σ. 262-281

γ) Ξενόγλωσσα βιβλία και άρθρα

- Althusser L., Pour Marx, Maspero. Παρίσι, 1977
- Althusser L., Balibar E., Lire le capital, τ. Β', Maspero. Παρίσι, 1973
- Almod G., Verba S., The civil culture rivisted: a philosophical critique. Little Brown Βοστώνη, 1980
- Almod G., Powell B , Comperative politics. A developmental approach. Little Brown. Βοστώνη, 1996
- Alzon C , La femme potiche et la femme boniche, Maspero. Παρίσι, 1975
- Barrett M., Women's Oppresion Today. Εκδ. The Thetford Press. Λονδίνο, 1986 (ε' έκδ)
- Baudrillard J., Le miroir de la production ou l' illusion critique du materialisme historique, Casterman. Παρίσι, 1973
- Benincasa L., A journey, a stuggle, a ritual. Higher education and the entrance examinations in a Greek Province town στο studies in Comparative and International Education, Institute of International Education, Stockholm University. Στοκχόλμη, 1997
- Beynon H. και Austrin T., Masters and servants, class and patronage in the Making of a Labour organisation. The Durham Miners and the English Political Tradition, Rivers Oram Press. Λονδίνο, ΗΠΑ, 1994
- Chaillou B., Definition et typologie de la sous-trainance στο «Revue Economique», τ. 28, Γαλλία, 1977, σ. 262-285
- Cohen H.J., Dwyet E., Robinson J.C. (επιμ.) Women in Social Protest (φωτογραφικό υλικό) Η.Π.Α., 1989.
- Cohen J., Claww and civil society. Οξφόρδη, 1982
- Cohen G.A., History, labour and freedom. Themes from Marx. Clarendon Paperbacks-Claredon Press. Οξφόρδη, 1988

- Colomy P. (ed) *The dynamics of social systems. Sage studies in international sociology.* Λονδίνο, 1992
- Coyle A., *Sex and skills in the organization of the clothing industry*, σ.166-169, στο McDowell L., Pringle R., *Defining women social institutions gender divisions.* Polity Press in association with the Open University, Μ.Βρετανία, 1992
- Creighton C., *The family and capitalism in Marxist theory*, στο Shaw M. (επιμ.) *Marxist theory sociology revisited.* The Macmillan Press. Λονδίνο, 1985, σ. 181-213
- Delphy C., *Travail ménager ou travail domestique*, στο *Les femmes dans la société marchande*, υπό την Andrée Michel. P.U.F. Παρίσι, 1978
- *Dictionnaire de la sociologie*, επιστ. επιμ. των Boudon R., Besnard Ph., Cherkaoui M., Lecuyer B. P., Larousse, 1997.
- Duby G., *Le chevalier, la femme et le prêtre.* Hachette. Παρίσι, 1981
- Durkheim E., *La science sociale et l' action.* Presses Universitaires de France (P.U.F) Παρίσι, 1970
- Durkheim E., *On mortality and society.* University of Chicago. Η.Π.Α., 1973
- Easton D., *Political anthropology* στο Siegel B (ed) *Biennial review of anthropology*, 1959
- Eaton G., *Racial and cultural minorities*, από Eaton G. και Yinger Milton J. Harper Row. Νέα Υόρκη, 1965
- Elias N., *Power and civility.* Pantheon Books. Νέα Υόρκη, 1982
- European Commission, *Social Europe*, 1991.
- European Commission, *Social Europe. Directorate. The impact of the single market on women's employment in the textile and the clothing industry. General for employment industrial relations and social affairs. Supplement.* Λουξεμβούργο, 1991.
- European Commission, *Social Europe. The adaptation of workers to industry change*, Λουξεμβούργο, 1996.

- Folbre N., Bergmann B., Agarmal B., Floto M., International Economic Association. Issues in contemporary economics. Women's work in the world economy.
- Fotinopoulou K., Technology and Technical education. A case study in the greek textile industry. Ph. D. Thesis. Κίελο. 1985
- Friedman A., Industry and labor: class strunggle at work and monopoly capitalism, Macmillan. Λονδίνο, 1977
- Georganta Z. Kotsis K. Kouvaris E., Measurment of total productivity in the manufacturing sector of Greece, 1980-1991. v. 35. ΚΕΠΕ, Αθήνα, 1994
- Giddens A., The constitution of society: Outline of a theory of structuration. Polity Press Καίμπριτζ, 1984
- Gilbert D T., Fiske S., Lindrey G., The handbook of social psychology, τ. 2 (V. I, II) The McGraw Hill Companies, Inc. Oxford University Press. Νέα Υόρκη και Οξφόρδη. χ.χ (4η έκδ.)
- Golde P., Women in the field. University of California Press. Μπέρκλεϋ, Λονδίνο, Καλιφόρνια, 1986 (β' έκδ)
- Gonzalez M. de la Rocha, The recources of poverty: women and survival in a mexican city, U.I.C. Blackwell, ΗΠΑ, 1994
- Gorden W. M. και Fels G. (επιμ.) Public Assistance to industy. Macmillan Press L.T.D. Λονδίνο, 1976
- Gorz A., Adieu au proletariat, au delà du socialisme, Galilée. Παρίσι, 1980
- Grawitz M., Methodes des sciences sociales, Precis Dalloz. Παρίσι, 1986 (7^η έκδ.)
- Gutek B. & Larwood L., Women's carrer development, Sage Publication. Η.Π.Α., 1989 (β' εκδ.)
- Habermas J., Raison et legitimite, Payot. Παρίσι, 1978
- Harding S., The science question in Feminism, Cornell University Press , Νέα Υόρκη, Η.Π.Α., 1986

- Harding S. και Hintikka M. (εκδ.) *Discovering reality*, Reidel Publishing Company Βοστώνη, 1983
- Hobsbawn E., *Classconsciousness in History* στο Meszaros I. (ed) *Aspects of History and class consciousness*. Νέα Υόρκη, 1972
- Humphrey J., *Gender and work in the third world, sexual division in brasilian industry*, Tavistock. Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 1987
- Jenkis J.C. και Kladernans B., *The politics of social protest*. U.C.L. Press, Λονδίνο, 1995
- International Labor Organization Seminar Study Tour on Women Involvement in Cooperative Societies and Groups. (Ε.Σ.Σ.Δ.) Technical Report, Γενεύη, 8-20/9/1986.
- Kuhn A. και Wople A. M , *Feminism and materialism*, εκδ. Routledge και Kegan Pawel Ltd. Λονδίνο, Αγγλία, 1978
- Koumantaraki A., *Labour identity in the semi-periphery: the case og the greek trade movement*, διδ. διατρ. Πανεπ. Εσσεξ, 1995
- Lambiri I., *Social Change in a Greek country town: The impact of factory work on the position of women*. Center of Planning and Economic Research, Αθήνα, 1965
- Lewis J , *Women and social policies in Europe: work, family and the State*. Cornwall. Edward Elgar, 1993
- Loriaux M., *Mesurer l' appartenance sociale*, στο *Recherches Sociologiques*, τ.3 Γαλλία, 1993
- McDowell L., Pringle R. (ed) *Defining women social institutions and gender divisions*. Polity Press in association with open University. Μ. Βρετανία, 1992
- Markantonis J. S., Rigas A.V. (ed) *Qualitative Analysis in Human Sciences. New prespectives in Methodology*, 1st International Meeting December 18th-19th, 1993, Mavrommatis D. Editions, Αθήνα, Μάιος 1998.
- Marshall C., Rossman G., *Designing Qualitative Research*, Sage Publication, Η.Π.Α., 1995

- Mathias P. και Davis J. (επιμ.) *The nature of industrialisation-innovation and technology in Europe, from the 18th century to the present day*, ΗΠΑ: Blackwell Παν. Οξφόρδης και Καίμπριτζ, 1991
- Mavrogiannis D., *L'intégration des femmes aux coopératives*. Διεθνές Γραφείο Εργασίας, 1985
- Meszaros I. (ed) *Aspects of history and class consciousness*. Νέα Υόρκη, 1972
- Mihail D., *The profit take determinants of the postwar greek manufacturing στο η Ελλάδα μπροστά στη δεκαετία του '90, από την Εταιρία Οικονομολόγων Θεσσαλονίκης, εισηγήσεις Α' Συνεδρίου (14 -16/ 12//90)*. Σάκκουλας. Θεσ/νίκη, 1991
- Mills W., *The sociological imagination*. Harmonds worth Penguin. Λονδίνο, 1970
- Moreno J.L., *Methode sociometrique en sociologie*. Cahiers Internationaux de Sociologie, τ.2, Παρίσι, 1947
- Morris L., *Household finance management and the labour market: a case study in Harthpool στο Sociological Review*, τ.45, vo3, Αυγ. 1993, σ. 507-536
- Moore H., *Feminism and Anthropology*, Polity Press και B.Blackwell. Οξφόρδη, 1998
- Mouchot C., *Introduction aux sciences sociales et à leurs methodes*. Presses Universitaires de Lyon. Λυών,1990 (β' έκδ.)
- Munroe R.H., Shimmin H.S. και Munroe R.L., *Gender understanding and sex role preference in four cultures*. Development psychology, τ.20, ΗΠΑ, 1984
- Oakley A., *Sex, Gender and Society*. Temple Smith. Λονδίνο, 1972
- Organisation Europeenne de Cooperation Economique. *Rapport interimaire sur le programme de relevement*. Rapport du Comité des Textiles, Δεκέμβριος 1948.
- Organisation Europeenne de Cooperation Economique. *Rapport interimaire sur le programme de relevement*. Rapport du Comité des Textiles, Δεκέμβριος 1949.

- Padget D., *Qualitative methods in social work research*, Sage Publications. Λονδίνο, Καλιφόρνια και Ν.Δελχί, 1998
- Pahl R.E., *Divisions of Labour*, Blackwell. Οξφόρδη, Ν.Υόρκη, 1984
- Park R. και Burgers E., *Introduction to the science of sociology*. University of Chicago. ΗΠΑ, 1970
- Parsons T., *The social system*. Lowe and Brydonne (ed) Λονδίνο, 1967
- Perrot M., *Jeunesse de la grève*. Seuil. Παρίσι, 1984
- Petrakis – Kottis A., *Single European Labour Market Equality between woman and men*. Human resources, *International journal of Manpower human resources*. M.C.B. University press, 1991, τ. 12, αρ. 3, σ. 3-8.
- Petrakis- Kottis A., *Earning differentials in manufacturing in Greece. A statical exploration*, *International journal of Manpower*. M.C.B. University press, 1987, τ. 8 αρ. 4.
- Petrakis – Kottis A., *Shifts over time and regional variation in women labor force participation rates in a developing economy. The case of Greece*. *Journal of Development Economics*, Ολλανδία, Ιούλιος 1990, σ. 117-132, τ. 33, αρ. 1.
- Petrakis – Kottis A. και Dimelis S., *Labour Force participation and earnings of women. University graduates in Greece. A two step analysis*, *International journal of Manpower human resources*. M.C.B. University press, 1992, τ. 13, αρ. 9, σ. 47-64.
- Porschlegel H., *Introduction changing roles in the work place: Trade unions response στο Trade unions today and tomorrow, II Trade unions in a changing work place* (εκδ. Spyropoulos G.) Presses Interuniversitaires Europeennes, Μασσαριχτ για το Ευρωπαϊκό Κέντρο Εργασίας και Κοινωνίας. 20-22 Νοεμβρίου 1985, σ. 9-20
- Psacharopoulos G., *Sex discrimination in the greek labor market*. *Modern greek studies στο Scott Allen: Metropolis: from the division of labor to urban form*. Πανεπιστημιακές εκδόσεις Καλλιφόρνιας, Μπέρκλεϋ και Λος Αντζελες, 1988
- Rosaldo M. Z., Lampere L. (ed) *Woman, culture and society*. Stanford University Press. Καλλιφόρνια, 1974

- Rutherford J., A place called Home: Identity and cultural politics of difference. Στο Identity: Community, Culture, Difference. Rutherford J. (ed). Lawrence and Wishart. Λονδίνο, 1990, σ. 9-27
- Sartre J.P., L'etre et le neant. Gallimard. Παρίσι, 1943
- Schiwwer E., The limit of the economic ideology: a comparative anthropological study of work concepts, στο International Social Science Journal, αρ.3, 1980
- Scott A., Metropolis : from the division of labor to urban form. University of California Press. Bercley και Los Angeles, 1988
- Scott A. και Storper M. (ed) Production work, territory. The geographical anatomy of industrial capitalism, Unwin Human, ΗΠΑ, 1986
- Shaw M. (ed) Marxist sociology revisited. The Mcmillan Press. Λονδίνο, 1985
- Silverman D., Qualitive research, Theory, Method and Practice, Sage Publications. Λονδίνο, 1997
- Stratigaki M., Agricultural modernization and gender division of labour, στο Sociologia Ruralis, τ. XXVIII, 1989
- Sofer C., La division du travail entre homme et femme, Economica. Παρίσι, 1985
- Spiropoulos G., Trade unions today and tomorrow, trade unions in a changing workplace (επιμ. J. Reason Y, Bemelnans) Μασατριχτ, 1985
- Tidd J., Flexible manufacturing technologies and international competitiveness, Pinter Publishers. Λονδίνο, 1991
- University press M.C.B., Equal Opportunities International, 1988, T. 7, αρ. 2.
- University Press M.C.B., Women in management review. Published in association with the equal opportunities commission, 1993, T. 8, αρ. 4.
- Voutyras S., Le passé et l'avenir des relations de travail (étude sur l'histoire, la sociologie et le droit du travail) Αθήνα, 1983

- Weber M., Economy and society. An outline of interpretive sociology (1 και 2)
Roth G., Wittich C. (ed) University of California Press. Μπέρκλεϋ, Λος Άντζελες,
Λονδίνο, 1978

